

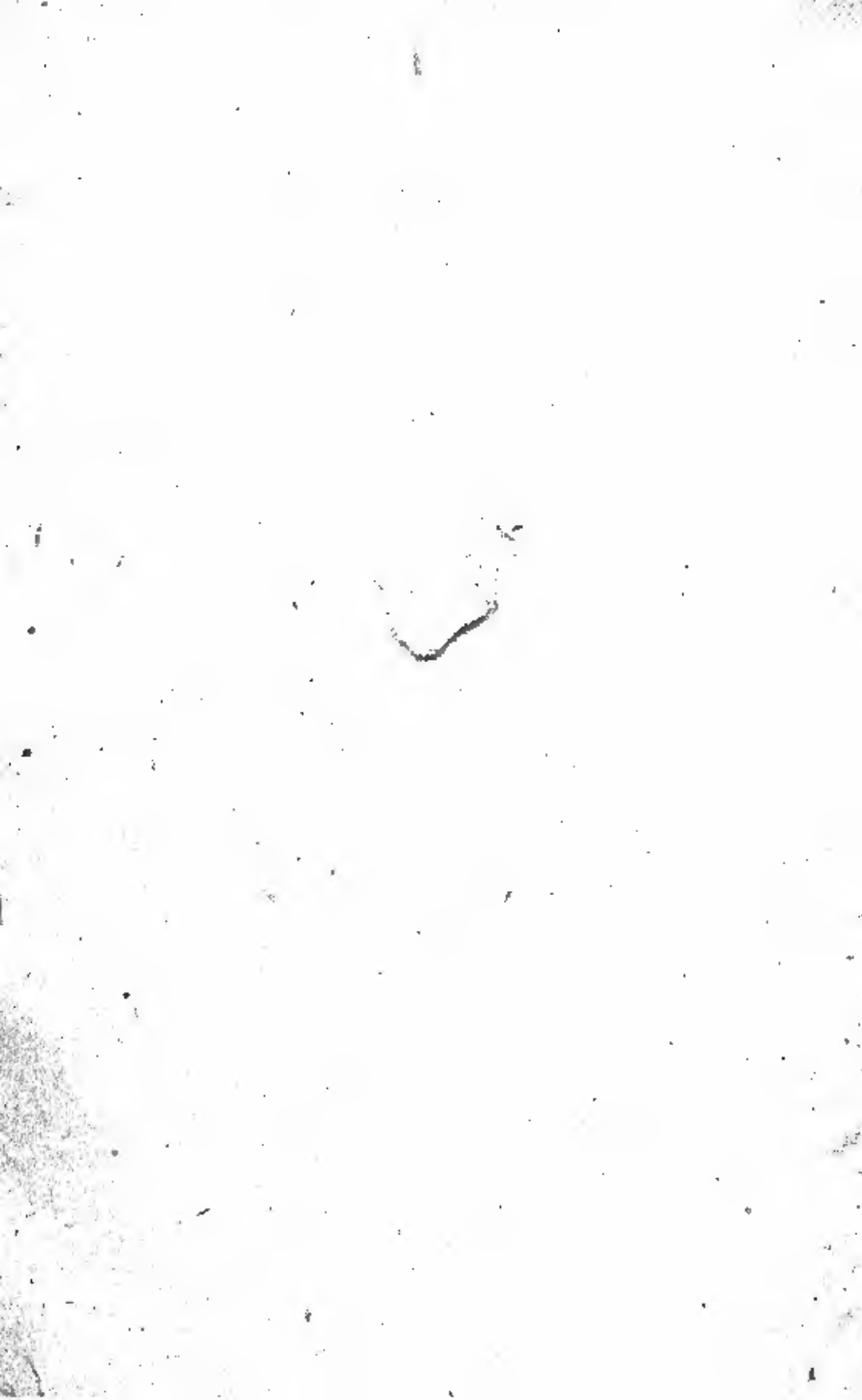
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS AG. No 1887

CALL No. Sa 2 V 21. 2nd. 1. 1. 1.

D.G.A. 79.

1887

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

एकादशादिचतुर्दशान्तप्रश्नात्मकः पञ्चमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमारुलकर

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने 1887.

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

ख्रिस्ताब्दाः १९२७

(अस्य सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायसीकृताः ।)

मूल्यं रूप्यकत्रयम् (३)

Sa 2 Vol 1
Sat / Aga

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1088~~ 1887

Date. 25. 8. 54

Call No. 5a. 2vsl / sat / Agas

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्य प्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासहितस्य सत्याषाढविरचितहिरण्यकेशि-
श्रौतसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां
नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—केवलं व्याख्यानं दण्डवत्पुपाख्यभट्टरघुनाथदीक्षि-
तानाम् । आन्ध्राक्षरलिखितं पत्राणि १६१० संपूर्णम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—दण्डवत् इत्युपाख्य शिवदीक्षित इत्येतेषाम् । संपूर्णम् ।

(ग.) संज्ञितम्—वे० शा० सं० शंकरदीक्षित तापसकर इत्येतेषाम् । प्रश्नाः
११-१४ पत्राणि ३२७

(घ.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० गुरुनाथदीक्षित मुळगुन्दकर इत्येतेषाम् ।
प्रश्नौ ११-१२ पत्राणि ११७

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । पाचवड (सातारा) ग्रामनिवासिनां श्रौत-
चूडामणिपदविभूषितानां स्वाध्यायसंपादकानां वे०
शा० सं० धुण्डिराज दीक्षित सोमयाजी नापट इत्येतेषां
संपूर्णम् ।

(च.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । संपूर्णम् । पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा०
सं० ' अण्णभट्ट अभ्यंकर ' इत्येतेषांम् ।

(छ.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । प्रश्नाः—(११।१२।१५।२४।२५) समाप्ते
किंचित्त्रुटितम् (गौमेंट मैसूर—औरियण्टल् लेब्ररी)
संस्कृतग्रन्थसंग्रहालयस्थं नामराक्षरं देवनागरालिखितम् ।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलमात्रम् । प्रश्नौ (२१।२२) लेले इत्युपाख्यधर्ममा-
तण्डेत्पुपाधिविभूषितानां कै० ब्रह्मश्री काशीनाथ शास्त्री
सोमयाजी नाई इत्येतेषाम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ सत्याषाढविरचितहिरण्यकेशिश्चौतसूत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैक-
प्रवणस्वान्ततया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च
कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—एकादशप्रश्नादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं पुण्यपत्तनस्थानां वे.
रा. रा. वामन 'रघुनाथभट्ट डोंगरे' इत्येतेषाम् । अस्य
लेखनकालः शकाब्दाः १७०९

(ख.) इति संज्ञितम्—२२० पत्रात्मकं त्रुटितं रा. रा. 'कुशाभाऊ अभ्यंकर
वकील' इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—१६३ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'विनायकशास्त्री वाई-
कर' इत्येतेषाम् ।

(घ.) इति संज्ञितम्—२४७ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'बाळशास्त्री अभ्यंकर
निवासस्थानं वाई' इत्येतेषाम्

(ङ.) इति संज्ञितम्—३०१ पत्रात्मकं त्रुटितं वे. रा. 'भास्कर कृष्णभट्ट
लिमये दीक्षित निवासस्थानं पुणे' इत्येतेषाम् ।

एवं हिरण्यकेशीयचयनाश्वमेधराजसूयकाठककाम्यपशुयायज्ञितादिप्रयोगार्णां
हस्तलिखितपुस्तकानि मिलित्वा विंशतिसंख्याकानि वे. मू. रा. 'भास्कर
कृष्णभट्ट लिमयेदीक्षित' इत्येतैरवलोकनार्थं प्रदत्तानि । तैः प्रयोगचन्द्रिकायाः
संशोधनकार्येण बहुपक्वमिति ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यायामुदाहृतग्रन्थानां
ग्रन्थप्रणेतृणां च अकरादिमातृकाक्रमेण निर्देशः ।

अष्टाध्यायी—पाणिनिमुनिविरचिता ।
अग्निपुराणम्—महर्षि वेदव्यासप्रणीतम् ।
अथर्ववेदः—
अत्रिस्मृतिः—
आङ्गिरःस्मृतिः—
अमरकोषः—
अनन्तदेवकृता श्रौतपद्धतिः—
अण्डिलाचार्यकृता (आपस्तम्बश्रौतप्रयोग)
दीपिका ।
आपस्तम्बस्मृतिः—
आपस्तम्बसूत्रम्—
आश्वलायनस्मृतिः—
आश्वलायनसूत्रम्—
उद्गातृपद्धतिः—रामकृष्णत्रिपाठीकृता ।
ऋग्वेदसंहिता—सायणभाष्योपेता ।
एकामिकाण्डः—हरदत्तकृतभाष्योपेतः ।
ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।
ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्योपेतम् ।
औशनःस्मृतिः—
कपर्दिकारिका—
कपर्दिस्वामिविरचितं (आपस्तम्ब)श्रौतसूत्र-
भाष्यम् ।
कर्मान्तसूत्रम्—
कर्मप्रदीपः—कात्यायनविरचितः ।
कश्यपसंहिता—
कर्कभाष्योपेतं—कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

कृष्णयजुर्वेदसंहिता—भट्टभास्करभाष्योपेता ।
कृष्णयजुर्वेदब्राह्मणम्—,,
कृष्णयजुर्वेदारण्यकम्—,,
कृष्णयजुर्वेदमन्त्रब्राह्मणम् ।
काशीखण्डः (स्कान्द)राभेश्वरयोगिन्याख्या-
समेतः ।
काण्वसंहिता—सायणभाष्योपेता ।
कात्यायनसूत्रम्—
कात्यायनस्मृतिः—
कौषीतिकीसूत्रम्—
खादिरगृह्यसूत्रम्—रुद्रस्कन्दभाष्योपेतम् ।
गृह्यसूत्रम् (सत्याषाढविरचितम्)
,, मातृदत्तभाष्योपेतम् ।
,, गोपीनाथकृतवृत्तियुतम् ।
,, महादेवशास्त्रिसंकलिता प्रयोग-
चन्द्रिका ।
गृह्यसूत्रम्—(आश्वलायनीयम्)गार्ग्यनारा-
यणवृत्तिः ।
गृह्यसूत्रम् आपस्तम्बविरचितम्—
,, कपर्दिस्वामिभाष्योपेतम् ।
,, हरदत्तकृतवृत्तिसहितम् ।
,, अण्डिलाचार्यप्रयोगवृत्तिसमेतम् ।
,, सुदर्शनाचार्यभाष्योपेतम् ।
,, महादेवयजुर्वेदकृतवृत्तियुतम् ।
गृह्यसंग्रहः—(छन्दोगः)
गृह्यपरिशिष्टम्—(आश्वलायनीयम्)

गृह्यरत्नकण्ठभूषणम्—वैदिकसार्वभौमकृतम् ।

गोभिलगृह्यसूत्रम्—चन्द्रकान्तमहाचार्यभाष्योपेतम् ।

गोतमसूत्रम्—मस्करीभाष्योपेतम् ।

गोतमसूत्रम् (क्रियाकाण्डः ।)

गोत्रप्रवरनिबन्धसंग्रहः—

चन्द्रचूडीमहकृत(आपस्तम्बगृह्य) संस्कार-
निर्णयः ।

चन्द्रिका(श्रौतवृत्तिः) ।

छन्दोगपारिशिष्टम्—नारायणकृतभाष्यं चन्द्र-
कान्तवृत्तियुतं च ।

जैमिनिगृह्यसूत्रम्—भट्टकुमारिलभाष्योपे-
तम् ।

जैमिनिश्रौतसूत्रम्—

जैमिनिसूत्रं(पूर्वमीमांसा) शाबरभाष्योपेतम् ।

जैमिनिन्यामाला माधवाचार्यविरचिता ।

जैमिनिसूत्रवृत्तिः—(ज्योतिषम् ।

तत्त्वमुक्तावलिः—नन्दपण्डितकृता ।

तन्त्ररहस्यं—रामानुजाचार्यकृतम् ।

तैत्तिरीयसंहिता—माधवीयभाष्योपेतम् ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम्—माधवीयभाष्योपेतम् ।

तैत्तिरीयारण्यकम्—

तैत्तिरीयप्रातिशाखा—श्रीभाष्यरत्नसाहिता ।

त्रिकाण्डमण्डनम्—भट्टभास्कराविरचितम् ।

दत्तकमीमांसा—नन्दपण्डितकृता ।

दत्तकचन्द्रिका—कुबेरकृता ।

दत्तकौस्तुभः—अनन्तदेवकृतः ।

दत्तकदर्पणः—

दत्तकसारः—

दशनिर्णयः—वैदिकसार्वभौमकृतः ।

दक्षस्मृतिः—

दातखण्डः—(हेमाद्रेः)

द्वैतसूत्रम्—

द्राह्यायणगृह्यसूत्रम्—रुद्रस्कन्दभाष्योपेतम् ।

धर्मप्रदीपः—

धर्मप्रवृत्तिः—

धर्मसूत्रं सत्याषाढविरचितम् । महादेव-
कृतवैजयन्तीव्याख्या ०

“ (आपस्तम्बीयं) हरदत्तकृतं उज्ज्व-
लासहितम् ।

“ (बोधायनीयं) गोविन्दाचार्यवृ-
त्तियुतम् ।

“ (वैखानसीयं) ।

धूर्तस्वामिभाष्योपेतमापस्तम्बसूत्रम् ।

नृसिंहकृतप्रयोगपारिजातः ।

नारसिंहप्रतापः—रुद्रदेवकृतः ।

निर्णयामृतः—

निर्णयसिन्धुः—

पराशरमाधवीयः

परिभाषासूत्रं—बोधायनीयम् ।

पाक्यज्ञानिर्णयः—

पितृमेघसूत्रम्—(भरद्वाजविरचितं) कपर्वि-
भाष्योपेतम् ।

पारस्करगृह्यसूत्रम्—हरिहरभाष्योपेतम् ।

पितृमेघसूत्रम् (आपस्तम्बीयम्) गोपाल-
यज्वभाष्योपेतम् ।

“ “ महादेवयज्वभाष्योपेतम् ।

“ “ यल्लाजीयविवरणोपेतम् ।

पितृमेघसूत्रम् (बोधायनीयम्)

पितृमेघसूत्रम् (वैखानसीयम्)

प्रयोगरत्नं (हिरण्यकेशीयं) महेशभट्टीयम् ।

प्रायश्चित्तशतद्वयी—वैकटेशकृतव्याख्यासं०
प्रायश्चित्तप्रदीपः—गोपालयज्वकृतः ।

प्रायश्चित्तदीपिका—वरदराजयज्वकृतः ।

प्रायश्चित्तचन्द्रिका—गणेशयज्वकृतः ।

बौधायनश्रौतसूत्रम्—महादेवयज्वकृतवृत्तियु-
तम् ।

बौधायनगृह्यसूत्रम्

बृहस्पतिस्मृतिः

ब्रह्मपुराणम्

भरद्वाजश्रौतसूत्रम्—महादेवयज्वकृतभाष्यो-
पेतम् ।

भरद्वाजगृह्यसूत्रम्

भाट्टदीपिका—स्वच्छदेवकृतः ।

भाट्टरहस्यम्—

भाट्टध्वरमीमांसा—वासुदेवदीक्षितकृतः ।

मनुस्मृतिः—कुल्लुकभट्टकृतव्याख्यासं०

महाभाष्यं (पतञ्जलिः)

माध्यंदिनसंहिता—महीधरभाष्योपेता ।

मानवकल्पसूत्रम्—

मत्स्यपुराणम्—

यमस्मृतिः—

याज्ञवल्क्यस्मृतिः—भिताक्षरा ।

“ अपरार्कटीका ।

याजुषहोत्ररत्नमाला—महादेवयज्वकृतः ।

शामाण्डारवृत्तिः—(धूर्तस्वामिभाष्यस्य) ।

रुद्रदत्तवृत्तिः—(आपस्तम्बश्रौतसूत्रस्य) ।

छाड्यायनश्रौतसूत्रम्—अग्निस्वामिभाष्यो-
पेतम् ।

लिखितस्मृतिः—

वासिष्ठधर्मशास्त्रम्—

वाराहगृह्यसूत्रम्—

विधानमाला—नृसिंहभट्टकृतः ।

विष्णुस्मृतिः—

विश्वप्रकाशः (संस्कारकाण्डः)

विद्यारण्यकृतापस्तम्बगृह्यसूत्रवृत्तिः ।

वैजयन्तीव्याख्यासमेतं सत्याषाढसूत्रम् ।

वैखानसश्रौतसूत्रम्—महादेवयज्वकृतवृत्ति-
युतम् ।

वैखानसगृह्यसूत्रम्—

व्यासस्मृतिः—

शङ्खस्मृतिः—

शतपथब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।

शातातपस्मृतिः—

शान्तिरत्नमाला—

शान्तिकमलाकरः—

शान्तिसारः—

शास्त्रदीपिका—

शारीरकशाङ्करभाष्यम्—

शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्—

शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्—

शुक्लसूत्रम् (बौधायनीयम्)

शुक्लसूत्रम् (आपस्तम्बीयम्)

कपर्दिभाष्योपेतम् ।

” ” महादेवयज्वभाष्योपेतम् ।

” ” करविन्दीयविवरणोपेतम् ।

” ” सुन्दरराजीयवृत्तिसहितम् ।

श्रौतसूत्रवृत्तिः (आपस्तम्बीया) महादेव-
यज्वकृतः ।

श्रौतसूत्रं—(आपस्तम्बीयं) चौण्डपाचार्य-
भाष्योपेतम् ।

संकर्षणकाण्डः—भाट्टचन्द्रिका भास्करराय-
कृतः ।

संवर्तस्मृतिः—

सर्वदर्शनसंग्रहः—

स्मृतिसमुच्चयः—

स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यकृतः ।

स्मृतिचन्द्रिका—वेवणभट्टः (संस्कारकाण्डः)

” ” (श्राद्धकाण्डः)

स्मृतिमुक्ताफलम्—वैद्यनाथदीक्षितकृतम् ।

स्मृतिरत्नाकरः—विष्णुभट्टकृतः ।

” ” वैदिकसार्वभौमकृतः ।

स्मृतिकौस्तुभः—अनन्तभट्टकृतः ।

संस्कारकौस्तुभः—”

संस्काररत्नमाला—गोपीनाथदीक्षितकृता ।

” ” महादेवयज्वकृता ।

संस्कारनिर्णयः—शंकरयज्वकृतः ।

संस्कारपद्धतिः—भास्करशास्त्रिकृता ।

स्कन्दमहापुराणम्—

स्मार्तप्रयोगवैजयन्ती—महादेवकृता ।

सापिण्ड्यमाह्ला—नागेशभट्टकृता । सन्यासूया ।

सामवेदसंहिता—

सामविधानब्राह्मणम्—सायणभाष्योपेतम् ।

हिरण्यकेशि(सत्याषाढ) सूत्रम्

हारीतस्मृतिः—

हरदत्तकृतापस्तम्बसूत्रवृत्तिः ।

हेमाद्रेः (श्राद्धकाण्डः)

” (व्रतखण्डः)

हौत्रमीमांसा—रामशास्त्रिकृता ।

हौत्रपद्धतिः—सायणाचार्यविरचिता ।

प्रस्तावना ।

—+—

अथ खलु श्रीमदनन्तसङ्ख्यगणालंकृतानन्तकोटिब्रह्माण्डमण्डलाखण्डलप्रभृतिवृन्दारक-
वृन्दवन्दितपदारविन्दनिष्यन्दमानामन्दानन्दसंदोहमिलिन्दायमानमानसवैखानममुनिजनने-
गीयमानविमलविरुदावलिविराजमानदिव्यलीलावतारसमनुगृहीतसमस्तभक्तजनकामनापरि-
पूरणनिबद्धपरिकरश्रीपरमेश्वरकृपाप्रसादसमवाप्तविशुद्धशेमुषीविशेषविकसितविद्यावैभवकृ-
तार्थीकृतधरित्रीवलयाणां समस्तधरणीतलविराजमानविविधसम्यसंभावितसभासभाजितवि-
द्वत्त्वसौजन्यसौशील्यप्रभृतिसङ्ख्यगणावाप्तप्रसरनुधजनसरस्वतीजेगीयमानविमलयशोचलक्षी-
कृतदिव्यमण्डलानां परमपूज्यतामाननसमस्तसज्जनशिरःसरोजसंभावितनमस्त्रिक्याप्रभृतिपुर-
स्त्रिक्याणां सकलवेदशास्त्रपारावारपारदृशनां निखिलकलाकलापकौशल्यशक्त्योत्कलितदुर्ब-
द्धिनिबद्धाशयानां समस्तभूमण्डलनिवासिनां सन्मान्यविद्वज्जनानां पुरतोऽथ नूतनपरिचयप्र-
भावपरिःपुरदभिनवादरातिशयसमुत्कण्ठितसरस्वतीसुप्रसादसमवाप्तसुमङ्गलमयीवर्णवाग्दे-
वतामधुरतरविलासप्रोद्धासविकसितैः प्रास्ताविकैः कतिपयैर्वाक्यनिकुरम्बैः सुमङ्गलम-
यमभिनवोदन्तं निवेदयितुं समुत्कण्ठतेऽस्मदीयं मानसम् । तदथ समस्ताविद्वज्जनानां
सुविचारविलासितं चित्तमासमन्ततो विविधविचारणीयप्रस्तुतकार्यकदम्बकादावर्ज्यं प्रकृतेऽ-
स्मदीयेऽभिनवोदन्तनिवेदनीये पक्षव्याशे समवधानाय कृतक्षणं जायतमिति सप्रश्रयं
साञ्जलिबन्धं संप्रार्थ्य संप्रति निजवक्तव्यांशमुपोद्घातमुखेन प्रस्तोतुमारभामहे—

अथि समस्तसज्जनाः—विदितमेव खलु सकलवैदिकधर्ममार्गानुयायिनां सदाचार-
संपन्नानां तत्रभवतां भवताम् । यत्सकलवाक्यमयस्याऽऽदिबीजभूतो वेदो भगवद्रूप इति ।
तदेतदेव किञ्चिदत्र विविच्यते—

तल्लोकपद्मं स च एव विष्णुः प्राचीविश्वत्सर्वगुणावभासम् ।

तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं प्रवदन्ति सोऽभूत् ॥

इति भूतिमैत्रेयोक्तेः साक्षाद्विष्णुरूपः स्वयंभुः सर्ववेदोपवेदेतिहासपुराणोपपुराण-
यार्तादण्डनीत्यान्वीक्षिक्यादिभिः स्योत्पन्नज्ञानविभूतिभिः सह सदैव विराजमानो परीवर्ति ।
तस्मादेव यो ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्भगवतो वेदविद्याविर्भावः समभवत् ।
तदुक्तम्—

अथ यजुःसामाथर्वीरूपान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ।

शस्त्रमिष्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः ।

स्थायत्यं चामृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥

इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः समृजे सर्वदर्शनः ॥ (भा० तृ०) ।

इत्यादिना । तांश्च स्वस्वरूपवचित्यसिद्धान्वेदान्भगवात्सिजाचित्यशक्त्या वैभदीक्षया
ब्रह्माणमुपदिदेश । एतदेवोक्तं श्रुतौ—

‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति ।

अनया श्रुत्या च नित्यसिद्धानेव स्वान्तःस्थितान्वेदान्प्रणवमातृकारूपेण सुसूक्ष्मान्ब्रह्ममुखे-
भ्य ऋगादिस्पृष्टरूपेणाऽऽविर्भावयामासेति तावदुच्यते । अत एव—

‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा सर्वभुवा ।

आदौ वेदमयी दिग्धा यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ’ ॥ इति स्मृतेः ।

‘वाचा विरूपनित्यया’ (तै० सं० २।५।११) इति श्रुतेश्च वेदानां नित्यत्वम् ।
यच्चोक्तम्—‘ऋचः सामानि जज्ञिरे ’ (तै० आ० ३।११) इति । तत्राप्याविर्भाव
एव बोध्यः । जनेः प्रादुर्भावार्थकत्वात् ।

ननु—शास्त्रयोनित्वात् (ब० सू० १।१।३) इति व्याससूत्रस्य का गतिरिति
चेत्—तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव बोध्यः । तेन ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’
इत्युपनिषदेयत्वं ब्रह्मणस्तत्सूत्रं प्रशास्ति । किंच “ एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निः-
श्चितमेतद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ” (बृह० २।४।१०) इत्यादिश्रुतिरपि वेदानामुत्पत्तिं
निराकरोति । आसप्तश्रवासां विवद्भगवानन्तःस्थितान्वेदां लीलयाऽऽविर्भावितवानित्यस्मिन्ने-
वार्थे श्रुतेस्तात्पर्यात् । ननु—लीलयाऽऽविर्भावकर्तृत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता वेदानां जातैव ।
तथात्वे च तेषां पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति । न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तेषां वेदानां
पौरुषेयत्वं नामास्ति—पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशे-
षस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरु-
षेयत्वव्यवस्थापने लौकिकतदादिवाक्यस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मान्मानान्तरेणा-
र्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकम् । तच्च न वेदेषु
वेदार्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव हि श्रुत्या निःश्वासद्वष्टान्तेन दर्शितम् ।

तथा हि—निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षान्यः सुषुप्तावपि तद्-
दर्शनात् । एवं समग्रो वेदो ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्ब्रह्मणो जायमानोऽपि न
ब्रह्मचिकीर्षान्यः । वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् । इत्यनया विधया ‘ कारण-
गुणा हि कार्यगुणानारभन्ते ’ इति न्यायेन कारणरूपस्य ब्रह्मणो नित्यस्ववत्तदाविर्भूत-
वेदानामपि नित्यत्वं तावत्तिष्ठम् ।

एतेषां वेदानां च प्रथमतः प्रणवरूपेण सूक्ष्मतयाऽवस्थितिरासीत् . ततः प्रणवतो मातृकाणामविर्भावोऽभवत् । तास्ता एव मातृका या अक्षरसमाम्नायत्वेनोच्यन्ते । तस्मादक्षरसमाम्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽष्टादशविधा अपि ब्रह्मद्वारा संभूताः । तदेतदुक्तं श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे विदुरं प्रति भैक्ष्येण—

‘ ऋग्यजुःसामाथर्वारूपाभेदादीन्मुखतोऽसृजत् । इत्यारभ्य
आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिस्तथैव च ’ इत्यादिना

‘ शब्दब्रह्मात्मनस्तात ’ इत्यन्तेन । तत्रैतासामष्टादशविधानां भेदाः प्रत्येकशोऽन-
न्तशाखावशादनन्तशः प्रसृताः सन्ति । मुख्यतया ता अष्टादशविधाश्चाधुनोद्देशादिक्रमेण
श्लोकं प्रदर्शयन्ते—

तत्र—ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिः-
शास्त्रं छन्दोविचितीरिति षड्वेदाङ्गानि । पुराणानि न्यायविस्तरः मीमांसा धर्मशास्त्रमिति
चत्वार्युपाङ्गानि । आयुर्वेदवनुवेदगान्धर्वार्थशास्त्राणीति चत्वार उपवेदा इति मिलित्वा
संकलनयाऽष्टादश विद्या भवन्ति । तत्र च महापुराणेषूपपुराणानामन्तर्भावः । न्यायनये
वैशेषिकनयरयान्तर्भावः । मीमांसायां वेदान्तस्यान्तर्भावः । धर्मशास्त्रे च महाभारतरा-
मायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां चान्तर्भावः । एवमष्टादशविद्यारूपाण्येता-
वन्ति ह्यास्तिकानां धर्मप्रस्थानानि भवन्ति । अन्येषामेवदेशिनां धर्मप्रस्थानानामेवेवान्त-
र्भावः । इत्यमिह साक्षात्परम्परया परमार्थोपयोगिनां वेदोपाकरणानामेव प्रस्थानानां
भेदो विदुमात्रेण दर्शितः ।

अथैतेषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुः प्रयोजनभेदस्तावत्किंचिदुच्यते—तत्र धर्मप्र-
तिपादकमपौरुषेयं वाक्यं वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । ‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’
(आप० श्रौ० पार०) इति तत्स्वरूपस्यान्यत्रोक्तेः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारक-
भूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः । ते चर्भ्यजुःसामभेदेन त्रिविधाः । अथर्वणवेदस्यैतेषु त्रिष्वे-
वान्तर्भूतत्वेन पृथक्तयाऽनभिधानम् । तदेवं निरूपिता मन्त्राः । मन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मण-
मपि त्रिविधम् । विधिरूपमर्षवादरूपं तदुभयविलक्षणं चेति । तत्र विध्यदीनां लक्षणमे-
वादिविस्तरोऽन्यतोऽवसेयः । तदेतद्ब्राह्मणं च पुनरष्टविधम् । तदुक्तं बृहदारण्यके—
‘ इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्यानान्यनुश्याख्यामान्यस्यैव
निःश्वसितानि ’ इति । तत्र कथाप्रतिपादक इतिहासः । विश्वस्य पूर्ववस्थानिरूपकं
पुराणम् । उपासनात्मविद्याप्रतिपादिका विद्याः । या चोपास्यदेवरहस्यप्रतिपादिका
सोपनिषत् । ये मन्त्राः श्लोकवत्पठ्यन्ते ते श्लोकाः । संक्षिप्तार्थप्रतिपादकं सूत्रम् । विस्तृ-
तार्थप्रतिपादकं व्याख्यानम् । व्याख्यानस्यापि स्फुटतापादकमनुव्याख्यानम् । एता-

न्यष्टाङ्गाणि । शिक्षाकल्परहस्यादीनां च वेदसाङ्गतापादकत्वमेव मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्यायव्याख्यानताभावोऽस्ति । तच्च 'मान्त्रवर्णिकम्' इति सूत्रव्याख्याने प्रतिपादितं पृत्तिकारैः । एवं च कर्मकाण्डगुणकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकर्ममोक्षहेतुः । स च ह्यौघाध्वर्यवौद्वात्रप्रयोगत्रयरूपेण यज्ञकर्मविभागनिर्वाहार्थं भिन्नः । अथर्ववेदस्तु चतुर्थो वेदत्रय्यवशिष्टब्रह्मत्वकर्तव्यताप्रतिपादकोऽपि (गार्ह्याणि कर्माणि) शान्तिकषौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेन सर्वोपयोग्येव । आचार्यप्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शास्त्राः सन्ति । तज्ज्ञानं च चरणन्यूहाख्यवैदिकग्रन्थाद्धोध्यम् ।

अथ षण्णां शिक्षादिवेदाङ्गानां च प्रयोजनं तावदुच्यते । तत्र शिक्षाया व्याकरणस्य च सुस्पष्टवर्णोच्चारणपदसाधुत्वविज्ञानार्थमुपयोगः । मन्त्रपदार्थज्ञानार्थं निरुक्तस्योपयोगः । तत्र हि निरुक्ते नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदनातं निर्वचनेन निरूप्य वैदिकपदानामर्थः प्रदर्शितः । एषसूक्तमन्त्राणां पादबद्धानुष्ठुभादिच्छन्दोविशिष्टत्वात्तदज्ञाने च भिन्दाश्रवणाच्छन्दोज्ञानार्थं पिङ्गलविरचितायाश्छन्दोविचितेरुपयोगः । एवं वैदिककर्मदर्शनादिकालज्ञानार्थमादित्यप्रभृतिप्रणीतस्य ज्योतिषस्योपयोगः । एवं शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषविज्ञानायाऽऽश्वलायनसांख्यायनसत्याषाढापस्तम्बबौधायनवाधूलभरद्वाजवैखानसाग्निवेशजैमिनिमानववराहमिष्यायणीकात्यायनपारस्करलाट्यायनद्राह्याचणगोभिलखादिरकौशिकादिप्रणीतानां कल्पसूत्राणामुपयोगः । एवं निरूपितः षण्णां वेदाङ्गानां प्रयोजनभेदः ।*

अथ चतुर्णामुपाङ्गानां प्रयोजनभेदस्तावत्किंचिदुच्यते । तत्र सर्गप्रतिसर्गनन्वन्तरवैश्वंश्यानुष्तरितप्रतिपादकानि भगवता चादरायणेन निरूपितानि पुराणानि । तानि च महापुराणोपपुराणोपोपपुराणभेदाच्चतुःषष्टाशत् । तेषां पुराणानां च सर्गप्रतिसर्गादिज्ञाने संस्काराचरणप्रवृत्तिदर्शनमेव सन्त्यक्प्रयोजनम् । न्याय आम्बीसिकी विद्या गौतमप्रणीता । प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानाग्निधेयसाधिगम एव तत्प्रयोजनम् । कणादादिप्रणीतं वैशेषिकं शास्त्रमपि सप्तपदार्थविन्युत्पादनैकप्रयोजनम् । तच्च न्याय एवान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ।

मीमांसा द्विविधा—धर्ममीमांसा शारीरमीमांसा चेति । तत्र (द्वादशाध्यायी) । षोडशाध्यायी । धर्ममीमांसा—अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यारभ्य (अन्वाहार्थं च दर्शनात् ।) 'यथा याज्यसंप्रैषो यथा याज्यसंप्रैषः' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तस्याश्च धर्मप्रमाणादिविज्ञानपूर्वककर्मकाण्डव्यवस्थापरिज्ञानायोपयोगः । शारीरकमीमांसा च—

‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ इत्यादि—‘ अनादृतिः शब्दादनादृतिः शब्दात् ’ इत्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वेसाक्षात्कारहेतुश्रवणाख्याविचारप्रतिपादकान्यायानुपदर्शयन्ती भगवता वाद-
रायणेन कृता । तस्याश्च जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारः प्रयोजनम् ।

एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमास्मिन्निरोवसिष्ठदशशांतातपपराशरगौतमशङ्ख-
लिखितहारीतापस्तम्बोशनोऽन्यासकाल्यायननृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिभिः कृतानि
वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि । वर्णाश्रमधर्मविशेषविज्ञानमेवैषां प्रयोजनम् ।
एवं न्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं वेतिहासत्वेन प्रसिद्धे । ते च धर्म-
शास्त्रे एवान्तर्भूते इत्युक्तं प्राक् । एवं सर्वदेवसाधारणमन्त्रशास्त्रं श्रीमहादेवब्रह्मगौतमादि-
प्रणीतं धर्मशास्त्रं एवान्तर्भूतम् । स्वेष्टदेवतायाः सकाशात्स्वामीप्सितफलप्राप्तिस्त-
त्प्रयोजनम् । एवं निरूपितश्वतुर्गोमुषाङ्गानां प्रयोजनभेदः ।

अथ श्वतुर्गामुपवेदानां प्रयोजनभेदस्तावत्किंचिदुच्यते । वेदचतुष्टयस्य च क्रमेण
चत्वार उपवेदाः । तत्रर्वेदोपवेदस्य ब्रह्मप्रजापत्यइत्यादिनिर्मितस्याऽऽयुर्वेदस्याष्टौ
स्थानानि भवन्ति । सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं कल्पं प्रसिद्धिश्चेति ।
कामशास्त्रस्याप्यायुर्वेद एवान्तर्भावः । सुश्रुतेन वाजीकरणारूपकामशास्त्रस्याभिधानात् ।
एवं समस्तस्याऽऽयुर्वेदस्य रोगतद्धेतुरोगानिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् । तच्च मोक्षसां-
घनीभूतशरीरारोग्यसंपादकत्वेन मोक्षोपयोग्येव । एवं यजुर्वेदोपवेदो यजुर्वेदः
पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धं दुष्टदस्युचौरादिभ्यः
प्रजापालनं च यजुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं सामवेदोपवेदो गान्धर्वं शास्त्रं भरतानार्येण
प्रणीतम् । तत्र नृत्त्यगीतवाद्यभेदेन बहुविधोऽर्थः प्रपञ्चितः । तस्य गान्धर्ववेदस्य देवता-
राधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिः प्रयोजनम् । रसशास्त्रं च बहुविधं भरतेनैव प्रणीतं
गान्धर्ववेदान्तर्भूतम् । तच्च रसरीतिशब्दालंकारार्थालंकारनायकनायिकादिवर्णनरूपम् । अथा-
यजुर्वेदोपवेदोऽर्थशास्त्रम् । तच्चैहिकसर्वसुखोपलब्धिप्रयोजनम् । अथ च तदनुसार्थेन नीति-
शास्त्रमपि मन्यादिभिः सूत्रितं कामन्दकादिभिः प्रणीतम् । तत्संविधिग्रहादिभेदेनेकधा ।
लौकिकसर्वव्यवहारनैपुण्यमेव तत्प्रयोजनम् । एवमथशास्त्रं गजशास्त्रं शिखण्डशास्त्रं
सूतशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति नानाशास्त्राणि शालिहोत्रादिनानामुनिभिः प्रणीतानि ।
तेषां च सर्वेषां लौकिकतत्तत्प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः ।

एवमष्टादश विधाः सप्रयोजनाः संक्षेपतो नामनिर्देशेन प्रोक्ताः । एवमेव कपिल-
मुनिप्रणीतं सारस्यशास्त्रं पतञ्जलिमुनिप्रणीतं योगशास्त्रं भगवता पशुपतिना निर्मितं पाशु-
पतशास्त्रं नारदादिभिः कृतं पाश्चात्तादिकं वैष्णवशास्त्रं चेत्येवमादिर्वेदानुकूलः प्रस्थान-

भेदः प्रदर्शितः । इत्थं हि वेदराशिमयस्य भगवतो ज्ञानमयं शरीरमित्याख्यायते ।
एतस्माद्वेदमयाद्ब्रह्मण एव सकलसृष्ट्युत्पत्त्यादिव्यवस्था प्रचालीतीति सर्वमनवद्यम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । यदुक्तं प्राग्वेदमयस्य भगवत (उपाङ्गेषु) अङ्गेषु परिगण-
नमिति । तद्विषयेऽधुना किञ्चिद्विवेकः प्रस्तूयते—‘यदृचोऽध्यगीषत’ (तै० आ० २।९)
इत्युपक्रम्य ‘पुराणानि कल्पान्’ (तै० आ० २।९) इति कल्पाः । ‘कल्पसूत्राणि
प्रयोगप्रतिपादकानि’ इति भावः । तथा चाथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे—‘एवमिमे सर्वे
वेदा निर्मिताः सकल्पाः’ (गो० पू० प्र० २।५) इति । तथा च मुण्डकोपनिषदि—
‘तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ (मु० १।२।५ इति । कल्पः सूत्र-
ग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः ।

कल्पसूत्राणां स्वतःप्रामाण्याधिकरणे (जै० सू० १।३।७) । कल्पसूत्राणि किं स्वत-
न्वतया प्रमाणमुत परतन्त्रतयेति विप्रतिपत्तौ तामि पौरुषेयाणि—उतापौरुषेयाणीति
चिन्तार्या प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरपौरुषेयत्वेन स्वतन्त्रतया प्रामाण्यमेव कल्पसूत्रादीना-
मिति ब्रूमः । मूलकल्पने गौरवात् । ‘षडङ्गमेक’ इति स्मरणात् । कल्पसूत्रेषूपलभ्य-
मानानां प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यानां पौरुषेयत्वे सार्थक्यस्य दुरुपपादत्वात् । सत्यत्वादीधादि-
समाख्यानं शाकलादिवदुपपत्तेः । ‘पुराणानि कल्पान्’ (तै० आ० २।९।१०)
इति कल्पानामपि अध्ययनविधिदर्शनाच्चेति पक्षोपक्षेपः । तन्निराकरणं च—सत्याषाढी-
यादिसमाख्यानां दृढकर्तृस्मरणात्प्रवचननिबन्धनत्वायोगेन पौरुषेयत्वस्यासतत्वात् ।
दुर्बोधोपसंहारार्थेषु कल्पेषु सुबोधकैः शब्दैः प्रत्यक्षनिबन्धनस्याप्यावश्यकत्वात् ।
नित्यब्रह्मज्ञविधिविषयत्वस्य प्रवाहानित्यतयाऽप्युपपत्तेश्च न स्वतन्त्रतया कल्पसूत्रज्ञानं
प्रमाणमिति । अर्थवादाभावोऽप्यत्र कल्पस्यावेदत्व एव लिङ्गम् । प्रयोजनं च—‘सर्वोऽ-
परपक्षः’ (खा० गृ० ७।१) इत्याद्यंशेषु संनिहिताभिः—‘अमानास्यायाम्’ (स०
सू० १।३।१९) इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिभिर्बाधितेषु कल्पसूत्राणामप्रामाण्यम् । अत्र भाष्य-
कृदभिमतं ‘सर्वोऽपरपक्षः’ इत्याद्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्वपक्षपरपक्षयोरपि दर्शपूर्ण-
मासकालत्वस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वात् । दर्शपूर्णमासकालातिक्रमप्रायश्चित्तपथिकृदिष्टे-
स्तमानतन्त्रतानिन्दापूर्वकं दर्शपूर्णमासिकस्थाऽऽश्रययागस्यैव पाथिकृद्गुणकत्वविधायिन्यां
सूत्रकाराद्युदाहृत्याम्—‘अथैकेषां विवा एतस्य’ (स० धौ० १५।३।२) इत्यादि-
शास्त्रान्तरीयश्रुतावगम्यमानया निन्दया नहि निन्दान्यायेन पाथिकृद्गुणकत्वप्रशंसामा-
त्रपरया विकल्पेन समानतन्त्रताया अपि शास्त्रान्तराभिपद्यत्वेनानुमिते ‘समानतन्त्रे-

वा १ (स० श्री० १९।४।३) इत्यादिभिः सत्यापाठः दिवाक्यैरनुगृहीताया अन्यथा-
नुपपत्त्या कालान्तरेऽपि दर्शपूर्णमासकरणस्य संभवाच्च । यच्च वार्त्तिकादिषु—‘अविशो-
षादुभौ वा’ (का० श्री० ३।८४) इत्यादिसूत्राणां श्रुतिविरोधेन तत्तन्त्यायाभासमूल-
कतया चाप्रामाण्यमभिप्रेतं तदप्यनुपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ।

अयं च सत्यापाठाख्यसूत्रकारः कस्मिन्नदीतीरे कस्मिन्देशे आसीदिति वृत्तं किञ्चि-
त्सिद्देयामः ।

महर्षिवैशम्पायनवंशसंभूतो महामुनिः सत्यापाठः रक्षात्रेः पूर्वभागे परशुरामक्षेत्रे
वा हरणकाशीनदीतीरे बभूवेति स्वन्दोपपुराणतोऽवगम्यते । एकदा मुनिः सत्यापाठः
स्वाश्रममागच्छन्तं परमपूज्यं वेदज्यासमपश्यत् । यथावत्कृतातिथ्यं सुस्थितं च तं
पप्रच्छ देवेषु कः श्रेष्ठ इति । तदा तस्य मुखाच्छिव एव श्रेष्ठ इत्यवगत्य तपसे हरण-
काशीं ययौ । ततश्च तपसा सुसंतुष्टः शंकरः प्रत्यक्षीभूय तस्मै वरानिष्टान्विततार ।
एवं शिवप्रसादतोऽधिगतदिव्यचक्षुर्मुनिः सत्यापाठो हिरण्यकेशी सर्वत्र पूज्यो बभूवेति
सुविदितमेव प्रायो निगमविदाम् । तस्य च सुत्राज्यायिनः परशुरामक्षेत्रे (देशे देशे)
बहवो निवसन्ति । तस्मिन्सूत्रे पदार्थाश्च संक्षेपतो लिख्यन्ते—

‘न्यासादुरोरधिगतार्थयजुःसमाख्य-

वेदप्रवर्तकमुनेरधिगत्य शाखाम् ।

देहेन तित्तिरखगाकृतिना मुनिन्द्रा-

नध्यापयन्मुनिवरो न्यभजत्स्वशाखाम् ॥

हिरण्यकेशी भगवान्सत्यापाठाभिधानकः ।

सप्तविंशतिप्रश्नाख्यं कल्पसूत्रमुदैरयत् ॥

आद्यप्रश्नद्वये दर्शपूर्णमासौ सुविस्तरौ ।

तृतीये साङ्गभाधानमग्निहोत्रसमन्वितम् ॥

चतुर्थे पशुबन्धं च चातुर्मास्यानि पञ्चमे ।

षष्ठे हविर्यानमानं प्रवासविधि मे (रे) व च ॥

ज्योतिष्टोमाध्वर्यवं च त्रिभिः प्रश्नैरुदैरयत् ।

दशमे तथानमानं ब्रह्मत्वं दक्षिणाविधिम् ॥

प्रश्नद्वयेऽग्निचयनमुत्तासंभरणादिकम् ।

त्रयोदशे वाजपेयमश्वमेधं चतुर्दशे ॥

ततः पञ्चदशे प्रश्ने प्रायश्चित्तं सविस्तरम् ।

अग्निहोत्रं वैष्टिकं च पाशुकं सौमिकं तथा ॥

षोडशे तु द्वादशाहं महाश्रुताविधिं गवाम् ।
 ततः सप्तदशप्रभे एकाहार्हिनसक्तियाम् ॥
 अष्टादशे ततः प्रभे सत्राणि विविधानि च ।
 एकोनविंशे विंशे तु गृह्यकर्मविनिर्णयम् ॥
 अथैकविंशे प्रभे ■ हौत्रप्रवरनिर्णयौ ।
 कान्येष्टिकाम्यपद्मवः प्रभे द्वाविंश ईरिताः ॥
 त्रयोविंशे च कौकिली सौत्रामणी सकाठकाम् ।
 चतुर्विंशे प्रथमं च सप्रायश्चित्तकं तथा ॥
 पञ्चविंशे विशेषेण विहारयोगनिर्णयम् ।
 षड्विंशे सप्तविंशे तु सर्वधर्मान्तशेषतः ॥
 एवं सामान्यतः सर्वप्रश्नानामर्थसंग्रहः ।
 पुनरेव हविः सोमः पाकयज्ञ इति त्रिधा ॥
 अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणः पशुः ।
 चातुर्मास्यं पिण्डयज्ञः सौत्रामणी हविः क्रियाः ॥
 अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यषोडशिनौ तथा ।
 चाजपेयातिरात्रातोर्ध्वाः सोमफतोर्भिदाः ॥
 होमौ पाकावमाश्वाद्धं माग्यवर्षं तथाऽष्टकाः ।
 श्रवणाकर्माग्रहायणीः पाकयज्ञाः स्मृता नृपैः ॥

इत्येवं भगवान्सत्याषाढः सप्तत्रिंशतिप्रश्नात्मके सूत्रे श्रौतवर्गसाम्याचारिकान्धर्मान्याख्यतिवान् ।

ननु—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ (जै० सू० १।१।२) इत्यत्र परोक्षापरोक्षद्विविधचोदनाया अपि संग्रहो विद्यत इति प्रत्यक्षवेदस्य विधिमन्त्रार्थवादरूपस्य प्रामाण्यविचारानन्तरं परोक्षतद्वाक्यप्रामाण्यविचार इत्युपपन्नम् । परोक्षत्वं चेदं न मन्वादिदृष्ट्या किंत्वस्मदादिदृष्ट्या । मन्वादीनां तु तदपि प्रत्यक्षमेव । परंतु तत्तद्वाक्यं मन्वादिस्मृतिमूलभूतं विप्रकर्णशास्त्रगतमिति न तस्यापि मन्वादिभिः संग्रदायोच्छेदादिभिर्या पाठनं स्वकीयस्मृतीनामिव कृतमिति न दोषः ।

अयं भावः—‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ (तै० आ० २।१।१) इति विविधाक्ये अध्यायस्य स्वत्वविशेषणादेकवेदगतस्वपरम्पराप्राप्तशास्त्राध्यायनम् ।

‘वेदानधीत्येदौ वा वेदं वाऽपि यथाकामम्’ ।

इति वचनोद्देशान्तरीयसर्वशास्त्राध्ययनं च विधीयते । तथा च कृष्णायनुःशास्त्रा-
ध्यायिनां यजुर्वेदगतशुक्लयजुःशास्त्राध्ययनादिकं, ऋग्वेदगतस्वपरम्पराप्राप्तकशास्त्राध्या-
यिनां तद्वेदगतशास्त्रान्तराध्ययनं च निषिद्धं गम्यते । गुणोपसंहाराधिकरणे च (२ ।
४ । २) सर्वशास्त्रीयानां धर्मं सर्वैरनुष्ठानं कर्तव्यमसति विरोधे, सति तु विरोधे व्यथ-
स्थितविकल्पादिकं निरूपितम् । तथा च शास्त्रान्तरीयाणां धर्माणां शास्त्रान्तरीयवाक्या-
ध्ययनासंभवात्तेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि मन्वादिस्मृतिमात्रपर्यालोचनया तादृशं किमपि वाक्यं
शास्त्रान्तरे स्यादिति विश्रान्तेन तदर्धानुष्ठानमावश्यकम् ।

तत्र च मन्वादिभिः स्वसाक्षात्कृतस्थापि शास्त्रान्तरीयवाक्यस्याध्ययनं यदि क्रियेत
तर्हि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (तै० आ० २ । १९) इति निषेधविच्छेदः कृतः स्यात् ।

सत्याषाढादिकल्पसूत्रकारमते ह्यपूर्वस्य फलदातृत्वम् । आपातत ईश्वरानङ्गीकारः ।
मन्त्रमयी देवता, न विग्रहवती । अतीन्द्रियमुक्ताभावः । क्रियापरः सर्वो वेदः ।
वटवीजवत्संसारोऽनादिः । स्वर्गसुखप्राप्तिरेव कर्मणा मोक्षः । क्रियान्विते शब्दशक्तिः ।
अरूपातिवादः । सर्वं ज्ञानं प्रमैव । स्थूलशरीराद्विन्न आत्मा परमार्थनिस्थः । धर्मस्य
(कर्मणः) परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतयाऽऽचरणेऽन्तःकरणशुद्ध्या क्रमेण ब्रह्मात्मैक्य-
ज्ञानेन कैवल्यमुक्तिरिति सत्याषाढगुरोर्व्यासमतं ब्रह्मकाण्डसिद्धान्तश्च ।

शास्त्रान्तरेषु यावन्ति पुस्तकान्यतिमभीराणि दुरवगाहाणि च वर्तन्ते ततोऽभ्यु-
तामि कल्पसूत्रेऽपि विद्यन्ते इति न वयमल्पज्ञाः पारयामोऽस्य परिच्छेत्तुं गभी-
रतादिकम् ।

अस्य सत्याषाढसूत्रस्य प्राचीनं कौशिकगोत्रोत्पन्नभट्टमहादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यानं
विस्तृतं प्रथमषट्कान्तं, ततः सप्तमप्रश्नादारभ्य दशमान्तं गोपीनाथभट्टकृतं ज्यो-
त्स्नावृत्तिनामकं व्याख्यानमुपलभ्यते संमुद्रितं च । तत एकादशप्रश्नादारभ्यापरं नूतनं
प्रयोगचान्द्रिकाव्याख्यानं महादेवदीक्षितसोमयानिसंकलितं स्वतन्त्रम् । अत्रेदानीं मुद्रि-
तुमारब्धं भागश्चः सत्वरं प्रकाश्येतेति विज्ञाप्य श्रीमतां विनायक गणेश आपटे बी. ए.
तथा श्रीमतां दत्तश्रेय विष्णु आपटे बी. ए. जानन्दाश्रमव्यवस्थापकानां चाऽऽयुरारो-
भ्यादि संपदे भगवन्तुमारमणं रमारमणं च सविनयं प्रार्थयते—

पुण्यपत्तने,
कार्तिकवदि द्वादश्यामिन्दुवासरे
शके १८४९ प्रभवसंवत्सरे

धारवाहग्रापनिवासी
दण्डवत्युपाङ्गत्रिकाण्डमण्डनाचार्य-
महादेवदीक्षितः सोमयाजी ।

सत्याषाढचयनसूत्रोपोद्धातः ।

सत्याषाढं नमस्कृत्य महादेवः सतां मुदे ।

तनुते तत्प्रसादेन करणीमिष्टकां शुभाम् ॥

अथ द्वितीयश्चेनस्यैकविधस्येष्टकाकरणानि वक्ष्यन्ते । तत्राऽऽदौ पुरुषप्रमाणानयनम् । 'विधासप्तमकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत्' (स० शु० सू० २५ । ९) इति शुक्लसूत्रम् । यावत्योऽग्नेर्विधाः सन्ति तासां सप्तमं वा करोति सां विधा सप्तमकरणी । तां पुरुषस्थाने कृत्वा तस्या चाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेत् । अयमर्थः—यद्येकविधोऽग्निस्तं पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ समस्य समचतुरश्रं कृत्वा तस्य प्रमाणं पुरुषस्थाने कृत्वाऽनेनाऽऽत्मपक्षपुच्छानि विहरेत् । एवमेव द्विविधादिषु कुर्यात् । चत्वारि सहस्राण्यग्नीतिः सप्तमकरणीति ताः (पुरुषः) तेषां वर्गं एककोटिः षट्त्रिंशत्तानि षट्त्रिंशत्तानि चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि । रघुविंशं पुरुषवर्गमष्टाभिर्गणयित्वा पूर्वराश्यर्धेन संयोज्य तत्पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य मूले गृहीते (स) तत्स्य पुरुषो भवति । अपचये त्वरत्निप्रादेशानामभावात्सार्धसंयोग इतरदुपचयवदिति ।

अथ पुरुषानयनप्रकारः । विधासप्तमकरण्या अङ्गुलयः १२० । एतं एव चतुर्विंशताऽङ्गैः ३४ गुणिताश्चे ४०८० तिला भवन्ति । एते तिला एतैरेवाङ्गैर्गुणिता ११६४ ६४०० वर्गसंज्ञा भवन्ति । वर्गेषु १५० भक्तेषु सत्सु लब्धाङ्काः ११०९७६० । लब्धाङ्केषु द्विगुणितेषु सत्सु प्राप्ताङ्काः २२१९५२० । एतेषामङ्कानां त्वक्त्वाऽन्त्याद्विपमाद्वर्गं मूलं द्विगुणं न्यसेत्समे तद्धृते लब्धवर्गं हित्वाऽप्राद्विपमात्पुनः, इति रीत्या मूल्याणिते कृते लब्धमूलाङ्काः १४८९ एते च तिलाः । एतेषु ३४ भक्तेषु सत्सु ४३ अङ्गुलयः अवशिष्टाः २७ तिला मूलावशेषितं सैकमिति रीत्या शिष्टतिलेष्वेकाङ्के मिलिते अङ्गुलयः ४३ तिला २८ अयमेकविधस्याग्नेः पुरुषो भवति । एतत्प्रमाणेनैव शुक्लोक्तप्रकारेणाग्निमानेष्टकाकरणानीनि विधेयानि ।

तत्रेयं प्रक्रिया—अष्टाविंशतितिलाधिकत्रिचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणः पुरुषः ४३ तिलाः २८ । एकत्रिंशतिलाधिकैकविंशत्यङ्गुलयः २१ तिलाः ३१ पुरुषार्थम् । सार्धद्वित्रिंशतिला अधिकदशाङ्गुलयः १० तिलाः ३२ पुरुषचतुर्थोऽशः । अष्टमांशो नवतिलाधिकषडङ्गुलयः ६ तिलाः ९ पुरुषसप्तमः सप्ताधोऽशतितिलाधिषष्ठाङ्गुलयः ५ तिलाः १६ पुरुषाष्टमोऽष्टमांशसहितपञ्चविंशतितिलाधिकाङ्गुलिद्वयं २ तिलाः २५ पुरुषधोऽशोऽष्टादशतिलाधिकषड्दशाङ्गुलयः १५ तिलाः १८ पुरुषचतुर्थः सविंशोऽशः षड्विंशतितिला अधिकसप्ताङ्गुलयः ७ तिलाः २६ चतुर्थे सविंशोऽशः पादोनपञ्चदशतिला अधिकषोडशाङ्गुलयः १६ तिलाः १४ त्रिगुणिताष्टमः पञ्चविंशतितिला अधिकचतु

दशकुल्यः १४ तिलाः २५ पक्षेष्टकादीर्घकरणी दशतिलाधिकदशाङ्गुल्यः १०
तिलाः १० पक्षेष्टकाद्वस्वकरणी द्वाविंशतितिलाधिकाङ्गुलिद्वयं २ तिलाः २२ पक्ष-
करणीसप्तमः—अष्टमांशेन त्रयोविंशतितिलाधिकपञ्चाङ्गुल्यः ९ तिलाः २३ पक्षकरणीस-
प्तमः । पक्षाचामष्टयोद्दशतिलाधिकनवत्यङ्गुल्यः ९० तिलाः १३ चतुर्दशतिलाधिकै-
कोनांशित्यङ्गुल्यः ७९ तिलाः १४ पक्षाग्रन्यतिरिक्तपक्षाचामश्वत्थविंशतितिलाधिकै-
कोनचत्वारिंशदङ्गुल्यः ३९ तिलाः २४ पक्षकरणी अष्टादशतिलाधिकाष्टादशाङ्गु-
ल्यः १८ तिलाः १८ पक्षनमनी । सप्तदशतिलाधिकषट्चत्वारिंशदङ्गुल्यः ४६
तिलाः १८ अष्टादशकरणी ।

अत्र प्रक्रियायामुदाहृतप्रमाणानां केषांचिदिष्टकासूपयोगः । केषांचिदग्निमाने ।

अथेष्टकाकरणानि । तत्र तावद्विंशतियस्येष्टकाः षड्विधाः षोडश्या पादा पक्ष
पक्षमर्ष्याया पक्षाम्रीया इति ।

तत्राऽऽदौ षोडशी । षोडशी चतुर्भिः परिगृहीयादष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थ-
सविशेषेण इति सूत्रम् । अस्यार्थः—षोडशीसंज्ञकामेष्टकां चतुर्भिः फलकैः संपादयेत् ।
अष्टमेन संपादषोडशतिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेनैकं फलकम् । त्रिभिरष्टमैः, त्रिगुणिताष्टमे-
नेत्यर्थः । पञ्चोत्तपञ्चदशतिलाधिकषोडशाङ्गुलिकेनैकं, इमे पार्श्वफलके । चतुर्थेन
सार्धत्रिगुणैकदशाङ्गुलिकेनैकं तिर्यक् । चतुर्थसविशेषेण अष्टादशतिलाधिकपञ्चदशा-
ङ्गुलिकेनैकमक्षया तिर्यक् । इमे तिर्यक्फलके । एवं चत्वारि । एतैः फलकैः षोडशी
कार्या । एवमेऽपि होयम् ।

अथार्धेष्टकाः । अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्वाभ्यां चतुर्भ्यां चतुर्थसविशेषणेति । अस्यार्थः
पूर्ववत् । चतुर्थाङ्गुल्यः (चतुर्थम्—अङ्गुल्यः) १० तिलाः ३२ । एवं द्वे चतुर्थ-
सविशेषः । अङ्गुल्यः १९ तिलाः १८ इदमेकम् । एवं त्रीणि फलकानि । एतैरर्धेष्टका
कार्या । इयं त्रिकोणा ।

अथ पदेष्टकाः । पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषणार्थाभ्यां च' इति । अर्थः
पूर्ववत् । चतुर्थं, अङ्गुल्यः १० तिलाः ३२ इदमेकम् । चतुर्थसविशेषणार्धेऽङ्गुल्यः
७ तिलाः २६ इमे द्वे । एवं त्रिभिः फलकैः पादेष्टका कार्या । इयमपि त्रिकोणा ।

अथ पक्षेष्टकाः । पक्षेष्टकां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमान्यां चेति । अर्थः पूर्व-
वत् । चतुर्थमङ्गुल्यः १० तिलाः ३२ इमे द्वे पार्श्वे फलके । सप्तमम्—अङ्गुल्यः
६ तिलाः ९ इमे द्वे फलके तिर्यक् । एतैश्चतुर्भिः फलकैः पक्षेष्टका कार्या ।

दीर्घचतुरश्रं कृत्वाऽनन्तरं नमयेत् । नमनप्रकारमाह सूत्रकारः—'पक्षकरण्याः
सप्तमं तिर्यक्मानि पुरुषचतुर्थं च पार्श्वमानि तस्या अक्षया रज्ज्वा करणं प्रजन्मयेत्'

इति । अस्थार्थः—पूर्वोक्तप्रकारेण दीर्घचतुरश्रं चतुष्फलकैः कृत्वाऽऽग्नेयकोट्यामेकं रज्जुं प्रबद्ध्य वायव्यकोट्यामेकं रज्जुं प्रबद्ध्य च बलेन रज्ज्वाऽऽकर्षयेत् । यथा कर्षणे कृते पार्श्वमान्योरन्तरालमृजुत्वेन पक्षकरणी सप्तमेन किञ्चिदूनवयोर्विशतितिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेन समं भवति तथाऽऽकर्षयेत् । तिर्यङ्मान्योरन्तरालं तु पुरुषचतुर्थमेकं न तस्य हासः किंतु पार्श्वमान्योरन्तरालस्यैव । एवं च वायव्यकोणमारभ्याऽऽग्नेयकोणपर्यन्तं पञ्चविंशतितिलाधिकचतुर्दशाङ्गुलयो १४ तिलाः २५ भवन्ति । नैर्ऋत्य(ती)-कोणमारभ्यैशानीपर्यन्तं दशतिलाधिकदशाङ्गुलयः १० तिलाः १० भवन्ति । अथ पक्षमध्यायाः । पक्षमध्यायां चतुर्भिर्द्वाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां चेति । अर्थः—पूर्ववत् । चतुर्थे अङ्गुलयः १० तिलाः ३२ इमे द्वे पार्श्वे फलके । द्विसप्तमेऽङ्गुलयः १२ तिलाः १७ इमे द्वे तिर्यक्फलके । एवं चतुर्भिः फलकैः पक्षमध्यायां कार्या ।

एवं दीर्घचतुरश्रं कृत्वाऽनन्तरं नमयेत् । नमनप्रकारमाह सूत्रकारः—‘पक्षनमन्याः सप्तमेन फलकानि नमयेत्’ इति । अस्थार्थः—पूर्वोक्तचतुरश्रस्य द्विसप्तमात्मकफलकयोर्मध्यभागौ संनमयेत् । अथ (५) मध्ये नमने कृते पक्षमध्यायां भागद्वयं पक्षकरण्याः सप्तमेन किञ्चिदूनवयोर्विशतितिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेन समं भवति, तथा नमयेत् । तिर्यङ्मान्योरन्तरालं तु पुरुषचतुर्थमेव । अष्टादशतिलाधिकाष्टादशाङ्गुलात्मकपक्षनमन्याः सप्तमेन द्वाविंशतितिलाधिकद्वचङ्गुलात्मकेनैकस्मिन् । तिर्यक्फलकमध्यभागः उत्तमं चैकस्मिन्निमित्तं (सप्त) च कुर्यात् ।

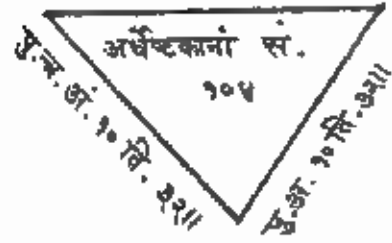
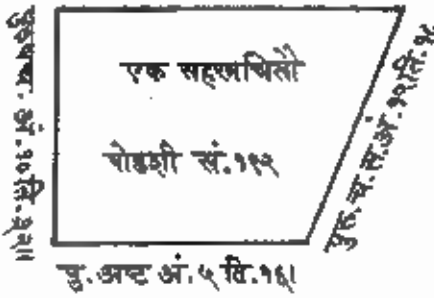
तथा चायं निष्कर्षः । एकां पक्षेष्टकामाग्नेयोन्नतकोणां संस्थाप्य तद्दक्षिणतोऽन्यामीशानोन्नतकोणां संश्लेषयेत् । संश्लिष्टमध्यफलके द्वे उद्धरेत् । एवं कृते पक्षेष्टकाद्वयपरिमिता षट्कोणा भवन्ति ।

अथ पक्षाग्रीयाः । पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यां चेति । अर्थः पूर्ववत् । चतुर्थ—अङ्गुलयः १० तिलाः ३२ । इदं पार्श्वफलकम् । चतुर्थसप्तममङ्गुलयः १७ तिलाः ७ चतुर्थसविशेषसप्तमं—अङ्गुलयः २१ तिलाः २७ इमे द्वे तिर्यक्फलके । एवं त्रिभिः फलकैः पक्षाग्रीया कार्या ।

एवं चेशानोन्नतकोणामेकां पक्षां संस्थाप्य तद्दक्षिणतः पूर्वभागस्यचतुर्थसविशेषपूर्वफलकामधीं संश्लेषयेत् । संश्लिष्टमध्यफलके द्वे उद्धरेत् । एवं कृते पक्षेष्टकाषेष्टकोभयपरिमिता षड्कोणा भवन्ति । एवं षड्विधाः । सहस्रचित्तिपक्षे षड्विधेष्टकानां प्रत्येकैकाः संख्याः—षोडश्याः (१९९) अर्धेष्टकाः (१०४) पादेष्टकाः (११८) पक्षेष्टकाः (४९४) पक्षमध्यायाः (२४) पक्षाग्रीयाः (४८) इति संप्रत्य संख्याः (१०००) एतासामिष्टकानामाकाराः प्रदर्श्यन्ते—आदौ षोडश्याः—अर्धेष्टकायाः—पादेष्टकायाः—पक्षेष्टकायाः ।

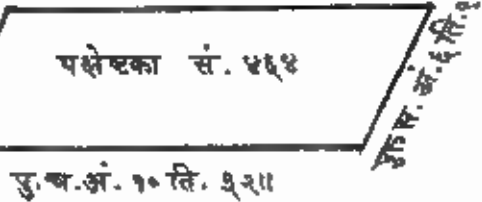
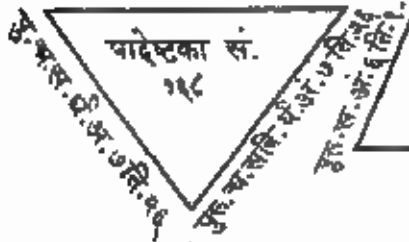
त्रिगुणिताष्टमकुल्यः १६ विला १४॥

पुरु.सवि. अ. १५ ति. १८

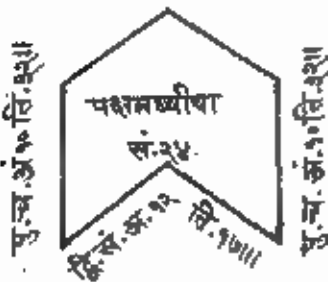

पु.च.अं. १० ति. ३२॥

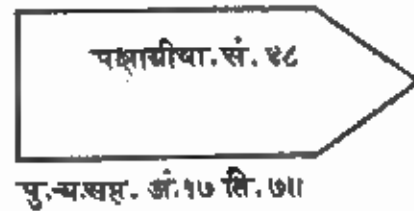
पुरु.चतु. अं. १० ति. ३२॥

द्विसप्तमं फलकं अं. १२ ति. १७॥

पुरुच. सप्तमं. अं. २१ ति. २७

अथ गार्हपत्यधिष्ठिधानां चतुरस्र करणत्वमित्येकः पक्षः पीरमण्डल-

मित्यपरः तत्र चतुरस्र पक्षे करणानि आकारः परिमाणं

च वक्ष्यन्ते

अंगुल ३२

अं. १३ सि. २३

गार्हपत्येष्टका सं. १०५

अं. १३ सि. २३

अंगुल ३५

होतृधिष्ण्याकारः

अं. ८

अं. ६

संभूय सं. १२

ब्राह्मणाच्छं. ९

अं. ६

अं. ८

आग्नीमीधधिष्ण्याकारः

अं. ८

अं. ६

संभूय. ८

अं. ६

अं. ८

अथ ब्रह्मास्तु पोतु नेष्टुच्छावाक इति मित्र च्यात्वात्पावभृथधिष्ण्यानां

करणानि, आकारः परिमाणं च प्रदर्शयन्ते ।

ब्रह्मास्त्राष्टानां धिष्ण्याकारः

अं. १२

अं. ६

संभूय सं. ५६

ब्राह्मणाच्छं. ९

अं. ६

अं. १२

मार्जालीयधिष्ण्येष्टकाकारः

अं. १२

अं. ८

संभूय. ६

अं. ८

अं. १२

षोडश्यादयः सर्वा इष्टकाः सार्धत्रयोदशतिरधिकषडङ्गुलोच्छ्रायाः कार्याः । एतासां प्राक्वशेन प्रमाणकाले उपधानकाले पुरविणे तां पूरयेत् । ब्राह्मणाच्छंसिधिष्णियेष्टका एकादश (११) तासां मध्ये नवहोतृधिष्णियेष्टका (९) द्वे होत्रकधिष्णियेष्टके एवमेकादश (११) । अथवा प्रशास्त्रादिधिष्णियानां करणमपि नास्त्येव । होतृमार्जालीयधिष्णियाम्नां, एव चरितार्थत्वात् । संप्रदायवशादत्र प्रदर्शितमस्माभिः । एवं धिष्णियानां पञ्च करणानि । एकविधेऽप्यौ । गार्हपत्यातिरिक्तधिष्णियानां चतुर्विंशत्यङ्गुलसमचतुरश्रता । परस्परमष्टादशाङ्गुलः संचारः (संचरः) सदसि पृष्ठघाया दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशाङ्गुल इति । होतृधिष्णियदक्षिणतः प्रशास्तुः—उत्तरतो ब्राह्मणाच्छंसिपोतुनेष्टच्छावाकानामाशीघ्रीयादयः स्वस्वस्थानीयाः (स्थानेषु) ।

अथ विहारः । तत्र साक्षिक्या वेदोर्ध्वपदक्रमेण प्रमाणम् । एकविधे तु द्वादशाङ्गुल-प्रमाणं पदम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकप्रक्रमेण विमानम् । आदौ पञ्च पञ्चदशरत्न्यायामां त्रिंशद्वरत्निविस्तरां देवयजनयोग्यां भूमिं कृत्वा प्राक्पश्चिमप्रान्तमध्यदेशे शङ्कु-शिखाय तयोः शङ्कुर्वो रज्जुं प्रसारयेत् । एषा रज्जुः पृष्ठघासंज्ञिका । पश्चिमनिहिताच्छङ्कोः पुरस्तादनुपृष्ठघं षोडशप्रक्रमे शङ्कुः । प्रथमशङ्कोर्दक्षिणतः षट्प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षिणतः षट्प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । एवं षोडशरत्न्यायामो द्वादशरत्निविस्तरः प्राग्वंशः । प्राग्वंशस्य पुरस्तादनुपृष्ठघं त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुः । एष शङ्कुर्महावेदेः पश्चिममर्यादा ।

अथ महावेदिः पूर्वोक्तेदिमर्यादा शङ्कोः पुरस्तादनुपृष्ठघं विंशतिशङ्कुवः । पृष्ठघान्तप्राचीशङ्कुमर्यादाशङ्कुम्यां सह द्वाविंशतिः । तथाहि मर्यादाशङ्कुः प्रथमः । ततः—प्रया (३) द्वे (६) कै (१) क (१) भू (१) चन्द्र (१) इक् (२) चन्द्र- (१) द्वय (२) वक्षिषु (३) । भू (१) द्वये (२) क (१) द्वि (२) तथैकेषु (१) तथा द्वये (२) कै (१) क (१) भूमिषु (१) । आदिमेन सहैवात्र स्युर्द्वाविंशतिशङ्कुवः । (इति) एतत्संख्याव्यवाहितेषु प्रक्रमेषु शङ्कून्निहन्त्यात् । ततः षट्त्रिंशत्परिमिता-मेकां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा तस्यां षोडशप्रक्रमे कर्षणार्थं लक्षणं कुर्यात् । अस्यां षोडशिका तिथेर्द्वामानीं विंशतिका अक्षण्या रज्जुः । अन्यां रज्जुं द्वादशप्रक्रमपरि-मितामुभयतःपाशां कुर्यात् । अस्यां द्वादशिकेति संज्ञा । विमानकाले अभिमतशङ्कुषु द्वादशिकां प्रसार्य तयोः शङ्कोरेव षट्त्रिंशिकां, पाशौ प्रतिमुच्य वक्ष्यमाणस्थानानि कल्पयेत् । आद्यषष्ठयोर्द्वादशिकां प्रसार्य तत्रैव षट्त्रिंशिकां पाशौ प्रतिमुच्य षोडशिकां पश्चिमतः कृत्वा लक्षणोपायान्य प्रथमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इयं महावेद्याः पश्चिममर्यादा । एवमग्रेऽपि विमाने क्रमो ज्ञेयः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षि-णतो दशप्रक्रमे शङ्कुः । उत्तरतोऽष्टप्रक्रमे शङ्कुः । एषा सदसः पश्चिममर्यादा । तृतीयचतुर्थयोः शङ्कुवोर्दक्षिणतो द्वादशाङ्गुले शङ्कुः । एवमुत्तरतः । अयं होतृवि-

धिष्णोऽरस्तिपारिमितः समचतुरश्रो भवति । परस्परमष्टादशाङ्गुलः संचरोऽवशिष्यते ।
 होतुर्धिष्णियस्य दक्षिणतः प्रशास्तुः, तदक्षिणतो ब्रह्मसदनम् । होतुर्धिष्णियस्योत्तरतो
 ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाभां धिष्णिया होतुर्धिष्णियवत्कार्याः । षष्ठशङ्कोः
 पूर्ववत्सदो विभायास्मावेव शङ्कोरुत्तरत एकादशप्रक्रमे सप्तदशप्रक्रमे च शङ्कुः । एषाऽऽ-
 ग्नाधिमण्डपस्य पश्चिममर्यादा । अष्टमशङ्कोर्दक्षिणतो द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । एष मार्जाली-
 यस्य मध्यशङ्कुः । एवमुत्तरतः । एष आग्नीधीयस्य मध्यमशङ्कुः । नवमशङ्कोर्दक्षिणतः
 सार्धप्रक्रमचतुष्टये शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इयं हविर्धानस्य पश्चिममर्यादा । दशमशङ्को-
 रुत्तरतः पूर्ववदाग्नीध्रमण्डपः । त्रयोदशशङ्कोरुत्तरतश्च चतुर्दशप्रक्रमे शङ्कुः । अयमुत्तरः ।
 ततः षट्षिंशिकायाः पाशयोर्विपर्यासं कुर्यात् । चतुर्दशशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च पूर्व-
 वद्विधानम् । विंशतिशङ्कोरुत्तरतः सार्धपञ्चदशप्रक्रमे शङ्कुः । एष शामित्रः पूर्वप्रा-
 न्तशङ्कोर्दक्षिणतो द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इमौ महावेद्या अंसौ । इयं महावेद्याः
 प्राङ्मर्यादा । अस्मादेवं शङ्कोरुत्तरतस्त्रयोदशप्रक्रमे शङ्कुः । एषा चात्वालदक्षिणमर्यादा ।
 दक्षिण(तो) हविर्धानस्य पश्चात्सार्धप्रक्रमद्वयं त्यक्त्वा पार्श्वयोरापि पादन्यूनप्रक्रम-
 द्वयं त्यक्त्वाऽरस्तिमात्रं समचतुरश्रं कुर्यात् । इदमुपरवाणां स्थानम् । एवं विभाय महावेदिं
 सदो हविर्धानमाग्नीध्रमण्डपं धिष्णियं चात्वालं च रज्ज्वा प्रारिबेष्टयेत् । प्रारिबेष्टितेषु तेषु
 संभूय प्रमाणम् । महावेदिः षट्षिंशत्प्रक्रममायामा पश्चात्त्रिंशत्प्रक्रमविस्तारा मुस्ताष-
 तुर्विंशतिप्रक्रमविस्तारा विषमदीर्घचतुरश्रा भवति । सदस्याष्टादशप्रक्रमोदन्मर्यादा नवप्रक्रम-
 विस्तारं भवति हविर्धानं तु नवारस्तिविस्तारं नवायामं भवति । आग्नीध्रमण्डपं तु
 षट्प्रक्रममायामं षट्प्रक्रमविस्तारमर्धमन्तर्धिष्णियाश्चतुर्विंशत्यङ्गुलसमचतुरश्राः ।
 चात्वालः शन्यामात्रः । औदुम्नरीस्थानं तु सदोमध्ये पृष्ठग्राया दक्षिणतः प्रक्रमे ।
 यूपस्थानं तु महावेद्याः पूर्वं वेद्यर्धं बहिर्वेदि, पूर्वप्राप्तशङ्कुरर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि । प्रातः-
 शस्य पश्चात्पत्नीशाला यथासंभवविस्तारायामा ।

अथाऽग्निविमानम् । पूर्वोक्तपुरुषचतुर्थे सार्धतिलोनेकादशाङ्गुलात्मकं प्रक्रमं कृत्वा
 सेनाऽग्निं विमिमियात् । तद्यथा—पूर्वनिहितद्वाविंशतिशङ्कुषु षोडशशङ्कवोः पुरतः,
 त्वाष्ट्रशङ्कुमिहान्यात् । तत्र क्रमः—षोडशद्वयादि(१) (२) भू (१) चन्द्र (१) शशि
 इ(१) चन्द्रै (१) क (१) भूमिषु (१) । चन्द्रै (१) क (१) शशि (१) चन्द्रेषु (१)
 शन्याच्छंकरशङ्कुकान् । एवं निहत्य पञ्चविंशतिप्रक्रममात्मिकामेकां रज्जुमुभयतः पाशां
 कृत्वा तस्यां द्वादशप्रक्रममितायां कर्षणार्थं विहं कुर्यात् । अस्यां द्वादशिका तिर्यग्रज्जु-
 श्रोत्रशिकाक्षया रज्जुः । अस्याः पञ्चविंशतिकेति संज्ञा ।

विमानकालेऽभिमतशङ्कुषु पञ्चविंशतिकापाशयोर्मध्य एवैषा यथा भवेत्तथा कृत्वा
 विमिमीयात् । षोडशशङ्कुमारभ्य प्रयमादिव्यवहारः ।

अथ विमानम् । षोडशशङ्कुौ पश्चिकाया एकं पाशं प्रतिमुच्यन्त्यं यत्र तमो भवति तत्र प्रतिमुच्यैतयोरेव शङ्कुवोः पञ्चविंशतिकापाशौ प्रतिमुच्य द्वादशिकां तिर्यक्कृत्वा दक्षिणतो लक्षणेनापाद्यमथ चतुर्थं प्रक्रमेषु शङ्कुः । एवमुत्तरतः । इदं पुच्छाम् । एवमग्रेऽपि विमाने क्रमो ज्ञेयः । द्वितीयशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुरेवमुत्तरतः । एव प्रथमः पुच्छाप्ययश्चतुर्थशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमत्रये शङ्कुत्रये । एवमुत्तरतः । एषोऽपरः पुच्छाप्ययः । एवं चाग्रेऽष्टप्रक्रमविस्तारो मध्ये द्विप्रक्रमविस्तारो मूले षट्प्रक्रमविस्तारः पञ्चप्रक्रमायाम् पुच्छो भवति । अस्मादेव शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चविंशतितिलसहितद्व्यङ्गुलाधिकसप्तप्रक्रमे शङ्कुः । एष पक्षायाम् । अस्मान्छङ्कोर्दक्षिणत एकप्रक्रमे शङ्कुः । इदं पक्षाम् । एवमुत्तरतः शङ्कुत्रयम् । एवं पञ्चमादित्रिभ्यः शङ्कुभ्यो दक्षिणत उत्तरतश्च शङ्कुत्रयम् । एवं कृते सार्धपुरुषोदगायाम् पुरुषविस्तार आत्मः चतुर्दशतिलाधिकैकोनाशीत्यङ्गुलोदगायामौ पुरुषमात्रविस्तारौ पक्षौ । पुरुषमात्रप्रागायामे प्रक्रमविस्तारे पक्षमे च भवन्ति । ततो दशमशङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुः । एवमुत्तरतः । एवमेकादशशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च प्रक्रमे शङ्कुः । इदं शिरःस्थानम् । एवं कृते शिरसि प्रक्रमात्मकानि चत्वारि चतुरश्राणि भवन्ति । तत्राग्निमचतुरश्रद्वये दक्षचतुरश्र ईशानकोणमारम्य निर्जतिः कोणपर्यन्तं रेखामालिरूपाक्षण्या भागद्वयं कृत्वाऽऽज्ञेयभागं त्यजेत् । उत्तरचतुरश्र आग्नेयकोणमारम्य वायव्यकोणपर्यन्तं लेखामालिरूपे शानभागं त्यजेत् । पक्षामयोरपि चत्वारि चत्वारि प्रक्रमात्मकचतुरश्राणि कृत्वा दक्षिण(दक्ष)पक्षचतुरश्रेषु शिरोम्रदक्षचतुरश्रवदग्नेयभागत्वागः । उत्तरपक्षाम्रचतुरश्रेषु शिरोम्रस्थोत्तरचतुरश्रवदीशानभागत्वागः ।

अथ पक्षसंनमनम् । अत्राष्टमप्रक्रमपरिमितमेका रज्जुमुभयतः पाशां कृत्वा तस्यां कर्षणार्थं मध्ये चिह्नं कृत्वा दक्षपक्षायामपश्चिमप्रान्तशङ्कुवोः पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन पूर्वतः कर्षयेत् । चिह्नं यत्र पतति तत्र शङ्कुं निहन्यात् । एवं दक्षपक्षायामपूर्वप्रान्तशङ्कुवोः पाशौ प्रतिमुच्य पूर्ववदाकृष्य चिह्नं यत्र पतति तत्र शङ्कुं निहन्यात् । एवं कृते पक्षपूर्वोन्नतः पश्चिमनिम्नो भवति । एवमुत्तरपक्षस्यापि विमानम् । ततः सर्वतः स्पन्दय्या वेष्टयेत् ॥

प्रयोगचन्द्रिकावृत्तेः (तिः) सत्याषाढमुनेर्वचः ।

करूपसूत्रस्येह कृतः सूत्रार्थन्यायनिर्णयः ॥

शेखरे चन्द्रचूडस्य तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढचयनसूत्रोपोद्धातः ।

$$C_1 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \right)$$

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम्

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् ।

अथैकादशप्रश्नप्रारम्भः ।

सत्र प्रथमः पटलः ।

यद्वर्पितं कर्म फलाय कल्पते, यद्वर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्तमीश्वरं नमामि विष्णुं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मन्न[न]लत्रयात्मन्नीशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुणात्मन् ।
जन्तोरवस्थान्नितयानुविन्शी(म्बि)बिम्बत्रयात्मन्मम मामनर्थात् ॥ २ ॥
विनेयमुक्ताखिलसिद्धवर्थैल्लसाच्चिदानन्दमुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्जिम् ॥ ३ ॥

गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ ४ ॥
ज्योतिष्टोमयानमानं दशमप्रश्नं ईरितम् ।
एकादशद्वादशयोर्वक्ष्यन्ते (ते) चवनकतुम् (तुः) ॥ ५ ॥

ननु वैखानसाद्या आचार्याः सप्त संस्थाः सोमस्योपदिशन्ति—‘अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः’ (वे०
श्री० १-१) इति । तासु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकारास्तत्केन
विशेषेणात्यग्निष्टोमवानपेययोरनुपादानमिति चेन्न—प्रकृतिभूतानामेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मत्रानुक्रमणस्याभिप्रेतत्वात् । न ह्यु सोमसंस्थाभात्रस्याग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदत्यग्निष्टोमः कस्यचित्कतोः प्रकृतिः । वाजपेयस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योतिष्टोमः,
सर्वसप्तदशत्वाद्वाजपेयस्य । अतो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तस्मादेवं सिद्धं षड्दशा-
स्रोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमानां प्रकृतिरिति । तथा सर्वकतूनां प्रकृतिराग्निष्टोम
इत्येतदभिप्रायं द्रष्टव्यम् । न च—‘अग्निं व्याख्यास्यामः । स उत्तरकत्वर्थः’ इति
वक्ष्यमाणसूत्रादुत्तरकत्वर्थत्वस्याग्निविषये विधानेनार्थादग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्त-
म्बेन भगवता पारैषाद्यासूत्रे—‘अग्निष्टोम उत्तरवेदिः’ ‘उत्तरेषु कतुष्वग्निः’ (आप०

पारि० ४ । ७ । ८) इति स्पष्टवचनाच्चोक्त्यादीनामग्निष्टोमविकारत्वादुक्त्यादिष्वप्याग्नि-
चित्या निषेधोऽस्तिवाति वाच्यम् । गुणविकृतेन रूपेण तेषामनग्निष्टोमत्वादुत्तरकतुत्वाच्च । न
च—‘अग्निष्टोम उत्तरवेदिः’ इत्यापस्तम्बसूत्रमपि पञ्चशास्त्र(स्ता)प्रकृत्यभिप्रायम्—
‘उत्तरेषु क्रतुषु’ इति तु तद्विकारामिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साद्यत्केन्यो वाज-
पेयात्षोडशिनः, (आप० पारि० ४ । ८) इति षोडशिपर्युदासानुपपत्तेः । न च
षोडशिविकारान्नानुपेयादिति वाजपेयविशेषणतया षोडशी योज्यः इति वाच्यम् ।
व्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यात् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवादित्याभियु-
क्तोक्तेः । न ह्यषोडशिविकारोऽपि वाजपेयोऽस्ति येन तदव्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् ।
किमिदानीमुक्त्यादिषु लभ्यत एवोत्तरवेदिः । नैवम् । सर्वोत्वेव विकृतिषु लभ्यते विक-
ल्पेन । अपचितिकामोऽपचितिभ्यामुभयसामानौ भवतः पश्चिन्म्यां साग्निचित्याभ्याम्,
(स० श्रौ० १७ । ११) इत्यत्र नियमदर्शनात् । ‘अनग्निं कान्वा यज्ञक्रतूनाहरेत्’
इति नौधावनोक्तेश्च । तस्मात्सिद्धमुक्त्यादिष्वपि भवत्येव पक्षोऽग्निचित्येति । अथेदानी-
मुत्तरेषु क्रतुष्वकाङ्क्षितमग्निचयनकर्म वक्तुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अग्निं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अग्निरग्निशब्दो यागनामप्रतीयेत(तये) । अग्निस्तोत्रमग्नेः शास्त्रमिति स्तोत्रशस्त्र-
युक्ततया निर्देशरूपलिङ्गदर्शनात् स्तोत्रशस्त्रयोः कृत्वेकसम्बन्धवत्त्वादिति स्तोत्रशस्त्र-
वाक्येऽनुपपत्तिबलाच्छतयथाऽग्निशब्दस्य तद्युक्तकृतप्रत्ययमात्रेण विद्वद्वाक्ये यागनामत्व-
मग्निशब्दस्य, तं व्याख्यास्यामो व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

ननु—‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इति श्रुतं त्वेमान्यपि यजनमग्ने—अथातोऽग्नि-
मग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्त्येन इत्यादि । तत्र सिद्धे, किमयमग्निं चिनुते इति यम-
विधिरताम्रसंस्कारमात्रं स्वतन्त्रं विधीयते, किंवा अथोतिष्ठोमादिषु गुणो विधीयत इति ।
तर्ह्येव च किमग्निशब्दो यागनामपेयमुत द्रव्यवचन इति । तत्राश्रयान्मन्त्रप्रकरणे पुनः
संकीर्तनाभावाच्च क्रतुसंयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, ‘अतोऽग्निं
कुर्वीत’ इति यामविधिः । चिनोतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुते, इति कर्तव्यप्राप्तानुवादो
निर्घणतिवत् । कथं पुनरसति यजिष्वणे यागविक्रमम् । उच्यते—अग्निं कुर्वीदिति
तत्तत्संज्ञयैव कर्मन्तरेऽवधारिते—‘अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति’ इति यदग्निं यजति
तदा(द)ग्निष्टोमेनेति संस्थाविधिपरे वाक्ये यजतिनाऽनुक्तवादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द
इति गम्यते । यद्यपि नायं संस्थाविधिः किंत्वग्निष्टोमसंस्थेन यागेनाग्निमनुयजन्तीति
तथाऽप्यग्नेर्यागत्वम् । न ह्यन्यथाभूतमन्यैरेनुष्ठुं शक्यते । यथा देवदत्तमनुगच्छति

यत्कृत्त इत्युक्ते देवदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते, अन्यथाऽनुगमानुपपत्तेरेवमनुयजन-
वशादेवमेवमिदमिति सिद्धिः । तस्माद्यागविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—

‘अग्निश्चयनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते ।

तस्याथातोऽग्निमित्यादिवाक्यैः स्यात्क्रतुसंगतिः ॥

यद्वा रूढोऽग्निशब्दोऽयं न हि यागस्य वाचकः ।

‘महाग्निशब्दोऽत्यन्तरूढत्वाद्वाक्यभेदतत्प्रत्यतद्व्यपदेशविधुरत्वाच्च यागनामत्वं प्रति-
पद्यते । तेन उज्ज्वलस्ये(स्यै)वाऽयं चयनसंस्कारो विधीयते । तस्य च संस्कारस्य क्रतु-
संबन्धपराण्यथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, इत्यादीनि । अत्राग्निशब्दः प्रकरणाच्चयन-
संस्कृतेऽग्नौ वर्तते । अनुशब्दश्चयनापेक्षया पश्चाद्भाव्यग्निष्टोमादि नामाऽऽह ।
तेन चयनसंस्कृतेऽग्नावग्निष्टोमादिभिर्व्रजेतेत्यर्थः । न त्वत्राप्यग्निशब्दो यजिसमानाधिकर-
णो येन नाम स्यात् । न चावश्यं तुल्यरूपाणामेव पौर्वापर्यम् । ‘पाकमनुमुद्धते’
इत्यादिषु विजातीयानामपि दर्शनात् । तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणाविधिः ॥ १ ॥

स उत्तरक्रत्वर्थः । अन्यत्र सायस्केभ्यो

वाजपेयात्षोडशिनः सारस्वताच्च सत्रा-

त् । अग्निश्चिनस्तोमो यथोपदिष्टं वा । रात्रि-

सत्रेषु समहोत्रतेष्वध्वनार्थो पुनश्चितिः ॥ २ ॥

स चाग्निः षोडशिनि तद्विकारे च वाजपेयेऽसंकीर्तनाच्च भवति । सायस्केषु सद्यः
पारिसमाप्तेरसंभवाच्चयनाभावः । सारस्वते सत्रेऽनवस्थानात्राग्निश्चीयते । अत एते-
भ्योऽन्यत्रोत्तरेषु क्रतुष्वग्निः । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निविधानात्तत्र प्रकरणान्नातोत्तरवेदि,
तत्राऽऽहवनीयात्प्रणीयते । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निष्टोमोत्तरकालकार्येषु सायस्कादिभ्योऽ-
न्यत्राग्निष्टुज्योतिष्टुदादिविकृतिष्वनारभ्याधीतोऽग्निश्चीयते । चितावाहवनीयप्रणयनम् ।
तेष्वुत्तरवेदिरपि लभ्यते—‘साग्निचित्यो भवति पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम्’ इति क्वचि-
नियमविधानादन्यत्रानियम इति केचिदाहुः । ‘उत्तरवेद्याः स्याद्वाग्निश्चीयते’ इत्यनारभ्या-
धीतोऽग्निरुत्तरवेदिद्वारेण प्रकृतिं गच्छति । यथा स्तुवद्वारेण खदिरः । तत्राग्निचयनेन
प्रकृताववरुद्धायां बह्वृचवचनात्—‘अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष स्वो लोको य उत्तर-
नाभिः’ इति प्रणयोऽग्निरुत्तरनाभौ प्रतिष्ठाप्यः । एवमुत्तरवेद्यन्तः प्रत्यायनमग्निचयनं
विकृत्यर्थं भविष्यति साप्तदश्यवत् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ।
उत्तरेषु क्रतुष्वग्निः, (आप० परि० ४-८) इति । तत्रैवाग्निष्टोमसंस्थे ज्योतिष्टोमे वचना-
द्वाग्निचयनं भविष्यति । ‘अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं

द्विराश्रेण तं त्रिराश्रेण ' इति । अतः प्रकृतावेवाग्निचयनोत्तरवेद्योर्विकल्पितयोः प्रकृति-
तिवद्विकृतिष्वपि विकल्पः । अत एव सर्वत्र विकृतिषु विकल्पप्रसक्तौ—'सामिचित्यो
भवति । पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम् ' इति नियमविधिरुपपद्यते, ओहिमयपशुपुरोडाश-
षत् । द्विरावादिष्वग्निचयनविधानमौपदेशिकत्वेन गुणकामादिसिद्धयर्थमिति ।

नन्वाग्निनारम्यवादविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कासुचिद्विनिर्मुच्यते—
'अधातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुच्येन तमतिराश्रेण तं त्रिराश्रेण ' इत्येवमा द्वाद-
शरात्रादनुकान्तः सोऽयमग्निर्यासु विकृतिषु वाक्येन मोपदिष्टो यथा षोडशेषु वाजपेये
च तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्तव्यो नेति संशयः । तथाऽतिप्राज्ञा नाम प्रह्लाः प्रकृतौ
श्रुताः, विकृतिष्वपि कासुचिदुपदिष्टाः—'उच्ये गृह्णीयात्पृष्ठे गृह्णीयात् विश्वमिति प्रगु-
(अ)हीतव्याः ' इति । तेऽपि विकृत्यन्तरेषु ग्राह्या नेति संशयः ।

तत्र—'चोदकेनाग्न्यतिप्राज्ञं विकृतौ न प्रदिश्यते ।

कासुचिच्छ्रवणं तस्य तथाहि स्यादमर्थकम् ॥

तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशो नेति कल्प्यते ।

तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया' ॥

उच्यते—'अज्ञान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो भूत्वा ।

चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात्कासुचिच्छ्रवणं पुनः ॥

सामान्यविध्यासिद्धयर्थं नातिदेशं निवारयेत् ।

चेत्सामान्यविधौ कोऽयौगुणकमप्रवर्तनम् ' ॥

यासु विकृतिषु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति । विकृत्यन्तरेषु तु
चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतिगुल्यं विधानं, समानविधानत्वे च प्रयोजनमग्न्याश्रितानां
गुणकामानाम्—'इयेनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः' इत्यादीनां तासुपि विकृतिषु प्रवृत्तिः ।
गुणकामा हि प्रकृतमग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्चाग्निः प्रकृतिविकृतिसाधारणभूत इति तपा-
भूतस्याऽऽश्रयत्वाद्विकृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः । यासु विधिर्नास्ति तासु तु न गुणकामाः
प्रवर्तन्ते 'निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ' इति न्यायात् । तदेवं गुणकामप्रवृत्त्यर्थं विकृतिषु
कासुचिच्छ्रवणमिति न तद्वलेनातिदेशमात्रः शक्यते कल्पयितुम् । तस्मादस्त्यतिदेशः ।

अत्र केचिदाहुः—अनारम्याधातोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्प्रकृतौ न लभ्यते
निवेशम् । अप्राकृतश्च न विकृतिष्वतिदिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विकृतिषु प्राप्तिरित्यनु-
पदेशतः षोडशिवान्नपेययोर्भाग्निश्चेतव्य इति । तदयुक्तम् । आग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि
विधानात् । न तु विकृत्यग्निष्टोमाभिप्रायं तद्विषयमिति प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवे-

दिविरोधात् । न हि प्रकरणेन वाक्यसंकोचो युक्तः । किंच प्रकृतेरेवाग्निष्टोमत्वमन्यापेक्षं
विकृतीनां स्वातिदेशापेक्षामिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र साप्तदश्यन्यायः,
साप्तदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते कृतुसंबन्धः कल्पयितव्यः ।
षाष्ठदश्यस्य तु प्रकरणेन संबन्धः क्लृप्त इति युक्तं बलाबलम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु कृतु-
मेवाभिधत्त इति तत्संबन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन नाधमर्हति । तस्मादस्ति प्रकृ-
तावग्निरिति विकृतिष्वप्यतिदिश्यते । तत्र साद्यस्त्रेषु सारस्वतेषु च सत्रेष्वशक्यत्वा-
त्काममाग्निर्न चीयतां षोडशिवाजपेययोस्तु चेत्तद्व्यः ॥ २ ॥

अपि वा धार्यमाणोऽग्नौ मन्नापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदित्यन्तर्वेदिम-
भिमुञ्चेत् । तिस्रो वा स्वयमातृणां उपधाय
तासामुपधानकल्पः स्वयमातृणां साम पुरीषं
विश्वज्योतिः । एवं विहिता द्वितीया पुरीषा तृतीया ॥ ३ ॥

अपि वा तिस्रश्च स्वयमातृणां सर्वाश्च विश्वज्योति-
पस्तासामुपधानकल्पः स्वयमातृणां साम पुरीषं
विश्वज्योतिरेवं विहिता द्वितीया तृतीयस्यां तु
विश्वज्योतिः प्रथमा । अथ पुरीषम् । अथ स्वय-
मातृणाम् । अथ साम ॥ ४ ॥

शर्कराख्यानां शुद्धपाषाणानां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्वत एव चिद्भूयुक्ता
स्येयं शर्करा स्वयमातृणां, तामग्नौपदध्यात् । विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रैः (तै० सं० ४
४ । १) रूपघेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः प्रथममध्यनोत्तमचितिषूपदध्यात् । शेषं
स्पष्टम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तं चेज्यमाणोऽमावास्यायां पौर्णिमास्यामापूर्य-
माणपक्षे वा पुष्ये नक्षत्र ऋत्विजो हत्वा ॥ ५ ॥

अग्न्याधारत्वाद्विष्टकास्थण्डिलमुच्यते तत्संयोगात्कतुरप्यग्निरुच्यते । अग्निं चेज्य-
माणः (आप० श्रौ० ११-३-१) इत्यापस्तम्बोक्तेः । तं चेज्यमाणः स्थण्डिलरूपा-
ग्निगुणकेन कृतुना यक्ष्यमाणो भवति । तस्याग्नेः सोमाङ्गत्वात्सोमाङ्गैरिह व्यतिषङ्गः ।
तस्याग्नेरनारभ्यार्थितत्वात्स च सोमाङ्गेन पृथक्फलकः । उत्तरवेदिकार्थे तस्यैव स्वर्लोको
यदुत्तरवेदिर्नाभिः, इति प्रणयने प्रकृतौ श्रूयते । साग्निचित्ये तु कृतौ स्वयमातृणाया-
मासादनम् । तस्माद्विकृत्यर्थमकाम्यत्वात् । यदि काम्यः स्याद्भोवोहनादिवत्प्रकृतौ

निप्रियेत । तेनाऽग्निगुणकेन क्रतुना यक्ष्यमाणः । अमानास्यायां पौर्णमास्यामेकाष्टकायां
 योखासंभरणं करोतीत्यापस्तम्बः । एकाष्टका व्याख्याता सूत्रकारेण-या मास्या-
 पौर्णमास्या इति । अथादा व्यालिखितेष्टका मध्य उपधीयते तत्रमधिकृत्यैके शास्त्रिनो
 धर्मास्पठन्ति । तदा तूला तूर्णी, ये तूलालिङ्गमन्त्राः ' दधतूले ' (इत्येवमादयस्तेषां
 निवृत्तिः । यथा ग्रीहिलिङ्गस्य मन्त्रस्य यवेषु । अत्र संभारानाह बौधायनः—
 ' उखाः संभरिष्यन्नुपकल्पयतेऽथ च गर्दभं च तयोरेव रक्षणे मौञ्ज्यौ वा कुशमज्यौ
 वाऽग्निं च ब्राह्मणसंभर्त्तां मृदं च भावितां करणीयां वस्मीक्ष्वापां कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं
 च योक्त्रमुदकुम्भं हिरण्यमर्मकपालानि शर्करा अवाञ्जनपिष्टा अजलोमानि कृष्णाजि-
 नलोमानि वैश्यं ५ सदशं ५ सुनामधिकरणीमुखाकृतं कुशश्रमिति । अ(आ)भावस्येन वा
 हविषेष्ट पक्षत्रे वाऽग्नेः शाला ५ शम्यात्यासे गतं खनयीत । तद्भावितां मृदमवलेपयति ।
 समां बिलेन करोति । तदुपसादयति कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च योक्त्रमुदकुम्भं ५
 हिरण्यमिति, (नौ० श्रौ० १०-१] इति ।

तत्र कर्म-ज्योतिषा त्रिकटुकेणाग्निष्टोमेन सामिचित्ते(त्ये)न सहस्रदक्षिणेन २क्ष्ये,
 स्वर्गं लोकमक्षप्रवानोत्पुक्त्वा विशुदसि सोमप्रधाकवरणादि करोति । ततो देवयजनया-
 क्ष्या(च्या)भते देवतोपस्थानान्ते वा ये प्रधानस्य कर्तारस्ता एवाङ्गानां स एव देश इति
 न्यायात् । पूर्वमृत्विज्वरणादि देवयजनयाक्ष्या(च्या)क्रियते ' सहाङ्गं प्रधानम् '
 (आप० परि० २-२९) इति सूत्रान्तरवचनाच्च ॥ ५ ॥

बृहस्पतिपुरोहिता देवानां देवाः प्रथमजा देवा
 देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीया-
 स्तृतीयेषु विरेकादशास्त्रयास्त्रिंशा अनु व आरभ
 इदं ५ ल्लकेयं यदिदं करोमि स्वाहेत्याहुतिं
 जुहोति ॥ ६ ॥

अग्नीन्विहृत्योत्तासंभरणार्थम् । अत्र बौधायनोऽप्याह-परिस्तृणन्ति । दक्षिणत
 उपविशतो ब्रह्मा च यजमानश्च ' (नौ० श्रौ० १०-१) इति । जुहोतिषोदना-
 त्स्वाहाकारप्रदानम् । साधननियममपि-आहवनीय आहुतयो जुहा हूयन्ते ' इति
 शरिमाषके द्रष्टव्यम् । देवा देवता ॥ ६ ॥

जुहू ५ सुबं च समृज्यं चतुर्गृहीतमाज्यमष्टगृहीतं
 वा गृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति यजुरष्टमा-
 भिक्षिभरन्तर्वैद्युर्वास्तिष्ठन्सावित्राण्येकामाहुतिं
 जुहोति ॥ ७ ॥

जुहुयुवयोस्तुष्णीं समागः । दर्शपूर्णमासवत्समन्त्रक इति भाष्यकृत् । अत्राप्य-
ष्टगृहीतेन होमः शास्त्रान्तरीयः । चतुर्गृहीतहोमस्त्वस्मच्छाखोक्तः, 'चतुर्गृहीतेन जुहोति'
(तै० सं० ५-१-१) इति विधिदर्शनात् । 'युञ्जानः प्रथमं मनः, इत्यारम्य-इमं
नो देव सक्तिर्यज्ञम्' (तै० सं० ४-१-१) इति यजुरष्टमाभिर्यजुरष्टमं याज्ञां
ताभिर्यजुरष्टमाभिर्कामिरेकामाहुतिमन्तर्वेदि गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्थितो जुहोति ।
सविता देवता ॥ ७ ॥

अत्रेवं चिन्तनीयम्—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित्सर्वाणि(न्)
वाक्यान्धु (मन्त्रान्) उच्चार्येति । तत्र हेयोपादेयावुभौ पक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयात् । यं काम-
येत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुहुत्य जुहुयात् ॥ ८ ॥

पापीयानतिशयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । वसीयान्वसुमत्तरः ॥ ८ ॥

अत्रेदमपरं चिन्तनीयम् । किमृगृह्णन्मन्त्रानुच्चार्य—इमं नो देव सवितरिति
यजुः सप्तमं कृत्वा पश्चात् देव सवितरित्युचामन्तिमां कुर्यात् । किंवैतामृत्वं सप्तमीं
कृत्वा तद्यजुरन्तिमं कुर्यादिति । तत्र हेयोपादेयपक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यदि कामयेत छन्दोऽसि यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यृचमन्ति-
मां कुर्यात् । यदि कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेय-
मिति यजुरन्तिमं कुर्यात् ॥ ९ ॥

यज्ञयज्ञसं यज्ञफलमर्पयेयं संयोनयेयम् । छन्दोबद्धाया ऋचस्त्वन्तिमस्यै यज्ञफलं
छन्दःसु गच्छेत् । यजुषस्तु छन्दोरहितत्वेन यज्ञफलं छन्दोगामि न भवति, किं
यजमानगाम्येव भवति । तस्माद्यजुरेवान्तिमं कुर्यादित्यर्थः । एषोऽध्वर्युकाम इति
भाष्यकृत् । यजुरष्टमाविधेः प्रशंसेति न्यायः ॥ ९ ॥

ऋचां स्तोमं समर्पयेति चतुर्गृहीतेनोत्तराष्ट्र ॥ १० ॥

आहुतिं जुहोतीत्यनुवर्तते । अग्निर्देवता ॥ १० ॥

देवस्य त्वेति चतुर्भिरभिमादत्ते ॥ (सं० १) ॥

खादिरीं वैणवीं वा कल्मारीं सुभिरामसुभिरां
बोभयतः क्षू तामन्यतरतः क्षू तां वा पालाशी-
मौदुम्बरीमर्कमयीं शमीमयीं वा । यो वा
कश्चन वृक्षः फलग्रहिस्तस्य सृष्टिमात्री प्रादेशमात्री-

मरत्तिमात्रीं माहुमात्रीं व्याममात्रीमपरिमितां
वा ॥ ११ ॥

देवस्य त्वेत्यारभ्य—आनुष्ठुमेन स्वा छन्दसाऽऽददेऽक्षिरस्वदित्येवमन्तैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरग्निं
(खनित्रं) काष्ठकुदालं गृह्णाति स्वादिरीं वैणवीं वा । कलमात्रीं कृष्णबिन्दुलाञ्छिता,
सुषिरा अन्तश्छिद्रा, असुषिरा घनः, क्षु तेजः इत्यस्माद्धातोस्त्यञः क्षुशब्दस्तीक्ष्णत्वमा-
चष्टे । उभयोरग्रमूलयोस्तक्षिणाऽभिरुमयतः क्षुस्तादृशीं कार्या । अपवा पालाशीं पर्णमयीं,
औ(उ)दुम्बरो जन्तुफलः, अर्कः प्रसिद्धः, शमी घण्ट्य । एतेषामभावे यो वा यः कश्चन
पक्षियवृक्षः फलग्रहिस्तस्याग्निः कार्येत्यर्थः । भाष्यकारस्तु—फलानि बहूनि गृह्णा-
तीति फलग्रहिः । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिरस्ति एषां फलग्रहीणामपि मध्ये स
वैणुरतिशयेन फलग्रहिः । त्रीक्षाद्यग्रवद्वेणूनां समासिसंवत्सरे गोधूमसदृशैर्बहुभिर्बानैरुपेत-
तत्वात् । तस्मादित्यमन्त्रिवैणवीं कार्येति । चतुर्भिररत्तिभिस्तुल्यो व्यामः । एनावती
कार्या । नियतपरिमाणरहितत्वमपारिमितत्वं विधत्ते—अपारिमिता भवति (तै० सं०
१ । १ । १) इति ॥

ननु—ये तु संख्यायुक्ता मन्त्राः ‘चतुर्भिरग्निमादत्ते’ (तै० सं० १ । १ । १)
इत्येवमादयस्तेषामपि पूर्ववद्विकल्पः । संख्यावशात् समुच्चयः । चतुःसंख्या हि कर्माङ्ग-
मूता नासति समुच्चये संपद्यते । तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारद्वारेण कारणत्वं
चरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्यवसीयते । तस्मात्समुच्चयः ॥ ११ ॥

इमामगृभ्णन् रक्षनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादाय
प्रतूर्तं वाजिआद्वेत्त्यश्वमभिदधाति ॥ १२ ॥

अश्वोऽभिधीयते षट्धा धार्यते यया रक्षणया सेयमश्वाभिधानी ॥ १२ ॥

सुष्णीं गर्दभस्याऽऽदाय युञ्जायां रासमं युवामिति
गर्दभम् ॥ १३ ॥

भरन्तमस्मयुमित्यन्तः । मन्त्रमन्तरेणैव गर्दभस्य रक्षणमादाय युञ्जायामिति मन्त्रेण
गर्दभमभिदध्यात् । अत्र निष्कृष्टकार्ये स्थापितस्तस्माच्छोकेऽपि गर्दभोऽश्वाभिरुद्धतरः ।
रजकादय एव हि तमाद्रिचन्ते न तु राजामात्यादयः ॥ १३ ॥

योगे योगे तत्र स्तरमिति तिसृभिरश्वप्रथमाः याजो
गच्छन्ति यत्र मृदं स्निध्यन्तो भवन्ति ॥ १४ ॥

अच्छेहीत्यन्तः । गच्छन्तीति बहुवचननिर्देशादध्वर्युमहायजमानाः । अश्वप्रथमाः,
यत्र यस्मिन्देशे दृष्टा सृत्तत्र गच्छन्त्यश्वः प्रथमस्ततो गर्दभस्तत इतरे । तत्राश्वस्य गर्द-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकोलतंत्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ६

भात्पुरतो गमनं विशदयत्पापस्तम्बः—‘यदि कामयेत पापवत्स्यसः स्यादिति गर्द-
मप्रथमा गच्छेद्युः’ (आप० श्रौ० १६-१-१२) इति । गर्दभोऽश्वात्पापीयानिति
प्रसिद्धम् । अत उभयोः समानं गमनं मा भूदित्यर्थं पुरतो नयेद्युः । तथाऽश्वं पूर्वं
नयन्ति, इति हि ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेदीति येन द्वेष्ट्येण
संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापश्यन्निर्दिशति ॥ १५ ॥

सृत्स्वनं प्रति गच्छत्सु मार्गमध्ये यदि केनापि द्वेष्ट्येण संगच्छेत तदानीमिदं
मन्त्रं पठेत् । यदि द्वेष्ट्यं न पश्यति तदाऽपि तं मनसा निर्दिश्य पठेत् ॥ १५ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेद इति वा ॥ १६ ॥

वाशब्दः शाखान्तरमतप्रदर्शनार्थः ॥ १६ ॥

सूर्यस्योदयनं प्रति बल्मीकवपासुपतिष्ठतेऽग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वज्जरिष्याम इति ॥ १७ ॥

बल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सूर्यं वपा, तथाविधसु वपासु मध्ये या
वपा सूर्योदयस्याभिमुखः तस्या अग्रं किञ्चिदुद्धृत्य तां वपामनेन मन्त्रेणोपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अत्रैके सप्तामनन्ति—(अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वज्जरामः) ॥ १८ ॥

पद्मद्वयमनकाले तद्द्वयागमनकालेऽपि । तत्र भरिष्याम इति पाठः । अथ तु भशम
इति विशेषः । यद्यप्यागमनस्य नायं कालः, तथाऽपि प्रसङ्गादुद्धृत्यमन्त्रोऽयमास्ता-
तस्तं चोपरिष्ठाकुत्कर्षेत् । अमुं विधिमैके शाखिनः पठन्ति ॥ १८ ॥

अन्वग्निं वपासामग्रमरुपदिति बल्मीकवपायाः प्रक्रामति ॥ १९ ॥

बल्मीकवपायाः समीपं गच्छति ॥ १९ ॥

आगत्य वाज्यध्वनं आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमिति द्वाभ्यां सृत्स्वन-
मश्वमाक्रमयति ॥ २० ॥

सृत्स्वनं दक्षिणपूर्वेण पादेनाऽऽक्रमयन्ति ॥ २० ॥

द्यौस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं संमार्हि ॥ २१ ॥

(इमे यजुर्विद्वान्तर्गतपाठं केचिन्न पठन्ति ।)

सर्वतः स्पृशति ॥ २१ ॥

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र
इव वृमहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयसि त्वं देहि
तमधस्पदमश्वस्य मनसा ध्यायति ॥ २२ ॥

यं देवदत्तमिति ब्रूहि तमधस्पदमश्वस्य ध्यायति मनसा ॥ २३ ॥

चत्कामोदकमीदिति द्वाभ्यां मृत्स्वनमादश्वमुत्क्रामयन्ति ॥ २४ ॥

मृद्यस्मिन्प्रदेशे खन्यते स प्रदेशो मृत्स्वनः । तस्मादश्वमुदकं मृत्स्वत्वेन निर्ग-
मयेत् ॥ २५ ॥

अपो देवीरुपसृजेत्यश्वस्य प्रदेश उपसृजति ॥ २६ ॥

अश्वस्य दक्षिणपाद उदकं क्षिपति । सुपिप्पला इति मन्त्रान्तः ॥ २७ ॥

तस्मिन्दिहिरण्यं निधाय जिघर्ष्यन्निमा त्वा जिघर्षी-

नि मनस्वतीभ्यामेकमाहुति जुहोति ॥ २८ ॥

जुहोतिषोदनात्स्वाहाकारपाठः । अग्निदेवता । मूधौ हिरण्यं निधाय तस्मिन्जुहोति ।
अगुर्गृहीतेनाऽऽज्येनेति पैतानसः । सकृद्गृहीतेनेत्यपरे ॥ २९ ॥

अपादाय हिरण्यं परिवाजपतिरिति तिसृभिरश्वैः

मृत्स्वनं परिलिखति (बाह्यां वर्षीयसीम्) ॥ ३० ॥

शुचिरिति मन्त्रान्तः । हिरण्यमपादाय स्वीकृत्य परिवाजपतिरिति प्रतिमन्त्रं परि-
लेखनम् । ' गायत्रिया परिलिखति । त्रिष्टुभा परिलिखति । अनुष्टुभा परिलिखति
(तै० सं० ५-१-३) इति वचनात् । बाह्यां बाह्यां महतीम् । पदस्य गायत्र्या
परिलेखनमनुष्टुप्त्रिष्टुभ्यां बहिर्बहिः ॥ ३१ ॥

देवस्य त्वेति द्वाभ्यां खनति ॥ ३२ ॥

दुरीष्यमङ्गिरस्वत्स्वनामीत्यन्तः । ततः खननं द्वाभ्यामेकं कर्म द्विमन्त्रिकम् ॥ ३३ ॥

अपां पृष्ठमसीति पुष्करार्णमाहरति । एतत्पृष्ठं
विवेष्टयाति । उपरिष्ठात्कुष्णाजिनमुत्तरेण मृत्स्वनं
शर्म च स्थो वर्म च स्थ इति ॥ (ख० २) ॥ द्वाभ्यां

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितभयोजचन्द्रिकाख्यासमेतम् । ११

प्राचीनप्राविमुत्तरलोमऽऽस्तृणास्त्युत्तरं पुष्करपर्णः
मधस्तादण्डमुत्तानम् ॥ २८ ॥

अपामुपरिवर्तमानत्वस्य विद्यमानस्यैवार्थस्याभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैतत्पुष्करपर्णमाहरति । वेष्टनमेतयैव पुनर्वेष्टयति । शर्म च स्प इति द्वाभ्यां मृत्वनदेशस्योत्तरेण कृष्णाजिनं पुष्करपर्णं च स्तृणाति यथा भवत्युपरिष्ठात्कृष्णाजिनस्य पुष्करपर्णमुत्तानं तथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा इति मृदमभिमृश्य ॥ २९ ॥

मृत्वनस्याभिमन्त्रणम् ॥ २९ ॥

कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च संभरति त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्थ । उत्तराभिस्त्रिषुभी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य ॥ ३० ॥

यद्यप्यग्न—त्वामग्न इत्यादिकास्तिष्ठ एव गायत्र्यः समास्तास्तास्तथाऽपि चतसृभिर्वा, इत्यापस्तम्बादिक्लृपेषु विकल्पेनोक्ताः । चतुष्टये पुरीष्योऽसि विश्वभरा इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह संख्या पूर्णीया ।

केचित्तु—त्वामग्ने पुष्करादधीति कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च क्षिपति । चतसृभिस्त्रि-सृभिर्वा गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य संभरति । यद्वा तिसृभिस्तदा त्वामग्ने पुष्करादधीत्या-रभ्य तिसृभिः । यद्वा चतसृभिस्तदा पुरीष्योऽसित्यारभ्य चतसृभिः । अर्धं त्वा प्रथमो निरमन्यदग्ने इत्याहुः । य एवैनमन्वपश्यतेनैवैनं संभरति (तै० सं० ९ । १ । ४) इति लिङ्गात् । तयैव चाभिमन्त्र्य तयैव च संभरणम् । चतसृभिरुपदेशः । तृतीयां तमु त्वा पाय्य इति द्विरावर्तयति । तथा सप्तमी । त्रिष्टुभिः 'सिद्धिं होतः' इत्येताभिश्चतसृभिश्चतुर्थीं जनिष्वा हि जैन्य इति देवमनुष्यानेवास्यै सप्तस्रश्चान्ननयति, इति लिङ्गात् । त्रिष्टुप्चतुर्थीं तयैव च मृदोऽभिमर्शनम् । जगतीभिर्वैश्यस्य—जनस्य गोपा इति तिसृभिः । असावि सोम इति चतुर्थी ॥ ३० ॥

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते—

यं कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युभयीभिस्तस्य संभरेत् ।

गायत्रीभिश्च त्रिष्टुग्भिश्च ॥ ३१ ॥

वसीयान्वनवान्भवेदिति । उभयीभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुग्भिश्च तस्य संभरणम् । तत्र गायत्रीभिस्तेनः प्राप्तिस्त्रिष्टुग्भिरेन्द्रियप्राप्तिः ॥ ३१ ॥

जनिष्वा हि जेन्य इति संभुताभिमन्त्रयते ॥ ३२ ॥

संभुताया मृदोऽभिमर्शम् मृत्स्वनमन्यसा मृदा पूर्यते यथा न लक्ष्यते तत्रा-
वृत् इति ॥ ३२ ॥

सं ते वायुर्मातरिष्वा दधात्विति मृत्स्वनेऽप्युपसृजति ॥ ३३ ॥

मृत्स्वनप्रदेशोऽपोऽवनयेत् । तुम्यमिति मन्त्रान्तः ॥ ३३ ॥

संलोभ्य मृत्स्वनं समुदगृह्य कृष्णाग्निनस्या-
न्तान्सुजातो ज्योतिषा सहेति मौञ्जेनार्कमयेण
वा त्रिवृता दाप्नोपनश्नति ॥ ३४ ॥

संलोभनं विमोहनम् । कृष्णाग्निनस्यान्तान्समुद्यम्य सर्वानुद्यम्य सुजात इति ' सौमेण
मौञ्जेनार्कमयेण वा ' (आप०श्रौ० १६ । १ । २ । २९) इत्यापस्तम्बः । सौमेणा-
हतपाससा दाप्ता मौञ्जेन मुञ्जकृतेन, अर्कमयेण देवर्षिकाकृतेन दाप्ता भज्जाति ॥ ३४ ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरेति द्वाभ्यामुत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

विह्वयामह इत्यन्तः । सवितृलिङ्गकाभ्यामेताभ्यामृग्म्यां बद्धमग्निं गृहीत्वोत्तिष्ठेत् ।
द्वितीयमन्त्रे—' देवो न सविता ' इत्युक्तत्वादेते सावित्री एताभ्यामुत्तिष्ठति । तथा
चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति, इति ॥ ३५ ॥

सजातो गर्भो असि रोदस्योरिति हरति ॥ ३६ ॥

कनिकदद्वा इत्यन्तः । गर्दभसमीपं हरति ॥ ३६ ॥

स्थितो भव वीरुङ्ग इति गर्दभस्य पृष्ठे आसादयाति ॥ ३७ ॥

पुरीषवाहनः, इत्यन्तः । गर्दभस्य पृष्ठे स्थापयति मृदम् ॥ ३७ ॥

शिवो भव प्रजाभ्य इत्यासन्नमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

वनस्पतीनित्यन्तः । स्थापितमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

प्रैतु वाजी कनिक्रदादिति तिसृभि-

रत्वरमाणा अश्वपथमाः प्रत्यायन्ति ॥ ३९ ॥

सत्यमित्यन्तः । अत्वरमाणा यथा भवन्ति तथाऽश्वप्रथमा यजमानमृहं प्रत्यागच्छन्ति ।
न तु गर्दभप्रथमाः ॥ ३९ ॥

अग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्धराम इति येन
द्वेषेण संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापश्यन्ति
दिशति ॥ ४० ॥

१ पठः] महादेवशास्त्रिस्तु कलितशयोसचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् ।

४३

व्याख्यातम् । यजमानशत्रुणाऽस्य संगमो भवति तमभिगम्यते तेन मन्त्रेण ।
यदा न संगमस्तदा मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयया निर्देशो देवदत्तमिति ॥ ४० ॥

उत्तरेण विहारं परिभित ओषधयः प्रतिगृहीताग्निमेत-
मिति द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषु पावहरति ॥ ४१ ॥

सप्तस्यमाऽसदित्यन्तः । विहारस्योत्तरतोऽदूरे पारिक्षिते वेष्टिते कटैरन्यैर्वा प्रदेशे ।
ओषधीषु ग्रीहियवादिषु द्वाभ्यामप्यासु पुष्पाणि यासु दिवन्ते फलानि च तासूपान्वहरति
स्थापयति ॥ द्वाभ्यामुपावहरति, ओषधयः प्रतिगृहीताग्निमेतम् (तै० सं० १-१-१)
इति । एवमन्तो विहारः पञ्चाह्नौकिकः संपद्यते प्रयोजनाभावाद्बिहारस्येति
न्यायः ॥ ४१ ॥

वि पाजसेति विसृज्यति ॥ ४२ ॥

ऽणीतावित्यन्तः । प्रतिमुञ्चति दाम्ना बद्धम् ॥ ४२ ॥

आपो हि ह्य मयो भुव इति तिसृभिरप उपसृजति ॥ ४३ ॥

च न इत्यन्तः । ' तिसृभिरुपसृजति ' (तै० सं० १-१-१) इत्यत्र ब्राह्म-
णम् ॥ ४३ ॥

विचः सःसृज्य पृथिवीमिति द्वाभ्यां सःसर्जन-
नीयैः सःसृजति ॥ (ख० २) ॥ अर्मेकपाले देवेषु द्वा-
त्रिंशदितुषैः पलाशकषायैश्च शर्कराभिः पिष्टाभिः
कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिर्यवान्पदद्वयार्थमुपाय-
मन्यते ॥ ४४ ॥

छन्दसाऽङ्गिरस्वादित्यन्तः । संसृजति मुदम् । द्वाभ्यां संसृजति संसर्जनीयैः संभारै-
र्हृदीकरणैः संसृजति, अर्मे ब्रामामावस्थानम् । तत्र यांनि कपालानि तानि शुविमूतैः
पिष्टैः संसृजति देवेषु द्वात्रिंशदितुषैः पलाशकषायैश्च शर्कराभिः पिष्टाभिः
कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिश्च संसृजति मुदम् । ' अत्रान्यदद्रव्यमुपपन्नं मुद-
मुपायं यद्द्वयार्थं यत्समर्थं तद्वर्धमुपपन्नं भवति । यक्षिणस्य यत्रान्यत्किञ्चिन्मूर्त्तौ विकैः
सर्वैः संसृज्य मुदमिति । अथ दाढ्यहेतुभिः कपालादिभिः संसर्गम्—' अर्मेकपालैः
सःसृजति, शर्कराभिः सःसृजति, अजलोमैः सःसृजति, कृष्णाजिनस्य लोमभिः सः-
सृजति ' (तै० सं० १-१-१) इति ब्राह्मणव्याख्यातत्वाच्च ॥ ४४ ॥

मखस्य शिरोऽसीति पिष्टं करोति ॥ ४५ ॥

मतार्थः ॥ ४९ ॥

यज्ञस्य पदे स्य इति कृष्णाजिनं पुष्करपर्णं चाभिमन्त्रयते ॥ ४६ ॥

अभिमृशति मृदिवाक्कुष्ठान्यां निगृह्णातीत्यापस्तम्बः ॥ ४७ ॥

वद्राः संभृत्य पृथिवीमिति चतुर्भाभिः पिण्डान्प्रयच्छति ॥ ४७ ॥

अग्ने आ इत्यन्तः । कर्त्रे प्रयच्छेति (आप० श्रौ० ११-२४) इत्यापस्तम्बः ॥ ४७ ॥

वसवस्त्वा कृष्णन्त्विति चतुर्भिश्छन्दोभि-

र्मदिष्युस्तां करोति बहुभार्यस्य ॥ ४८ ॥

यजमानाद्येत्यन्तः । महिष्ये प्रयच्छति यजमानो बहुभार्यः ॥ ४८ ॥

अध्वर्युरेकभार्यस्य ॥ ४९ ॥

अध्वर्युरे(र्यव ए)कभार्यः प्रयच्छति यजमानः ॥ ४९ ॥

एतैरेव यजुर्मिथ्यजमानः क्रियमाणामभिमन्त्रयते ॥ ५० ॥

वसवस्वेत्यादिभिर्यजुर्मिथ्यजमानोऽनुमन्त्रयते ॥ ५० ॥

इन्द्रोर्दि पञ्चोर्दि वा करोति ॥ ५१ ॥

उत्तिरुर्ध्वमवस्थितोऽवयवनिर्देशः । यथा माण्डस्योपर्यन्यद्माण्डं तस्याप्युपरि पुन-
रप्यन्यद्माण्डमिति कस्यात्रयं तथेयमेकैवोला कस्यात्रययुक्ता वा कांवा । एवं पञ्चोर्दि
करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्रादेशप्रमाणीमूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमात्री तिर्यक्प्र-

माणेन व्यायाममात्री ५ समन्तपरिमाणेनापरिमि-

ता वा कुर्वन्भ्रतस्त्रोऽश्वीः प्रतिदिशमुक्षयति ॥ ५२ ॥

प्रादेशप्रमाणा भवत्यूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमात्री तिर्यक्प्रमाणेन व्यायाममात्री समन्तः
चतुरारत्निर्वायामः । अपरिमिता व्यायामात्पञ्चप्रादेशाभ्यन्तरिषुमात्री वा । अथोऽऽ-
होऽऽपस्तम्बः—पञ्चप्रादेशामिषुमात्री वा यदि पञ्च पशवो भवन्तीति वाजसनेयकम्
(११-२-८) इति । पञ्चपशुषु वाजसनेयिमतादितरेऽपि विषयो लभ्यन्ते ।
पञ्चपशुष्वपि शाखान्तरस्यां कुर्वन्कुलां चतस्त्रोऽस्या अश्वीः करोति मृदा । न प्रिकी-
णाम् ॥ ५२ ॥

परिमण्डलां वा करोति ॥ ५३ ॥

परिमण्डला वृत्ता । यदा वृत्ता तदा गार्हपत्यपरिमाणा । बाहुभ्यां योजमानो गृह्यते ॥ ५३ ॥

अधिकारिविशेषेणाश्विषु संख्याविशेषं विधत्ते—

नवाश्विमाभिचरतः कुर्यात् ॥ ५४ ॥

तथा च ब्राह्मणम्— नवाश्विमाभिचरतः कुर्यात् (तै० सं० १ । १ । १) इति ॥ ५४ ॥

अदित्ये रास्नाऽसीति मध्यदेश उपविलं वा रास्नां करोति ॥ ५५ ॥

रशनासिद्धसि भाण्डस्य गल्लगता रेखा रास्ना ॥ ५५ ॥

अश्वीणां रास्नायाश्च संघौ द्वौ चतुरः षट्शौ वा स्तनान्करोति ॥ ५६ ॥

अश्वीणां रास्नायाश्च संघौ मेलने द्वौ यदा तदा प्राच्यमेव । यदा चतुरस्तद्वत् प्रतिदिशमेकैकम् । यदा षट्शौ द्वयोर्द्वौ द्वौ । यदाऽष्टौ तदा चतसृष्वपि द्वौ द्वौ । चतुरां (श्वां) परिमण्डलां वा करोति सस्तनाम् । तदेतत्सर्वं ब्राह्मणेन समाज्ञातम्— ' द्विस्तनां करोति, चतुस्तनां करोति, अष्टास्तनां करोति ' (तै० सं० १ । १ । १) इति ॥ ५६ ॥

अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति विलं करोति ॥ ५७ ॥

विलमन्तविन्दम् ॥ ५७ ॥

कृत्वाय सा महीमुखामित्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

निदधाति । यत्र कृता तस्माद्देशादुत्तरतो बालुकासु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

तस्या एव गृदोऽथाङ्गामिष्टकां व्यालि-

स्थितां तूर्णीं चतुरश्रां करोति ॥ ५९ ॥

यः करोत्युक्षां स एव करोत्वषाढाम् । उत्तामृत्तिकायाः चतुरश्रां चतुरश्रेऽग्नौ न श्येनादिषु तेषु यथा लक्षणं मध्य इष्टकानां तथा लक्षणं करोति, व्यालिस्थिता तु नित्या ॥ ५९ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृत्पुषसमाधाय षसवस्त्वा भूपयन्तिषति समभिषलन्दोऽभिरुक्तामश्वकैर्धूपयति ॥ (ख० ४) ॥ ६० ॥

अथस्य शकोऽथशकृत् । सप्तभिर्मन्त्रैरथशकृतांस्तौ धूपयति वसवस्त्वेति, एकं धूपनकर्म बहुमन्त्रम् । तथाऽन्वानि यानि नहुवान्यानि (नहुमन्त्राणि) धुच्यन्ते । अत्र वाऽऽरोहाश्चशकृद्गार्हपत्यादपनीयाग्निधूपनम् । ' गार्हपत्याद्धूपनपचने भवतः ' इति न्यायः, तस्य (स्मिन्) च त्यागः, अविधानकर्मि त्यागः ॥ ६० ॥

अदितिस्त्वा देवीरित्यग्रेण गार्हपत्यमचटं स्वात्वा
लोहितपचनैः संभारैरवस्तीर्य देवानां त्वां पत्नी-
रिति तस्मिन्नुत्खामपदधाति ॥ ६० ॥

पुरस्ताद्गार्हपत्यस्याचटं लोहिता वैभवेत्युक्त्वा पक्वा ते लोहितपचनीया गोशकृदिधु-
पत्रादथस्तैरास्तीर्य भूमिम् । देवानां त्वेति तस्मिन्चट उक्त्वा क्षिपति ॥ ६१ ॥

तूष्णीमवाद्यामन्त्रवधाय लोहितपचनीयैः संभारैः
प्रच्छाद्य धिषणास्त्वा देवीरिति पक्षमिगार्हपत्या-
त्पचति ॥ ६२ ॥

तूष्णीमिति वचनादवाद्यां वाच्यतः स्थापयित्वा यदा त्ववाद्या मन्त्रैस्तदा तूष्णा
तूष्णीम् । तर्पणं च धूपनदिसंस्कारं तूष्णीमिति भाष्यकृत् । अवधानस्य तूष्णीमिति
वचनादविहितसंस्कारो न कियत इति न्यायः । तूष्णीमेवावधानमवाद्याया उखाळिकृत्वा-
न्मन्त्राणां [तैर्न] प्रच्छादनं, लोहितपचनीयैः, इति पुनरविधानं मन्त्रश्च लुप्यते । अत्र
पक्षभिः पचति (तै० सं० १ । १ । ७) इति दर्शनाद्गार्हपत्यादग्निमुत्तायां
क्षिपति ॥ ६२ ॥

मित्रस्य चर्षणीधूत इति पच्यमानां मैत्रियोपचरति ॥ ६३ ॥

पच्यमानामुक्त्वा मैत्र्यर्चां प्रज्वलनादिभिरुपचरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

देवस्त्वा संवितोद्वपत्विति पक्वासुदपति ॥ ६४ ॥

पक्वामुत्ताम् । शक्त्या, इत्यन्तः ॥ ६४ ॥

अपद्यमाना पृथिव्यान्ना दिश आ पृणेत्युत्तरतः
सिक्कतासु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

ध्रुवां त्वमित्यन्तः । भस्मन् उत्तरतो देशाद्वालुकासु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

मित्रैतामुक्त्वा परिवदाम्यभित्या एषा मा भेदीति
मित्राय परिदास्य वसवस्त्वा हृन्दन्त्विति चतुर्भि-
रुद्धोभिस्त्वापैजाक्षीरेणाऽऽच्छृणाति ॥ ६६ ॥

पुनः परिवर्तनं रसार्थम् । भिन्नस्योक्तायाः । अत्र वाग्वतेनाषादोद्भास्यते । तूष्णीमषादा-
मुद्भास्य (आप० श्रौ० १६ । २ । २३) इत्यापस्तम्बसूत्रात् । वसवस्त्विति च ऋषिर्म-
न्वैरनक्षीरेण सेचनमुष्णतापनयनार्थम् । अनेन हृदा च भवत्युष्मा अनक्षीरेण सिक्का ।
लोकेऽनक्षीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वाद्देऽपि—‘आग्नेयी वा एषा । यदजा’ इत्युक्त-
त्वात्परमस्त्वम् । सेचनसाधनं विषये—अनक्षीरेणाऽऽच्छृणाति परमं वा (तै० सं०
१ । १ । ७) इति ॥ ६६ ॥

सप्तैकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा माषानुदाय पुरु-
षशिरोऽच्छेति राजन्यस्य वैश्यस्य वेपुहतस्याश-
निहतस्य वा । पुंसो माषानुपन्युप्य ॥ ६७ ॥

सप्तैकविंशतिं वा गृहीत्वा माषानुपुरुषशिरोभिमुखो गच्छति क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य
वा । इषुणा यो विद्धो म्रियते विद्युता या हतः । अथ वा—एकविंशतिसंख्याकानि
माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तः पुरुषशीर्षं प्राप्नुं गच्छेत् । तथा च ब्राह्मणेनोक्तम्—‘एक-
विंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छेति (तै० सं० १ । १ । ८) इति । माषानुपन्यु-
प्यास्य शिरसि मेज्यं कृत्वा हरति (तै० सं० १ । १ । ८) इति लिङ्गात् ॥ ६७ ॥

अयं योऽसि यस्य त इदं शिर इति पुरुषशिरः
प्रच्छिद्येतेन त्वमत्र शीर्षणवानेधीति सप्तधा वितु-
ष्णां बलमीकवपां शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति ॥ ६८ ॥

अयं योऽसीति च्छेदनं पुरुषशिरसः । एतेन त्वमत्र शीर्षणवानेधीति सप्तच्छिन्नां ।
बलमीकवपां शिरःस्थाने निदधाति ॥ ६८ ॥

योऽस्य कौष्ठ्यजगतः पार्थिवस्यैक इदृशी । यमं
भङ्ग्यभयो गाय यो राजाऽनपरोध्यः । यमं गाय
भङ्ग्यभयो यो राजाऽनपरोध्यः । येनाऽऽपो
नद्यो धन्वानि येन द्यौः पृथिवी हृदा । हिरण्य-
कस्यान्मुधुराह्नि रण्याक्षानयः शफान् । अश्वान-
नश्यतो दानं यमो राजाऽभितिष्ठतीति तिसृभिर्ध-
मगाधाभिः परिगायति ॥ ६९ ॥

यमो गीयते यास्तृक्षु ता यमगाधाः । योऽस्य कौष्ठ्येत्याद्या आरण्यककाण्डे पितृमेध-
प्रपाठके समान्नाताः । अत्रापेक्षितानां यमगाधानां संख्यां विषये—तिसृभिः परिगायति
(तै० सं० १ । १ । ८) इति । शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन् । यमगाधाभिः परिगायति
यदतित्यर्थः ॥ ६९ ॥

आहरञ्जतीत्येके ॥ ७० ॥

यमभाषां जयति ना प्रस्थितः । यस्तु ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् परित्यज्य
गानेनैव जीविकां संपादयति तादृशाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं देयं किमपि न दद्यात् ।
हि यस्माद्वाया गानविधौ तद्द्रव्यममेध्यं कृत्वा वृद्धे देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति तस्मा-
त्तादृशाय न देयम् । अत्र प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कश्चिन्निषेधं दर्शयति—‘तस्माद्वायते न देयं
गाथा हि तद्वृद्धे (तै० सं० १ । १ । ८) इति ॥ ७० ॥

इदमस्माकं भुजे भोगाय भूयादिति पुरुषशिर आदत्ते ॥ ७१ ॥

आदानं पुरुषशिरसः ॥ ७१ ॥

उद्देश्ये अधि मातुः पृथिव्या इत्याहरति ॥ ७२ ॥

पुरुषशिर इत्यनुवर्तते ॥ ७२ ॥

परि त्रिविष्टचध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देषेभु
म यो दधत् । परि वाजपतिः कविरित्येषा । परि
मागदेवो अग्नी रक्षोहामीव चातनः । सेधन्विष्वा
अपद्भिषो बहन्नक्षत्रसि विम्बहेति तिसृभिः पर्याग्नि
करोति । मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥ (ख०५) ॥ ७३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आहतं शिरो लौकिकेनाग्निना परि त्रिविष्टचध्वरमिति तिसृभिः पर्याग्निकरणं सकृत् ।
त्रिरिति भाष्यकृत् । गार्हपत्याग्निना वेति । लौकिकेनोपायेन यथा किमथो न जायन्ते
तथा शिरः कृष्णमृदा प्रलिप्य स्थापयेत् । न च शवस्पर्शदोषः, प्रत्यक्षविधानात् ।
केचित्तु सचैलं ज्ञानं कुर्वन्तीति ॥ ७३ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-

कायामेकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अग्निभ्यः कामाय वशूनालभते । अश्वमुषधं वृष्णिवस्तं
माजापत्यमजं तूपरं मुष्करा भवन्ति ॥ १ ॥

काम्यन्त इति कामाः पुत्रपश्वादयः, तद्धेतवोऽग्नयः । अग्नयः कामा वा एक

इति वचनेन [कामो] गुणः । तानमावास्यायां पूर्णमास्यां वा पर्वसंनिधौ देवतक्षणे वाऽऽलभेत । अथादिपञ्चपशुशीर्षाभ्युपदधाति (तै० सं० २९ । २ । ९) इत्यादि ब्राह्मणे विहितम् । तत्रैवाग्निप्रकरणेऽग्नि-प्रजापतिराग्निमसृजत (तै० सं० ९ । ९ । १०) इति पञ्चपशुशीर्षोपधानं द्रष्टव्यम् । मुष्करा अपृष्टसहिताः पशवः । प्राजापत्यं च तूपरं शृङ्गरहितं पूर्वमुपाकरोति । तेभ्यः पश्चादध्वर्षमकृष्णानस्तानग्निभ्यः कामाद्योपाकरोति । वाजसनेयिनां तु पुरुष इव पशुभिर्विकल्पेन यदा तदा छिद्येत पुरुषशिरः । अत्र पञ्चवेदिकरणं तु वस्तुस्थात्वा पञ्चोपरा(?) रज्जुः, तस्यास्तृतीयेन आगेन वेदिमानं विद्यते । एकादशिनीविकारत्वात् । केचित्तु सौमिकीमेव कुर्वन्ति । एकादशिनीप्रसङ्गे नोपयुक्तेति पृथक्सोमप्रयोगान्निरुद्धसामान्याचिरुद्धविकारमपि । एकादशिनीधर्माश्च वैशेषिकाः संभवन्ति । अग्नीषोमीयः पशुर्मुलप्रकृतिर्दर्शश्च ।

अत्र पशुर्कर्म—पशुना यक्ष्य इत्युक्त्वा पद्दोताः । केचित्तु न कुर्वन्ति पद्दोतारम्, अङ्गभूतत्वादिति । तैर्बक्ष्यमाणो न भवति । सोमेन यक्ष्यमाण इति तेषु विशुद्वपि न कर्तव्यः । यक्ष्यमाणो वेद्येति सोऽप्युक्तः । यद्यपि तैर्बक्ष्यमाणो न भवति । निरुद्धप्रकृतिवत्तु पद्दोता क्रियते विशुद्ध । उदवसानीयादिष्विह न क्रियते । सोमार्थमपामुपस्पर्शनं कृतं सोमे न तावत्क्रियते । तदेव प्रसङ्गेनार्थं साधयति । परित्यज्याग्निमन्यं प्रणीय पश्चाद्विजृम्भतोपायनं शालाहरणं मृपाहुत्यादि एकादशिनीवत् । मृपानां छेदनं पञ्चानाम् । वेदं कृत्वा वेशुत्तरवेदी, अग्निप्रणयनादि पशुवत् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इत्युपाकरणं प्राजापत्यस्य । अग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीतीतरेषाम्—अध्वस्य बलीवर्दस्य वृष्णेः, मेघस्य इतस्येति । तथा नियोजनम्—प्रजापतये त्वा जुष्टं नियुनजि । अग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टं नियुनजि, इति । तथा प्रोक्षणादीनि ॥ १॥

तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राकृतीभिः सामिधेनीभिः समुच्चयमभ्युपेत्य संख्याविशिष्टा सामिधेनीर्विधत्ते—

एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा सामिधेनीः पराचीरन्वाहै-
कादशं प्राकृतीरमूच्य समास्त्वाऽग्नौ ऋतवो वर्षय-
न्त्विति दद्यादग्निर्वाहोपेमस्रासि वाजयुर्वचस्यां च नो
दधीत नाथो गिरो मे । अपानपादाशुहेमा कुर्वित्स
सुपेशसस्करति जोषिषदि । अपानपादाश्वास्थादुपस्थं
जिह्वानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उपे अभि मियतमे
सधस्थे आ च परा च चरति प्रजानञ्जति तिस्रोऽप्सु-
मतीर्यदि चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ २ ॥ अमुत्र मृपादप

यद्यमस्येत्यामयाविनः कुर्यात् ॥ ३ ॥ बृहस्पते सवितर्बो-
धयैनमित्यनामयाविनः ॥ ४ ॥ राये अग्ने महे स्वा
दानाय समिधीमहि । ईहिन्ना हि मही(हे)वृषन्यावा
होत्राय पृथिवीम् । उद्वयं तमसस्परीति ज्योतिष्मत्यां
परिदधाति ॥ ५ ॥

एकविंशति चतुर्विंशति वा सामिधेनीः पराचीरितिवचनात्प्रथमोक्तमयोः प्र वो
वाजा (तै० ब्रा० ३-१-२) इत्येकादशोक्त्वा, आजुहोतेत्येकादशिनीतरेषां
गोत्राणां, त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानामेकादशिनी । समास्त्वाऽग्रे (तै० सं०
४-१-७) इत्यष्टावुक्त्वा ' बृहस्पते सवितर्बोधयैनमित्यनामयाविनो नवमी । अमुत्र
भूयादित्यामयाविनो नवमी (वा) । राये अग्न इति विंशी, उद्वयं तमसस्परीत्येकविंशी
परिधानीया । यदा चतुर्विंशतिस्तदैकादश प्राकृतीरुक्त्वाऽऽग्निकीश्च नव पूर्ववदुक्त्वा—
'उपेमसृष्टि' इति तिस्रोऽप्सुमतीरुक्त्वा—उद्वयं तमसस्परीति ज्योतिष्मती परिधानीया ।
यत्तु—भाष्यकारेणोक्तम्—एकादश प्राकृतीः समास्त्वाऽग्न इति दशाऽऽग्निकीः । चतुर्विं-
शतिपक्षे तु तत्र शास्त्रान्तरोक्ता उपेमसृष्टि वानयुरित्याद्यास्तिस्रो ध्यायाः प्रक्षिप्य
चतुर्विंशतिसंख्या पूरणीया, इति । पराचीरनावृताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति स्तुच्यमाधारयति ॥ ६ ॥

आधारस्य प्रत्याम्नायो हिरण्यगर्भ इति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीदि प्रयाजानामाभियो
भवन्ति ॥ ७ ॥

यद्यप्येकादशैव प्रयाजास्तथाऽपि द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वा-
न्मन्त्राणां द्वादशसंख्या न निरुध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता—' नराश्वसो
द्विर्तावः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ' इति ॥ ७ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभ आग्नेयानां याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ८ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभः संमरणे सीद होतरिति तिस्रो भुवो यज्ञस्येति च तिस्रो याज्ञ-
सेन्याभित्याः ॥ ८ ॥

यः प्राणत इति प्राजापत्यस्य ॥ ९ ॥

यः पशुः प्राजापत्यस्तस्येते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तत्र वपायां द्वे ऋचौ पुरो-
दाशे द्वे ऋचौ हविषि द्वे ऋचाविति वदृचो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्ये छागस्य
वपाया इति । अग्निम्यः कामायाश्चस्यर्षभस्य वृष्णेर्वस्तस्य च वपानां वेदसामिति प्रैषः ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३१

जातवेदश्च(अ)न्द्र वषाभिर्मच्छ देवानिति होमः । उक्ता ऊहः एकवचनान्ता अपि नहनाम-
ग्नीनां साधयन्ति निगमाः । आग्नेयीक्षिष्टम् इति वचनात् ॥ ९ ॥

वैश्वानरः प्राजापत्यो वा द्वादशकपालः पशुपुरो-
डाशो भवति ॥ १० ॥ सिद्धः संतिष्ठते ॥ ११ ॥

यत्प्राजापत्यं वायोक्षिष्टते । यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्न प्रच्यवते । यत्प्रा-
जापत्यः पुरोडासास्तेन प्रजावतेर्न प्रच्यवते । यस्तु द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते,
तेन शास्त्रान्तरविहिता देवता वैश्वानरस्तस्या अपि न च्यवते वैश्वानरो विकल्पेन लक्ष्यते
॥ १० ॥ ११ ॥

अपि वाऽऽग्नेयान्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य तेषां शिरा-
शसि मच्छिष्य सृदा प्रलिप्य निदधाति ॥ १२ ॥

अपि वेति शास्त्रान्तरपक्षप्रदर्शनार्थम् । अग्नेर्दं चिन्तनार्थम्—किमाग्नेयाः पशव एव
नाऽऽलभ्याः, किंवा तान्पशूनुपाकृत्य पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सृजेत्, आहोस्वित्समाप्तिपर्य-
न्तमनुतिष्ठेदिति । नाऽऽद्यः—पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मध्ये परित्यागेन
यज्ञभ्रंशप्रसङ्गात् । न तृतीयः—अत्रैवाश्ववृज्जिनस्तशिरसां गतसारत्वेन भविष्यन्त्यां
चित्यामनुपधेयत्वप्रसङ्गात् । एतद्दोषत्रयपरिहारायेत्यं कर्तव्यम्—आलम्भेनोत्सर्गेण च
प्रथमतृतीयदोषौ न भविष्यतः । प्राजापत्येन तूपरेण समापनाद्यज्ञभ्रंशरूपो मध्यमदो-
षोऽपि न भविष्यति । अपि वा मरणोत्तरकालं संज्ञासामां संज्ञासहोमं हुत्वा शिरांसि
छित्त्वा सृदा प्रलिप्य स्थापयति ॥ १२ ॥

अपः कवन्धान्यन्यवहरति ॥ १३ ॥

उदकेषु कवन्धानिसिपति ॥ १३ ॥

प्राजापत्येन सस्थापयति ॥ १४ ॥

प्राजापत्येन संस्थाप्य तस्या एव च निगमाः, नाग्नीनाम् ॥ १४ ॥

अपि वैतेषां सर्वेषां स्थाने वायवे नियुत्वते
श्वेतमजं तूपरमालभेत ॥ १५ ॥

नियुत्संज्ञका अश्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति सोऽयं नियुत्वान् । तस्मै श्वेतं छागं
तूपरं शुक्लरहितमालभेत । अपि वा पञ्चपशूनां स्थाने वायुर्नियुत्वान् ॥ १५ ॥

तस्य प्राजापत्येन कल्पो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

तस्य निरूपपशुनन्धवद्विधिः, विष्टुद्वष्टिवर्गं समानविधानात्पञ्चपशुभिः । आप्रिय
आचारश्च पञ्चपशुवत् ॥ १६ ॥

वायुमती श्वेतवती वपाया याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १७ ॥

इदं याजुषं हौचम् । पीवोऽग्रां रयि वृष इत्थौ वायुमती श्वेतवत्यौ च, ते वायवे समनस इति वायुशब्दसद्भावाच्छ्वेतः सिषकीति श्वेतशब्दसद्भावाच्च । वायुर्नि-
गुत्वान्ययोर्देवता ते वायुमती निगुत्वती देवतस्य याज्यानुवाक्ये भवत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वायुमती निगुत्वती पशोर्देवतस्य वैश्वानरः प्राजा-

पत्यो वा द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १८ ॥

सिद्धं संतिष्ठते ॥ १९ ॥

गतार्थः । अत्र, वायव्यः कार्याः ३ प्राजापत्याः ३ (तै० सं० १११११)
इति विचारितं ब्राह्मणे । वायव्यः कर्तव्यः पशुः प्राजापत्यः पुरोडाश इति वैश्वानसः ।
यस्तु प्राजापत्यो द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते तेन शास्त्रान्तरविहिता देवता ।
वैश्वानरस्त्वग्निगुणकेनाभिहितम् (तः) । तस्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं
निर्वपति (आप० श्रौ० १११२१२) । इति अन्यदेवता अपि पशुपुरोडाशदे-
वताः पशुदेवतां वर्धयन्ति । तस्मादवीवृधन्त पुरोडाशेनेत्यस्या निवृत्तिः । यथा
त्वस्माकं पाठः—अवीवृधन्त ग्रहैरिति । तेन ज्ञायते ग्राहस्त[एव] देवता अतो
ग्रहदेवता अभिवर्धयन्ति पशुदेवताः । अत एव पठितम्— 'इतरथा तु अवी-
वृधन्त ग्रहैः पुरोडाशैः' इत्येवमवश्यच्छ्रुतिः । यः कश्चानाग्रावग्निगुणके कतौ पशुराल-
भ्यते । अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यासु वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते ।
अग्निर्दे[गुणकदे]वता वैश्वानर इहापि । भाष्यकारस्तु—वचनदेवाग्निर्वैश्वानरोऽन्यत्र
वैश्वानर एवेति व्याचष्टे । सिद्धं कृत्स्नं संतिष्ठते समाप्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

मृदा मलिष्य वायव्यस्य शिरो निदधाति ॥ (स्व० ६) ॥ २० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशमश्रे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

तस्य शिरश्छित्त्वाऽभिमर्शने कृते मृदा च मलिष्य वायव्यशिरः स्थाप्यते,
तेनेष्ट्वा वायव्येन पशुना, पश्च पशुभिर्वा, समानविधानत्वात् । संवत्सरं मौसपरिव-
र्जनं ज्ञियाः परिगमनवर्जमुपारिशयनवर्जनं च । यदाऽप्यवर्षसंवत्सरादिष्या तदाऽपि
संवत्सरं वायव्यमृदाणि बाध्यन्त इति भाष्यकृत् । सांस्किकधर्मव्रतैश्च सर्वेषां समुषेय

इति न्यायः । अथ वा । मांसाशन्मुपरिशिष्यां च कुर्यात् । शिष्यं तु नोपगच्छेत् । एवं संवत्सरमिति वाजसनेयकम् । इति वायव्यपशुः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायाः
मेकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====
अथैकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यत्प्राग्दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा द्विविधं त्रिविधं
वा दीक्षणीयामिष्टिं निर्बपाति । आग्रावैष्णवमेका-
दशकपालमाग्रावैष्णवं वा घृते चरुमादित्यं च घृते
चरुं वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तात्तृतीयमसंवत्स-
रभृतः ॥ १ ॥ दीक्षाहुतिकाल आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेति पञ्चाऽऽध्वरिकीर्हुत्वाऽऽकृतिमाग्निमिति
पदाग्निर्कीर्जुहोति । विश्वेदेवस्य नेतुरारिति सप्तमीम् ॥ २ ॥

यत्पूर्वं दीक्षणीयायाः कर्म तत्कृत्वा इत्यनिर्देशः संभारमज्जुषि अग्निपरित्यागः
सोमपरिवे(षे)षणं सप्तहोता परित्यज्याग्निं कत्वर्धमग्निं प्रणयि त्रिविधं आग्रावैष्णव
आदित्यस्तृतीयो वैश्वानर इति । असंवत्सरभृतो यजमानस्याऽऽग्रावैष्णवादपि पुरस्ताद्वै-
श्वानरः । आदित्यस्य पुरस्तादिति भाष्यकारोक्तिस्तस्याऽऽनन्तर्यात् । अग्निस्तु वैश्वानर-
गुणकः, वाक्यशेषान्मन्त्रलिङ्गाच्च । आग्रावैष्णवं घृते चरुमिति घृतमग्नेः—‘घृतमस्य
योनिर्वृते श्रितः’ इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तु विष्णोः प्रियाः । ‘येऽणिष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय’ इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वाद्घृतयुक्तश्चरुः कार्यः । अदितिर्देवता
यस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आग्रावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीयहविषेनायमावि-
त्यश्चरुः कार्यः । उक्त्यस्याग्नेः संवत्सरधारणं ब्राह्मणे विदधाति—‘यो वै संवत्सरमुख्य-
ममृत्वाऽग्निं चिनुते (तै० सं० १-१-१) इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनं
परिपक्वमर्भपातेन समानम् । अतो यजमानो म्रियेत । तस्मात्संवत्सरं धारयितुमशकः
पुमान्संवत्सरात्प्रागेव तिस्रः षड्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाधिकीर्षुवैश्वानरं द्वादशकपालं निर्ब-
पेत्, तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण पूर्णो गर्भः
काले सुखेन जायत एवमप्यनयेद्यथा संवत्सरं प्राप्य काले प्राप्ते चितवान्भवति । ततो
न म्रियते । विहितानां हविषां त्रित्वं प्रशंसति—‘त्रीण्येतानि हवीरपि भवन्ति’
(तै० सं० १-१-१) इति । अत्र याजुष्यहौत्रसत्त्वे याजुष्योक्तरीत्याः सप्तदश

सामिधेन्यः । अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च बिष्णो तम उत्तमं मह इत्यग्नावि-
ष्णवोर्यज्यानुवाक्ये । अदितिर्न उरुष्यस्तु महीम् पु मातरम्, इत्यदितेः । वैश्वानरो न
ऊत्या पृष्ठो दिवि, इति वैश्वानरस्य । विहविरपि दीक्षणीया आज्येद्वान्ता । त्रिधाकरण-
मादित्यवैश्वानरयोरिति न्यायः । आप्यकारस्तु—आज्येद्वान्ते ब्रह्मभागं प्राश्योपस्थानं
कृत्वा ब्रह्मा निष्कामति, इति ज्ञाचष्टे । प्राञ्चशकरणं वपनं चोत्तरेण नहिरित्येवमादि
प्राग्दीक्षाहुतिभ्यः । आहवनयिमुपोपविंशति, इत्येवंमन्तं कृत्वा दीक्षाहुतयः । वैकल्पिक
विधयः सर्वे लभ्यन्त इहापि । अज्वरो ज्योतिष्टोमः । अज्वरे भवा आप्वरिक्त्यस्ताः
पञ्च—आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति स्तुवेण चतस्रः स्तुवा पञ्चमी । आकृतिमग्निमिति
पञ्चाग्निर्दीक्षाहुतीर्धृत्वा अत एव सह पूर्णाहुत्या हुत्वाऽभिचारणम् । आप्ये तु मन्त्रे-
णाऽऽप्यायनमिति । विश्वेदेवस्य नेतुरिति सप्तमी पूर्णाहुतिः । सप्तमीतिवचनाद्यजमा-
नोऽनुमन्त्रयते वातं प्राणमिति ।

ननु—अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुतयः षट्प्राप्तास्तासां च षण्मन्त्राः प्रकृतित एव
प्राप्ताः—आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा (तै० सं० (१-२-२) इत्यादयः । अग्रा-
वपरे षण्मन्त्राः—‘आकृतिमग्निं प्रयुजस् स्वाहा’ इत्यादयः । ते च दीक्षार्थतया विनि-
युक्ताः । षड्भिर्दीक्षयति (तै० सं० १-२-२) इति । दीक्षाहुतीनां चाभ्यासः
श्रूयते—‘द्वादश जुहोति’ इति । तत्र संशयः—किं वैकृतेर्मन्त्रैः प्राकृता बाध्यन्ते
समुचीमन्ते वेति ।

तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च ।

वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान्बाधेरक्षेककार्यतः ॥

यद्यपि ‘द्वादश जुहोति’ इति वचनाद्दोमानामभ्यासस्तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्य-
क्षवचनविहितानां चोदकेन प्राप्तप्राकृतमन्त्रबाधेन होमाकृत्वात्तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या
इति प्राप्ते ब्रूमः—

न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थं वैकृताः श्रुताः ।

दीक्षार्थतानलात्तेषां होमाकृत्वं प्रकल्प्यते ॥

सकृत्प्रयोगमात्राच्च तादर्थ्यमुपपद्यते ।

वैकृतैः प्राकृतास्तस्मात्समुषेया च बाधनम् ॥

‘षड्भिर्दीक्षयति’ इति दीक्षार्थता श्रुता । सा च स्वाहाकारिष्ठानां होमद्वारेणेति
दीक्षार्थत्वसिद्धये होमाकृता कल्प्यते । सकृत्प्रयुक्तैरेव च षट्सु होमेषु दीक्षार्थतासिद्धे-
र्नाभ्यासे प्राकृतबाधे वा प्रमाणमस्ति तेनाभ्यासवशेन होमानीं द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि
प्राकृतवैकृतानां समुच्चयः ॥ १ ॥ २ ॥

यत्प्राकृष्टिकरणात्तत्कृत्वा अणकुलायेन मुञ्ज-
कुलायेन बोस्वामुपस्तीर्य मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयाङ्गारेषुत्वां प्रवृ-
णाक्ति ॥ ३ ॥

मुष्टेः क्रिया मुष्टिकरणं पूर्वं च—मुष्टी कृत्वा (स० सू० १ । २ । ६) इति
मुष्टिकरणं तत्कृत्वा यथाध्वर्युरौहृहणानि जुहोति इत्येवमादि संभारयजूंषि चैनमध्वर्यु-
र्वाचयति (स० औ० ७ । १ । ३) इत्यन्तम् । शणः पक्षिविशेषः, तस्य कुलायो
नन्निमित्तार्थः । मुञ्जाः शरत्खण्डास्तैः प्रच्छाद्याभ्यन्तरमुखायां मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयेऽधिश्रयत्युत्वां बाह्याम् । अस्मिन्निति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

मित्रैतामुत्वां तपेत्त्वङ्गनरैः परित्तपति ॥ ४ ॥

सर्वत इन्धनं प्रदक्षिणमङ्गारैः ॥ ४ ॥

द्रव्य इति तस्यां क्रमुकमुल्लिखितं घृतेनाङ्कत्वाऽवदधाति ॥ ५ ॥

तस्यामुखायां क्रमुकमल्पं काष्ठशकलम् । उल्लिखितं क्रमुकं घृतेन सेचयित्वा
क्षिपति ॥ चूर्णरूपं क्रमुकमुखायां क्षिपतीति वैखानसेनोक्तम् ॥ ५ ॥

मुञ्जाश्च ॥ ६ ॥

मुञ्जैः सहावधातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्तु गतश्रीः सन्पुनर्भूतिं कामयेत तस्य मथिताश्रिमपेक्ष पूर्ववत्प्रवृत्तनमपि विधत्ते—

यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स एव तस्य
स्यान्मथित्वा गतश्रियोऽवदध्यात् ॥ ७ ॥

आहवनीये प्रतप्तायामुखायां योऽग्निः संभवेत्स एव तस्य भूतिकामस्य गतश्रियः कार्यो
ननु मथितः । एष संभवत्येष वै स्वयंभूनामि भवत्येष (तै० सं० १ । १ । ९)
इति । अत उखायामेष संभवति तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवोत्पत्तत्वादेव स्वयंभू-
रित्युच्यते । एवं सति यन्मानो भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ॥ ७ ॥

यन्मानोद्वेषिणोऽध्वर्योः प्रकारान्तरं विधत्ते —

यं कामयेत भ्रातृन्यमस्मै जनयेयमित्यन्यत-
स्तरयाऽऽहुत्यावदध्यात् ॥ ८ ॥

यमुद्दिश्य शत्रुमस्यै जनयेयमिति कामयेताध्वर्युस्तस्यान्यतो गृहान्तरादिप्रदेशादग्नि-
मानियोस्त्रायां प्रक्षिपेत् । तथा सति विलम्बमस्तरेणैव भ्रातृव्यं जनयति ॥ ८ ॥

अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते—

अम्बरीषादन्नकामस्य ॥ ९ ॥

घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यज्ञौक्तिकं लोहादिपात्रं तदम्बरीषं तस्मिन्प्रक्षेपे घृतप्रक्षेपे
पेण प्रौढा ज्वालोत्पद्यते । ततोऽग्निमाहृत्योस्त्रायामववृणोत् । लोके हि तस्मिन्अम्बरीषे
शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाग्नेनैतस्मिन्नेः समानयोमित्वाद्यजमानोऽग्नि-
प्राप्नोत्येव ॥ ९ ॥

प्रदाव्यादाहरेद्यं कामयेत शूरो मे राष्ट्रं आज्ञयेत्तेति ॥ १० ॥

प्रदाव्यो वनदाहः । तस्मादाहरोदुल्लस्यम् । मम राष्ट्रे शूरो धनंजयसदृशः आज्ञये-
तेति तस्य प्रदाव्यादाहरणमुल्लस्यम् । अध्वर्युकाम इति भाष्यकृतम् ॥ १० ॥

वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥

तस्याऽऽहृत्यावदध्वादित्यनुवर्तते । वृक्षाग्राज्ज्वलत आहृत्योरुयं ब्रह्मवर्चसकामस्य
यजमानस्य ॥ ११ ॥

भर्जनादन्नकामस्य ॥ १२ ॥

अत्रापि तस्याऽऽहृत्यावदध्वादित्यनुवर्तते । भर्जनं कम्बुः स यत्र त्यक्त्वाऽर्थादाना-
भर्ज्यन्ते तत आहृत्यावदध्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

काम्यमग्निं कुर्वाणो नाऽऽहवनीयेऽनुग्रहं ज्ञेयात् ॥ १३ ॥

नाऽऽहवनीये प्रवृत्तनं काम्यमग्निं कुर्वन्त्यजमानोऽपि ॥ १३ ॥

जात उरुयेऽनुगमयत्याहवनीयम् ॥ १४ ॥

आहवनीये प्रवृत्तनपक्ष उस्त्रायां जात उरुयेऽनुगमयत्याहवनीयम् ॥ १४ ॥

परस्या अधिःसंवत् इत्यौदुम्बरीः समिधमादधाति ।

परमस्याः परावत् इमि वैकङ्कतीम् । ताः सवित्रुव-

रेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ॥ १५ ॥ शमीवर्षी-

पूर्वमेकेऽस्मात्पनति । वैकङ्कतीमुत्तरसम् ॥ १५ ॥

समिदुल्ले क्षिप्यते ॥ १६ ॥ १६ ॥

सीद्धत्वं मोतुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जात-
मुख्यमुपातिष्ठते ॥ १७ ॥

विपश्चात्तदः इत्युक्तः । अत्र तिसृभिरुत उपस्थानं बलवतो जातस्य ॥ १७ ॥

यदग्रे यामि कानि चेति पञ्चभिरपरशुवृक्कणमौदु-
न्वसमिधममादधाति ॥ १८ ॥

यथाभ्यास्य इत्यन्तः । अक्षंशुवृक्कणं परशुच्छेदराहितं काष्ठं यदग्रे इत्यादिमन्त्रैः
समिधमादधाति । अथवा—पञ्चभिरन्ते सकृदेकमुद्वन्मस्यानयवमपरशुवृक्कणं वास्यादिभि-
राच्छिन्नं हस्तेनैव भगमुन्वयं ध्वं क्षिपति ॥ १८ ॥

तैल्वकमभिचरतः कुंर्याद्वाहुका हैनं समास्तेना
मयन्ति (इति) ॥ १९ ॥

तैल्वकं तिलकस्येध्वम् । बहुगालवं तिलक इति केचित् ॥ १९ ॥

दक्षिणाभ्यां मलिम्लानित्याश्वत्थीं समिधमादधाति ।
ये जनेषु मलिम्लव इति वैकङ्कतीम् ॥ यो अस्म-
न्ममरातीयादिति शमीमयीम् । ता आदधयं द्वेष्टि
तस्य वधं मज्जसा ध्यायति ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वत्र समिधमादधातित्यन्वयः । ताः समिध आधानकाले यं यजमानमुद्दिश्य द्वेषं
करोति तस्य वधमध्वर्युर्मनसा ध्यायतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

संक्षिप्तं मे ब्रह्मोद्देशं बाहू अनिरमित्युत्तमे
औदुम्बर्यौ समिधावादधाति ॥ २२ ॥

अहमित्यन्तः । औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ तूष्णीमादध्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

अयं यजमानं वाचयति ॥ (ख० ७) ॥ २३ ॥

उत्तमे राक्षोघ्नसूक्तस्यान्तिमे ऋचौ ' संक्षिप्तं मे ' इति यजमानं वाचयेत् ॥ २३ ॥

ब्रह्म क्षत्रं सयुजा नक्षत्रं ते ब्रह्मा ह क्षत्रं जिन्वति
क्षत्रियस्य क्षत्रं ब्रह्म जिन्वति ब्राह्मणस्य यत्स-
मीचीं कृण्वतो वीर्याणीति जपति ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवीं पुरीषमग्निं स्वे योनौ भरि-
ष्यत्युखा । ॥ चिन्वेदेवैर्ऋतुभिः संविदानः मजा-

पतिर्विश्वकर्मा युनक्तिवति मौञ्जे शिष्ये बहुधाये
द्वादशोद्यामे दोस्वामवदधाति ॥ २५ ॥

मौञ्जे शिष्ये मुञ्जकृते द्वादशामः शिष्यपादः, ते यस्य षट् द्वादश वा तत्रोत्ता
निदधाति । न यथा दह्यते शिष्यं तथोपायं भुर्यात् ॥ २५ ॥

अमे युद्धा हि ये तथेति वैताभ्यामेकविंशतिनि-
र्वाधो रुक्मः सूत्रोतस्तमन्तर्वेद्यासीनो दृशानो
रुक्म इति बहिष्ठुनिर्वाधं यजमानो विपर्यस्य प्रति-
मुख्यतेऽघस्ताग्निर्वाधं सादयति । २६ ॥

सुवर्णफलके निम्नोत्तमावमापद्य स्पर्शकारिणं दुरुषं निःशेषेण बाधन्त इति निर्वाधाः
स्फोटकसदृशा अवयवविशेषाः । ते चैकविंशतिसंख्याका यस्मिन् रुक्मे सोऽयमेकविंश-
तिनिर्वाधः । तादृशं रुक्मं कुर्यात् । सूत्र उतः सूत्रोतः सूत्रे लङ्कितः । दृशानो रुक्म
इत्यनेन मन्त्रेणोपरिष्ठाद्यजमानोऽन्तःस्फोटकं लङ्कयित्वा रुक्मं पश्चाद्दृशिः स्फोटकान्कुरुते
॥ २६ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनं प्रतिमुख्यते ॥ २७ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनमुपरि करोति बाह्योः ॥ २७ ॥

विश्वः रूपाणीति शिष्यपात्रान् ॥ २८ ॥

प्रतिमुख्यत इत्यनुवर्तते । शिष्यस्य यः पाशस्तं ग्रीवायां प्रतिमुख्यते । २८ ॥

अपि वा शिष्यं प्रतिमुख्य कृष्णाजिनं प्रतिमुख्यते ॥ २९ ॥

अपि वा यथासमास्त्यपाठेन पठितस्तथेत्वर्थः ॥ २९ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्युक्त्यमघेषते ॥ ३० ॥

अचलितस्यैवान्वेषणमुख्यस्य ॥ ३० ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छेत्सुष्यच्छते ॥ ३१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्धारयमाणो विष्णोः क्रमोऽसीति

चतुरो विष्णुक्रमान् (प्राचः) कामति ॥ ३२ ॥

नाभेरुपरिवारयमाण ऊर्ध्वं, विष्णोः क्रमोऽसीति चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचीं दिशं
कामति प्राक्मुखश्च । यं द्विप्प इत्येवमन्ता विष्णुक्रममन्त्राः ॥ ३२ ॥

अकन्ददमिरिस्त्युक्त्यमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अकन्ददित्येतर्था तमग्निमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अग्नेऽध्यावर्तिभित्ति चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ३४ ॥

विश्रुतस्पर्शान्तः । चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते सहाऽग्निनेति शेषः । आवृत्तौ प्रादक्षिण्यं विधत्ते—‘ दक्षिणा पर्यावर्तते ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन, दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानुमुत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति ॥ ३४ ॥

आ त्वाऽहार्षमित्याहुत्योपतिष्ठते यं कामयेत राष्ट्रं
स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्ति
न्तिवति ॥ ३५ ॥

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वहेराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयत इति दर्शयति—
आ त्वाऽहार्षमित्याहुऽऽहोव० हरति (तै० सं० ५ । २ । १) इति । द्वितीयपादेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह—‘ ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । तृतीयपादे प्रजासमृद्धिं चतुर्थपादे राज्यस्यैव च क्रमेण दर्शयति—‘ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तिवत्याह विदौवैन० समर्थयत्याग्निनाष्टमभि
अयेत्याह राष्ट्रमेवभिन्नुवमकः ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । विशा प्रजया । एनं यजमानम् । अस्मिन्यजमाने । अकः करोति । चतुर्थपादपाठकाले यजमानविषयं काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते—‘ यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्वाप्नुमेव भवति ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । यं यजमानमुद्दिश्य राज्यमस्तिवति कामयेताध्वर्युस्तं चतुर्थपादोच्चारणकाले ध्यायेत् ।

केचित्तु व्याचक्षते—तूष्णीमाहुत्याऽऽसन्दीसमीपम्, आ त्वाऽहार्षमित्युपतिष्ठते । अग्रे नृहस्तुषसामूर्ध्वो अस्थादिति च । भाष्ये तु व्याचष्टे—आहरणार्थः पूर्वं आ त्वाऽहार्षमिति । द्वितीयेनाग्रेरुपस्थानम् । तूष्णीमाहुत्य द्वाभ्यामुपस्थानमित्येवं वैत्तानससूत्रनिबन्धनात् । यं कामयेत राष्ट्रं विपतिः स्यादिति तस्य ध्यानम् । इव० राष्ट्रमधिभय देवदत्त, इति ॥ ३५ ॥

उदुत्तममिति त्रिकयर्पांस्तुष्टुञ्जते ॥ ३६ ॥

शिक्यपाशमवनयति ग्रीवायाः ॥ ३६ ॥

अग्रे नृहस्तुषसामूर्ध्वो अस्थादित्युन्मुखोपतिष्ठते ॥ ३७ ॥

गतार्थः ॥ ३७ ॥

औदुम्बर्यासन्धरत्निमं वशीर्णवाऽनूच्याऽप्रादेश-
मात्रपादा मौञ्जविवाना फलकैरास्तीर्णा वा मृदा
प्रदिग्धा सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति तस्या
चतसृभिरुख्यं सादयति ॥ ३८ ॥

औदुम्बर्या आसन्धाः प्रकृतत्वात्सैव तस्यामिति परामृश्यते । बृहदित्यन्तः । सीद
त्वं मातुरित्यादिभिश्चतसृभिरौदुम्बर्यामुरुगामिं स्थापयेत् । अथ वा-उदुम्बरेण कृता औदु-
म्बरी । आतीदत्यस्यामित्यासन्दी । अरन्निमात्रशीर्षण्वाऽनूच्या यस्याः
पादाः प्रादेशमात्राश्च । यस्या मौञ्जैः शुल्बैर्विवानं कृतम् । फलकैरास्तीर्णा वा । न
मुञ्जविवाना, मृदा च प्रलिप्ता, उपस्य यथा न दह्यते तथेत्यर्थः । सीद त्वं मातुरस्या
उपस्य इति चतसृभिस्तस्यां सादयत्युख्यम् ॥ ३८ ॥

शर्करायां वा ॥ ३९ ॥

तिसृभिः सादयति (आप० श्रौ० ११।४।१७) इत्यापस्तम्बः । शर्करायां वा
सादयति ॥ ३९ ॥

हंसवत्योपतिष्ठत इत्येके समामनन्ति ॥ (ख० ८) ॥ ४० ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्र एकदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अत्रैके शास्त्रिनः हंसः शुचिषत्, इति हंसवत्योपस्थानमासनन्ति ॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रथो-

गचन्द्रिकायामेकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथैकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मुष्टिकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

मुष्टिकरणप्रभृति सौमिकानि कर्माणि कर्तुं इति पद्यते । प्रथमस्य दीक्षादिवसस्य
कर्मानुपूर्व्यम् । संभारयजुषां वाचनं कृत्वा राजकुलार्येण मुखकुलार्येण वीक्षां प्रच्छाधा-
न्यमग्निं करोति (स० श्रौ० ११।३।३) ॥ १ ॥

येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायमिति मन्वेष्टमात्रैः

काष्ठैरुख्यमुपसमिन्धे ॥ २ ॥

येन देवा इति प्रादेशमात्रैः काष्ठैरुख्येन्धनं, यजमानेनैव प्रकृतत्वात् । अर्चयु-
रिति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

सदा ज्वलति ॥ ३ ॥

सदा नित्यो ज्वलति (१६ । ३ । १९) इत्यापस्तम्बोक्तेः । व्रतकाल एव ज्वलति
(वै. म. श्रौ. व. ३-१-१००) इति मैत्रानसः ॥ ३ ॥

अश्वपतेऽश्वमेधं जग्मे देहीति व्रतमिष्यन्मौदुम्ब-
री संमिधं व्रते समज्योरुष्येऽज्यादधाति ॥ ४ ॥

यदा व्रतं गृहीष्वस्तदीदुम्बरी संमिधं व्रतार्थे क्षीरद्रव्ये समज्याङ्क्त्वा संमिधं प्रक्षि-
पति यजमानः । व्रत इति सप्तमीनिर्देशान्मध्यदिने मध्यरात्रे वा गृहीतो वैने यजमानेन ।
चतुष्पद इत्यन्तः ॥ ४ ॥

देवस्यै स्वा सवितुः असवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्दसा रात्रिमिष्टकामुपदधे
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति सायमुख्यमुप-
तिष्ठते ॥ ५ ॥ देवस्यै स्वा सवितुः असवेऽश्विनोर्बा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्दसाऽहरिष्ट-
कामुपदधे तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति प्रातः ॥ ६ ॥

उरुयमुपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्वभूते दिवस्पारि मथर्म जज्ञे अग्निरित्येकादशभि-
र्वात्समेधोपतिष्ठते ॥ ७ ॥

द्वितीयेऽहनि वात्समेधोपतिष्ठते (तै. सं. ५-२-१) इति । वात्सप्रानाम-
केन महर्षिणाऽधीतं दिवस्पारित्वादिकं सूक्तं वात्सप्रं, तेनाग्निमुपतिष्ठेत ॥ ७ ॥

एव सदाऽऽकण्ठात् ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण यावत्कथ इति ॥ ८ ॥

पूर्वेद्युर्विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्समेधेति ॥ ९ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वस्मिजहनि विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्समेधेति । विष्णु-
क्रमा वात्सप्रं च प्रथमेऽहनीति प्राप्त उच्यते—पूर्वेद्युः प्रक्रामति उत्तरेद्युरुपति-
ष्ठते (तै. सं. ५-२-१) इति । केचित्तु—प्रथमेऽहन्युभयं कुर्वन्ति विष्णुक्रमा-
न्वात्सप्रं चेति । द्वितीयादिष्वहःसु द्वितीयं विष्णुक्रमास्तृतीयं वात्सप्रमिति कुर्वन्ति
व्यत्यासं सदा यावत्कथः इति । यदहस्तु सोमकथस्तदहुरुभयं क्रियते विष्णुक्रमाः
प्रथमं पश्चाद्वात्सप्रमिति ॥ ९ ॥

यदहरग्निं चेष्यमाणः स्यात्तदहंभयः समस्येत् ।

प्रचक्रामेदुपतिष्ठेत् ॥ १० ॥

यस्मिन्नेहग्निं चेष्यमाणः स्यात्तस्मिन्दिने विष्णुकर्म उपस्थानं तयोः समस्येत् ॥ १० ॥

यद्युल्लये भ्रियमाणेऽयं देवः प्रजा अभिमन्येत

भिषङ्मनो अग्न आवह । स्वः रूपं कृष्णवर्त्मनो

आसि होता न ईदयः । त्वं नो अग्ने भिषग्भव

देवेषु हृष्यवाहनः । देवेभ्यो हन्यवाहसि ।

भिषजस्त्वा हवामहे भिषजः समिधीमहि ।

भिषग्देवेषु नो भवेत्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः

समिध आदध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युल्लये भ्रियमाणे उक्तास्य आहवनीये । अयं देव (इति) अग्निरुद्रः प्रजा अभि-
मन्येत हिंस्यादुपसर्गेणाऽऽग्नेयीभिर्भिषग्वतीभिस्तिसृभिः (आप० श्रौ० ११-४-२८)

इति तिस्रः समिधः प्रतिमन्त्रमादध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युल्लये भ्रियमाणे कामयेतं वर्धेदिति सूर्यो अपो

विगाहते रश्मिभिर्वाजसा तमः । बोधा स्तोत्रे

वयो वृषः ॥ परि यो रश्मिना दिवोन्तान्ममे

पृथिव्याः । उमे आपप्र रोदसी महित्वा ॥ बहि-

ष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्तुमवव्ययमसि तं देव वस्वः ।

दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुस्तमो

अप्स्वन्तरित्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः समिध आद-

ध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युल्लये भ्रियमाणे धार्यमाणे किञ्चिद्यजमानस्य नश्येत् । यदि कामयेत वर्धः
पर्जन्यः, इति । याः सौर्यः सूर्यदेवत्याः । रश्मिशब्दो वासु विद्यते ता रश्मिवत्यः ।
ताभिः प्रतिमन्त्रं तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युल्लये भ्रियमाणे कामयेत न वर्धेदित्यहभ्रमस्य

केतवो वि रश्मयो जनाः अनु । आजन्तो

अग्नयो यथा ॥ तरणिर्विश्वदर्शत इत्येषा ॥ दिवो

रुक्म उरुचसा उदेति दूरे अर्थस्तरणिर्वाजमानः ।

पूतं जनाः सूर्येण प्रसूता आयन्नयानि कृण्वन्मपा-

सीत्येताभिस्तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १३ ॥

पटलः] महादेवशास्त्रिकलितायौगधेयवाच्यारूपासमेतम् । ७३

यदि कामयेत न वर्षेत्पञ्च इति । अतिवृष्ट्या । याः सूर्यदेवताः सौर्यः । अग्नेः ।
॥ सौन्दर्ये वासु विद्यते तं आनस्वस्य स्तम्भितसुम्भितः सम्भिवः प्रतिमन्त्रमावर्ष्यति ।
॥ अरुध्रमस्य केवः इति ॥ १३ ॥

यद्युर्ये विद्यमाने किञ्चिन्नयेदपेक्ष्याद्विहिते । तत्र
सुभिरुपविष्टे । विन्दत्येवैतदिति विज्ञायते ॥ (ख० ९) ॥ ४ ॥

इति सत्त्वस्यैव हिरेण्यकेशिसूत्र एकदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यद्युर्ये विद्यमाने किञ्चिन्नयेदपेक्ष्याद्विहिते । तत्र सत्त्वस्यैव हिरेण्यकेशिसूत्र
भिरुपविष्टे यन्मान उरुयः । कर्मते सज्जमिति भुतेः । हिरेण्यकेशीऽप्येतदेव । उरुये
विद्यमान इति काष्ठविज्ञानम् ॥ १४ ॥

इति हिरेण्यकेशिसूत्रस्यारूपाया महादेवशास्त्रिकलितायौगधेयवाच्यारूपासमेतम्
एकदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एकदशप्रश्ने पटलः पटलः ।

उदु त्वा विभेदेवा इत्युर्यमुच्यते ॥ १ ॥

यस्मिन्नहनि दीप्तासु वर्तमानासु प्रयासादेवचानमसर्षिणः । तत्र सत्त्वमेवोच्यते । ततो
मैन — यदहः प्रयासात् (आप० श्री० १६ । ४ । ३९) इति । इह गृहे दीक्षा
नित्या सूत्रान्तरे प्रयागविषामन्मन्त्रलिङ्गात् । उर्यमुच्यते उदुगृह्णाति ॥ १ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति चतसृ-
भिर्द्विषुः शुकद आसादयति ॥ २ ॥

शक्ते प्रउगं उर्यमासादयति (१६ । ४ । ३९) इत्यमस्तम् । इह इव
यस्य तदिदं द्विषं तस्मिन्दीपे शक्ते । न रयेन प्रयाति, रथस्य प्रयासात्, शुकदम् ।
प्रउगं मुखं तस्मिन्मुखः साधते, तिस्रभिर्वा साधते । इत्यमस्त्योपस्थानम् । इहापि
प्रयागं याजमानम् ॥ २ ॥

सूणीमितरान्नी आसत्तय पेदमे ज्योतिषान्निति प्रयाति ॥ ३ ॥

समोप्याग्नी पात्रयोगेर्हवत्यदसिणाग्नी पञ्चादृहीत्वा सादयति शक्ते सम्भाष-
सद्वयोः पृथगरण्योऽग्नी समारोष्य रथेन प्रयाति इति प्रकृतावग्रिहोत्रदर्श-

पूर्वमासयोरेष सम्याकसध्यौ, नान्यत्रेति भाष्यकृतम् । तूष्णीमितराविति द्वयोरेकान्योः
समारोपणविधौ । भद्रादग्निरेव इत्यस्य प्रेक्षेत्रे ज्योतिष्मान्याहीति प्रत्याज्ञायाः ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निरित्यश्वशब्दमभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥

यदि शब्दो जायतेऽस्य ततोऽधुमन्त्रणम् । ननुतारः प्रवृत्तिवत् ॥ ४ ॥

अध्यवसायौदुम्बरी* समिधं घृतानुषिक्तामतिथि-
वत्योरुष्येऽभ्यादधाति समिधाऽग्निं दुवस्यतेति
गायत्र्याः आह्वणरूपम् । म मायमग्निरिति त्रिष्टुभा-
जान्यस्य । जगत्या वैश्यस्य ॥ ५ ॥

प्रयाणमन्त्रस्तु याजमानोऽपि । अग्निमधिकृत्य यजमानो ब्रूते—प्रेक्षेत्रे ज्योतिष्मान्या-
हीति लिङ्गाति । तथा च प्रकृतानपि—‘बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु’ इति सं० १ ।
२ । ४) इति लिङ्गात् । प्राप्य देवयजनमेवमन्त्रम्, इत्याग्निभिः सह प्रविशति देव-
यजनम् । अत्रापि गार्हपत्यदक्षिणान्योः स्वस्वायतने निधाय गार्हपत्यमग्न उरुयं प्रति-
क्षप्य न वेष्टयत्यात्मानम् । यद्वा—यद्वात्—समिधाऽग्निं दुवस्यत इत्यवसिते प्रयाणे
समाप्त इत्यर्थः । मूलादारभ्यामाह्निसंकाऽनुषिक्ता ताम्रादधाति यजमान एव प्रयाणवत्-
नेन्वनघृतानुषिक्ताधानानामेककर्तृकत्वात् । एवं त्रिष्टुभा सावित्रस्य घृतानुषिक्ताधानं
अत्र प्राथमग्निरिति । जगत्या वैश्यस्येति जनस्य गोपा इति ॥ ५ ॥

इन्धने व्रतनेऽध्यवसाने च सर्वासु संनिधाति-
तासु घृतानुषिक्ता मयमामादधाति ॥ ६ ॥

यदा त्विन्धनस्य—येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति क्षेपणानि काष्ठानि भव-
न्त्युरुष्ये । मध्यदितमत्कालप्राप्तं वेदेवयजनमिति वैज्ञानसः । यदा प्रयाणामेषां संनि-
धातस्तदा घृतानुषिक्तां ताम्रादधाति यजमानस्तत इन्धनं व्रतनमध्यवसानमिति । काल-
स्थानपाथात् ॥ ६ ॥

यद्युत्वा भस्माभिसंसीदेदुरुष्यमादायोदक्रान्तं
गत्वेम* सुयोनि* सुव्रत* शिरण्य* सहस्रमृष्टिं
महिषावरोह । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्धं समुद्रि-
य* सदनमाविशस्व । इमं* स्तनं मधुमन्तं
अथाश्रां (अप्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व-
मधुमन्तमूर्धं समुद्रिय* सदनमाविशस्व) इति
द्राभ्यामुख्यमुपपहरति ॥ ७ ॥

यद्युक्तां भस्माभिनिर्वादेदित्येवमाद्यध्वमुच्यतिरिक्तः, यदि भस्म भवति, उल्लामुख्य-
मादाय सह शिष्येनोदकसमीपं गत्वा— 'इमं सुशोभि' इति द्वाभ्यामग्निमुदृत्यो-
ल्लाया अपनीय शिष्यादुल्लाम् ॥ ७ ॥

आपो देवीः प्रतिगुंभीत भस्मैतदिति तिसृभि-
रप्सु भस्म भवेन्नयति ॥ ८ ॥

अप्सु क्षिपति । अपामसीत्यन्तः ॥ ८ ॥

भस्मजः प्रत्यादाय प्रसद्य भस्मना योतिमिति

द्वाभ्यामुल्लायां प्रत्यनदधाति ॥ ९ ॥

उल्लायां भस्मजं प्रत्यनदधाया पीदयित्वा द्वाभ्यामुल्लायायामग्निं भस्म ज प्रत्य-
नदधाति ॥ ९ ॥

पुनरुर्जा सह सस्येति द्वाभ्यां प्रत्येति ॥ १० ॥

विश्वतस्परित्यक्तः । देवयजने प्रति निवर्तते ॥ १० ॥

पुनस्तथाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धकामित्यु-
पसमिन्धे ॥ ११ ॥

अध्वर्युरिति वैश्वानसः । पुनस्तस्यमुपसमिन्ध इत्यापस्तम्बौघायनौ ॥ ११ ॥

बोधा स बोधीति ॥ (स्व० १०) ॥ बोधवतीभ्यामुप-
तिष्ठते ॥ १२ ॥

बोधेति मन्त्रेण स बोधीति मन्त्रेण चैतमग्निं बोधयत्येव । आहवनीस्य दक्षिणमाग्रे
यजमानस्योपस्थानदेशः । अतोऽत्रापि दक्षिणदेश एव स्थितोपतिष्ठते ॥ १२ ॥

नित्यमप्सु भस्मप्रवेशनं कृत्वा दीक्षितस्य कृतास्विष्ट-
कासु अकृतास्विष्टकानां सप्तसर्गार्थं भवति ॥ १३ ॥

अधिके भस्मनि जाते अप्सु भस्मप्रवेशनं विधाय कृतास्विष्टकासु नित्यं भवति
भस्मप्रवेशनमित्यर्थः । अकृतासु या इष्टकार्या मृत्तया सह सप्तसर्गार्थं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुरीषे पशुकामः कुर्वीत ॥ १४ ॥

पुरीषे तु मृत्तिकायां पशुकामस्य भस्मप्रवेशनं नाप्सु । सूत्रकारो माण्यकाराख्यानं
कुर्वन्ति पुरीषमेवेति । न तु सत्यापादमतिः । तूष्णं किं समृन्मयं चेति काम्ययोरप्यनुहः
पशुकामस्यापि ॥ १४ ॥

अस्तु यायाकामः प्रवर्षेत् ॥ १५ ॥

यायाविरः प्रयाणशीलः । यायावरोऽप्सवेव प्रक्षिपेत्स्मातिरिक्तम् ॥ १५ ॥

तिस्रो सजीर्वाक्षितः स्याद् । षडाक्षीर्दीक्षितः ।

स्यादिति ब्राह्मणव्याख्याताः काम्या दीक्षाकल्पाः

स्तेषां यायाकामी ॥ १६ ॥

मौण्ड्यमौनादिनियमस्वीकाररूपा दीक्षा । चीयमानस्याग्नेः सन्निध्या दीक्षया विरा-
ज्यद्वाग्रदशरात्रद्वादशरात्रयोदशरात्रपञ्चदशरात्रसप्तदशरात्रचतुर्विंशतिरात्रविंशद्वाग्रमा-
सचतुर्मासाष्टमासाद्वादशमासरूपास्तयोदश पक्षो विकल्पिताः । तां ब्राह्मणे—अग्नेर्वै दीक्षया
(तै० सं० १० । १ । ७) इत्यनुवाके काम्या दीक्षाकल्पा यथाकामं ब्राह्मणः ।
अत्र येन देवा इत्युक्त्यस्योपसमिन्वनान्तं कृत्वाऽप्यङ्गुली न्यञ्जति स्वाहा यज्ञं मनसैत्येव-
मादिवाग्विसर्गमुदितेषु ऋक्षेषु कृत्वा मध्यरात्रे ज्ञते मृक्षते—अन्नपतेऽन्नस्य नो देही-
त्यौदुम्बरी समित् । रात्रिमिष्टकमिति द्वितीया समित् । ततो हस्तप्रक्षालनादि नाभ्यभि-
मर्शनान्तम् । ततः सनीहारप्रस्थापनं जाग्रणं चेतां रात्रिम् ॥ १ ॥ तत उपोदये वाग्य-
समादीनि वाग्विसर्गः, वात्सप्रेणोपस्थानं, मर्त्यादिने ज्ञते प्रीतगृह्य—अन्नपतेऽन्नस्य नो
देहीत्याद्याहारिष्टका द्वितीया । ततो हस्तावनेजमादि नाभिदेशाभिमर्शनान्तम् । ततोऽ-
विष्णुसमूये काम्यमसादि रात्रिमिष्टका द्वितीया समित् । ततोऽग्रे स्वः सुभागृही, इत्याह-
वनीयाभिमन्त्रणं स्तम्भयतः—अनुदस्य त्वमग्ने त्वत्पा असि, विश्वे देवा अपि ममासपृथग्नं,
पुनर्मन इति जपे कृते, उपोदये वाग्यमनं, उदिते च विसर्गः, स्वप्नप्रमोचनानि विष्णु-
कृत्मान् हंसवत्योपस्थानान्तम् । उरुत्यस्योपसमिन्वनं, पुनः पुनः प्रञ्जल्यति प्रादेश-
मात्रैः काष्ठैः । मध्यदिने ज्ञते कुर्वन्नहारिष्टका च कृते वात्सप्रेणोपस्थाने, एष विधिर्दी-
क्षास्तु । यस्मिन्नहनि सामकयस्तस्मिन्नहनि विष्णुकर्मो वाक्ष्यते च ॥ ११ ॥

दीक्षितस्येष्टकाः । करोति मासप्रभृतिषु दीक्षाक-

ल्पेषु पुरस्ताददीक्षितस्येनरेषूपरिष्ठात्प्राजापत्यात्प-

क्षोः ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य यजमानस्येष्टकाः करोति मासप्रभृतिषु दीक्षाभिधानेषु मासाविषु पूर्वस्मि-
न्प्राग्मे दीक्षा । अस्य मासदीक्षा तस्य पूर्वस्मिन्पक्ष इष्टकाः करोति । सप्तक्षत्रोत्तमासा-
स्तस्य पूर्वप्रेमोपस्थानं । तथा संवत्सरे षण्मासेषु । अदीक्षितस्य तु इष्टकाः करोति
ज्यहदिषु दीक्षाकल्पेषूपरिष्ठात् प्राजापत्याद्वादव्याद्वा पक्षोः ॥ १७ ॥

सुन्मथीरिष्टका अविषमाभ्युदयश्चास्तासां तिस्रो

मण्डलेष्टकाः त्र्यजुलेष्टकाः दक्षिणावृत्तः । खण्डाद्विष्टकाः
अधोलिङ्गिताः ॥ १८ ॥

सून्मयीनामिष्टकानां प्रमाणमत्र नास्ति । विशयत आपस्तम्बसूत्रे वर्तते पादमाध्वोऽर-
न्निमाध्व ऊर्वस्थिमाध्वोऽणुकमाध्वः (आप० श्री० १६ । ४ । १०) इति । पाद-
माध्वोऽरन्निमाध्व इति । न तु हिरण्येष्टकाभिष विविः, तास्तानविष्टतः परिमाणम् ।
सून्मयीनां तु नुल्लेखेण व्युत्पत्तिर्भातेद्वाङ्मणम् चतुर्भागीयानुक्रममिति । पादमाध्वः पाद-
प्रमाणाः । चतुर्भागो वा पादः । अथवा पाद एव । अरन्निप्रमाणा अरन्निमा-
ध्वश्चतुर्विंशत्यङ्गुला वा ऊर्वरस्थि ऊर्वस्थि । ता अपि चतुर्विंशत्यङ्गुला एव,
इष्टोः । सून्मयीरेवमेत्यात् । अणुकमाध्वोऽणुकप्रमाणाः । चतुर्भागः पुरुषस्य मित्रमाध्व-
सप्तोऽष्टिणुः । अस्तिवो लेख्य आसामिष्टकानां वा षडङ्गुलेष्टकाः । अदक्षिणावृत्त एव लेख्य
याज्ञां षडक्षिणावृत्तः । सम्भवदुत्तरे । अस्ति-विष्टो लेख्य आसामुत्तरास्त्वलिङ्गिताः ।
लेख्याजिघ्रसो धूम्रिणीनामेव ।

निर्मण्डयेन लोहिनीः पचन्ति ॥ १९ ॥

निर्मण्डितेनाग्निना पच्यते यथालोहिन्यो भवन्ति तथा पाकः क्रियते, हस्तपत्रशङ्कदा-
दिभिः ॥ १९ ॥

न कृष्णा न लक्ष्मणा न भिक्षा चोपदधाति ॥ २० ॥

खण्डामिति वेदानसापस्तम्बी । खण्डा, यस्याः किंचिद्विस्तृतमैकदेशोऽपि । कृष्णा नीला
एकदेशोऽपि कृष्णा अन्यवर्णा वा । न लोहिता सा लक्ष्मणा । ता एतानोपधेयाः श्रुति-
प्रतिषिद्धत्वात् । खण्डाद्विष्टकाः प्रतिनिधित्वेनापि न क्रियन्ते प्रतिवेधात् । भाष्यकारस्तु-
खण्डाः प्रतिनिधित्वेनैव करोति । भुव इति प्राप्यश्रिते दक्षिणाशौ हुत्वोपधेयादिति ॥ २० ॥

पुष्करपर्णः रुक्मो हिरण्यः पुरुषः सुचौ सप्त
स्वयमातृष्णाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पञ्च धृतेष्टका
दूर्वास्तम्बः कर्म उल्लिखलं मुसलं सूर्यमश्वानः
पशुक्षिराचसि सर्पक्षिराभूम्यधीरिष्टकाः ॥ २१ ॥

पुष्करपर्णं पद्मपर्णम् । रुक्मो यो यजमानेन विष्णुकर्मकाले धृतः ॥ एव ॥ हिरण्यश्च
पुरुषः सुवर्णकृतः । सुचौ कर्मयमयी औदुम्बरी च । स्वयं मित्राः सप्त शर्कराः ।
हिरण्येष्टका अपरिमिताः । पञ्च धृतेष्टका धृतमिष्टकाः । दूर्वास्तम्बो हरिलिकास्तम्बः ।

कर्मः कच्छर्पः । उलूखलमूर्ध्वहननं मुसं महर्मुहुः स्वमतिः । कर्मैकीकं वैषवं ।
 अइमानः पाषाणाः । पशुशिरांसि पुरुषाश्वर्षभवृष्णिक्स्तमानाः । पुतस्य सर्पस्य च शिरः,
 एता अमुन्सपीरिष्का इष्टकात्वात्सादनं तथा देवतया मयत्वेव । चतुरश्रा प्रकृतिः पाद-
 माश्रयो भवन्तीत्यास्त्रानादन्वयाऽपि प्रकृतिरेव तस्याप्यकाम्यत्वात् ॥ २१ ॥

यावदग्निमाना मन्त्रा यथार्थं लोकोपृणा जानुदग्नं
 साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चित्त्वानः । नाभिदग्नं द्विषा-
 हस्रं द्वितीयम् । आस्यदग्नं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ।
 चतुस्सुत्तरं ज्यायाश्च ॥ २२ ॥

जानुदग्ने जानुप्रमाणम् । सहस्रपरिमाणे साहस्रम् । जानुदग्नं साहस्रं चिन्वीत ।
 द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं नाभिदग्नम् । आस्यप्रमाणं त्रिषाहस्रं चिन्वीत
 तृतीयं चिन्वानः । अथ या सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथ या
 सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकाभिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं चिन्वीत सै
 साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानस्त्रिगुणम् । तथा
 प्रथमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौत्तत्यम् ।

चतुस्सुत्तरं ज्यायाश्चमिति विधानम्यासेन चतुर्थादिष्वपि संख्या च त्रिषाहस्राधिका
 व्याख्याता, तत्र न ज्यायाश्चं चिन्वीत, इति भावः ॥ २३ ॥

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गक्राम-
 चिन्वीतेति वाजसनेयकम् ॥ २३ ॥

बृहन्तं विधियुक्तमिष्टिषाहस्राधिकमिति । अश्रिमितमसंख्यातम् । निम्नः साह-
 स्रेभ्यः- स्वर्गक्रामस्तु । वाजसनेयकमिति वाजसनेयिनां श्रुतिरेव । नार्थं विधिनित्यः
 काम्यत्वात् । पश्चात् न्यूनो न लभ्यते । न ज्यायाश्चं चित्वा कनीयाश्चं चिन्वीतेति
 ब्राह्मणाच्च ॥ २३ ॥

अपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेतं बीतेति देवयजन-
 मध्यवस्याति ॥ २४ ॥ उद्धृत्य चित्तेरायतनं ज्यायाम्
 यात्रम् ॥ (ख० ११) ॥ चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेतं
 बीतेति हरिण्या पलाशशाखया सञ्चञ्चयाज्जिरवो-
 द्याग्नेस्मासीति सिकता निवपाति ॥ २५ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते दीक्षाणां परिमाणे प्रबुध्य जपे वाग्विसर्गे कृते विष्णुकर्मवात्स-
 प्रसोमानवातेषु न कृतेषु । भाष्यकारस्तु-प्रथममपि द्वातीति व्याचष्टे । ततः क्रमः

५-पदः । महादेवशास्त्रिस्तं कलितप्रयोगचरित्वाध्यास्यासयेतम् । ०३९

काले त्रैतदानमिति । अत्रैतं वीतेति । वेद्यजनमध्यवस्यति । अपेतैत्याध्यवसाययतीत्यस्याः
श्रुतेरर्थः । गार्हपत्यमुद्धनवेनाध्यवसाययतीति । अत्राजस्य तु । अयमध्यवसानमन्त्रः,
एवमग्न्येत्यस्य प्रत्यास्त्राय इति । अपेतं वीतेति । गार्हपत्यचितेरायतनं शौस्त्रेण चतु-
रङ्गिन् मानयित्वा चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेतं वीतेति, उद्धनं तस्य कसेति । तूष्णीं
शाखया समागं इति वेश्मनसः । प्राचीमुदीची वा दिशं प्रति तस्यास्त्यागः शाखायाः ।
अवोक्षणमधस्तात्पाणिता आ नो देवीरभिष्टव्य इति । अप्रभस्मासीति बालका निवपति
॥ २४ ॥ २५ ॥

संज्ञानमासि कामधरणामित्युपान ॥ २६ ॥

निवपतीत्यनुवर्तते । अथादित्यस्तः । पुष्टिहेतुत्वं प्रजोत्पत्तिहेतुत्वं चोपाणां यज्ञद्वारा
ति० सं० १ । २ । ३ । द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

गार्हपत्यमधददन्मन्त्रसि कृष्णं तदिहास्तिवृत्ति मनसा ध्यायेति ॥ २७ ॥

निवपने छवणधृत्तिकाया यददश्चन्द्रमसीति कृष्णरूपं ध्यायेत् ॥ २७ ॥

सं या वः प्रियास्तनुष इत्युपान्सिकताश्च

॥ सप्तसृज्जालुच्युहति ॥ २८ ॥ चितः स्व

परिचित इत्येकत्रिंशत्त्या शर्कराभिर्गा

हपत्यचितेरायतनं परिश्रयति ॥ २९ ॥

उपाणां सिकतानां च संसर्गः क्रियते चितः स्व परिश्रित इत्येकत्रिंशत्त्या शर्करा-
भिर्वेहनं गार्हपत्याचिते ॥ २९ ॥

तिस्रस्तिस्रः सन्धिताः करोति ॥ ३० ॥

तिस्रस्तिस्र एकीभूताः शर्करास्तासु तासु मन्त्रावृत्तिरिति न्यायात् । सीदतेति
सांसामभिधानात् । सकृन्मन्त्र इति व्याप्यकृत् । अत्र 'अनं कृणुध्वम्' इति शर्करा
अभिमन्ध्य (आप० श्रौ० ११-१-४) इत्यापस्तम्बः ॥ ३० ॥

अयं सो अग्निरिति चतसृभिर्गाहपत्य-

चितौ चतस्रः प्राचीरिष्टका उपदधाति

॥ ३१ ॥

अत्र गार्हपत्यचिताविति प्रकृतत्वाच्चतस्रो मध्येऽग्रेरुपदधाति प्रागग्राः ॥ ३१ ॥

इदामग्रेऽयं ते योनिर्कृत्विय इति द्वे पुरस्तादूर्ध्व-

सहिते विहीनं परि विदसीति द्वे पञ्चाद्वये-

सहिते लोकं पुनः छिद्रं पूर्णस्यवशिष्टं त्रयोदश-

भिर्लोकैर्पूणाभिः प्रच्छादयति ॥ ३२ ॥

इहामग्नये तं वीर्तिरिति पुरस्तादुपपद्यते । समीचीं प्रत्यग्दीर्घं । तिरस्वी द्वितीये प्रस्तारे, उदग्दक्षिणादीर्घं एवं पश्चादुपपद्यते । समीचीं प्रथमे प्रस्तारे तिरस्वी द्वितीये प्रस्तारे ताभिर्वैतं दिशो दृष्ट्वन्, इति लिङ्गात् । प्रथमे प्रस्तारे द्वे पूर्वं दक्षिणे कोणे द्वे उत्तराग्रे द्वितीये प्रस्तारे द्वे पूर्वोत्तरकोणे द्वे अपर इति भाष्यकृत् । अवशिष्टमग्निं त्रयोदशभिः प्रच्छादयति ॥ ३१ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यादेकैकं लोकं पूर्णमुपपद्यति ॥ ३३ ॥

उदग्मा करोति, द्वाभ्यामग्न्यां लोकं पूर्णमेकैकम् । संकर्षणकारस्य तु पूर्वयो-
पवायोत्तरमाग्निमधीनम् । अनुष्ठुपाऽनुचरति, इति भुक्त्यन्तरं सूचकारेणामिन्द्रम् ॥ ३२ ॥

पूर्वयोपवायं सुदहोऽसाऽभिमृशति ॥ ३४ ॥

अध्वर्युरिति वैश्वानसः ॥ ३५ ॥

सर्वाम्बिषक्तान् तप्तदेवतमन्त्रतो दधति ॥ ३५ ॥

सर्वान् याश्रितिमक्त्रणे तासु तवा देवतयाऽन्ततः । न काठकोष्यति भाष्यकृत् ।
काठकानां तु परिपाक्षात्तत्रापि स्थातयादेवतम् ॥ ३४ ॥

कुण्डोऽग्निः दयाधो श्रीररत्नस्तिष्ठति ॥ ३६ ॥

स्थापयेत् ॥ ३६ ॥

तवालभ्यं चारवालाऽहुरीभ्याहृत्य वृष्टौ दिवी-

त्यनु ष्णुहति ॥ ३७ ॥

तमश्चमाळभ्यं शृङ्गा चास्वलस्थानात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठे दिषीति वैश्वानसेर्चा चित्तौ
स्थापयति न (त)न्त्रेणैव । वैश्वानसेर्चा पुरीषमुपपद्यति, इति वचनात् । केचित्तुर्ग्यां वृवं
न्युप्य पृष्ठे दिषीति प्रसारणं कुर्वन्ति । पांसुप्रसेपं निधत्ते-‘पुरीषेणाम्युहति’ (तै०
सं० १-२-१) इति । पांसुनाऽम्युहत्याच्छादयति ॥ ३७ ॥

सा चित्तिर्भवति ॥ ३८ ॥

सा चितिः पुरीषान्ता ॥ ३८ ॥

१ न. पुस्तकैऽत्रं चाठौ दधते—लोकमिन्द्रकानाम्नास्तमवशिष्टं द्वे पृथ्व्यन्तति लोकं पूर्णः ।
एतन्नामिका इन्द्रकवोदशसंख्याका उपपद्यते । एवं सति पूर्वोक्ताभिरष्टभिरिन्द्रकाभिः सहैकविंशतिः
संपद्यन्ते इति ।

पञ्चचितीकं चिन्वीत मयम् चिन्वानस्त्रिचितीकं
द्वितीयमेकचितीकं तृतीयम् ॥ ३९ ॥

एकां चितिं कृत्वा पुरीषेणाऽऽच्छादयेत् । तस्या उपरि द्वितीयां चितिं कृत्वा
तामप्याच्छादयेत् । एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन च दशसंख्यासंपत्तेः प्रशंसति
ब्राह्मणे— 'पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युहति दश संपद्यन्ते' (तै०
सं० ५-२-३) इति । पञ्चचितीकं चिन्वीत गार्हपत्यचितिं, अयं सो अग्निरित्या-
रम्य पुरीषान्ताः पञ्च चित्तयः । द्वितीयं चिन्वानस्त्रिचितीकम् । एकचितीकं तृतीयं चिन्वाम
इति ॥ ३९ ॥

एकचितीको नित्यः करपः ॥ (स्व० १२) ॥ ४० ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्र एकादशमश्रे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वमेकचितीको नित्य आपस्तम्बकल्प इत्यर्थः । अत्र गार्हपत्यचितिकर्म ।
॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशमश्रे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथैकादशमश्रे षष्ठः पटलः ।

समितमिति चतसृभिर्गार्हपत्यचितावुक्तं निवपति ॥ १ ॥

मथोक्तं न इत्यन्तः । गार्हपत्यचितावुक्तं निवपति स्थापयति चतसृभिः ॥ १ ॥

मातेष पुत्रमिति शिष्यादुक्ता निरुहति ॥ २ ॥

विमुक्तश्चित्यन्तः । शिष्यादुक्तमानीयेति वैतानसः ॥ २ ॥

अथैवैके पूरणमामनन्ति न रिक्तामवेक्षते ॥ ३ ॥

रिक्तमुक्ताम् ॥ ३ ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या शिष्यमादत्ते ॥ ४ ॥

वैश्वानरशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं वैश्वानरी । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह-
माश्रितः' इति स्मृतेर्नाडरात्रिरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुत्वकारित्वात्तदीयमन्त्रेणोपात्तं
शिक्ष्यं स्वदद्यत्येवैनन् (तै० सं ५-२-४) इत्यर्थवादं स्वादुक्तं भवतीत्यर्थः ।
नैर्ऋतीरिष्टकाः पूर्वमादाय यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्यर्चा शिक्ष्यं गृह्णाति । इह तु
देवताज्ञानं नियतं कर्माङ्गम् । अन्यत्र च यत्र तु देवतोच्यते छन्दो वाऽऽर्घो वा यत्र तु
नोक्तं तत्र तु ज्ञानेऽभ्युदयः । अज्ञानेऽभ्यवैगुण्यम् ॥ ४ ॥

नैर्ऋतीरिष्टकाः कृष्णास्तिस्रस्तुषकाः शिख्यः
रुक्मसूत्रमासन्दी चाऽऽदाय दक्षिणापरमवान्तरदे-
शः इत्या स्वकृत इरिणे प्रदरे वा नमः सु ते
निर्ऋत इति पराचीरसःस्पृष्टा उपदधाति ॥ ५ ॥

निर्ऋतिर्देवता यातामिष्टकानां ता नैर्ऋत्यः । तुषा इति यत्तदेतन्निर्ऋते राक्षसदे-
वताया भागपेयम् । अत एवैष्टिककरणे रक्षसां भागोऽसीति तुषोपवापमन्त्र आह्वातः ।
रुक्मः निर्ऋतिदेवतायाः कृष्णम् । अतस्तदानुकृत्यायेष्ट्यास्तुषकाः कृष्णवर्णाश्च
कुर्युः ।

अथवा—निर्ऋतिरिति देवता यातां भवति तं नैर्ऋत्यः कृष्णास्तुषैश्च
पकास्तिस्रस्ता आदाय शिख्यमादत्ते । दक्षिणापरमवान्तरदेशं प्रत्यध्वर्युन्मस्यमाना
गच्छन्ति । नमः सु ते निर्ऋत इति स्वकृत इरिणे देशे क्षारमृत्तिकादेश इत्यर्थः । प्रदरे
वा स्वयमेव वर्णि देशे । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

(तैस्येष्टकाभिः पाशमभ्युपदधाति ॥६॥ यस्यास्ते
अस्याः क्रूर आसञ्जुहोमीत्येताभिस्तिष्ठभिः
पराचीरसःस्पृष्टा दक्षिणापवर्गम् ॥ ७ ॥)

(दक्षिणे पाशं स्थापयति शिख्यम् । शिख्यपाशस्योपरिष्टादुपदधातीष्टकाः, यस्यास्त
इति तिसृभिः पराचीरनिवर्तयन् संस्पृष्टा दक्षिणापवर्गाः ।

अथवा—विषष्ट इति मन्त्रान्तः । स्वकृत इरिण उपदधाति प्रदरे वा, (तै० सं०
१-२-४) इति ब्राह्मणात् । स्वकृतं स्वयमेव निष्पन्नं न तु देशान्तराद्विषय चय-
नस्थान इव प्रशिसं, तादृश इरिण ऊषरे वा प्रदरे भूछिद्रे वा कृष्णास्तिस्र इष्टका उप-
दध्यात् । शिख्योपरि जालमूलभागं पारित्यज्य पाशरूपमग्नभागमवलक्ष्यावस्थितो यो
देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्य । इष्टकानां संख्यां विधत्ते—तिस्र उपदधाति (तै०
सं० १-२-४) इति । ' पराचीरसःस्पृष्टा दक्षिणापवर्गम् ' इति दर्शनात् । दक्षिणा-
मुखः पुरुष एकमुपधाय ततो दक्षिणतो द्वितीयां ततोऽपि दक्षिणतस्तृतीयामुपध्व्यात् ।
॥ ६ ॥ ७ ॥)

न तथादेवतं करोति ॥ ८ ॥

निर्ऋतिमव यजते (१-३-४) इत्युक्तत्वात् तथादेवतं देवलिङ्गकत्वात्मन्त्रे
॥ ८ ॥

यज्ञे देवी निर्ऋतिरावबन्धेति शिख्यसन्धिन्यस्यति ॥ ९ ॥

१-पटलः] महादेवश्चस्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ४३

शिक्ष्यजालेनैना इष्टकाः प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

अत्राऽऽसन्दी रुक्मसूत्रं च निदधाति ॥ १० ॥

अस्मिन्काल आसन्दी रुक्मस्य चैकनिशतिनिर्वापस्य यत्सूत्रं च दाक्षिणत इष्टकाणां
निदधति शर्करायां वाऽपारमदेतु इत्येताभिरनुमन्त्रणमुपहितानामिष्टकानाम् ॥ १० ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या पारिषिञ्चति ॥ ११ ॥

स्वाहेत्यन्तः । तासामेव पारिषिञ्चति ॥ ११ ॥

नमो भूत्या इति मन्दाक्षिणमावर्तते ॥ १२ ॥

मन्दाक्षिणं तासामेव ॥ १२ ॥

सं नो देवीरभिष्टुय इति मार्जयन्ते ॥ १३ ॥

अद्भिरिति शेषः ॥ १३ ॥

ऊर्जं बिभ्रद्गुणनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा

मौदमानः सुवर्चाः । अघोरेण वक्षुवाऽहं

शिवेन गृहाणां पश्यन्वय वप्तिराणीत्यमतीश-

मा न्ति ॥ १४ ॥

अप्रेक्षमाणास्ता इष्टका निवर्तन्तेऽध्वर्युद्रक्षयजमानाः ॥ १४ ॥

निवेशनः संगमनो वसुनामित्याहवनीयमुपाति-

ष्ठन्ते । गार्हपत्यं वा ॥ १५ ॥

मन्त्रेणोपस्थानमाहवनीयस्य बोधस्येवं ब्राह्मणे तु 'गार्हपत्यमुपातिष्ठन्ते' (तै० सं०
५-२-४) इति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्रायणीयेन प्रचरिते राजानं न्युष्य वेदिं कृत्वा

समूलं हरितं दर्भस्तम्बं मध्येऽग्रेनिस्वाय जुह्वा

पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सज्जूरन्दो यावभिरिति समु-

द्रुहन्दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ १६ ॥

अत्र प्रायणीयायास्तम्बं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-२-५) इत्यारभ्य सा
शङ्खन्ता कृत्वा वा, इत्यन्ते कृत्वा राज्ञो निवपनादिसौमिकं कर्म प्रशिक्षयते ।
उत्तरवेदिदेश उपरवाणां वा लोहितमानजुह्वम् (स० श्रौ० ७-१-४) इत्यादिकर्म
कर्तुं प्रतिपद्यते । ततो वेदिं कल्पयित्वा मध्येऽग्रे मूलेन सह वर्तते इति समूलं हरितं
तादृशवर्णं कुशास्तम्बं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति । यथालिङ्गं त्यागः ॥ १६ ॥

अथाश्विनयनभूमेः परिमाणं विधत्ते—

यावान्पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावता वेणुनाऽग्निं विधि-

भीते ॥ १७ ॥

पुरुषोऽप्यूर्ध्वं प्रसारितस्य बाहोरुपरि स्थितं वस्तु स्फुटं न झक्तोति । वेणुनाऽग्निं वि-
मानं कुर्यात् । अथ वा यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावत्प्रमाणेन विमितमपि विध्यर्थं
विमिमीते ॥ १७ ॥

त्रिन्मात्रः पुरुषाश्चतुर उदीचस्तिर्यङ्गं पुरुषमा-

प्राणि पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ १८ ॥

त्रिन्मात्रः पुच्छादारभ्य प्रादेशं त्यक्त्वा चतुर उदीचो दक्षिणात्पक्षादारभ्यारत्नि
त्यक्त्वोत्तरपक्षे समापयति । पुरुषप्रमाणानि पक्षपुच्छानि ॥ १८ ॥

आत्मा चतुःपुरुषोऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं

पक्षं प्रवर्धयति ॥ १९ ॥

चत्वारः पुरुषा आत्मा । अरत्निना चतुर्विंशत्यङ्गुलैर्दक्षिणतः पक्षं प्रवर्धयति
दक्षिणे ॥ १९ ॥

प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छमारत्निनोत्तरं

उत्तरं पक्षम् ॥ २० ॥

एवमुक्ते, उत्तरं पक्षं प्रवर्धयति । द्वादशाङ्गुलेन पश्चात्पुच्छस्य वर्धनमग्रं (ग्रे)
वितस्त्या वा । वितस्तिर्मध्याङ्गुलिरङ्गुलश्च प्रसारिते तदाऽपि न कारणान्तरम् । पुरी-
षेणैव संपूर्णम्, एकविधादयो विकारा एव श्रूयन्ते सूत्रान्तरे—‘तदु ह वै सप्तविध-
मेव चिन्वीत सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निस्तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति वाजसनेयकम्’
(आप० श्रौ० ११-१-११) इति । सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निरिति वषट्सु
बुध्यमिति तेष्वापि एकविधपरिमाणं यस्य स एकविधः । विध इति पुरुषाख्यः । पुरु-
षप्रमाणः पञ्चारत्निः प्रथमाहारेऽग्निः । द्विपुरुषो द्वितीयः, एवमेव वर्धयत्येकैकस्य
वृद्ध्या यावदेकशतविधाविति । सप्तविध इत्यारभ्य पक्षपुच्छानि, इति चान्तः ।
अरत्निः प्रादेशश्च यथाश्रुति संख्या, इष्टकानामूर्ध्वप्रमाणं च । अग्नीनामेकविधादीनां
निन्द्या विधाय श्रुत्यन्तरेण सप्तविध एव प्रथमश्चेतव्य इति विधीयते । सप्तविधश्च
प्राकृतः प्रकृतिरित्यर्थः । तमधिकृत्यं समाप्नानात् । सप्तविधादारभ्येकोत्तरशतं यावदे-
कशतविध इति । केचित्तु—प्रकृतौ भवः प्राकृत इति वर्णयन्ति । वाजसनेयिनामेवा
श्रुतिरधिकविधेरनित्यत्वात् । अनित्यो विधावध्यासः । वाजसनेयिनां मतमिति
भाष्यकारः ॥ २० ॥

स्थोना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा भः
शर्म समथाः । वदित्था पर्वतानामिति द्वाभ्यां
विमितमग्निमाक्रमन्ते ॥ (खं० १३) ॥ २१ ॥

द्वाभ्यामृक्ष्यामध्वर्युर्ब्रह्मयजमाना आक्रमन्ते । विमितवचनाद्यावाग्निमितस्तावन्तं
सर्वमाक्रमन्त इति भाष्यकृतम् ॥ २१ ॥

सं वरत्रा दधातनेति संप्रेष्यति ॥ २२ ॥

संप्रेष्यत्यध्वर्युः । असितमित्यन्तः । कर्षकान्प्रति संप्रेष इति भाष्यकृतम् ॥ २२ ॥

निष्कृताद्वावमवटमित्यवटमाहावाश्च स्वनति ॥ २३ ॥

काष्ठपाषाणनिर्मितानां द्रोणीनामन्तः(न्तः)स्थितावकाशरूपो योऽयमवटस्तमवटमाहावं
द्रोण्यवा(वान्द्रोणीर्वा) स्वनति कर्षकः ॥ २३ ॥

उद्विग्नं सिञ्चे असितमित्यवटमाहावेष्टकमुत्ति-

श्रति ॥ २४ ॥ तेषु बलीवर्दीन्पाययन्ति । २५ ॥

प्रत्याहानं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । तेष्वहवेषु बलीवर्दीन्पाययत्यध्वर्युः ।
भाष्यकारस्तु-कीनाशा इत्यनुषजति कीनाशा बलीवर्दाः (शाः कर्षकाः) ॥ २४ ॥ २५ ॥

उद्योजनमन्तर्यामिणीषां स्वगल्यं शफम् । अष्टां

तालं प्रतीनाहमुभे मण्डूक्यौ युजाविति युगलाङ्गलम्

संमसारयति ॥ २६ ॥

तेषामेव वरत्राणां संधानं तेषामुद्योजनं जवनं, अन्तर्याममन्तरासण्डकूटमीषा
लाङ्गलदण्डः, स्वगल्यं चुबुकः शफं वलयम्, अष्टां तालं तुण्डकाः, प्रतीनाहं प्रतिसीरं
रज्जुसमुदायं वरत्राणां चोभे मण्डूक्यौ वागुरिके, युजौ बलीवर्दौ प्रसारयति कर्षणार्थं
द्वौ द्वौ । युगं लाङ्गलं च युगलाङ्गलं, ततः प्रसारयति योजनार्थमित्यर्थः ॥ २६ ॥

* (सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति । षड्गवं

द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥) सीरा युञ्ज-

न्तीति द्वे पूषा युनक्तु सविता युनक्तु बृहस्पतिर्वो

युनक्तव्येस्तेजसा सूर्यस्य वर्षसेति तिसृभिर्युनक्ति

षड्गवं द्वादशगवं वेत्येकेषाम् ॥ २७ ॥

सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यामृक्ष्यां तिसृभिर्वा युनक्ति सीरम् । सकृन्मन्त्रः । सीरस्य
योजनार्थत्वात् । यदा षड्गवं तदा त्रीणि युगानि । एवमुत्तरत्रापि । नत्वेकस्मिन्पुगे

बहून्युजः संप्रसारयन्तीति । केचित्तु युजाविति वचनाद्द्वौपि लभ्येते कर्षणार्थमित्याहुः । बलीवर्दसंख्यां विधत्ते—‘षड्गवेन कृषति’ (६-२-५) इति । कक्ष्याग्रयरूपेणावस्थितेषु त्रिषु शुगेषु बध्यमानाः षट्संख्याका गावो बलीवर्दा यस्य लाङ्गलस्य तत्षड्गवम् । पक्षा-
न्तरं विधत्ते—‘यद्द्वादशगवेन’ (तै० सं० ५-२-५) इत्यादि । कक्ष्याषट्कमतेषु मध्यमाना द्वादशसंख्याका गावो यस्य लाङ्गलस्य तद्द्वादशगवं, तेन कृषतीत्यर्थः । एवं चतुर्विंशत्यन्तो विकल्पो ज्ञेयः ॥ २७ ॥

उष्टारयोर्विल्वयोरथो आधन्वनीययोः । सर्वेषां
विश्वो नाम बाहाः कीलालपेशसं इति युक्तान-
नुमन्त्रयते ॥ २८ ॥

युक्तानामनुमन्त्रणम्—उष्टारयोरिति कीलालपेशसं इत्यन्तः ॥ २८ ॥

ब्रह्मजज्ञानमित्येषा । अनास्ता या वः प्रथमा पर्या
कर्माणि कृण्वते । वीराग्रो अत्र मा दधस्सद
एतत्पुरो दधे ॥ पर्येषु म धन्व वाजसातये परिवृ-
त्राणि सप्तणिः । द्विषस्तरध्ये ऋणया न ईयसे ॥
सहस्रधारेऽथ ते समस्वरन्दिवो नाके भभुजिह्वा
असञ्चतः । अस्य स्पशो न निमिषन्ति भूर्णयः
पदे पदे पाशिनः सन्ति सेतव इति ब्रह्मवर्माणि
जुहोति ॥ २९ ॥

ब्रह्म जज्ञानमित्येषा । पुरो दधे, इत्येवमन्ता द्वितीया । ऋणया न ईयसे इत्येव-
मन्ता तृतीया । सेतव इत्येवमन्ता चतुर्थी । ब्रह्मवर्माणीति होमनाम् । एतैर्मन्त्रैर्यथा
वर्म रक्षति तथा रक्षा क्रियत इति ब्रह्मवर्माणीत्युच्यन्ते ॥ २९ ॥

उदस्थाद्गोजिह्वनजिदध्वजिद्धिरण्यजित्सूनृतया
परीवृतः । एकचक्रेण सविता रथेनोर्जं मार्गं पृथि-
वीमेत्वा पृणञ्जिति लाङ्गलमुच्छ्रयति ॥ ३० ॥

लाङ्गलं योजनार्थमुत्तिपति ॥ ३० ॥

मल्लिस्तुचो नामासि त्रयोदशो मास इन्द्रस्य वर्मा-
सीन्द्रस्य शर्मासीन्द्रस्य धरुथमसि तं त्वा प्रपद्ये ।
सा मे शर्म च वर्म च भव । गायत्री लोमाभिः
प्रविशामि । त्रिष्टुभं त्वचा प्रविशामि । जगती
माश्वेन प्रविशामि । अनुष्टुभमरध्ना प्रविशामि ।

पङ्क्तिं मञ्ज्वा प्रविशामि । ऐन्द्राग्रं वर्म बहुलं यदुग्रं
विश्वे देवा नातिविध्यन्ति सूरः । तन्नस्त्रायतां
तन्नो विश्वतो महदायुष्मन्तो जराभुपगच्छेम देवा
इति विमितमग्निमाक्रमन्ते ॥ ३१ ॥

मलिम्लुचो नामासीत्याक्रमणमग्नेः—जराभुपगच्छेम देवा इत्येवमन्तेनाध्वर्युबलीवर्द-
कीनाशानाम् । भाष्यकारस्तु—ब्रह्मयजमानावाक्रमत इति । केचित्तु—पूर्वहोमो
ब्रह्माणि, मलिम्लुचो नामासीत्येवमादीनि वर्माणीत्याहुः । जराभुपगच्छेम देवा इत्येव-
मन्ताः सप्त होममन्त्रा वर्माणाम् । विमितमग्निमाक्रमन्ते तूष्णीम् ॥ ३१ ॥

लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यां कृषति ॥ ३२ ॥

घत्तमित्यन्तः ॥ द्वाभ्यां कृषत्यध्वर्युः ॥ ३२ ॥

कीनाशा बलीवर्दानजन्ति ॥ ३३ ॥

ताडयन्ति कर्षका वैश्या इति वैलानसः ॥ ३३ ॥

पुच्छशिरोऽधि कृषति ॥ ३४ ॥

पुच्छादारभ्य शिरस उपरिष्ठात्कृषति । शिर इति पूर्वमग्रेरुपचरति ॥ ३४ ॥

प्रदक्षिणमावर्तयंस्तिस्त्रास्तिस्त्रः सीताः संहिताः

कृषन्ति कामं कामदुषे धुस्वोति ॥ ३५ ॥

पक्षयोः पुरतः—‘कामं कामदुषे’ इति प्रदक्षिणमावर्तयन्नपतीति । तिस्रस्तिस्त्रः
सीता लाङ्गलपद्धतिः, ताः कृषन्त्यन्ति संमिक्षाः । प्रमाभ्य इत्यन्तः ॥ ३५ ॥

सीतां प्रत्यवेशते ॥ ३६ ॥ घृतेन सीतेति सीता-

न्तरालान्संभृशति ॥ ३७ ॥

संभृशति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कर्षणे प्रकारविशेषमाह—

दक्षिणस्मात्पश्चादुत्तरं पक्षमभिकृषति ॥ ३८ ॥

दक्षिणस्याः श्रोणेरुत्तरमक्षमुत्तरस्याः श्रोणेर्दक्षि-

णमक्षमितरथा वा द्वादश संपादयति ॥ ३९ ॥

दक्षिणस्मात्पश्चादारभ्य यावदुत्तरतः तावदेका सीता । पुनरुत्तरस्मात्पश्चादारभ्य
निवृत्तिस्तस्याः पूर्वेण द्वितीया । पुनर्दक्षिणस्मादारभ्य यावदुत्तरतः । तस्याः पूर्वं,
दक्षिणाथै (णस्याः) श्रोणेरारभ्य यावदुत्तरोऽसः, (रांसम्) इति तिस्रोऽपि सीता
उत्तराथै (रस्याः) श्रोणेर्दक्षिणांसं तथैव, विपरीतं वा । उत्तरस्याः श्रोणेः पूर्वम् ।
पश्चाद्दक्षिणाया उत्तरांसं कर्षति । काममिति मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । कामं
कामदुष इति तथा पर्यावर्तते यथा विहाराभिपर्यावर्तनं भवति ।

यद्वा—पुच्छादारम्य शिरःपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणात्पक्षादार-
म्योत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणस्याः श्रोणेरारम्योत्तरांसपर्यन्तं तिस्रः
सीताः कृषेत् । तथोत्तरस्याः श्रोणेरारम्य दक्षिणांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । एवं
द्वादश सीताः संपद्यन्ते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मध्ये संभिन्ना भवति ॥ ४० ॥

कर्षणकाले मध्येऽन्तराले संभिन्ना भवेद्रेखा ॥ ४० ॥

विमुच्यध्वमग्निं देवयाना अतारिष्य तमसस्या-
रमस्य । ज्योतिरापाम सुवरगन्मेति दक्षिणेऽश्वे
बलीवर्दान्विमुच्योत्तरे वा प्राच उदीचो वोत्सृ-
जति ॥ ४१ ॥

विमुच्यध्वमिति बलीवर्दविमोको दक्षिणेऽश्वे । उत्तरेऽश्वे वेति । यदि विपरी-
तम् ॥ ४१ ॥

तानध्वर्यवे ददाति ॥ ४२ ॥

तान्विमुक्तानुदीचः प्राचो वा नीत्वाऽथ यजमानोऽध्वर्यवे ददाति । स प्रतिगृह्णाति
रुद्राय गामिह्यनूत्नेन ॥ ४२ ॥

पञ्चदशोदचमसाग्निनयति ॥ ४३ ॥

पञ्चदशोदकपात्राणि निनयतीत्यापस्तम्बः ॥ ४३ ॥

द्वादशानुसीतं त्रीनकृष्टे ॥ ४४ ॥

उदकपात्राणि कृष्टेषु निनयत्यध्वर्युः, इति वैश्वानसः । उदकवन्ति पात्राण्युदकपा-
त्राणि तानि द्वादश कृष्टे । एकैकं सर्वासु सीतासु । त्रीण्यकृष्टे प्रदेशे ॥ ४४ ॥

या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिसेषधीर्वपति ।

सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्याः ॥ ४५ ॥

अरिष्टतातय इत्यन्तः । तिलमाषधीह्रियकाः प्रियङ्गुवणवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या
ओषधयः । वेणुहयामाकनीवारजर्तिला गवीधुका मर्कटका गार्मुताश्चेति सप्ताऽऽरण्या
ओषधयः । सर्वत्र या जाता ओषधयः, इति ओषधेरोषधेरेकैको मन्त्रो वपनार्थः ।
ओषधीर्वपति (तै० सं० ५-२-९) इति विविदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

कृष्टे ग्राम्या वपत्यनुसीतमकृष्ट आरण्याः ॥ ४६ ॥

वदुक्तमापस्तम्बेन—‘ सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या अकृष्टे ’ (१६-१-१९)
इति । तत्र ग्राम्याणां देशविशेषं विधत्ते—‘ कृष्टे वपति ’ (तै० सं० ५-२-९)
इति । कृष्टे देशे वपति ग्राम्याः । एवमकृष्टे सप्ताऽऽरण्याः । शेषमन्त्रा विकल्पाः ॥ ४६ ॥

६ पटलः । महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

३३३

यः ओषधीनां नाभिगच्छेत्तस्याः स्थाने यवन्म-
धुमिश्रान्वपेत् ॥ ४७ ॥

या ओषधीनां न लभ्यते ग्राम्याणामारण्यानां च तस्याः स्थाने यवन्मधुमिश्रा-
न्वपेत् ॥ ४७ ॥

मनसा ध्यायेदुक्ता मेऽसीति वा ॥ ४८ ॥

उक्ता मेऽसीति श्रीहितिलादिर्वा न लभ्यते तस्या नाम मनसा ध्यायेत् ॥ ४८ ॥

अभिगतायां यः प्रथम इध्म आगच्छति
तस्मिन्नुपनम्यति ॥ ४९ ॥

अभिगतायां लब्धायां वपनक्रियायां परिसमाप्तायां यः प्रथम इध्म आगच्छेदोप-
नस्तस्मिन्निध्म एतां वध्नाति । क्षिपति चेध्मेन सह ॥ ४९ ॥

(ये वनस्पतीनां फलग्रह्यस्तानिध्म उपसंनम्य
प्रोक्षेत् ॥ ५० ॥

ये वनस्पतीनां फलग्रह्यः फलान्येषां केवलानि ते वनस्पतयो वृक्षदृश्यादयः ।
तेषामपि ये प्रसूतफला इत्यन्ते तानिध्मे वध्नाति । औपासिते प्रथमे प्रोक्षेदितो ध्मस-
स्काराणां प्रदर्शनार्थम् । शेषश्च सहध्मेन) ॥ ५० ॥

यत्प्रागातिध्यापास्तत्कृत्वा मा नो हिंसी-
ज्जनितेति चतस्रभिर्दिग्भ्यो लोष्टान्समस्यति ॥ ५१ ॥

येऽन्तर्विधाद्वहिर्विधमापन्ना भवन्ति ॥ ५२ ॥

कर्षणे ये लोष्टाः पार्षितशेष्वाद्बहिः पतन्ति तान्पुनरन्तः पतयेदित्यर्थः । निमित्त-
निराममीवामित्यन्तः । यद्वा—कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना विमितादग्निशेष्वाद्बहिर्दिशु
पतितास्ताभ्यो दिग्भ्यस्ताल्लोष्टानानीय क्षेत्रे संयोजयेत् । भाष्ये तु चतस्रभिः प्रतिम-
न्त्रमेकैकस्यां दिशि लोष्टानामाग्ररूपमिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

चतुर्थमन्त्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

इषमूर्जमहमेत आदद इति यस्यामस्य दिशि द्वेयः
स्यात्तस्यै दिशो लोष्टमादरेत् ॥ ५३ ॥

अयमग्निचिह्नं पुरुषं द्विष्यात्स पुरुषो यस्यां दिश्यतिष्ठेत् तस्यां दिशि
लोष्टमिषमूर्जनमिति मन्त्रेणाऽऽदरेत् ॥ ५३ ॥

तथोपक्रमेत यथा तस्यां दिश्यंपवर्गः स्यादुत्त-
रवेदिमुपवपति । याचानभिर्ध्याधारणान्तं
कृत्वा ॥ ५४ ॥

प्राकृतेन प्रकारेणोत्तरवेदिं कुर्यात् । तस्यामुत्तरवेद्यां पश्चादग्निश्चीयते । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ५४ ॥

अग्ने तव श्रवो वय इति षड्भिः सिकता निवपति ॥ ५५ ॥

रयिमित्यन्तः । षड्भिर्वालुका निवपति क्षिपति । एतान्मन्त्रान्विनियुक्ते— ' अग्ने तव
श्रवो वय इति सिकता निवपति ' (तै० सं० १-२-६) इत्यादि ॥ ५५ ॥

चितः स्य परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभि-
राहवनीयचितेरायतनं परिश्रयति यथागार्हपत्य-
चितेः ॥ ५६ ॥

चितः स्य पारि चित इति अपरिमिताभिरसंख्याभिराहवनीयचितेर्वेष्टनम् । यथैव
गार्हपत्यस्य तिलस्तिष्ठः संहिताः । न तु व्रजमित्यभिमन्त्रणम् । अथ वा सीदतेत्यन्तः ।
शरैः क्रियन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या शर्करा इति नाम संपन्नम् ॥ ५६ ॥

शर्करासु काम्यां संख्यामाह—

त्रिसप्ताभिः पञ्चकामस्य ॥ ५७ ॥

पारिमिनुयादिति शेषः । त्रीणि सप्तकानि यासां शर्कराणां तस्त्रिसप्ताः । ताभिरेक-
विंशतिसंख्याकाभिरित्यर्थः । पारिमिनुयात्परिमित्य स्थापयेत् ॥ ५७ ॥

अयान्यां काम्यां संख्यामाह—

भिणवाभिर्भ्रातृव्यवतः ॥ ५८ ॥

पारिमिनुयादित्वनुवर्तते । त्रीणि नवकानि यासां तस्त्रिणवाः सप्तविंशतिसंख्याका
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पक्षान्तरमाह—

अपरिमिताभिः परिमिनुयात् ॥ ५९ ॥

अपरिमितं यो धनं कामयेत सोऽपरिमितकामः । यो वा सर्वाभ्यामाभ्यामुमिच्छति
सोऽपरिमितकाम इति केचित् ॥ ५९ ॥

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

५३

आप्यायस्व सं त इति सौमीन्याः सिकता व्यूहति ॥ ६० ॥

विष्वेत्यन्तः । सोमो देवता यस्यामृचि प्रतीयते सेयमृक्सौमी । विश्वतः सोमेत्या-
प्यायामृच्यसौ प्रतीयते । अमृतायः सोमेत्युत्तरस्यामृचि प्रतीयते । तथा सौम्या पूर्व
न्युसाः सिकता विविधं प्रसारयेत् ॥ ६० ॥

अपिवा गायत्र्या ब्राह्मणस्य व्यूहेश्चिह्ना
राजन्यस्यासावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव
दस्मो अभि गा अचिक्रदत् । पुनानो वारं पर्ये-
त्येवयं ज्येने न योनिं धृतवन्तमासदामिति
जगत्पा वैश्यस्य ॥ ६१ ॥

अपिवेति पूर्वोक्तपक्षाद्विकल्पः । आप्यायस्व समेतु त इति प्रसारयेद्बालुकाः ।
सं ते पयाधसि, इत्युत्तरे त्रिषुपक्षात्रेयस्य व्यूहनार्था । असावि सोम इति जगत्पा
वैश्यस्य व्यूहनम् ॥ ६१ ॥

अथान्यन्यव्यतिरेकान्यां परिश्रयणं दृष्टी करोति—

यं कामयेतस्मशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः
सिकता व्यूहेत् । यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति
परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् ॥
(स्त. १५) ॥ ६२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

पूर्व न्युसायाः सिकताया व्यूहनं विधास्यति । यजमानस्य पशुराहित्यं कामयमा-
नोऽध्वर्युः परितः शर्करास्थापनमकृत्यैव सिकताप्रसारणं कुर्यात् । तथा सति परिश्रयणा-
भावादपरिगृहीत एव स्थाने यजमानस्य रेतो विविधं स्या गच्छति तथा विनाशयति ।
ततोऽयमपशुरेव भवति सोऽयं व्यतिरेकः । एतस्माद्विपरीतोऽन्वयः । तस्मात्पशुहत्याय
शर्करापरिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ६२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रग्रन्थारम्भायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथैकादशप्रश्ने उत्तमः पटलः ।

आविध्याप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

अत्राऽऽतिष्ठेयास्तन्त्रं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-३-१७) इत्यारभ्य ध्रुवायाः
शेषं करोति, इहस्ताऽऽतिष्ठेया (७-३-१८) इत्यस्तासि त्रैमिहिकर्माणि ॥ १ ॥

प्रथमाभ्यां पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रवेष्ट्याः

ग्रेण मास्व२शः रोहिते चर्मण्यानहरे प्राचीनग्राव

तत्तरलोमि प्रथमायाश्चित्तेरिहकाः स२सादयति ॥ २ ॥

पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रवेष्ट्याः सुवर्ग्यभ्यान्तामुपसङ्ग्याः कृत्वा, यदि पश्चादुप-
सत् । अग्रेण प्राप्तं शमदूरेण प्राप्तं २शस्य लोहित आनहरे शकदवाहिनश्चर्मणि, प्राचीना
सस्य ग्रीवा तत्प्राचीनग्रीवम् । उत्तराणि लोमानि यस्य तदुत्तरलोम । तस्मिञ्चकदस्यो-
पारे स्थापिते प्रथमायाश्चित्तेरिहकास्त एकीकृत्य सादयति ॥ २ ॥

अपित्रा तिस्रः स्वयमातृणाः सर्वाश्च विश्वज्योतिषः ॥ ३ ॥

अथवा तिस्रः स्वयमातृणास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषः सादयसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्भाग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावोक्ष्य ताः समुद्यम्य चित्य

ग्रीभ्याः प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति संभेभ्यति ।

प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा ॥ ४ ॥

नृहस्तित्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे, इति वा एतैर्मन्त्रैरुपवीयन्ते ताः । दर्भाग्रमुष्टि-
नाम् प्रभूतमुष्टिस्तेन दर्भाग्रमुष्टिना । आज्येन विविधमवोक्ष्य सर्वेषु देशेषु समुद्यम्येति
पासिकः ॥ ४ ॥ तिस्रः स्वयमातृणास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषस्तदा प्रथमचित्ते
मिहकास्तमशेषचित्तेष्वेवमन्त्रः चित्यग्र्ये इहकाचित्यर्थास्तेभ्य आनीयमानेभ्योऽनुब्रू-
हीति अर्थः । प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा विकल्पश्चुतिरुद्गृह्यते ॥ ४ ॥

त्रिरनूक्त्यामश्वमथमाः प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ५ ॥

प्रथमायां त्रिरनूक्त्यामश्वं पुरस्कृत्य गच्छन्त्यश्वव्युज्जयमानाः ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिं प्राप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देव

तयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीदेत्युत्तस्वेदिमभिमुख्य मधि

गृह्णामि यो नो अभिरिति द्वाभ्यामात्मन्नाग्नि

गृहीत्वा यास्ते अग्रे समिधो वानि धामेति

स्वयंचित्याऽभिमृशति ॥ ६ ॥

अभिमृशत्युत्तरवेदिम् ॥ ६ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वा
स्वयमग्निं चिन्वन्नाऽऽत्मन्नाग्निं गृहीते न स्वयं
चित्वाऽभिमृशति ॥ ७ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युर्यजमानो वेत्यापस्तम्बः । चान्युखांसंभरणं धर्मव्यादीनि
चित्यज्ञानि कर्माणि तान्यध्वर्युरेव करोति । अत इष्टकाभिरित्युच्यते । इष्टकाद्रण्यं
नादिकं कर्म कथं स्यादिति चेत्-स्वयं चिन्वानो यजमानो नाग्निं गृह्णात्यप्यग्निं
नाप्यभिमृशति स्वयंचित्तिम् । नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेतीति । अदध्वर्युरात्मनोऽग्निमगृह्ण-
त्वाऽग्निं चिनुयात्, इत्यध्वर्युवचनात् ।

ननु-इष्टकाभिः (१४-१-१) अग्निचयनसाधनीभूता इष्टका घातुमय्यो न्मय्यो वाऽ-
नियमेनोपादेयाः । इष्टकाशब्दस्य घटादिपदवज्जातिवचनत्वे वा नादिपदवटाकृतिवचनत्वे
बोभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य घातुमयीव्यप्यविशिष्टत्वादिति प्राप्ते-
यन्मृष्टाऽऽपश्चादग्नेरना(शा)द्यमथ कस्मान्मृष्टा आद्विश्वाग्निर्क्षीयते (तै० सं० १-१-४)
इति वाक्यशेषाच्चिर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति, इति विहितपादस्यादृष्टार्थत्वात्तेश्च भूतमर्थः एव ।
यत्तु मूल इष्टकाशब्दस्य जातिवचनत्वं निरस्याऽऽकृतिवचनत्वं तदर्थसंशयान्तरं प्रदर्श्य
साधितं, तज्जातीवोपयुक्तमयुक्तं चेत्युपेक्षितम् ॥ ७ ॥

दक्षिणावृत्तो दक्षिणत उवदधात्तुत्तरतः सन्व्यावृत्तः
प्राञ्चलेखाः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति ॥ ८ ॥ अतीचीरुप-
दधातीति गणेषु रीतिवादः । प्राचीमुपदधातीति मूर्ति-
प्राचीमुपदधातीति कर्तुर्मुखवादः पुरस्तादध्याः
प्रतीचीरुपदधाति । पश्चादध्याः प्राचीरुपदधाति ।
वचनात्पक्षपुच्छेषु श्रोत्र्योरध्यायोरिमुपदधाति ॥ ९ ॥

प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र गणेषु श्रूयते पुरस्तादध्याः प्रतीचीरुपद-
धातीति तत्र रीतिवादः । प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र श्रूयते तत्र मुख्याभा-
वादिष्टकोपधानकर्तुर्मुखवादः । पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधातीति पश्चचोदायाम् ।

ननु-गणेषु (जै० सू० १४-१-१९) प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधाति, इत्यादौ
यनेष्टकागणानुवादेन प्राक्मुखत्वादिकं विधीयते तत्र चतुरश्रेष्टकासु मुखाभावात् प्राक्-
मुखकर्तृपक्षेयत्वेनेष्टकानां प्राक्मुखत्वाद्युपचार इति प्राप्ते-एकैकस्या इष्टकाया मुखाद्य-
संभवेऽपि बहूनामिष्टकानामुपधाने प्राक्संस्थत्वादेरनिवर्धनेन प्राचौ प्रागेपवर्गा एवेत्यादि-

नियमार्थो विधयः । अत एव प्रतीचोऽनूधाजान्यजति, इत्यस्य वाक्यशेषे प्राक्मुत्तमं संस्थापयत्युत्तमेनेत एव नु संभिधत्ति, इत्यत्र प्रत्यगपवर्गत्वे प्राप्ते—प्राक्संस्था आहुतीविधाय चरमयेतरशोरनुसंभवेनैव प्रत्यक्त्वमुपपद्यते ।

ननु—पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते (१४-१-३०) इत्यप्राप्स्युक्तन्यायेन रीतिवादे प्राप्ते—गणेषु तथा संभवेऽप्येकस्यां तदयोगाद्वाक्यशेषे कर्तृगतत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवायं मुखवादः पुरस्तात्प्रत्यक्षमिति कर्तुर्मुखवादः । पुरस्तात् प्रत्यक्षमिति तु कर्ममुखवादः ॥

ननु—पुरस्तादन्याः प्रतीचरूपदधाति पश्चादन्याः प्राचीः, इत्यत्रापि कर्तुर्मुखवादः पश्चात्प्राचीरिति पदस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतार्थकत्वात्संनिधानाच्चेति प्राप्ते—बहुत्वादिवृत्तानामपवर्गनियमार्थवेव विधी । तस्मात्प्राचीनानि प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्याकर्तुः इति नक्षत्रमण्डलेष्टकाविन्यासस्तुतिदर्शनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वेतोऽथो दक्षिणतस्तिष्ठति ॥ ११ ॥

दक्षिणतोऽग्नेः ॥ ११ ॥

तमालभ्येष्टका उपदधाति ॥ १२ ॥

यत्र श्वेतोऽवस्तिष्ठति तमालभ्य सृष्टेष्टकामुपदधाति । उत्तरतस्तु कृष्णस्तमाकर्म पुरीषमुपदधाति, इत्येषा श्रुतिर्नष्टा सूत्रकारेण । अश्ववभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणतस्तामालभ्येष्टका उपदध्यादित्येतदपि लभ्यते ॥ १२ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधक्षित्वैन्द्रियर्चाऽऽक्रमणं प्रतीष्टका-
मुपदध्यात् ॥ १६ ॥ उत्तरतः पश्चादुपचारो वाऽग्निः ॥ १३ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधक्षिति पुच्छसंघेस्तरेणाऽऽरोहणं करिष्यामीति तत्रेष्टका-मुपदधाति । अन्तर्विधप्रवेशे विधाः पुरुषा अग्नेरभ्यन्तर इत्युक्तं भवति । यत्राऽऽक्रमणस्तारोहणे तत्रेष्टकामुपदधाति । उत्तरे वा पक्ष आक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्यादिति । यद्युत्तरत उपचारोऽथवा पश्चात्पुच्छे वाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति । यदि पश्चादुपचारश्चिन्वन्नधिक्रामति, इति वचनात् । प्रथमायां चित्यामेव । केचित्तु—भित्तौ चित्तावाक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति, इति । तन्न, एवमुपधानं सूत्रेऽपि नास्ति ॥ १३ ॥

वाक्य आसन्नसोः माथ इत्यग्निर्धनिकामन्सर्वेषा-

क्रमणेषु जपति ॥ १४ ॥

हिंसरीत्यन्तः । वाक्य आसन्निति पञ्चस्वपि चित्तिव्यारोहणं जपति । प्रत्यवरोहणं चेति पुरीषमुपधाया श्रुत्यन्तरादयं विधिरिति गम्यते । अस्माकं तु सकृदेव चिन्व-

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् ।

५५

आधिक्रामति' इति वचनात् । सस्था धामि इति होमं हुत्वा वाङ्म आसन्निति जपत्या-
रोहन् । भाष्यकारस्तु—हुत्वाऽऽरोहणं जपति, इति अस्मिन्कमे शाखान्तर आज्ञातो यः
क्रम इति जपति सकृद्वक् पञ्चम्याम् । पुरीषमुपघाय प्रत्यवरोहणं जपति, इत्येतदपि
श्रुत्यन्तरम् ॥ १४ ॥

तस्या यामि ब्रह्मणा बन्दमान इति वाङ्म-
श्रवणं शालामुखीये जुहोति ॥ १५ ॥

प्रमोषीः स्वाहा । वरुणो देवता । शालामुखीये होमः । ययनाकं शालामुखीयग्रहणं
चित्ये मा भूद्धोम इति ॥ १५ ॥

अभ्यस्याद्विधाः पृथना अरातीरिति प्राञ्चमश्वं
दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

इदानीं वाङ्म आसन्निति जपत्यारोहन् सहाश्वेन । प्राञ्चं प्राङ्मुक्षम् । 'अभ्य-
स्याद्विधाः' इति दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति प्रदक्षिणमश्वं पर्याणयति ॥ १७ ॥

प्रदक्षिणमश्वं परिवर्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाऽऽक्रमयति दर्भस्तम्बम् ॥ १७ ॥

दक्षिणतो धार्यमाणेष्वपि पृष्ठमसीति दर्भस्तम्बे
पुष्करपर्णमधस्तादण्डमुत्थानमुपदधाति ॥ १८ ॥

अपि पृष्ठमसीत्यधस्य पदे दर्भस्तम्बे पुष्करपर्णमधस्तादण्डमुपदधात्युत्थानम् ॥ १८ ॥

तपो योनिरग्निं विश्वाभिस्त्वा धीभिर्नच्छिद्र-
सजातवनस्यावारु(ड)पदभाम्पमृतं योनिर्ब्रह्म
योनिः सञ्च योमिः पृथिवी योनिरन्तरिक्षं
द्यौर्योनिर्दिशो योनिरग्निं वा ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण वा साञ्चं पद्मप्रोपवानम् ॥ १९ ॥

ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णे रुक्ममधस्तादग्निर्वा-
धमुपदधाति ॥ २० ॥

वि व इत्यन्तः । ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णेऽधःस्कोटकं रुक्ममुपदधाति । शो-
विष्णुकर्मणकाले भूतः स इति । यथाऽस्य च्छिद्रमुत्तरतो भवति तथोपदधाति रुक्ममा-
धित्यस्वरूपम् । तमिमं मन्त्रं ब्राह्मणे विनियुङ्क्ते—'ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुपदधाति'
(तै० सं० ५-२-७) इत्यादि ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति हिरण्यं पुरुषं
 माश्चमुत्तानं दक्षिणतो रुक्मस्य द्रप्सश्चस्कन्देत्य-
 भिमृडय पुरुषसाम्नाऽभिगीयते ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इति तस्मिन् रुक्मे हिरण्यं सुवर्णमयं पुरुषं प्राचीनं प्राक्शिरसमुत्तानं
 दक्षिणतश्छिद्रं स्योपदधाति, तद्विमुच्यमाना (?) द्वारं प्राक्मुखः कर्ता उपदधाति हिरण्यमयः
 पुरुष आदित्यान्तः पुरुषस्य रूपं तमुपदधाति । पुरुषं साम गायेति साम । यदि तन्ने-
 च्छिद्रं युद्धात् पुरुषसामुत्तानं कर्तुम् । अध्वर्युरेव भूर्भुवः सुवरिति साम गायति यजमानोऽपि ।
 चयनं करिष्यन् द्रप्सश्चस्कन्देति पुरुषस्याभिमर्शनं करोति ॥ २१ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः सर्पनामभिरुप-
 तिष्ठते ॥ २२ ॥

सर्पेभ्यो नम इत्यन्तः । तिसृभिरुपस्थानं पुरुषस्य करोति ॥ २२ ॥

कृणुष्व पाज इति पञ्चभिररुणया पुरुषं व्याधार-
 यति यथोत्तरवेदिम् ॥ २३ ॥

शश्वन्तित्यन्तः पुरुषस्य व्याधारणं तदुत्तरवेदिवत् ॥ २३ ॥

घृतस्य दध्नश्च पूर्णं सुचावभितः पुरुषमुपदधाति
 अग्नेस्त्वा तेजसा सादयामीति ॥ २४ ॥

घृतस्य पूर्णा दक्षिणां कार्धर्म्यमयीमिन्द्रस्य त्वौजसा
 सादयामीति दध्नः पूर्णाश्चुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
 धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥

अथ—‘सुचावुपदधाति’ (तै० सं० १-२-७) इति विविदर्शनात् । तयोः
 सुचोर्विशेषणं दर्शयति—घृतस्य पूर्णा दक्षिणां कार्धर्म्यमयी दध्नः पूर्णामुत्तरामौदुम्ब-
 रीमिति । श्रीपर्णारूढौ वृक्षविशेषः कार्धर्म्यस्तेन निर्मिता काचित्पुष्पाकार्धर्म्यमयी, सा
 चाऽऽज्येन पूर्णा । उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना पूर्णा । एतदुणाविशिष्टयोः
 सुचोरुपधानस्य विधानात् वाक्यभेदः शाङ्खीयः । इष्टकान्तरोपधानवत्समन्त्रत्वस्य
 शाङ्खां लौकिकवाक्यं वा निवारयितुमाह ब्राह्मणे—‘तूष्णीमुपदधाति’ (तै० सं०
 १-२-७) इति । यस्मादाप्नातो मन्त्रो नास्ति तस्माच्चतुषा मन्त्रेणैते उपधातुं
 नाहति । तयोर्दिग्बिशेषं विधत्ते दक्षिणां कार्धर्म्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावु-
 त्तरा (तै० सं० १-२-७) इति । यस्माच्चतुलोकैरुपौदुम्बरीं सुमुत्तरस्यां दिव्यु-
 पाहिता तस्माद्धोकेऽप्यसौ द्यौरस्याः पृथिव्या उत्तरोर्ध्वमाविनी । स च दिग्बिशेष

आवेस्तम्बेन स्पष्टमभिहितः—आज्यस्य पूर्णा कार्पमर्थमयी दक्षिणेन पुरुषं दध्नः पूर्णा-
मौदुम्बरीमुत्तरेण पुरुषम् (आप० श्रौ० १६-७-५) इति । अग्निर्मूर्धेति कार्प-
मर्थमयया उपस्थानं भुवो यज्ञस्येत्यौदुम्बर्याः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अपिवा तूष्णीमुपधाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ।
मूर्धन्वतीभ्यामुपधाय यजुर्म्यामुपतिष्ठत इत्येके-
षाम् ॥ २६ ॥

अथवा तूष्णीं तथोरुपधानम् । मूर्धन्वतीभ्यामुपस्थानमित्येकः पक्षः । अग्निर्मूर्धा,
भुवो यज्ञस्येति द्वाभ्यां कार्पमर्थमयीमौदुम्बरी चोपधायाऽग्नेस्त्वा, इन्द्रस्य त्वा,
इति यजुर्म्यामुपस्थानमित्यपरः पक्षः । अथवा तूष्णीमुपधानं ऋग्यामुपधाने वा यजु-
र्म्यामुपतिष्ठत इत्येके शास्त्रिनः परिपठन्ति ॥ २६ ॥

शानुक्त्वोत्तरवेदिवद्वक्त्रमस्योपरि न्याधारणमाह—

रुक्मं न्याधारयति । यथापुरुषम् ॥ (ख० १७) ॥ २७ ॥
पुरुषवद्वक्त्रं न्याधारयेत् ॥ २७ ॥

ध्रुवाऽसि वरुणेति स्वयमातृष्णाभिमुख्याम्बेना-
वध्याप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे
न्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा ब्राह्मणेन सहोप-
ध्याति । भूरिति चैतन्वा न्याहृत्या ॥ २८ ॥

ध्रुवाऽसीति स्वयमातृष्णामालम्बतेऽन्वेनावध्याप्याऽऽरुढेनाग्निमविद्वानपि मन्त्रा-
नध्याप्य सह तेनोपधानं, प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठ इत्यारम्य सीदित्युक्त्वा
भूरित्युपधायते ।

यद्वा स्वयमातृष्णा तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता तथाऽपि तस्या इष्टकालं मुख्यमित्य-
भिप्रेत्य मुख्यास्त्रिष्टकास्वस्याः प्राथम्यमुच्यते—प्रथमेष्टकोपधीयमाना, (१-२-८)
इत्यादि ब्राह्मणे । अत्राविदुषो ब्राह्मणस्य हस्ते मन्त्रसंस्कृतां स्वयमातृष्णां दद्यात् ।
ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च मिलित्वा तामुपदध्यातामित्यर्थः ॥ २८ ॥

चित्ति जुहोमीति स्वयमातृष्णायां हुत्वाऽनुप्राणिति ॥ २९ ॥

हविः स्वाहा । विश्वकर्मा देवता । चित्ति जुहोमीति हुत्वाऽऽज्यमुपरि तस्याः प्राणनं
करोति नःसिकावातम् ॥ २९ ॥

अविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददाति । एकं द्वौ त्रीन्वा ॥ ३० ॥

यः स्वयमविद्वान्सत्रिष्टकामुपदधाति स्वयमातृष्णां स एव अर्तिमाप्तुं समर्थो भवति ।

अतस्तत्परीहारायाध्वर्यवे वरदानं कुर्यात् । वरशब्देन श्रेष्ठत्वाद्वौरुच्यते । श्रीन्द्रावेक-
मिति पक्षा विकल्पिताः ॥ ३० ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ पृथिव्यै मा
पाहीति हिरण्येष्टकाम् । पृथिव्युदपुरमग्नेन विष्टा
मनुष्यास्ते गोप्ता इति मण्डलेष्टकाम् । भूरसि
भुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो लोको मनसा त्वाऽ-
न्वारोऽहामि सुवरसि सुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो
लोको मनसा त्वाऽन्वारोऽहामीत्यन्वारोऽहं द्वे उप-
दधाति ॥ ३१ ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकामुपदधाति । अनियतदेशाद्द्रव्येष्टकानामप्यु-
पारी सृन्मरुथ उपवीयन्ते द्रव्येष्टकाश्चावदे । सृन्मयीनामेव संख्यापूर्णं स्थावापस्तम्बे ।
तवाहैष द्विशतः प्रस्तार इति । यत्प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियत इति लिङ्गाच्च । पृथि-
व्युदपुरमग्नेनेति मण्डलेष्टकाम् । मन्त्रेणैवास्य मण्डलेष्टकात्वम् । बोधायनीयस्य तु
मण्डलं मण्डलेष्टकायामालिख्यते । ऋषभमृषमेष्टकायामिषुं विकर्ण्यमिति । आपस्त-
म्बस्य तु अनिमित्तानीष्टकानामधेयानीति पक्षः । यथाऽऽत्मेष्टकामिति । भूरसीत्यन्वारोऽहं
द्वे आक्रमणं प्रतीष्टकायाः समीप उपवीयेते ॥ ३१ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीति द्वाभ्यां दूर्वास्तम्ब-
सलोष्ठमप्रच्छिन्नाग्रं यथाऽस्य स्वयमातृणामग्रं
माप्नुयात् ॥ ३२ ॥

दूर्वास्तम्बमूलं तत्सह लोष्टेन हरितमप्रच्छिन्नाग्रं—काण्डात्काण्डात्—इति द्वाभ्या-
मभ्यामुपहितस्य यथा स्वयमातृणामग्रं प्राप्नोति तथोपदधाति ॥ ३२ ॥

हिरण्यशकलौ प्रबाहुगिष्टकायामध्वयुद्धा यास्ते अग्ने
सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभृतम् ॥ ३३ ॥

प्रबाहुक् समम् । इष्टकायां तुल्यदेशे हिरण्यशकलौ स्थापयित्वा यास्त अग्ने सूर्ये रुच
इति द्वाभ्यां वामभृतं स्थापयति ॥ ३३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयदिति तिस्रो रेतःसिचः ॥ ३४ ॥

रेतःसिचस्तिस्त्र उपदध्यादिति शेषः । त्रिभिर्मन्त्रैरिति वैखानसः ॥ ३४ ॥

द्वे एके समामनन्ति ॥ ३५ ॥

एके शास्त्रिनः समामनन्ति, अदितो द्वे ॥ ३५ ॥

ताः प्रथमायां चित्वा यून उपदध्यात् । मध्यमायां
विधयसः । प्रथमायामुत्तमायां च स्थविरस्य ॥ ३६ ॥

तासां तु विधिः—प्रथमायां द्वे चित्वां तरुणस्य तस्य तृतीया नास्ति । मध्यमायां
चित्वां मध्यमवयसासिखोऽपि प्रथमायां चित्वामेकां पञ्चम्यामेकां स्वराद्धेति
स्थविरस्य । रेत एवास्य सिक्तमाम्यामुभयतः पारंगृह्णाति, इति छावापृथिवीसंस्त-
यात् । एकतरां त्वापस्तम्बेनोक्तम्—अन्यतरामुपदध्याद्द्वेप्यस्य । यजुषेमां चामूं
चोपदधाति । मनसा मध्यमाम्, (आप० श्रौ० १६-७-२०) इति । द्वेप्यस्योप-
दधातीति प्रतिषेधार्थम् । यजुषा पृथिवीं च छां चोपदधाति । उपांशु प्रथमतृतीययो-
र्विधिः । तयोः पृथिवीबुल्लोकसंस्तवात् । मध्यमा द्वितीया, तां मनसोपदधाति—सञ्चाङ्-
ज्योतिरिति यजुषैव ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्म-
तीमिति विश्वज्योतिषम् । अग्नेर्यान्यसि देवाना-
मग्नेर्यान्यसीति द्वे संयान्यौ । मधुश्च माधवश्चोते
द्वे ऋतव्ये । समानतया देवते भवतः ॥ ३७ ॥

विश्वज्योतिः—बृहस्पतिस्त्वा सादयत्विति या प्रणति । अग्नेर्यान्यसीति संयान्यौ,
मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये, समानतया देवते ॥ ३७ ॥

सर्वास्वृतव्यास्ववकामुपदधाति ॥ ३८ ॥

सर्वासु ऋतव्यासु, उपवाय द्वे पश्चादवकां तयोरुपर्युपदधाति । अवकासु सादयतीत्येके
(आप० श्रौ०-१६-७-२२) इत्यापस्तम्बः ॥ ३८ ॥

धर्मैष्टकामुपदधाति । तस्याः प्रवर्ग्ये मन्त्र
आज्ञातः ॥ ३९ ॥

धर्मैष्टका तूपधेयोदस्य शुष्माङ्गानुरिति प्रवर्ग्यपरिपठितो मन्त्रः ॥ ३९ ॥

अषाढाऽसीत्युपरिष्ठाद्धमाणमषाढां द्वेप्यस्याध-
स्ताद्धमाणं यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः
कुलायिनीः । ये ते अग्न इन्द्रवो या उ नाभयः ।
यास्ते अग्ने तनुव ऊर्जो नाप्र ताभिस्त्वमुभयीभिः
संविदानः । इह प्रजानां तन्वा निषीदेति कुला-
यिनीषु ॥ ४० ॥

उक्तया सह कृतां द्वाभ्यामुपदधात्यषाढाम् । अषाढाऽसीति मध्येऽङ्गेरुवाल्लिखितां
मध्य इति । यथा व्यालिखितोपरिष्ठाद्भवति तथोपदधाति । तथा चोक्तं ब्राह्मणे—यं

कामयेत वसीयान्भवेदिति । उपरिष्ठाङ्ग्यालिखिता यथा भवति तथोपदधाति । ये
कामयेत पापीयान्भवेदित्यथस्तात्तस्योपधेयेति ध्यालिखिता प्रतिषेधार्थम् । कुलायिनी—
चास्ते अग्न आर्द्रा योनयो या इति च प्रवर्त्यपरिपठितौ मन्त्रौ ॥ ४० ॥

मधु वाता ऋतायत इति तिसृभिर्दद्या मधुमिश्रेण
कूर्ममभ्यनक्ति ॥ (ख० १८) ॥ ४१ ॥

भवन्तु न इत्यन्तः । तिसृभिरभ्यङ्गो दध्ना मधुमिश्रेण कूर्मस्य ॥ ४१ ॥

अपां गम्भीरं गच्छ मा त्वा सूर्यः परीताप्सीन्मो-
अग्निर्वैश्वानरः । अयोरः मजा अभि विपश्यानु
त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ स५सर्प त्रीन्समुद्रान्
स्वसलिलागर्थाङ्गैकानपांपतिर्दृषभ इष्टकानाम् ।
तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परेताः पुरीषं वसानः स्वां
धोर्नि यथायथमित्यभिमन्त्र्य मही द्यौः पृथिवी
च नक्षत्रस्य आशा इति द्वाभ्यां पुरस्तात्स्वयमां
जीवन्तं प्राङ्मुख उपदधाति ॥ अवकाभिः परी-
त५त्य(रितत्य) जालेनावच्छाद्य शङ्कुभिः परिणि-
हन्ति ॥ ४२ ॥

अपां गम्भीरं गच्छेत्युपहितस्याभिमन्त्रणं विषम्य मही द्यौश्चतस्र आशा इति
द्वाभ्यामुपदधाति कूर्मं पुरस्तात्स्वयमातृणायाः प्रत्यङ्मुखं जीवन्तं प्राङ्मुखः
कर्ता । आपस्तम्भसूत्रे चतस्र आशा इति वेति विकल्पेनोपदधाति, अवकाभिर्वेष्टितं
परिगतेन जालेन प्रच्छाद्यते शङ्कुभिश्च निहन्त्यते यथापहितो न चलति । उपधेयस्य
कूर्मस्य जीवनेपेतत्वगुणं ब्राह्मणे विधत्ते-श्मशानं वा एतत्क्रियते (तै० सं० १-२-
८) इत्यादि सूतानां पशूनामश्ववृषभवृष्णिबस्तानां शिरांस्युपधेयानां उपरिष्ठाङ्ग्याति ।
तदेतत्स्थानं श्मशानमेव कृतं भवति । जीवत्कूर्मोपधानेनायं यजमानोऽश्मशानविद्भवति ।
किंच यः कूर्मोऽस्ति स एव वास्तव्यो निवासयोग्यः कूर्मगृहे भूमेरवस्थितत्वात् । ततोऽपि
कूर्मोपधानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

यश्चिद्धि त्वं गृहे गृहे उलूखलक युज्यसे । इह
शुभचम वद अयतामिव दुन्दुभिरिति दक्षिणस्यां
श्रोण्यामुलूखलं मुसलं प्रयुनक्ति ॥ ४३ ॥

दक्षिणस्यां श्रोण्यामासावयत्युलूखलं मुसलं मन्त्रेण ब्रह्मभक्त्यादावुक्तिः ॥ ४३ ॥

७ पंठः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्यास्यासमेतम् ।

६१

औदुम्बरं प्रादेशमात्रं चतुःसत्तयुल्लखलमपरिमितं

मुसलं भवति ॥ ४४ ॥

औदुम्बरस्यावयव औदुम्बरस्तं प्रादेशमात्रप्रमाणमुल्लखलमपरिमितं मुसलं तदौदुम्बरम् । उल्लखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—औदुम्बरं भवति (तै० सं० १-२-८) इत्यादि ॥ ४४ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्पद्ममिति । अथो
इन्द्राय पातवे मुनु सोममुल्लखलेति सर्वोषधस्य
पूरयित्वाऽबहन्ति ॥ ४५ ॥

सप्त ग्राम्याः सप्ताऽऽरण्या ओषधयस्ताभिः पूरयित्वा तूर्णमिति स्म त इति मन्त्रेणा-
बहननम् । मुनु सोममुल्लखलेति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४५ ॥

देशविशेषमाह—

तद्विष्णोः परमं पदमिति मध्येऽग्रेस्तुल्लखलं मुसलमु-

पदधाति विष्णोः कर्माणि पश्यतोति वा मुसलम् ॥ ४६ ॥

मध्यत उपदधाति (तै० सं० १-२-८) इत्यादिब्राह्मणम् । अग्नेर्मध्य उपदधा-
त्युल्लखलं मुसलं द्रव्यपृथक्त्वादभ्यावर्तते, इति न्यायादेकमन्त्रपक्षेऽपि । मन्त्रद्वयपक्षे
स्तु तद्विष्णोरित्युल्लखलं, विष्णोः कर्माणीति मुसलं चोपदध्यात् ॥ ४६ ॥

दिषो वा विष्णविति शूर्पम् ॥ ४७ ॥

दिषो वा विष्णवित्याशीः पदधर्चा शूर्पं, सम्यादित्येवमन्तया ॥ ४७ ॥

उपधेयाया उस्तयाः सिकतापूरणं चाऽऽह—

सिकताभिरुसां पूरयति ॥ ४८ ॥

स्योऽर्यः ॥ ४८ ॥

दध्ना मधुना घृतेन वा ॥ ४९ ॥

पूरयतीत्यनुवर्तते । स्यूता देवोभिरित्युसां पूरयति घृतेन मधुना सिकताभिर्वा सर्वैर्वा ।
घृतेन संसृज्य पूरयति न रित्ताया अवेक्षणप्रतिषेधो बहिरपि शुम्भित्वाऽऽहः भवति,
इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् । पूरणोत्तरकालं पय आनयत्यस्याः संनिधौ तु कृते पूरणमेकं
परिपठन्ति । अतः क्रमः ॥ ४९ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति—

यं कामयेत क्षोभुकस्यादित्युनां तस्योपदध्यात् ।

यं कामयेतानुदस्यदक्षमद्यादिति पूर्णां तस्योप-

दध्यात् ॥ ५० ॥

सिकताभिः पूरिताया ईषन्मूत्राया उखाया उपधाने सति सोधुकोऽक्षरहितः
क्षुभाशीलो भवति । सोऽयं न्यतिरेकः । सिकतापूर्णाया उपधाने त्वनुपदस्यदेवाक्षीय-
माणमेवासमति । सोऽयमन्वयः ॥ ५० ॥

स्यूता देवेभिरमृतेनाऽऽगा उखाँ स्वसारमधिबेदि
मस्थात् । सत्पं पूर्वैर्ऋषिभिश्चाकु(कृ)वानो(णो)ऽग्निः
मविद्वानिह तत्करोत्वित्युखामादाय ध्रुवाऽसि पृ-
थिवीति च ॥ पृथिवी पृथिव्या५ सीद माता
मातरि माता स्योना स्योनायां क्रतुर्देवानां महि-
मानमीमहेऽग्नि५ सधस्थे सदनेषु सुक्रतुः । वैश्वा-
नरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धामं
नि मग्नि)दधे पुरीष्यम् । समिद्धमग्नि५ समिधा
समिध्यसेऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वच्युतम् ॥ वैश्वा-
नरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम नि
(ग्नि)दधे पुरीष्यम् । न्ययुर्मात्रया कवयो वयो-
धसोऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वहुतम् ॥ वैश्वानरं
ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम प(न्प)वन्वा-
नमात्ततम् ॥ ध्रुवाऽसि पृथिवी तया देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति मध्येऽग्रेरुखामुपदधाति ॥ ५१ ॥

उपदधाति स्थापयति ॥ ५१ ॥

उपरिष्ठादुत्तरलस्येत्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

पृथिवी पृथिव्या५ सीदेति वोळुखलस्योपर्युखामुपदधाति वाजसनेयिब्राह्मणम् ॥ ५२ ॥

अग्रे गुरुवा हि ये तवेति युक्तवतीभ्याम् ॥ (स्व० १९) ॥

उखायामेकाहुतिं जुहोति ॥ ५३ ॥

उपाहितायामुखायां होमः । अग्निर्देवता ॥ ५३ ॥

पुरुषश्चिरसः प्राणेषु हिरण्यशल्कान्मत्स्यस्यति ।

ऋचे त्वेति दक्षिणेऽक्षिकटे । रुचे त्वेत्युत्तरे भासे-

ति दक्षिणस्यां नासिकायां ज्योतिषे त्वेत्युत्तर-

स्यामभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमित्या-

स्येऽग्निज्योतिषा ज्योतिष्मानिति दक्षिणे कर्णे

रक्षमो वर्चसा वर्चस्वानित्युत्तरे ॥ ५४ ॥

तस्य पुरुषशीर्षस्याऽऽस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं वक्ति श्रुतिः—‘प्राणेषु हिरण्य-
शास्त्रांश्च तस्यति’ (तै० सं० १-२-९) इत्यादि । प्राणसंचारस्थानेष्वस्यादिषु
हिरण्यशकलान्प्रक्षिपेत् । एवमापस्तम्बादिषु द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

समित्स्त्रवन्ति सरितो न धेना इति श्रुतातङ्क्येन
दध्ना मधुमिश्रेण पुरुषशिरः पूरयित्वा सहस्रधा
असि सहस्राय त्वेत्यादायाऽऽदित्यं गर्भं पयसा
समञ्जश्चित्तुखायामुत्तानं प्राक्पुष्पकमुपदधाति ॥ ५५ ॥

आसामित्यन्तः । अहं मधव्योऽसानि (१-२-९) इति मधुरससमोगयोभ्यो
भवानीत्यनेनाभिप्रायेणैतत्पुरुषशिरो मधुयुक्तेन दध्ना पूरयेत् । अत्र द्विविधं दधि ।
तत्रैकं रजतप्रक्षेपादिना स्वयमेव घनीभवति । अन्येषु पक्ष्मीरादातन्त्रेण निष्पद्यते ।
तत्र क्षीरातन्त्रेणाभ्यां निष्पन्नं यागयोग्यम् । तस्मात्तादृशेनैव पूरयेत् । सर्वेषां पशुशि-
रसां चाश्वाक्षीनां हिरण्यशकलप्रक्षेपः पुरुषशिरोवत्पूरणं तद्वदेवेति वाजसनेयिनः परि-
पठन्ति । सहस्रधा इति पुरुषशिरो गृहीत्वाऽऽदित्यं गर्भं पयसेत्युखायामुपदधाति, यथा
पुरस्ताद्धनुर्भवति प्राचीनं पुरस्ताच्चनुकमिति व्याख्यातमुत्तानम् । प्राक्पुष्पः कर्ता
उपदधातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

उद्दु त्वं चित्रमिति सौर्यर्चाभ्यामक्षिकटचोरभिजुहोति ॥ ५६ ॥

सौर्यर्चाभ्यां होमः सूर्यो देवता । यद्वा—चित्रमिति वक्षिणेऽक्षिकटे, आ प्राचावा
ग्रथिवी इति तव्ये जुहोति ॥ १६ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधाति ॥ ५७ ॥

पशुशिरसामुपधानं करोति ॥ ५७ ॥

यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्योप-
दध्यात् । यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति समीची-
नानि तस्योपदध्यात् । यं कामयेत कनीयोऽस्या-
न्नं स्यादिति संतरां तस्य पशुशीर्षाण्युपदध्यात् ॥
यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादित्यभितस्तस्य
स्वयमातृणामुपदध्यात् । यं कामयेत भूयोऽस्या-
न्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदुहोपदध्यात् ॥ ५८ ॥

यं कामयेतापशुर्भवेदिति विषूचीनानि पराङ्मुखाणि । पुरुषशिरसः प्रतिषेधोऽयं न
विधिः । विषूचोऽस्य पशवः, सर्वेऽश्वादयः पलायन्ते, समीचीनानि अपराङ्मुखाणि ।
पुरुषशिरस इति विधिः प्रशस्यते । समीचो यजमानसमीपेऽश्वादयः पशव आयाजन्ति,

(अथ) पशुमान्भवति । येनमानसमीप एव दधाति । एवमुत्तरत्र यं कामयेताल्प-
मस्यैषं स्थादिति संतरां संगतान्तरामुखायामेव पशुशीर्षाण्युपधेयानीति प्रतिषेधार्थमुच्यते ।
समानवत्समानाधिकं न न्यूनं संवत्सरप्रक्रान्तं मन्यतस्तस्याग्रेरुपदध्यात् । चतसृष्वपि दिक्षु ।
यं कामयेत बह्वचं स्यादित्यन्तेषु तस्य चतुर्दिशमप्यग्रेर्विदुह्य मृत्तिकापनीयोपधानं कर्त-
व्यम् । दिगन्तेष्वन्ततः । तस्माद्बह्वचं स्यात्ततोऽचं लभ्यते मूयो बह्वचं भवति ॥ १८ ॥

वातस्य प्राणिमिति पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधा-
ति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चात्प्राचीनमृषभस्य । व-
रुचिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णेरुत्तरतो वा
दक्षिणं यो अग्निरग्रेरित्युत्तरतो दक्षिणं वस्तस्य
दक्षिणतो वोदीचीनं तान्युत्तरेण्यवायन्प्रदक्षि-
णमनु परिक्रामन्प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ (ख० २०) ॥
इमं मा हिंसीद्विषादमिति पुरुषस्य । इमं मा हिं-
सीरेकशफमित्यश्वस्य । इमं सद्भुदमित्यृषभस्य ।
इमामूर्णाधुमिति वृष्णेः । अजा ह्यग्रेरिति वस्तस्य
॥ ५९ ॥

वातस्य प्राणिमिति पुरस्तादग्रेः प्रतीचीनं प्रत्यङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमश्वशिर
उपदधाति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चादग्रेः प्राङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमृषभस्य शिर उप-
दधाति । वरुचिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीन उदङ्मुखः पुरुषशिरो[भि]मुखं
वृष्णेः शिर उपदधाति । यो अग्निरग्रेरित्युत्तरतोऽग्रेदक्षिणामुखः पुरुषशिरोभिमुखं
वस्तस्य शिर उपदधाति । तान्युपतिष्ठन्ते शिरांसि, अन्यवायेनान्तरं तेषामगच्छन् । उत्स-
र्गैर्ग्राम्याणां पशूनाम्, आरण्यास्तु तद्रूपा मयुप्रभृतयस्तेषामश्वमेवे वक्ष्यति । इमं मा
हिंसीद्विषादमिति पुरुषशिरस उपस्थाने । इमं मा हिंसीरेकशफमित्यश्वस्य, इमं
सद्भुदमित्यृषभस्य, इमामूर्णाधुमिति वृष्णेः, अजा ह्यस्य इति वस्तस्य ॥ १९ ॥

अथ यदि वायव्यस्य शिरो भवति ॥ ६० ॥

मुख्यस्थाने सर्वैरुपधाय सर्वैरुत्सर्गैरुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

यदि वायव्यस्य शिरः स्यात्सर्वेषां स्थाने कृतं, मुख्यस्य स्थाने पुरुषशिरसः सर्वेषा-
न्मुखान्मन्त्रैरुपधाय, उक्तायाम्—आदित्यं गर्भं वातस्य प्राणिमजस्रमिन्दुं वरुचिं
स्वष्टुः, यो अग्निरग्रेरित्येतैः सर्वैरुपधाय चित्रं देवानामित्यक्षिकदशोर्हुत्वा सर्वेषामुत्स-
र्गैरुपस्थानं भवतीति भावः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

७ पटलः] महादेवशास्त्रसंस्कृतमतमद्योगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

६५

अपिवा तस्य तस्य स्थान उपधाय तस्य तस्यो-
त्तर्गोणोपतिष्ठते ॥ ६२ ॥

अथवा पुरुषशिरःस्थान उपशायार्धर्चाभ्यां हुत्वा तस्यैवोत्तर्गोणोपस्थानम् । एव-
मन्वादिहोमवर्जमुपधानं कृत्वोत्तर्गोणोपस्थानं भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येतेषामेकेनोत्तरेऽस्ते सर्प-
शिर उपदधाति । विषूचीनं पशुशिरोभिः ॥ ६३ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येकया वा सर्पशिरस उपधानं भवति । अत्रैकमन्वाणिः कर्मा-
णीति न्यायात् । विषूचीनं, न पशुशिरसोऽभिमुखम् ॥ ६३ ॥

अपिवा यजुरेव वदेन्नोपदध्यात् ॥ ६४ ॥

अथवा—ऋचमेव ब्रूयात् । न चातुःस्वयेण जपति, इत्यनुक्तत्वाजोपदध्यात्सर्प-
शिरः । ‘अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति’ (तै० सं० १-२-९) इति पुनर्वच-
नात् । माकृतेऽग्नौ नित्यम् । एकाविधादिषु गुणविकारेषु च ‘यद्यजुर्वदति तेन शान्तम्’
(१-२-९) इति । सूत्रकारस्य स्वेवंविधेषु यदर्थवादे फलमुद्दिश्य तत्कामस्य सह-
विधिः । सदीप्तिः शान्तिरिति फलम् ॥ ६४ ॥

मा छन्दस्तत्पृथिन्यग्निर्देवता तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ।
ममा छन्दस्तदन्तरिक्षं वातो देवता । प्रतिमा
छन्दस्तद्व्योः सूर्यो देवता । अर्षापिश्छन्दस्त-
विशः सोमो देवता । विराट्छन्दस्तच्चक्षुः पूषा
देवता । गायत्री छन्दस्तदजा बृहस्पतिर्देवता ।
त्रिष्टुप्छन्दस्तद्विराण्यमिन्द्रो देवता । जगती
छन्दस्तद्वीः प्रजापतिर्देवता । अनुष्टुप्छन्दस्तद्वा-
ग्वरुणो देवता । उष्णिहा छन्दस्तदायुर्मित्रो
देवता । पङ्क्तिश्छन्दस्तच्छविः पर्जन्यो देवता ।
बृहती छन्दस्तदश्वः परमेष्ठी देवता तेन-
र्षिणा तेन ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा
सीदेति द्वादशभिस्त्रिभ्यावर्तयन्वदत्रिंशता पुर-
स्तात्प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चितिं चिनोति ॥ ६५ ॥

मा छन्द इत्येवमादिभिर्द्वादशोष्ठास्त्रिभ्यासमुपदधाति, प्रत्यगपवर्गम् । पदत्रिंश-
दिष्टकः प्रतीचीमिति च वैखानसे वचनात् ॥ ६५ ॥

पुरुषशिरोऽस्याः शिरो भवति ॥ ६६ ॥

यथा पुरुषस्याऽऽकृतिः सर्वाभिर्जायते तथा करोति । पुरुषशिरोऽथ यथास्थाने भवति
प्राक्पाद उत्तान ऊर्ध्वहस्तश्च क्रियत इति भाष्यकृतः ॥ ६६ ॥

तामुपधाय सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्र-
पादिति पुरुषेण नारायणेनोपतिष्ठते ॥ (ख०२१) ॥ ६७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुष इति तां यजमान उपतिष्ठते, प्रत्यङ्मुखः ॥ ६७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

अथैकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अपस्या उपदधाति । अपां त्वेमन्त्सादयामीति
पञ्च पुरस्तात्प्रतीचीः । अर्णवे सदने सीदेति पञ्च
दक्षिणत उदीचीः । अपां त्वा सदने सादयामीति
पञ्च पश्चात्प्राचीः । गायत्री छन्द इति पञ्चोत्त-
रतो दक्षिणोः ॥ १ ॥

अङ्गिरसतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः । ताश्चोपदध्यायत् । अपस्याः—अपां
त्वेमन्त्सादयामीति विंशतिः । पञ्च पुरस्तादग्नेः प्रत्यङ्गपवर्गाः । पञ्च दक्षिणतोऽग्नोरुत्त-
रापवर्गाः—अर्णवे सदने सीदेति । अपां त्वा सदने सादयामीति पञ्च प्रागपवर्गाः
पश्चादग्नेः । गायत्री छन्द इत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणापवर्गाः । पक्षयोः दुच्छे चार्णवे सदने
इत्येवमाद्याः ॥ १ ॥

ये यज्ञं समगृभ्णन्देवा देवेभ्यः परि । तान्गायत्री
नयतु मजानती स्वर्गे लोके अमृतं हुहाना । ये
ज्योतींश्चि संदधति स्वरारोहन्तो अमृतस्य
लोकम् । ते यन्तु मजानन्तो यज्ञं विद्वानाः सुकृ-
तस्य लोके । ये पशवी मेध्यासो यज्ञस्य योनि-
मभि संवभूवुः । तान्ददन्ते कवयो विपश्चितो यज्ञं
विद्वानाः सुकृतस्य लोके । यः पन्था विततो

देवयानछन्दोभिर्विगृहीतं एति । तेनातिष्ठद्वित्र-
मन्तरिक्षं यत्नं गृहीत्वा सुकृतस्य लोकम् । यो
यत्नः सहस्रधारो धावापृथिव्योरधि निर्मितः ।
तेनैतु यजमानः स्वस्त्यादिबोऽधि पृष्ठमस्यादिति
पञ्च हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥२॥

ये यज्ञमिति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं हिरण्येष्टकामुपदधाति । एकां मध्ये ॥ २ ॥

आयवे स्वाहा योष्यते स्वाहा योष्यत्त्वे स्वाहा
विष्णवे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेति पञ्च हिरण्येष्ट-
काश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये । त्रिवृत्ते अग्ने
शिरस्तेन अग्ने शिरः पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू तौ
मे अग्ने बाहू सप्तदशस्ते अग्न आत्मा स मे अग्न
आत्मैकविंशौ ते अग्न ऊरू तौ मे अग्न ऊरू
त्रिणवौ ते अग्नेऽष्टीवन्तौ तौ मे अग्नेऽष्टीवन्तौ
त्रयस्त्रिंशं ते अग्ने प्रतिष्ठानं तन्मे अग्ने प्रतिष्ठान-
मित्येताः शिरसि पञ्चात्पुच्छेषु श्रोण्योरस्सयो-
रुपदधाति । त्रिवृत्ते अग्ने शिरस्तेन माऽभिपाहि
पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू ताभ्यां माऽभिपाहि
सप्तदशस्ते अग्न आत्मा तेन माऽभिपाह्येकवि-
ंशौ ते अग्न ऊरू ताभ्यां माऽभिपाहि त्रिणवौ
ते अग्नेऽष्टीवन्तौ ताभ्यां माऽभिपाहि त्रयस्त्रिंशं
ते अग्ने प्रतिष्ठानं तेन माऽभिपाहीत्युपदिता यज-
मानोऽनुमन्त्रयते ॥ (स्व० २२) ॥ १ ॥

आयवे स्वाहेति पञ्चानां हिरण्येष्टकानां यथावकाशमुपधानं भवति । त्रिवृत्ते अग्ने
इत्येताः पञ्च मृदिष्टकाः शिरसि वा यथावकाशमित्येकेषां मतम् । उपहितानभिष्टकानां
त्रिवृत्त इत्यनुमन्त्रणं यजमानस्य ॥ २ ॥

अद्भ्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्माणः समवर्त-
ताधि । तस्य त्वष्टा विदधदूपमेति तत्पुरुषस्य विश्वमाजा-
नमग्न इत्येतामुपधायर्तसदासि सत्यसदसि तेजःसदसि
वर्चःसदसि यज्ञःसदसि गृणानाऽसि । धामासि धाम्यै
त्वा धामभ्यस्त्वा धामसु सीद । सनिरसि सन्यै त्वा सने-

यम् । विसिरसि विष्यै त्वा विदेयम् । शक्तिरसि शक्त्यै त्वा
 शक्यम् । भूतिरसि भूत्यै त्वा भूयासम् । कर्मासि कर्मणे
 त्वा क्रियासम् । गूर्दोऽसि गूर्दाय त्वा गूर्देभ्यस्त्वा गूर्दे
 सीद । क्षत्रं पाहि क्षत्रं पिन्व क्षत्रं जिन्व क्षत्रं यच्छ
 क्षत्रं दृश्द क्षत्रमसि क्षत्राय त्वा क्षत्रेभ्यस्त्वा क्षत्रे
 सीद । विश्वेषु त्वा पार्थिवेषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वाऽन्तरिक्षेषु सादयामि । विश्वेषु त्वा दिव्येषु साद-
 यामि । विश्वेषु त्वा देवेषु सादयामि । विश्वासु त्वाऽप्सु
 सादयामि । विश्वासु त्वौषधीषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वा वनस्पतिषु सादयामि । विश्वासु त्वा दिक्षु साद-
 यामि । दिवि सीद । स्वर्जिदसि पृतनाजिदसि भूरि-
 जिदस्यभिजिदसि विश्वजिदसि सर्वजिदसि सत्राजि-
 दसि धनंजिदसि भ्राडासि बिभ्राडासि मभ्राडासि ।
 सपत्नहन् त्वा वज्र५ सादयामि । आभिमातिहन् त्वा
 वज्र५ सादयामि । अरातिहन् त्वा वज्र५ सादयामि ।
 यातुहन् त्वा वज्र५ सादयामि । पिशाचहन् त्वा वज्र५
 सादयामि । रक्षोहन् त्वा वज्र५ सादयामि । क्रतुहणम-
 मिग्रहणं भ्रातृहणमसुरहणं त्वेन्द्रं वज्र५ सादयामि ।
 उद्ददस्युदितिरस्युद्यत्यस्याक्रममाणाऽस्याक्रामन्त्यस्याक्रा-
 न्तिरसि सैक्रममाणाऽसि सैक्रामन्त्यसि सैक्रान्तिरसि
 स्वर्ग्याऽसि स्वरसि । इषि सीदोर्जि सीद भ्रमे सीद
 द्रविणे सीद सुभूते सीद पृथिव्या यज्ञिये सीद विष्णोः
 पुष्टे सीदेडायाः पदे सीद घृतवति सीद पिन्वमाने
 सीद । संवत्सरे सीद परिवत्सरे सीदेदा(व्य)वत्सरे सी-
 देदुवत्सरे सीदेद्रत्सरे सीद वत्सरे सीद । एकस्यौ सीद
 दशसु सीद शते सीद सहस्रे सीदायुते सीद नियुते
 सीद प्रयुते सीदार्जुदे सीद न्यर्जुदे सीद समुद्रे सीद
 मध्ये सीद पत्रे सीदान्ते सीद परार्धे सीद । पिन्वमा-
 नाऽसि पिन्वमानाय त्वा पिन्वमानेभ्यस्त्वा पिन्वमाने
 सीद । ऋतमस्युताय त्वर्तेभ्यस्त्वर्ते सीद । सत्यमसि
 सत्याय त्वा सत्येभ्यस्त्वा सत्ये सीद । संधिरसि

संधये त्वा संधिभ्यस्त्वा संधिषु सँद । संधिभ्यस्त्वा
संधिभ्यस्त्वा संधिभ्यस्त्वा संधिभ्यस्त्वा सीद ।
संपदसि संपदे त्वा संपदभ्यस्त्वा संपदसु सीदेत्येताभ्या-
मनुवाकाभ्यामृषीष्टका उपदधाति ॥ ४ ॥

मृदिष्टका यथावकाशम्—अङ्गयः संभूत इति च । ऋतसदसीति सप्त, सनिरसीति
षष्ठ, मूर्द इति षष्ठः । सप्त पाहीति षट् । विश्वेषु त्वा पार्थिवेषु सादयामीति दिशि
सीदेत्येवमन्ता दश । स्वर्विदसीत्येवमन्ताः प्रभादसीत्येवमन्ता एकादश । सप्तसंहनामि-
त्याद्या वज्राः सप्त । उद्दसीत्येकादश । इषि सीदेति दश । संपदसरे सीदेति षट् संप-
दसराः । एकस्याः सीदेति चर्दश । पिन्वमानाऽसीति षट् संपदन्ताः । ये तु सादनं न
प्रवदन्ति ते अनुवाकाः शास्त्रान्तरे । ये तु सादनं प्रवदन्ति तेषामनुवाकपरिमाणं
नोक्तम् । सर्वा एता ऋषीष्टका इत्युच्यन्ते । केचिन्वाहुः—अनुवाका एव ऋषीष्टका
इति । प्रथमचित्स्थित्येते तस्य मन्त्राणां मध्य आस्त्रानात् । प्रथमस्य त्वग्ने ऋषी-
ष्टका उपधाय लोकं पृणाः । त एव प्राणभृतो गणप्रभृतय इति । न च गणपदो युक्तः,
बौधायनमतान्मन्त्रलिङ्गाच्च यदेकवोपदध्यात् । इति । केचित्तु द्विप्रस्तारे प्रथमेऽप्यग्नौ
प्राणभृदादीनामुपधानं कृत्वा, ऋषभस्य च पुरी(वान्तं)वोपधानं कुर्वन्ति । पुरीवान्ता
चित्तिरिति वचनात् । पश्चाच्च द्वितीयां चितिम् । तस्मिन्नेव प्रस्तारे पुरीवान्तां कुर्य-
दिति । एवं तु सूत्रकाराभिप्रायः । द्विसहस्रे द्विप्रस्ताराश्रितयो भवन्तीति न साहस्र-
केचित्तु ऋषीष्टकाः परित्यज्याधिकाविधिरनित्य इति । अयं पुरो भुव इत्येव कुर्वन्ति
प्रथमे प्यग्नौ । तथाऽपि गणपदो जायत एवातो द्वितीये तृतीये वाऽग्नौ प्राणभृदादीना-
मुपयोगः । प्रथमायां चित्स्थामेव सूत्रकारेणाऽऽज्ञानात् ॥ ४ ॥

अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतं प्राणभृताः । दश
दश प्रतिदिशमक्षण्या दश । मध्ये वाक्वा वाक्वापु-
धायान्तरामन्तरामुपदधाति ॥ ५ ॥

प्राणभृतः, अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतमुपदधाति । दश दश तु प्रतिदिशमक्षण्या
वक्रमुपदधाति । दश मध्ये ता अक्षण्या, अग्नेरभ्यन्तरमुपधाय वाक्वाः पश्चादुप-
दधाति । यद्वा—एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानमाह—प्राणभृतमुपदधाति (तै० सं० ९-
२-१०) इत्यादि सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—अयं पुरो भुव इति
पुरस्तादुपदधाति प्राणभैवैताभिर्दाधाराय दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दा-
धाराय पश्चाद्विश्वव्या इति पश्चाच्चक्षुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रभैवैताभि-
र्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्टाद्वाचभैवैताभिर्दार्धार (तै० सं० ९-२-१०) इति ।

एकैकर्या दिव्युपधेयानामिष्टकानां संख्या विधत्ते—‘दश दशोपदधाति’
(५-२-१०) इति । एकैकं मन्त्रं दशकृत्व आवर्त्य दशोष्टका उपदध्यात् । अत्रो-
पधाने वक्तव्यं विधत्ते—‘अष्टण्योपदधाति’ (५-२-१०) इत्यादि । प्रतोष्यामु-
पकथ्य प्राच्यामवमाने सत्यार्जवं भवति । तैर्ऋत्यामुपकथ्यैशान्यां समापनं वक्तव्यम् ।
एवमितरथापि । तदिदमक्षयेत्यनेनोच्यते ।

अनु—‘प्राणभूत उपदधाति’ (१-४-१८) इत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादान-
मर्थवादार्थं विध्यर्थं वेति विवेकव्यम् । निमित्तान्तरकथवार्थं तु सूत्रान्तरम् । तत्र हि
भूताशब्दप्रयोगः । इह तु लिङ्गवत्तामस्यत्वात्तत्समवायमात्रेण शब्दप्रवृत्तिः । प्राण-
भूदणे हि प्राणभूतसमवायोऽस्ति । प्राणभूदप्राणभूदणेऽपि प्राणभूतसमवायोऽस्तीत्यनेन
सादृश्येन प्राणभूदशब्दः । तदेषम्—‘वसिष्ठिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः । पदभिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता’ ॥ ५ ॥

प्राचीं दिशं घसन्त ऋतूनामिति पञ्चाशतमपान-
भूतो यथा प्राणभूतोऽन्तरामन्तरामुपधाय वाद्या-
वाद्यामुपदधाति ॥ ६ ॥

अपानभूतः प्राचींदिशामित्युपदधाति, यथा प्राणभूतः । प्रतिदिशमक्षण्या च वाद्या-
मुपकथयन्तरोपधीयते । यद्वा—अन्तर्देशे प्राणभूदाख्याः पूर्वोक्ता इष्टका उपधाय
बहिर्देशे संघदाख्या इमा अपानभूत इष्टका उपदध्यात् ॥ ६ ॥

प्राणभूदयो विपरीतप्रकारं विधत्ते—

विषूची प्राणभूतं चापानभूतं चोपदधाति ॥ ७ ॥

यस्मात्प्राणभूतामपानभूतां चान्योन्यविपर्ययक्रमः, तस्माद्वोकेऽपि प्राणापानावन्योन्य-
विपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणोऽन्तर्गतिरपानः ॥ ७ ॥

आयुषः प्राणं संतन्वित्येतेनानुषाकेन संयत उपदधाति ॥ (स्व० २३) ॥ ८ ॥

आयुषः प्राणमिति द्वादश संतवीरिस्थापस्तम्भः, अनियतदेशः ॥ ८ ॥

पृथिव्यसि जन्मना वशा साऽग्निं गर्भमधत्ताः (त्याः)
सा मया संभव । द्यौरसि जन्मना वशा साऽऽ-
दित्यं गर्भमधत्ताः (त्याः) सा मया संभव । नक्षत्रा-
ण्यसि जन्मना वशा सा चन्द्रमसं गर्भमधत्ताः (त्याः)
सा मया संभव । आपोऽसि जन्मना वशा सा
वह्णं गर्भमधत्ताः (त्याः) सा मया संभव । औष-
धोऽसि जन्मना वशा सा सोमं राजानं गर्भम-

धत्ताः(स्थाः)सा मया संभव । वयोविनिरसि
जन्मना वशा(साजरा) सा महां गर्भमधत्ताः(स्थाः)
सा मया संभव । विराडसि जन्मना वशा सा
राजानं गर्भमधत्ताः(स्थाः)सा मया संभवेत्येते-
नानुवाकेन वशेष्टका उपदधाति ॥ ९ ॥

पृथिव्यसीत्यारभ्य सप्त वशाः । पञ्च वशा इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

या देव्यसीष्टक आयुर्दा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदा ॥ या देव्यसीष्टके
मणदा अपानदा ध्यानदाश्चक्षुर्दाः श्रोत्रदाः
पृथिविदा अन्तरिक्षदा द्यौर्दाः सुव(स्व)र्दाः कुमा-
रीदाः प्रफर्वादा भुवतिदा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदेत्येतेनानुवाकेनोपशीव-
रीरुपदधाति ॥ १० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

अर्थतः स्थाध्वगतोऽर्थवस्तेजिष्ठेन तेजसा देवता-
भिर्गृह्णामि । कुम्भाः स्य वीर्यावतीन्द्रस्य च इन्द्र-
यावती देवताभिर्गृह्णामि । अधिपत्नीः स्य तेज-
स्विनीरादित्यानां वो देवानां देवताभिर्गृह्णामि ।
मन्त्राः स्याभिभुषो विभेषां देवानां देवताभिर्गृ-
ह्णामि । सप्तभूतः स्यौजस्विनीर्मित्रावरुणयोर्ब्र-
ह्मणा देवताभिर्गृह्णामि । व्रजक्षितः स्य ऊर्ध्वशितो
धृदस्पतेर्षो ब्रह्मणा देवताभिर्गृह्णामीति द्वादश
कुम्भेष्टका अद्भिः पूरयित्वा षट्कुम्भान् षट्कुम्भी-
र्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येतेनानुवाकेन
प्रतिमन्त्रं कुम्भं कुम्भीं च प्रतिदिशमनुसीतमुप-
दधाति । चतस्रो मन्त्रे ॥ ११ ॥

अर्थतः स्थाध्वगत इति ग्रहणमपां कुम्भकुम्भ्योश्च पुनपदिति भाष्यकृत् । अपामभिषा-
यका मन्त्रा इति । अशक्तात्रैकैकस्य पूरणमिति न्यायाच्च । कुम्भेष्टकानां द्वे द्वे समान-
तया देवते । वाजसनेयिनां पाठात्—शर्म च स्थ वर्म च स्य देवस्य वः सवितुः प्रसदे
मधुमतीः सादयामि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीदतमिति तथा पुरस्तादग्रेरुपदधाति

यथासीतम् । कुम्भमपरतः कुम्भी पूर्वतः । ज्योतिषे वामिति हिरण्यशकल(लौ त)योः प्रक्षिपतीत्यापस्तम्बैस्त्रिभुवनैः । युगपत्कुम्भकुम्भयोश्च द्विवचनत्वाभ्यन्तरस्य । एवमनेन ५कारेण पूरणमुपधानं हिरण्यशकलपश्चोत्तरा उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिदिशं तूपधीयन्ते । दक्षिणतो द्वे तथाऽपरत उत्तरतश्च कुम्भो दक्षिणतश्च कुम्भीमुत्तरतोऽनुसीतं च । सर्वत्राधस्तात्पाषाणेष्तेनावस्थानं कुम्भेष्टकानाम्—यदपोऽग्नेरधस्ता(स्ता)दुपदधाति (तै० सं० १-१-२) इति । एवमपरतोऽपि तथैव कुम्भोऽपरतः कुम्भी पूर्वतः । उत्तरतः कुम्भो दक्षिणतः कुम्भी, उत्तरतश्चतस्रस्तु मध्ये ता अनुसीतं द्वे द्वे समानतया देवते, पूर्वदि-
वर्तिनीषु तिसृषु सीताषु कुम्भं कुम्भी चेति द्वंद्वम् । एवं दिग्गन्तरेष्वपि । तद्विष-
यते—‘द्वंद्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै’ (तै० सं० १-१-२) इति ।
द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टयेऽष्टौ गताः । अथावशिष्टाश्चतस्रो मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै
दावर्च्योय भवति ॥ ११ ॥

दिवि अयस्त्वान्तरिक्षे यतः वेति बार्हस्पत्यं नैवारं
चरुं पयसि क्षृतं मध्ये कुम्भेष्टकानाम् ॥ १२ ॥

उपदधातीत्यनुवर्तते । दिवि अयस्त्वेत्युपधानं नैवारस्य, बार्हस्पत्यसंकरूपेण लौकि-
केऽग्नी (नैवारपचनं) नैवारचरुश्रवणं भवति । बार्हस्पत्ये पचनमिति भाष्यकृत् ।
केचित्तु—हिरण्यवर्णा इत्याभ्य मातर इत्यन्ता द्वादशर्चः कुम्भकुम्भोरुपधाने विनि-
युज्यावशिष्टे द्वे तस्मा अरम्—दिवि अयस्त्वान्तरिक्षं इति च नैवारोपस्थानं कुर्यान्नै-
वारस्य चरोर्नोपधानमिति व्याचक्षते ॥ १२ ॥

तेजसे वां वर्चसे वां वक्षुषे वां ज्योतिषे वा
रेतसे वां मजाभ्यो वामिति द्वौ द्वौ हिरण्यशक-
लानुपास्यति ॥ १३ ॥

तेजसे वामिति हिरण्यशकल(लौ त)योः क्षिपति । युगपत्कुम्भकुम्भयोश्च द्विवचनत्वा-
भ्यन्तरस्य ॥ १३ ॥

त्वामग्ने वृषभं चैकितानमित्यृषभं हिरण्यशकलं
चित्तौ प्रास्य चित्तिमचितिं चिनवादिति चित्ति-
वत्कृत्याऽभिष्टुति ॥ (सं० २४) ॥ १४ ॥

त्वामग्ने वृषभमित्यृषभोपधानमुत्क्रमेणपि प्रथमेऽज्ञौ क्रियते । चित्त्वा चित्त्वान्यृषभ-
मुपदधाति, इति । लोकंपृणाश्च पूरणार्थाः । लोकं पृण छिद्रं पृणेति छिद्रात् । लोकं-
पृण ता अस्य सूददोहस इति लोकंपृणाभिष्टुत्यदयाति सर्वमग्निम् । सर्वान्गर्गानिष्टकानां
(करोति) कुर्यादिति श्रुतिः । न श्वेतपीतादीन्गर्गानिष्टकानि । लेखा वर्णा इत्युच्यन्ते,

श्रुत्यन्तर एवं विहितत्वात् । चित्तौ हिरण्यं स्यापयित्वा चित्तिमचित्तिमित्यभिमृशति ।
चित्तिक्लृप्तिरित्यस्या नामधेयम् ॥ १४ ॥

यत्वेऽचितं यदु चितं ते अग्रे यदूनं यद्वाऽजाति-
रिक्तम् । विश्वे देवा अङ्गिरसश्विनवक्रादित्यास्ते
चित्तिमापूरयन्तु ॥ यास्ते अग्रे समिधः ॥ चित्ति-
मचित्तिम् । ययमग्रे धनवन्तः स्यामार्हं यज्ञायोव
दक्षिणायै । ग्रावा वदेदभि सोमस्याशुनेन्द्रं शिखे-
मेन्दुना सुतेन ॥ रायस्पोषं नो धेहि जातवेद ऊर्जो
यार्गं मधुमत्सूनृतावत् । दधाम यज्ञं सुनवाम सोमं
यज्ञेन त्वाशुपशिलेम शक्र ॥ ईशानं त्वा शुश्रुमो
वर्यं धनानां धनपते गोमन्त्रे । अश्वावङ्गारि-
पृष्टं हिरण्यवदन्नमभ्येदि माम् ॥ दुहां ते धौः
पृथिवी पयोऽजगरस्त्वा सोदको विसर्पतु । प्रजाप-
तिनाऽऽत्मान माधीणे रिक्तो म आत्मा । यो रुद्रो
अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना
विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु देवा इति सप्ताभिः
स्वयंचित्त्वाऽभिमृश्य लोकंपूणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरष्टाभिरभिमृश्य लोकंपूणाभिः प्रच्छादयति सर्वम-
भिम् ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैका लोकंपूणामुपदधाति ॥ १६ ॥

पूर्वयोपधाय सूददोहसाऽभिमृशति ॥ १७ ॥

चित्तिमचित्तिमित्यभिमृश्य यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरभिमृश्यत्यष्टाभिः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वास्विष्टकास्तु तया देवतमन्ततो दधाति ॥ १८ ॥

इष्टकोपधानेषु मन्त्रान्ते तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीद इत्यन्तः ॥ १८ ॥

कृष्णोऽश्वः श्यावो वोत्तरतस्तिष्ठति । तमा-
लभ्य चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्टो दिवीत्य-
नुव्यूहति ॥ १९ ॥ सा चित्तिर्भवति ॥ २० ॥

उत्तरत उत्तरतोऽस्तिष्ठति कृष्णाश्व उपधानादारभ्य, श्वेतो वा । तमुपस्पृश्य
चात्वालात्पुरीषमाहृत्य वैश्वानर्यर्चा पुरीषमनुव्यूहति, नैवमुपवधाति । वैश्वानर्यर्चा पुरी-

यमुपवसति, इति श्रुतिः । पुरीषान्ते श्रु(चि)तिर्भवति । प्रत्यवरोहणं वाक्यं आस-
न्नित्युक्त्वा ॥ १९ ॥ २० ॥

यो अप्सवन्तरक्षिर्यो वृषे यः पुरुषे यो अश्वानि ।
य आविवेश भुवनानि विश्वा तेभ्यो अग्निभ्यो
हुतमस्त्वेतत् । य हुतादमग्निं यमु काममाहुर्ब-
दातारं प्रतिव्रहीतारमाहुः । यो देवानां देवत-
मस्त्व(स्त)पोजास्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
बृहो दिवीत्येषा । यः सोमो अन्तर्यो गोष्वन्तर्ध-
याधसि य आविवेश यो मृगेषु । य आ विवेश
द्विपदो यस्तुष्टपदस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
येमेन्द्रस्य रथ(याः) संवभृवुर्यो वैश्वानर उत
वैश्वदेव्यः ॥ धीरो यः शु(श)क्रः भ(प)रि भूरिदा-
म्यस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् । उत्तमाय
वसाभायेति षडभिधितिं चितिमुक्त्वायाभि जुहोति ॥ २१ ॥

यो अप्सवन्तरक्षिरिति षडभिधितिं चितिमुक्त्वाय पुरीषान्तामुपरि जुहोति । सर्ववा-
ग्निर्देवता । चितावेव हिरण्यं निधाय तस्य जुहुयादित्येके ॥ २१ ॥

एवमेतान्यत ऊर्ध्वमृषभप्रभृतीनि सर्वेषु चित्यन्ते
समानानि क्रियन्ते ॥ २२ ॥

सर्वेषु वक्ष्यमाणचित्यन्तेषु वर्षभप्रभृतीनि कर्माणि समानान्येव ॥ २२ ॥

आग्नेय्या गाधत्रिया प्रथमा चितिमभिसृ-
जेत् । त्रिष्टुभा द्वितीयाम् । जगत्या तृतीयाम् ।
अनुष्टुभा चतुर्थाम् । पङ्क्त्या पञ्चमीम् । सर्वासां
धामच्छब्दद्वितीया । अग्ने भूरीणि तच्च जातवेद इति
षाण्यच्छत् । अग्ने देवा इहाऽऽवह जज्ञानो वृत्तवर्हि-
षे । असि होता न ईदयः । अग्न्य महा मनसा
यविष्ठं योदीदाय सपिद्धः स्वे दुरोणे । चित्रभानु
रोदसी अन्तरुचीं स्वाहुतं विश्वतः मत्यश्चम् ॥
मेधाकारं विदधस्य मसाधनमग्निं होतारं परि
भूतमं मतिम् । स्वामर्षस्य हविषः समानमिच्छा
महो वृणते नरो नान्यं त्वत् । मनुष्वस्वा मिथी-

महि मनुष्यस्समिधीमहि । अग्ने मनुष्यदाङ्गिरो
देवान्देवायते यज । अग्निर्हि वाग्निं विश्वे
ददावि विश्वचर्यणिः । अग्नी राये स्वाभुवः स
भीतो याति वाऽऽर्यमिषः स्तोतृभ्य आभरेत्येता
आह्नाता भवन्ति ॥ २३ ॥

अग्ने भूरीणीति सप्तमी जुहोतीत्यापस्तम्बः । उपस्थानं करोति चितेरिति वैखानसः ।
आग्नेय्या गायत्र्या प्रथमां चितिमभिमृशेत्, इति ब्राह्मणोक्तम् । अग्निर्वेत्या देवता
गायत्र्या प्रथमां चितिमेतया होमे कृतेऽभिमृशति । त्रिष्टुभाऽभिमृशति द्वितीयाम् ।
जगत्या तृतीयाम् । अनुष्टुभाऽभिमृशति चतुर्थाम् । पङ्क्त्याऽभिमृशति पञ्चमीम् ।
अग्ने भूरीणीति धामच्छत् । अग्ने देवाः इहाऽऽवह इत्येवमाद्या आग्नेय्या गायत्र्या
प्रथमां चितिमभिमृशेत् । तस्मिन्नाम्नाये शाखान्तर आह्नाताः पङ्क्त्यन्ताः ॥ २४ ॥

चतुस्रसदः ॥ २४ ॥

उपसदोऽग्निसंयोगेन पङ्क्तयन्ति । सोमाङ्गमपि सत्यं पितृसंयोगे पङ्क्त-
यन्ति ॥ २४ ॥

अनुपसदमग्निं चिनोति । अन्वहमेकैका

चितिर्द्वयमुत्तमा चितिः ॥ २५ ॥

द्वयहं द्वयहमेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं चिनोति द्वयहम् । उत्तमा
चितिः, (आप० श्रौ० १९-१०-२२) इत्यापस्तम्बः । उपसदमनु अनुपसदम् ।
उपसदि समासायामग्निं चिनोति, प्रवर्ग्यः पश्चात् । उपसदो न लभ्यन्त इति याज्य-
कृत् । उपसदमेवं कृत्वाऽग्निं चिनोतीति सूत्रकाराभिप्रायः । द्वयहमुत्तमा चितिः
[इति] द्वाभ्यां पारिसमाप्यते ॥ २५ ॥

त्रीणि चतुस्तनानि त्रतामि भवन्ति । एवं

त्रिस्तनानि द्विस्तनान्येकस्तनानि ॥ २६ ॥

त्रतानि त्रीणि चतुस्तनानि क्रयदिवसस्य राज्या त्रतानि भवन्ति । एवं त्रीणि
त्रिस्तनानि त्रीणि द्विस्तनानि त्रतान्यत्रीणोमीयदिन एकस्तनम् ॥ २६ ॥

आपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रवर्ग्यं यदजन्दः

प्रथमं जायमान इति श्वेतबन्धं प्रदक्षिणं परिणीय

वसन्ति वसन्ति ॥ (ख० २५) ॥ २७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशमग्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति सत्याषाढसूत्र एकादशमश्वः ॥ ११ ॥

अपराह्णे भवे अपराह्निक्यौ ताभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्या प्रचर्य श्वेतमश्वं प्रदक्षिणीकृत्य चितेः प्रागुदग्वाऽऽरिभ्यते प्रदक्षिणं कृत्वा वसन्ति विरमन्ति कर्मणः । भाष्यकारस्तु मध्यरात्रे व्रतप्रदाने कृतेऽश्वपरिणयनान्तं कृत्वा वसन्तीति व्याचष्टे । केचित्तु वसत्यङ्गं परिणयनमित्याहुः । तस्मात्पञ्चम्यो चितौ न परिणयनम् । वसत्यङ्गं तु तत्परिणयनं, तत्प्रकरणत्वात्तस्मात्पञ्चम्यामपि क्रियते । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां त्रयोदशोऽध्यायः

कायोपेकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यामेकादशप्रश्नः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

सर्वासु चितिषु प्रवर्ग्योपसदावादितः पौर्वाह्निक्यानुपरिष्ठादापराह्निक्यौ प्रवर्ग्योपसक्षितिहोमोऽश्वपरिणयनं च व्याख्यातम् । श्रोभूते द्वितीयां चितिं चिनोति ॥ १ ॥

श्रोभूते अश्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्या प्रचर्य । प्रवर्ग्यश्वोपसङ्ग्यं प्रवर्ग्योपसदौ ताभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते द्वितीयां चितिं चिनोति । यदि प्रथमस्याश्वितेरिष्टकाः संसादयद्दि, इति कृतं तदा चितौ चितौ प्रणयनम् । उत्तरवेद्यभिमर्शनं तु सकृत् । अग्न्यङ्गत्वात्त्याऽऽत्मन्यग्निग्रहणं स्वयंचित्याऽभिमर्शनं शालामुखीयहोमः, अग्न्यर्धत्वात् सकृदेव । इष्टका उपधास्यव्यश्वेतमश्वमभिमृशेत्पुत्रीषमुपधास्यङ्कृष्णम् । इति चितौ चितौ पुरीषान्ता चितिरिति चित्यङ्गत्वादश्वमभिमर्शनं, तस्याः सर्वत्राऽऽरोहणं जपतीति वचनादेतदपि चितौ चितौ । [पक्षे] यदा तु तिलः स्वयमानुष्णास्ति तलश्च विश्वज्योतिष इति कृतः पक्षस्तदा न पुनः प्रणयनम् । अश्ववभितः स्थापितौ कृष्ण उत्तस्तः श्वेतो दक्षिणतस्तदा श्वेतमालभ्य ॥ १ ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिरिति पञ्चाऽऽश्विनीरुप दधाति ।

चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २ ॥

अश्विदेवत्युत्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः । आश्विनीरुपदधाति (तै० सं० १-२-१) इति विधेराश्विनीरिष्टका उपदध्यात् । सत्यां विधत्ते—पञ्चोपदधाति (१-२-१) इत्यादि । पञ्च पूर्वार्धेऽग्नौ ॥ २ ॥

सजूर्जनुभिरिति पञ्चार्तव्या आश्विनीरुपदधाति ॥ ३ ॥

आश्विनीनां पश्चात्—सर्जकृतुभिरिति पञ्चर्तव्या उपदधाति । आरवृतव्यासु ना(अ) वकाम् । 'द्वेष्टमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै' इत्यवकामनूपदधातीत्यधिकारात् । यद्वा—एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—ऋतव्या उपदधाति (१-३-१) इत्यादि । वसन्तादीनामृतूनां स्वत्वव्यापारसामर्थ्याद्यैतदुपधानम् । इष्टकासंख्यां विधत्ते—'पञ्चोप-
दधाति' (तै० सं० १-३-१) इत्यादि । हेमन्तशिशिरयोः समासेनर्तूनां पञ्चत्वम् ॥ ३ ॥

अनुपरिहारः सादधाति प्राणं मे पाह्यपानं मे
पाहीति पञ्च वायव्या ऋतव्या अनूपदधाति
वायोर्धान्यसि देवानां वायो धान्यसीति द्वे
संयान्ये । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये ॥
समानतया देवते भवतः ॥ ४ ॥

प्राणं मे पाहीत्यृतव्यानां पश्चात्पञ्च प्राणधृतः । (अपस्विन्वेति पञ्चापस्या इत्याप-
स्तम्बः ।) अनुपरिहृत्य चाग्निमित्येकैक्या प्रतिदिशमुपदधाति, इति श्रुतेः । मरद्वाजस्य-
च यदेकधोपदध्यादिति तस्याः श्रुतेरयमर्थस्तेन विकल्पितः । संयान्यौ च द्वे वायोर्धा-
न्यसि, इति । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये अवकोपधानं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अपस्विन्वेति पञ्चापस्या वायव्या अनूपदधाति ।

अनुपरिहारः सादधाति । विष्टम्भो वय इति
चतस्रः । मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ ५ ॥

अपस्विन्वेत्यपस्याः पञ्च, वायव्या दिश उपधानम् । विष्टम्भो वय इति चतस्रो
वयस्याः, पुरस्तादारम्य प्रत्यगपवर्गा इति भाष्यकृत् । मूर्ध्वशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपवेद्या इष्टका
मूर्धन्वत्यः । यस्मात्पूर्वस्यां दिक्ष्युपवेद्या मूर्ध्वशब्दोपेतमन्त्रसाध्यास्तस्मात्पक्ष्याकारेण
चीयमानस्याग्रेरपि मूर्धा पूर्वस्यां दिशि भवतीति भाष्ये विस्तरः ॥ ५ ॥

व्यभिर्बय इति पञ्च दक्षिणतो वयस्विनीः । पशु-
बाह्वय इति पञ्च पश्चाद्देज्जुमतीर्बस्तो वय इति
पञ्चोत्तरतः सिंश्वतीः । अपि वा वस्तो वय
इति दक्षिणेऽस्य उपदधाति । वृष्णिर्बय इत्युत्तरे ।
व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उपदधाति । सिंश्वो
वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

व्यभिर्बय इति पञ्चाग्रेर्दक्षिणस्याः श्रोण्याम् । उत्तरस्थां—पशुबाह्वय इति ताः पञ्च ।
वस्तो वय इत्येकां दक्षिणेऽस्ये । वृष्णिर्बय इत्युत्तरेऽस्ये । व्याघ्रो वय इत्येकां दक्षिणे
पक्षे । सिंश्वो वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

तृतीयमभूतिव्याख्यातवित्यन्तः ॥ ७ ॥

स्वाप्तमेव तृतीयमित्युपमादि समानं चित्यन्तम् । त्रिष्टुभा द्वितीयामिति तु विशेषः ।
आपराद्धिकीभ्यां प्रत्ययौपसर्गाद्भवर्थाक्षपरिणयनमित्येवमन्तं चित्यन्तम् ॥ ७ ॥

श्रोभूते तृतीयां चितिं विनोति ॥ (ख० १) ॥ ८ ॥

अः समाते पूर्वोद्धिकीभ्यां प्रत्ययं सुब्रह्मण्यान्तं विधाय तृतीयां चितिं श्वेतमक्षमभि-
सृज्य तच्छब्दं आसन्निति चोक्त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी अव्ययमाना इति स्वयमातृणां अभि-
मृश्याश्वेनावध्याप्य विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरि-
क्षस्य पृष्ठे रूपचस्वतीमिति मध्येऽमेराविदुषा
ब्रह्मणेन सहोपदधाति । भुव इति चैतन्म ज्याहुत्या ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिति स्वयमातृणां प्रणीतमभिमृश्य । इतरथा तु तृतीयस्या-
श्वितेरिष्टकाप्रणयनादि । अश्वेन तां स्वयमातृणां मवध्याप्य चित्तिस्थ एव-विश्वकर्मा
स्था सादयत्वित्येवमादि तथा देवतयाऽक्षिरस्वद्ध्रुवा सीद भुव इत्येवमन्तेन मन्त्रेणोप-
दधाति ॥ ९ ॥

चित्तिं जुहोमीति स्वयमातृणां व्या-

हुत्वाऽनुच्यनित्यविद्वान्ब्राह्मणौ वरं ददाति ॥ १० ॥

चित्तिं जुहोमीति जुह्वा स्वयमातृणां व्या हुत्वाऽन्य(नुच्य)नर्न निरुच्छासेनावस्थानं
वरदानं साम गायेति प्रैषः । ऊर्ध्वजानुश्लोपदधाति ॥ १० ॥

ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरि-
क्षात्मा पाहीति हिरण्येष्टकाम् । अधि द्यौरन्त-
रिक्षं ब्रह्मणा विष्टा भरतस्ते गोक्षार इति मण्ड-
लेष्टकाम् । अनुरेतः सिचो विवृणस उपदधा-
ति । विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम् । अन्तरिक्षस्य
यान्यसि देवानामन्तरिक्षं यान्यसीति द्वे संयान्यौ ॥ ११ ॥

ज्योतिरसीति हिरण्येष्टकाम् । अधि द्यौरिति मण्डलेष्टकाः । सर्वा रेतःसिचो मध्यमे (ध्ये-
वि) वयसः । विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति प्रणीतानामेका विश्वज्योतिः । अन्तरिक्षस्य
यान्यसीति द्वे संयान्यौ ॥ ११ ॥

तत्र च त्रयस्य श्लेषश्चोर्जमेति पक्षः । तत्र

ज्या द्वे देवैः समानतया देवते भवतः ॥ १२ ॥

[पटलः] महादेवशास्त्रसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ७६

नपञ्च नभस्यश्चेत्युक्तव्याश्रयतः, द्वे द्वे समानतया देवते । अवकोपधानं च, द्वे द्वे उपदधाति । केचिन्नु-चतस्र उ(सृणामु)पधानं कुर्वन्ति, इति ॥ १२ ॥

राक्षसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्याः । चतस्रः

प्रतिदिशमेका मध्ये ॥ १३ ॥

दिवशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका दिश्याः । प्रतिदिशमेका मध्ये पुरस्तादारभ्य । राक्षसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्या उपदधाति (१ । ३ । २) इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

आयुर्मे पाद्रीति दश वैराजीः पुरस्तादुपधाप्य ॥ १४ ॥

पुरस्तादश्रेः । ताश्च मासणे सूत्रान्तरे च-दश प्राणभृतः पुरस्तादुप दधाति । इत्याद्या द्रष्टव्याः । प्राणशब्दोपेतात्मन्वानुपधानकाले विभ्रतीति प्राणभृतः । अथैव चरममन्त्रे ज्योतिःशब्दं प्रशंसति-‘ज्योतिष्मतिमुत्तमामुपदधाति’ (तै० सं० १-२-२) इति । ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्येष्टका ज्योतिष्मती । चरमा सैवोत्तमा भवतीति भाष्यकारोक्तेः ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशत् बृहतीरुपदधाति । मा छन्द इति

द्वादश दक्षिणतः । पृथिवी छन्द इति द्वादश

पश्चात् । अग्निर्देवतेति द्वादशोत्तरतः ॥ १५ ॥

यथा बृहती छन्दसां मध्ये प्रशस्ता, एवं बृहत्याख्यं इष्टका अपि प्रशस्ता इति भाष्यकृत् । बृहतीः षट्त्रिंशत्तमुपदधामति दक्षिणतोऽग्रेरारभ्य पश्चादुत्तरतः । तां इत्तां इष्टका दिविशेषु विधत्ते-मा छन्द इति दक्षिणत उपदधाति तस्मादक्षिणां वृत्तौ मांसिः पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एकोत्तरतः च ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयामी जयति (तै० सं० १-२-२) इति । मन्त्रपाठ्यमन्त्राणि इष्टकासंख्यां विधत्ते-षट्त्रिंशत्संपन्नते (तै० सं० १-२-२) इत्यसिद्धिः ॥ १५ ॥

मूर्धाऽसि राक्षिति सप्त बालखिलयाः पुरस्तात्प्रत्य-

चीरुपदधाति । यन्त्री राक्षिति सप्त पश्चात्प्रत्यचीः ॥ १६ ॥

सप्त बालखिलयाः पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपकर्माः । सप्त पश्चादारभ्य प्रत्यगपकर्माः । यद्वा-बालखिलयनामकैर्मुनिभिरादौ दृष्टत्वाद्विष्टका अपि बालखिलयाख्याः । इष्टकागतया सप्तसंख्यया शीर्षेण्यच्छिद्रद्वयसाम्यं, पुरस्तादेकं सप्तकं पश्चादेकं सप्तकमिति सप्तकयोर्वि-त्वावधेदेशवर्तिच्छिद्रद्वयसाम्यम् । सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते-मूर्धाऽसि राक्षिति पुरस्ता-दुपदधाति, यन्त्री राक्षिति पश्चात् (तै० सं० १-२-२) इति ॥ १६ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति द्वादश भूतेष्टकाः ॥ १७ ॥

भूतेष्टका द्वादश, शास्त्रान्तरपठिताः ॥ १७ ॥

पाचया त्वा दिशा सादयामीति पञ्चाऽऽस्तेष्टका-
शतस्रः प्रदिशमेकां मध्ये ॥ (ख० २) ॥ १८ ॥

गतार्थः ॥ १८ ॥

इन्द्रो दधीचो अस्मिन्नित्येतेनामुवाकेनायवशिरो
दशतिष(रि)क्ता इष्टका उपदधाति ॥ १९ ॥

दशतिष(तिरि)क्ताः शिरस्युपदधाति ॥ १९ ॥

अथभमभृत्तिर्ग्याख्यातश्चित्यन्तः ॥ २० ॥

अथभाद्यभरणियनाभ्तं चित्यन्तं पूर्वपत् । विशेषस्तु तृतीयस्याभितेरभिमर्शनं
जगत्या ॥ २० ॥

श्रोभूते चतुर्थी चितिं चिनोति ॥ २१ ॥

श्रोभूते पीवहिकीभ्यां प्रवर्ष्योपसद्भ्यां सुप्रक्षाल्यन्ताभ्यां प्रचर्य चतुर्थी चिनोति चितिम् ।
अश्वालम्भं कृत्वा वाक्म आसन्निति अपः । इतरथा तु तस्याभितेरिष्टकाप्रणय-
नादि ॥ २१ ॥

आशुस्त्रिदशमेर्भागोऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां
यथाब्राह्मणमुपदधाति ॥ २२ ॥

यथाः ब्राह्मण उक्तं तथोपधानं पुरस्तादस्तिगतः पश्चादुत्तरतश्च । प्रथमानुवाके चत्वारः
पर्वणाः । द्वितीयानुवाके त्रयः । आशुर्व्योम धरुणो भान्तः प्रतुस्तिरभिषर्तो वर्चस्तपो
योनिर्मर्षी ओजः संमरणः क्रतुर्ब्रह्मस्य प्रतिष्ठा नाकः, अग्नेर्नृषसंसां मित्रस्येन्द्रस्य वसुना-
मृदिस्थानामदित्यै देवस्य धर्त्रो यावानासृभूणां विवर्त इति । अत्र विनियोगसंग्रहकार-
स्त्वेषम्—

आशुरष्टादशाऽऽदध्यादक्षण्या स्तोमसंयुताः ।

अग्नेः शिष्टा दशाऽऽदध्यादक्षण्या स्तोमसंज्ञकाः ॥ २२ ॥

अन्तरिक्षमन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ ॥ २३ ॥

यत्संयान्यौ संयनीरुपदधाति, इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

सहस्र सहस्पश्चेति द्वे ऋतव्ये । समानं तथा

देवते भवतः ॥ २४ ॥

स्यष्टोऽर्धः ॥ २४ ॥

एकयाऽस्तुवतोते सप्तदश सृष्टीः ॥ २५ ॥

सप्ततिषातुयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः सृष्टयः । सृष्टीरुपदधातीत्यर्थः ॥ ननु—सृष्टीरुप-
दधाति (जै० सू० १-४-१७) इति, सृष्टिशब्दो गुणविधिरुतार्थवाद इति संशयः ।

१-पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ८६

तत्राऽऽरूपात्संबन्धाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावादर्थवत्त्वाच्च विधिः । सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा उपधानार्थत्वेन विधीयन्ते । मैवम् । लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तत्वाच्च विधिर्मन्त्राणां संब-
वति । तथा सति परिसंख्या स्यात् । तत्र नहुषु मन्त्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु सृष्टिविधाना-
न्नये परिसंख्यायेरत् । सा च जिदोषा, परिसंख्यादानां च मन्त्रान्तराणामानर्थक्यं
स्यात् । तस्मादुपधानमेवात्र विधेयम् । सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा
सृष्टमेवावस्थे (तै० सं० १-३-४) इत्यस्यार्थवादस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः ।
केचित्तु-मन्त्रविधिमेव समर्थयन्ते । न ह्येकयाऽस्तुवत (तै० सं० ४-३-१०) इत्येव-
मादीनामुपधान ऐकान्तिकं लिङ्गमस्ति येन प्राप्तिः स्यात् । साधारणलिङ्गत्वाद्धि महणा-
सादृशादिष्वपीष्टकानां प्राप्नुयुः, तत्रास्ति विधेरवकाशः । सत्यामप्युप-
धानप्राप्तौ मध्यमचितिसंबन्धार्थमपि प्रत्यक्षविधानमर्थवद्भवति । वक्ष्यति हि—
'मध्यमायां तु वचन्यद्वाक्षणवत्य' इति । न चास्मिन्सूत्रे सृष्टीनां विधानमवश्यमादत्त-
व्यम् । गुणवृत्तिनिमित्तकयन्मात्रपरत्वात् । कः पुनरत्र गुणः, भूमा । सृष्टिसमुदाये हि
भूमाऽस्ति । सृष्ट्यसृष्टिसमुदायेऽपि । 'एकयाऽस्तुवत' (तै० सं० ४-३-१०)
इत्यनुवाके सृष्टिभूमाऽस्ति, इत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः ॥ २५ ॥

इयमेव सा या मथमा व्यौच्छदिति पञ्चदश व्युष्टीः ॥ २६ ॥

विशेषणोच्छति तर्मा विनाशयतीति व्युष्टिरुपःकालस्तद्वाचकशब्देनोपेतैर्बन्धैरुपधेयां
इष्टका व्युष्टयः । ता उपदध्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अग्रे जातान्त्र पुदा नः सप्तत्मानिति पुरस्तादुप-
दधाति । सहसा जातानिति पश्चात् । चतुश्चत्वारि-
ंशः स्तोम इति दक्षिणतः । षोडशः स्तोम
इत्युत्तरतः ॥ २७ ॥

पश्चादुपदधातीत्यनुवर्तते । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—'अग्रे जातान्त्र पुदा
नः सप्तत्मानिति पुरस्तादुपदधाति । सहसा जातानिति पश्चात्, चतुश्चत्वारिंशः
स्तोम इति दक्षिणतः, षोडशः स्तोम इत्युत्तरतः' (तै० सं० १-३-१) इत्यादि
॥ २७ ॥

इष्टकायां पुरीषमध्यु (ध्रु)क् पृथिव्याः पुरीष-
मस्यप्सो नायेति मध्येऽग्नेः पुरीषवतीमुपदधाति
॥ २८ ॥

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—'पुरीषवती मध्य उपदधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः
सात्मानमेवाग्निं विनुते' (तै० सं० १-३-१) इति । पुरीषमध्यु (ध्रु)क् तस्यो-

पर्युपधीयमानत्वात्पुरीषवर्ती । पुरीषं वा, आत्मनो गवाविंशरीरस्य मध्यमुदरमध्ये वर्त-
मानत्वात् । अतः पुरीषपत्त्वेन सात्मानं शरीरसहितमेवाग्निं चिनुत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ऋषभमभृतिभ्यां (व्यां) मृत्यातश्चित्यन्तः ॥ २९ ॥

ऋषभादिश्चित्यन्तः । अश्वपरिणयनान्तं पूर्ववत् । अनुष्टुभाऽभिमृश्यते चतुर्थी चितिः
॥ २९ ॥

श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य

पञ्चमीं चितिं चिनोति ॥ ३० ॥

श्वोभूते श्वः प्रमाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते पञ्चमी चितिः । श्वेतमश्वम-
भिमृश्य वाक्म आसन्निति अपित्वा, इतरथा पञ्चम्याश्चितोरिष्टकाप्रणयनादि (सभामम्)
॥ ३० ॥

एवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति चत्वारिंशत्

विराजो दश दश प्रतिदिशमक्षणया ॥ ३१ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ विराडाख्या इष्टका उपदध्यादिति शेषः । विरानस्तु—
'उत्तमायां चित्त्वा मुपदधाति विराजमेवोत्तमाम्' (तै० सं० १-३-१) इति
ब्राह्मणे द्रष्टव्यः । एकैकस्यां दिशिष्टकासंख्यां विधत्ते—'दश दशोपदधाति' (१-
३-१) इति । सम्यक्पक्वत्तिरूपत्वं वारयितुं वक्रत्वं विधत्ते—'अक्षय्योपदधाति'
(तै० सं० १-३-१) इति ॥ ३१ ॥

रश्मिरसि सयाय स्वा क्षयं जिन्वेत्वेकविंशसः

स्तोमभागाः सप्त सप्त प्रतिदिशं तिस्रो मध्ये

॥ ३२ ॥

रश्मिरत्यादयः स्तोमभागाः । एतैर्मन्त्रैरुपधेयां इष्टका अपि स्तोमभागाः । उप-
दधाति, इति सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण प्रशंसति—'सप्त सप्तोपदधाति
सर्वीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै' (तै० सं० १-३-१) इति । एकैकस्यां
दिशि सप्तसप्तोपधानेन सर्वीर्यत्वं दाढ्यं भवति । मध्ये तिसृणामुपधानेन प्रतिष्ठा स्वीर्यं
भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

राज्ञ(श्च)सि माची दिगिति पञ्च नाकसदधत्तसः

प्रतिदिशमेकां (मध्ये) पश्चात्पाची उत्तमाष्टप-

धायायं पुरो हरिकेश इति नाकसत्सु पञ्च

षोढा उपदधाति । ता उपधाव वृत्तां चितिं

चिनोति ॥ ३३ ॥

नाकः स्वर्गः सखी प्राप्यते येमन्त्रैस्ते नाकसदः । तथा च मन्त्रलिङ्गम्—‘नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु’ (तै० सं० ४-४-२) इति । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि नाकसदः । अर्धेन तु ध्यायन्द्ध्यम्, तत्र चाऽऽपस्तम्बः सूत्रयामास—‘द्वेष्ट्यं मन्त्रसा ध्यायन्मन्त्राचीमुत्तमाम्’ (आप० श्रौ० १७-१-४-६) इति । पञ्चमेव कृतास्तासु पुरीषं क्षिप्त्वा तूष्णीम्, अयं पुरो हरिकेश इति पञ्च चौडास्तासामुपर्युपधाने या तु प्रतीच्या सा तु पश्चादुपधीयते । अयं पश्चाद्विधत्स्यथा, इत्युपदर्शयति । पञ्च चौडा द्वेष्ट्यं मनसा ध्यायति जम्भे दधामि देवदत्तमिति । यद्वा—चुड संवरण इत्यश्माद्धातोरुत्पन्नश्चौडाशब्दः । नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वादेता इष्टकाश्चौडा इत्युच्यन्ते । पञ्चसंख्याकाश्चौडाः पञ्चचौडा उपदधातीत्यर्थः । उपधानकाष्ठे ध्यानविशेषं विधत्ते—‘यं द्विष्यात्तमुपदधद्ध्ययेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आवृ-
क्षति ताजगार्तिमार्च्छति’ (तै० सं० ५-३-७) इति । यजमानो यं पुरुषं द्विष्यात्तं द्वेष्ट्यमध्वर्युरुपधानं कुर्यद्ध्ययेत् । तेन ध्यानेनैताभ्य एवाऽग्निसेनान्यादिभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्ट्यमावृक्षति सर्षतो विच्छिन्नं करोति । ताजगार्तिमार्च्छति तदानीमेव वरणं प्राप्नोति । नाकसदमुपरि पञ्चचौडोपधानं विधत्ते—उत्तरा नाकसदश्च उप-
दधाति यथा जायामानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत्, (तै० सं० ५-२-७) इति । गृहस्थानीया नाकसदो जायास्थानीयाः पञ्च चौडाः । तत्रायं पश्चादिति तृतीयमन्त्रेणोपधेया येयमिष्टका तस्याश्चरमत्वं विधत्ते—‘पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मा-
त्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते’ (तै० सं० ५-३-७) इति । यस्मात्पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखत्वेनोपधेयमिष्टकां चरमत्वेनोपधत्ते, तस्मात्पश्चिमायां दिश्यवस्थाय प्राङ्मुखी पत्नी गार्हपत्यमुपविशतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तपश्च तपस्यञ्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया
देवसे भवतः ॥ (ख० ३) ॥ ३४ ॥

माध्यकारस्तु—यसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमभिमुत्, इति प्रथमे पूर्वार्धेऽग्रेरुपधीयते, दक्षिणे पक्षे द्वितीये—‘अग्निमेण दक्षिणं पक्षम्’ इति । पुच्छे तृतीये—‘वर्षाभिः पुच्छम्’ इति पुच्छसमीपे द्वे । ‘शरदोत्तरं पक्षम्’ इति चोत्तरपक्षसमीपे । हेमन्तेन मध्यमिति हेमन्त-
शिशिरनामधेये इष्टके मध्ये इति व्याचष्टे । अत्रोपधान—अनुग्रह—अप्युक्तं (नेऽनु-
क्रमोऽप्युक्तः) । वैखानसेन तु यथावकाशम्, इति ॥ ३४ ॥

देवानां यान्थसि देवानां देवयान्यसीति द्वे
संथान्यौ ॥ ३५ ॥

गतार्थः ॥ ३५ ॥

प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मती-
मिति विश्वज्योतिषम् । अत्र रेतःसिचः स्वविर-
स्योपदधाति ॥ ३६ ॥ द्यौरपराजिताऽमृतेन विष्टाऽऽ-
दित्यास्ते गोप्सार इति मण्डलेष्टकाम् । सुवरसि-
सुवर्मे वच्छ दिवं वच्छ दिवो मा पाहीति हिरण्ये-
ष्टकाम् ॥ ३७ ॥

अथवाऽन्यः क्रमः— पञ्चचोढान्ता उपधाय देवानां चान्यसीति संधान्यौ तपश्च
तपस्यश्चेत्यृतव्ये, प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठ इति विश्वज्योतिः स्वराज्य-
ज्योतिरिति रेतःसिचः । सुवरसीति हिरण्येष्टका द्यौरपराजितेति मण्डलेष्टका प्रोदश्च
इति विकर्णी परमेष्ठी त्वा सादयतु दिव इति स्वचमाटूणा, इत्यापस्तम्बसूत्रे, एष वा
क्रमो भवत्युपधानस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

आपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गर्था प्रचर्य यदक्रन्दः
प्रथमं जायमान इति श्वेतमर्षं प्रदक्षिणं परिणीय
वसन्ति ॥ ३८ ॥

गतम् ॥ ३८ ॥

औदुम्बरीरितस्रः समिधः प्रादेदमाश्रीर्धृते वासयति ॥ ३९ ॥

औदुम्बरीः समिधो धृते क्षिपति ॥ ३९ ॥

शोभूत उत्तमाभ्यां पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गर्था प्रचर्य
पञ्चम्याश्वितेः शेषं याज्ञसेनीं चितिं चिनोति ॥ ४० ॥

शोभूते श्रःप्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य पञ्चम्याश्वितेः शेषं द्वयहमुत्तमां चितिः,
इत्युक्तम् । चित्रनामकस्य कस्यचित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञसेननामकस्तेन दृष्टा
चितिर्याज्ञसेनी तां चिनोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीर्मूर्धन्वतीः पुरस्तादुप-
दधाति । उत्तरतस्त्रिष्टुभस्तिस्रो दक्षिणा उत्तरा
जमतीस्तिस्रः पश्चादुत्तरा अतुष्टुभस्तिस्र उत्तरतो
बृहतीरुष्णिहाः पङ्कतीरक्षरपङ्कतीरिति विष्टुरूपानि
च्छन्दाश्च यथावकाशमुपदधाति ॥ ४१ ॥
अत्रैवातिच्छन्दसमुपदधाति । द्विपदासुक्तमाशुप-
घाय ॥ ४२ ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीः पुरस्तादुपदधान्येवमुत्तराण्यपि च्छन्दांसि त्रीणि त्रीण्युप-

दधातीत्यापस्तम्बवैखानसौ । त्रिष्टुभो दक्षिणतोऽग्नेः । ज्योतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतः ।
बृहतीरुष्णिहाः पञ्चरीरसरपञ्चरीरित्येतानि बृहत्यादीनि यथावकाशः त्रीणि त्रीण्येक
स्युः । अधिका या अक्षरपञ्क्तिः सा विकल्पार्था । अतिच्छन्दस्तु मध्येऽग्नेः—अग्निः
होतारमिति । द्विपदास्त्वन्ततः पुच्छे तासां तु नेप्यते कर्मकाले द्विपदासु नेप्यत इति
च्छन्दोविचितिवचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आयोस्त्वा सदने सादयामीति स्वयमातृण्णा-
मभिसृष्ट्याश्वेनावघ्राप्य परमेष्ठीं त्वा सादयतु दिवः
पृष्ठे व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा ब्राह्मणेन
सहोपदधाति । सुवरित्येतया व्याहृत्या । चितिं
जुहोमीति स्वयमातृण्णायां हुत्वाऽपानमिति ।
प्रोधदश्वो न यवसे- आविष्यक्षित्युत्तरेऽस्ये विक-
र्णीमुपदधाति । स्वयमातृण्णा च विकर्णी च
नान्याभिरिष्टकाभिरभ्युपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आयोस्त्वा सदने सादयामीति प्रणीताः स्वयमातृण्णा अभिसृष्ट्याश्वेनावघ्राप्य
प्राप्य, आरूढ एवावघ्रापणं करोतीत्येके, नीत्वाऽश्वसमीपं, परमेष्ठीं त्वा सादयतु दिवः
पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सहोपदध्यात् । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदधुषा सीदं सुवारित्यन्तेन
मन्त्रेण, चितिं जुहोमीति तस्यां हुत्वाऽपाननमूर्ध्वं श्वासवायुर्नयते । वरदानं सामगाने-
प्रैषश्च, स्थिते नोपधानं ताम्याम् । प्रोधदश्व इति विकर्णीमुत्तरेऽस्य उपदधाति । ते
त्विष्टके स्वयमातृण्णा विकर्णी च तयोरुपरि नान्याभिरिष्टकामुपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्येतेनानुवाकेन गोचित्तिमुप-
दधाति । सहस्रं पादमात्रीरिष्टकाः ॥ ४५ ॥ ता-
मध्यमायां चित्यां चित्यां पशुकाम उप-
दधाति ॥ (ख० ४) ॥ ४६ ॥

इति सत्यापाहहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमग्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमुपदधाति, यावत्सहस्रमपहित(मुपधान)-
मिति पुनः पुनरन्यस्यतेऽनुवाकः । पूर्णं सहस्रमाधिका ऋचस्त्यज्येरन् । अयं विधिः
सहस्राग्निसंख्याधिकं यथा न भवति तथेति । अन्यत्र सहस्रात्प्रथमां तामुक्त्वा, द्विसा-
हस्रादिषु पशुकामस्य यजमानस्य । गोचित्तिरित्यस्या नामधेयम् । योऽग्निश्चीयते तस्य

यादमासीः, ताः प्रथमायां मध्यमायां पञ्चम्यां वा समासायां, न पुरोषमुपध्यादित्यर्थः ।
॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रज्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनयमीत्यष्टौ सयुजः ॥ १ ॥

देवताभिः सहाग्निं योजयन्तीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि
सयुजः । यत्सयुज उपधाति (तै० सं० १-१-९) इत्यादिदर्शनात् ॥ १ ॥

अम्बा नापासीति सप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

असमानेभ्यः सप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

पुरो वातसनिरसीति पञ्च वृष्टिसनीरनुपरिहारः
सादयति ॥ ३ ॥

वृष्टिसनिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वृष्टिसनयः । एकमिष्टकां हस्ते धृत्वा
चयनक्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्योपध्यात् । एवं पञ्चानुपरिहारं प्रतिदिशमेकां च मध्ये ।
यदेकधोपध्यादेकमुत्तुं वर्षेत् ? (तै० सं० १-१-९) इत्येकप्रयत्नोपधानं वारयि-
तुमनुक्रमेण परितो हत्वा हत्वा तदुपधानं विदधाति भगवती क्षुतिः ॥ ३ ॥

सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वेत्यष्टावादित्येष्टकाः ॥ ४ ॥

आदित्यशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आदित्येष्टकाः ॥ ४ ॥

अचै त्वा रुचै त्वेति पञ्च घृतेष्टका अनुपरिहारः सादयति ॥ ५ ॥

घृतपिण्डा एव घृतेष्टकाः । अमृन्मयीष्विष्कामु सूत्रकारेण पारिगणितत्वात् ।
तत्रापि पूर्ववदेकैकस्या इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं विधत्ते अनुपरिहारः सादय-
त्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति ? (तै० सं० १-३-१०) इति ॥ ५ ॥

यशोदां त्वा यशसि सादयामीति पञ्च यशोदाः ॥ ६ ॥

असमासेनोपध्यात् । ' यशोदा उपधाति ' (१-३-१०) इत्यादिब्राह्मणम्
॥ ६ ॥

भूयस्कृदसि वरिवस्कृदसीति पञ्च भूयस्कृतः ॥ ७ ॥

भूयो बाहुल्यं करोतीति भूयस्कृतः । ताः पञ्चोपध्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अप्सुषदसि इयेनसदसीति पञ्चाग्निरूपाणि ॥ ८ ॥

अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वा इष्टका अप्याग्निरूपणीत्येवोच्यन्ते । 'अप्सुषदसि इयेनसदसीत्याहृतद्वा अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निरुपधेयत्वे' (तै० सं० १-३-१०) इति । अन्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण युक्तमाग्निमेव प्रामोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पृथिव्यात्वा द्रविणे सादयामीति पञ्च द्रविणोदाः ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः पञ्च । द्रविणोदाशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयत्वाद्द्रविणोदा इत्यासां नाम ॥ ९ ॥

माणं मे पाशपानं मे पाहीति षडामुष्याः ॥ १० ॥

आयुष्याः षट् । आयुःशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयत्वादेता इष्टका आयुष्याः ॥ १० ॥

अग्ने यत्ते परं हवामेत्यग्नेर्हवयम् ॥ ११ ॥

अग्ने यत्ते परं हवामेत्येका । मध्य उपदध्याद्बृहदयसाभ्यादिति भावः ॥ ११ ॥

या वा अयावा इति सप्तर्तव्याः ॥ १२ ॥

एतद्यावादिशब्दानामृतसंनिधत्वात्तैरुपधेया इष्टका अप्यृतव्या इत्युच्यन्ते ॥ १२ ॥

अग्निना विश्वाषादित्येतेनानुवाकेनेन्द्रतनूरुपदधाति ॥ १३ ॥

इन्द्रतनू इति विश्वेति । विश्वाषादित्यादिशब्दा इन्द्रतनूविशेषवाचकास्तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतनवः ॥ १३ ॥

अभीषाद्याभिषवी चाभिषयाश्रोर्ध्वदयाश्च बृह-

दयाश्च सवयाश्च सहाश्च सहमानश्च सहवाश्च

सहीष्वाश्चयेतेनानुवाकेनेन्द्रनामाः उपदधाति ॥ १४ ॥

अभीषाच्चेति दशेन्द्रनामानि ॥ १४ ॥

मजापतिर्मनसाऽथोऽच्छेत् इति त्र्यश्विश्चत यज्ञतनूः ॥ १५ ॥

यज्ञतनूप्रतिपादकत्वाद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका यज्ञतनवः ॥ १५ ॥

ज्योतिष्मती त्वा सादयामीति द्वादश ज्योतिष्मतीः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्मतीशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा आरुचि-
काण्डे समाध्याताः ॥ १६ ॥

रोहितेषु वा जीमूतेषु सादयामि । अरणेषु त्वा

जीमूतेषु सादयामि । सितेषु त्वा जीमूतेषु साद-

यामि । नीलेषु त्वा जीमूतेषु सादयामि । कृष्णेषु

त्वा जीमूतेषु सादयामीति पञ्च जीमूताः ॥ १७ ॥

पञ्च जीमूता असमासेन ॥ १७ ॥

कृत्तिका नक्षत्रमित्येतेनानुवाकेनासंस्पृष्टा

नक्षत्रेष्टका उपदधाति ॥ १८ ॥

नक्षत्रशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका नक्षत्रेष्टकाः ॥ १८ ॥

अग्ने रुचः स्थेति सर्वास्वनुषजति ॥ १९ ॥

(अग्ने रुचः स्य प्रजापतेर्धातुः सोमस्येति प्रथमाधामेव । सर्वास्वनुषजः, इति प्रत्यक्ष-
मेषनादस्मत्सूत्रे सूत्रान्तरे वा ॥ १९ ॥

पूर्णा पश्चादिति पुरस्तात्पौर्णमासीमुपधाय

पूर्वा पूर्वामुपधायपरामपरामुपदधाति ।

आ विशास्त्राभ्याम् । यत्ते देवा अदधु-

रिति पश्चादभावास्यायामुपधायपरामपरा-

मुपधाय पूर्वा पूर्वामुपदधात्याऽपभरणी-

भ्योऽन्ततः ॥ २० ॥

पूर्णा पश्चादिति पौर्णमासी पुरस्तादग्नोरुपदधाति । कृत्तिका नक्षत्रमिति नक्षत्रेष्टकाः
पुरस्तादारम्य प्रत्यगपवर्गा असंस्पृष्टाश्च परस्परम् । पूर्वामुपधाय कृत्तिका नक्षत्रमिति
ज्योतिषे त्वेत्यन्तेन । एवमपरामपरामा विशास्त्राभ्याम् । दक्षिणेन स्वयमातृणाया यथा
रितिर्भवति तथा करोति । यत्ते देवा अदधुरिति पश्चादग्नोरपरत उपधायामावास्याम् ।
अनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवतेत्यवशिष्टानां नक्षत्रेष्टकानां पूर्वा पूर्वामाऽपभरणीभ्य उपद-
धाति । सहाभरणीभिरसमाप्तेन पूर्ववत् ।

यद्वा—अधोपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते— यत्संस्पृष्टा उपदध्यादधुष्टौ
लोकमपि दध्यादधुष्टकः पर्जन्यः स्यादसंस्पृष्टा उपदधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति
वधुष्टकः पर्जन्यो भवति (तै० सं० १-३-१) इति इष्टकानां परस्परं स्पर्शं सति
वृष्टेः स्थानस्याऽऽच्छादितत्वात्पर्जन्यो वृष्टिरहितो भवति । असंस्पर्शं तु तच्छिद्रस्य वृष्टि-
स्थानत्वान्मेषो वर्षणशीलो भवति । उपधाने विशेषान्तरं विधत्ते—पुरस्तादन्याः प्रती-
क्षीरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यवर्तन्ते
(तै० सं० १-४-१) इति । स्वयमातृणाया दक्षिणभागे पूर्वा दिशमारम्य प्रत्यगवसानाः
कृत्तिकादिविशास्त्रान्ता इष्टका उपदध्यात् । अनूराधापभरण्यन्ता इष्टकाः स्वयमातृणाया
उत्तरभागे प्रतीची दिशमारम्य प्रागवसाना उपदध्यात् । स्वयमातृणाया दक्षिणोत्तर-
भास्थितयोः पङ्क्त्योर्मध्ये पश्चिमाया दिशि समरूपेणामावास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् ।
स्वयमातृणाया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पङ्क्त्योर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि समरूपेण पौर्ण-
मास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि नक्षत्राणि गोलकस्यापि दक्षिणे
भागे पश्चिमाभिमुखानि, उत्तरभागे तु प्राग्मुखानीत्येवमवर्तन्ते ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यष्टौ सरितः ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ सरित उपदधातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मा दिक्षां पतिरिति पञ्च

हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २२ ॥

हिरण्येष्टकाः प्रतिदिशःसमासेन ॥ २२ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वेति चतस्रः शर्कराः

स्वयमातृणाः प्रतिदिशम् । [संवत्सरस्य

प्रतिमामिति प्रतिमामत्रैवर्षभ आज्ञातः] ॥ २३ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतया, ज्ञानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, अपानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, वावे त्वा चक्षुषे त्वा तथा, इति चतस्रः स्वयमातृणा उपदधाति ॥ २३ ॥

अग्न आयाहि वीतये । अग्निं दूतं वृणीमहे ।

अग्निनाऽग्निः समिध्यते । अग्निर्वृणाणि

जङ्घनत् । अग्ने स्तोमं भनामहे सिध्नमद्य

दिविस्पृशम् । देवस्य द्रविणस्य व इति

पञ्चाङ्गा रूपाणि । [अयं व्रतमुपदधाति] ॥ २४ ॥

शास्त्रान्तरस्थाः पठिताः पञ्चाङ्गा रूपाणि । अयं व्रतमुपदधातीति शास्त्रान्तरोक्तम् ।

संवत्सरापस्तम्बेऽपि ॥ २४ ॥

शतायुषायेति पञ्चाङ्ग्यानीः ॥ इन्द्रस्य वज्रोऽ-

सि धार्त्रेण इति चतस्रो वज्रिणीः प्रतिदिशं

(अस्मन् इषुहस्त उपदधाति) पञ्चैके समा-

मनसि यो न उपरिष्ठादिति मन्त्रः संनमति ॥ २५ ॥

अङ्ग्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्जानयस्ता एता उपदध्यात् । वज्रिणीरुप-
दधाति (तै० सं० ५-७-२) इति ब्राह्मणे विधिर्दृष्टव्यः । वज्रिणीरस्मन्स्ताः प्रतिदि-
शमुपधीयन्ते । असमासेन यो न उपरिष्ठादिति । इषुहस्तेन पञ्चमीति शास्त्रान्तरस्था ।
उपरिष्ठादधायुरभिदासतीति ॥ २५ ॥

अग्ने यशस्त्रिन्यशसे ममर्षयेति चतस्रो राष्ट्र-

भूतः । गायत्रीं पुरस्तादुपदधाति त्रिष्टुभं दक्षि-

णतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्ये ।

गायत्रीं दक्षिणत उपदधाति । एवमनुपूर्वाः
सर्वाः । सर्वत्राग्निर्पूर्वा । श्रुनो । जनस्य गोपाः ।
त्वां चित्रश्रवस्तम । अग्ने तमद्याश्वमित्येता
आज्जाता भवन्ति ॥ (ख० ६) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अग्ने यशस्विन्निति राष्ट्रमृतः पुरस्तादग्नेश्चतलः । हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति,
इत्यापस्तम्बः । उपधानम्—‘यो वा अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते’ (तै० सं०
१-७-४) इत्युक्तं ब्राह्मणे । गायत्रीमग्निर्पूर्वेति पुरस्तादुपदधाति । त्रिष्टुभं दक्षिण-
तोऽग्नेर्भुवो यज्ञस्येति । जगती पश्चाज्जनस्य गोपाः । अनुष्टुभमुत्तरतस्त्वां चित्रश्रवस्त-
मेति । पङ्क्तिं मध्ये, अग्ने तमद्याश्वमिति । एष सर्वतोमुखोऽग्निर्हिरण्येष्टकाभिश्ची-
यते ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण हिरण्य-
शल्कैः प्रदक्षिणमनुपरिकामन्प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति
द्वाभ्यां द्वाभ्याः शताभ्याम् । मध्य उत्तमाभ्यां
मातृमुखः ॥ १ ॥

सहस्रस्य प्रमा असीत्येतैर्मन्त्रैर्हिरण्यशल्कैरुर्वस्थितो न वक्रं शताभ्यां द्वाभ्यामेकै-
कस्यां दिशि प्रोक्षति, आज्यप्रोक्षणवत् । सहस्रस्येति वचनं द्विसहस्रादिष्वप्यनूहः ।
सहस्रादीनामपारमितवाचित्वात् ॥ १ ॥

इमा मे अम इष्टका धेनवः सन्ति त्वतीष्टका धेनूः कुरुते ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण श्रोत्र्यन्ते तिष्ठन्नुत्तरा धेनूर्धेनुस्थानाया एवेष्टकाः कुरुते । यजमानो धेनूः
करोतीति वैखानसभरद्वाजौ ॥ २ ॥

ऐहिक्या चित्या अभिमृशत्यारण्येऽनुवाक्या
भवन्ति ॥ ३ ॥

ऐहिकी चितिः—अग्निरसि वैश्वानरोऽसीत्यनुवाकः । तेनाभिमृशत्यारण्येऽग्निरसिम् ।

तथावाऽऽहोऽपस्तम्बः—‘ ऐदिक्या चित्वाऽध्वर्युराग्निमभिमृदय ’ इति । तेन धेनु-
करणं याजमानं पुनरध्वर्युग्रहणमभिमर्शनार्थमिति ॥ १ ॥

शतश्रेयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुकय-
वाग्वा वा गवीधुकसक्तुभिर्जर्तिलैः सर्पिषा मृगसी-
रेणाजक्षीरेण वाऽर्कपर्णेनोर्ध्वस्तिष्ठन्नुत्तराध्वार्याया-
मिष्टकायां नमस्ते रुद्र मम्यव इत्येताननुवाकान्
स्वैर्य प्रतिविभज्य प्रथमेनानुवाकेनाशीत्या च जानु-
दध्नेऽशीत्यैव नाभिदध्नेऽशीत्या यच्च प्रागवताने-
भ्यस्तेनाऽऽस्यदध्ने सहस्राणि सहस्रश इत्यसंख्या-
त्तद्वशावतानान् प्रत्यवरोहाञ्जुहोति ॥ ४ ॥ नमो
रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदध्ने नमो रुद्रेभ्यो येऽन्त-
रिक्ष इति नाभिदध्ने नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति
जानुदध्ने ॥ ५ ॥ असंचरेऽर्कपर्णमुदत्यति ॥ ६ ॥

शतश्रेयमिति कर्मनामधेयम् । रुद्रा बहवो यजेज्यन्त इति । जर्तिला आरण्य-
तिलाः । तेषां यवाग्वा । कसके (कुशयवै) भवीधुकैर्वाऽऽरण्यतिलैरेव वा
गवीधुकसक्तुभिरेव । कुत (श) य [व] सर्पिषेति बैतानसः । तच्च जीर्ण धृत-
भित्त्येके । अजक्षीरेणाऽऽरण्यानां होममुदङ्मुख उत्तराध्वार्यामुत्तरस्य पक्षस्योत्तरा-
परकोणस्तस्मिञ्जुहोति विकर्ण्या वा । उत्तरेऽऽसेऽग्नेः स्वयमातृणायां वा तृतीयायां
यथाऽग्निर्नाऽऽकम्यते तथा मध्यते, न प्रचारः । अनुपरिचारोऽप्रदक्षिणं संततधारया
जुहोतीति बैतानसः । अपारिवर्गमेवैनं शमयतीति लिङ्गात् । वाजसनेयिनामपि संतता
होतव्येति स्पष्टवचनात्त मन्त्रान्तेन होमः ।

नमस्ते रुद्र मम्यव इति विभागः पदैस्त्रेधा येषामनुवाकानां तेषां सहस्रयोजन इत्येव-
मन्तास्तिस्र आहुतयः । जानुदध्नेन नाभिदध्नेनाऽऽस्यदध्नेन चोत्तराभिस्तिस्रो नमो रुद्रेभ्यो ये
पृथिव्यामित्यादि । आस्यदध्ने नाभिदध्ने जानुदध्ने चैवं हुत्वाऽसमाप्तेन वा उत्तमास्ता यजमानं
वाचयति, इति । एता एव यजमानो वाच्यते । एष विधित्तैत्तिरीयाणाम् । अथवा प्रथमा-
जमस्त इत्यारम्भ जानुदध्ने नमस्तक्षभ्यः स्वाहेति जुहोति । सर्वत्र रुद्रा देवताः ।
रथकारेभ्यश्च य इत्युपक्रम्य नाभिदध्ने नमः स्वायुधाय च स्वाहेति जुहोति । माप्यकारस्तु
नमः स्वायुधाय च स्वाहेति हुत्वा सुधन्वेन इत्युत्तरत्राऽऽरम्भ इति । सुधन्वेने चेत्था-
रभ्याऽऽस्यदध्ने शेषमन्त्रगणेन प्रागवतानेभ्यः पूर्वमवतानेभ्यस्तासामीशान इत्यास्यदध्ने
हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इत्यसमाप्तेन दशावताना ह्वयन्ते । केचित्तु—एकादशाव-

तानाम्ये वनानीति पठन्ति । विकल्पार्थेऽन्वारोहः । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्याधित्यसका-
सेन आनुदक्षे नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नामिदक्षे नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि, इत्यास्त-
दक्षे । एतानेव यजमानं वाचयत्यन्वारोहान् । एतानेव विपरीतान्—नमो रुद्रेभ्यो ये
दिवि, इत्यास्तदक्षे, नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नामिदक्षे, नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या-
मिति आनुदक्षे, ते यो जन्मे दधामीत्येवमन्त्रम् ॥

यद्वा—शतरुद्रीयं जुहोति (तै० सं० १-४-३) इति । शतमित्यपरिमितत्वं
रुक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रीयः । अर्तिंला
आरण्यातिलाः । गवीधुका आरण्यगोधूमाः । अथवाऽजक्षीरेण जुहुयात् । अर्चनीयेन
पूज्येन प्रवर्त्यधृतेन तथाविधेनाजारोमसंघातेन चोत्पन्नत्वादस्य स्यात्परस्यार्कनाम संपन्नम् ।
तेनार्कपर्वेण जुहुयात् । तत्र प्रेषा विभाग एवं करणीयः—नमस्ते रुद्रेत्यारम्भ सभा-
पतिभ्यश्च यो नम इत्यन्तः प्रथमो भागः । नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्याधार्याय चेत्यन्तो
द्वितीयो भागः । नमः प्रतरणाय चेत्यारम्भ य एतावन्तश्चेत्युचा सहितस्तृतीयो भागः ।
त्रिष्वध्याहुतिषु क्रमेण आनुदक्षादिदेशेषु स्तुग्वारणं हस्ताभिनयेन व्याख्यातम् । नमो
रुद्रेभ्य इत्यादयस्ता अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् । यत्र पशवो न संचरन्ति तत्रार्कपर्व-
त्यंगः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अर्कपर्वस्य परित्यगादेशमह—

यं द्विध्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येयः प्रथमः
पशुरभितिष्ठति स आर्तिमार्छति ॥ (स्व० ७) ॥
शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यं पुरुषं यजमानो द्विध्यात्तस्य पशूनां संचरप्रदेशे तदर्कपर्वं परित्यजेत् । तस्यार्क-
पर्वं यः पशुः प्रथम इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वः सन्नभिकस्य तिष्ठति ॥ न्नियेत । इदं
शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीष्विति रौद्रं
गावीधुकं चरुं धयसि श्रुतं यस्यामिष्टकावा५ शत-
रुद्रीयं जुहोति तस्यां निदधाति ॥ ८ ॥ तिसृष्व-
न्वमयाचितं ब्राह्मणाय दधात् ॥ ९ ॥ वसवस्तवा
रुद्रैः पुरस्तात्पाग्वित्वति प्रदक्षिणमनुपरिक्राम्य-
तिदिशमाज्येनाग्निं प्रोक्षति ॥ मध्य उचमेव मधु-
सुखो यचे रुद्र पुरो धनुरिति प्रदक्षिणमनुपरिका-
मन्प्रतिदिशं नमस्कारैरुपतिष्ठते मध्य उचमेव
आहुमुखा ॥ १० ॥

यो रदो अग्राधिति रौद्रं रुद्रदेवन्यम् । एतेन यजुषोत्तरापरस्यां लक्ष्म्यां १(वे)कृष्ण-
सैवोपद(सर्वोप)धानस्यान्ते क्रियते चरमायामिष्टकायां निदध्यादिति तस्यां प्रतिष्ठाप्यो-
गावीधुकश्चरुः । अन्यस्यां वा यस्यां शतरुद्रीयं जुहोति । पाषाणा निरुन्त्यन्ते वाजसने-
यिनाम् । जानुद्वे उपधाय, तैत्तिरीयाणामप्युपधानं चित्वादि क्रियते, अपांमुपस्पर्शने
कृते । तिस्रभिरिषुभिर्धनुर्ददाति यजमानोऽध्वर्यवे, अयाचितं न कर्मकृतमिति । यत्ते रुद्र
पुरो धनुरिति यजमानस्यैवोपस्थानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

उदकुम्भमादायाश्मानमवधायाम्बुर्जमिति त्रिः
प्रक्षिणमग्निं परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ११ ॥

अध्वर्युर्गृहीत्वोदकुम्भमम्बुर्जमिति त्रिः प्रक्षिणं परिषिञ्चन्नाच्छति ॥ ११ ॥

निधाय कुम्भं त्रिरपरिषिञ्चन्मतिपर्येति । यद्य-
भिचरोदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य मार्गं प्राक्षि-
णोमीति दक्षिणस्यां श्रोण्यां कुम्भं प्रक्षिणोति ।
द्वेष्यस्य नाम गृह्णाति ॥ १२ ॥

निधाय कुम्भं स्थापयित्वा षटम् । अहमश्नते सुदममिति नामग्रहणं शत्रोः । देव-
दत्तं ते शुगृच्छसु यं द्विप्म इति विरेव पुनर्निवर्तते । त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति (तै० सं०
६-४-४) इति वचनात् । केचित्तु—कुम्भं पुनर्गृह्णन्ति यद्यभिचरेद्यजमानः प्रतिनिवृत्त्या-
ध्वर्युरिदमहं देवदत्तस्य मार्गमस्याऽऽद्युः प्रक्षिणोमीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्यां लक्ष्म्या-
मग्नेयकोण उत्तरे वा कुम्भं भिन्द्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पृष्टैरुपतिष्ठते । गायत्रेण पुरस्तात् । बृहद्वधं-
राभ्यां पक्षौ । ऋतुस्या यज्ञायज्ञीयेन पुच्छम् ।
दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयं गायत्युत्तरस्यां
वामदेव्यमपि पक्षं प्रति प्रजापतेः साम ऋचं
मायति ॥ १३ ॥

तां पृष्टैरुपतिष्ठतेऽध्वर्युः सामादिभिः । तान्यध्वर्युर्गार्थेदिति वाजसनेयिनः श्रुतेः ।
छन्दोगानां वा तेषां विधानात् । गायत्रेण साम्ना पुरस्तादुपतिष्ठते रथंतरेण दक्षिणं पक्षं
बृहतोत्तरम्, अल्पात्तरम् (पा० सू० २-२-३४) इति बृहतः पूर्वविधानः ।
ऋतुस्या यज्ञायज्ञीयं साम तेन पुच्छं, दक्षिणा या श्रोणी तस्यां वारवन्तीयेनोपस्थानम् ।
केचिदुत्तरस्यां योऽस्मिन्नुपतिष्ठति इति वर्णयन्ति । वामदेव्यस्य स्थाने तैत्तिरीयकश्चुस्येति-

अग्निं दक्षिणस्याऽऽत्मनश्च या परा शक्तिः प्रजापतेः साक्षा तत्रोपरधानं प्रजापतेर्हृद-
यम् ॥ ११ ॥

इष्टो यज्ञो भृशुभिराशीर्दा वसुभिस्तस्य त इष्टस्य
वीतस्य द्विविणोऽह भर्षीयेति स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यज-
मानं वाचयति ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

पिता मातरिश्वेति संचितौवध्येन होताऽऽश्रयः सति ।

होतव्यकामयमानेऽध्वर्युः ॥ १५ ॥

स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यजमानं वाचयतीत्यनुकर्षः । तस्मिंस्तुते स्तुतस्य स्तुतमसीति यज-
मानो वाचयतेऽध्वर्युणा, पिता मातरिश्वेति संचितस्याग्नेर्यच्छस्त्रं तेन होताऽग्नेः पश्चात्स्थितः
(सन्) शंसति । अकामयमानेऽनिच्छति होतरि शंसनं कर्तुमध्वर्युरेव शंसति । पिता
मातरिश्वेत्यारभ्य पादानुतक्षुरिति विरम्य बृहस्पतिरुक्था मदानिः शंसति पदित्येतामेव
भिः । पराचाऽनुशंसतीति वचनात् । अथवा महवृचानामेका अग्निराग्निः (स्मि)जन्मना,
इत्यनुच्यत इति सक्नुदेव प्रयोग इति भाष्यकृत् । इदानीं शस्त्रस्य शस्त्रमसीति वाच-
यति यजमानम् ॥ १५-॥

अत्र धेनुः करणमेके समामनन्ति ॥ (स्व० ८) ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथ द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः

अवकां मण्डूकं वेतसशाखां च दीर्घवृक्षे मध्य

समुद्रस्य त्वाऽवाकयाग्रे परिव्ययमसीति सप्तभिर-

ष्टाभिर्वाऽग्निं विकर्षति ॥ १ ॥

। अवकां शैवालं वेतसस्य वज्जुलस्य शाखां मण्डूकं च दीर्घेऽपरिमिते वृक्षे बद्ध्वा पुरुष-
मण्डूकेन विकर्षति दीर्घवृक्षे नदध्वेति वैजानसः ॥ समुद्रस्य त्वेति सप्तभिरष्टाभिर्वा अष्टाभिर्वा
विकर्षति । विकल्पति । अथवा—योऽयं वेतसः सोऽयमपां पुष्पस्थानीयोऽप्यु-

जायमानत्वात् । याश्चावकाः शैवालाभिधाना अपां शरः सारं दध्नी मण्डमिव । तस्मादेताभ्यामग्निं विकर्षेत् । पूर्वोक्तद्वयद्वयेन सह मण्डूकस्यापि विकर्षणसाधनत्वं विधत्ते—‘यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरविक्रामतीश्वरो वै तच्छुचा प्रवहो मण्डूकेन विकर्षेत्येष वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयति’ (तै० सं० ५-४-४) इति । गोमहिषाजादीनां मध्ये यः पशुरिममिष्टकाभिश्चितमग्निं प्रथममधिकृत्य पादेनाऽऽक्रामति तं पशुं संतापेन प्रदग्धुमयमग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात्पश्चन्तरेण विकर्षणं न कुर्यात्किंतु मण्डूकेन कुर्यात् । मण्डूकश्च यागयोग्येषु ग्राम्येष्वारण्येषु च पशुष्वनन्तर्भावलोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनाप्युपजीव्यो न भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं संतापेन योजयति ॥ १ ॥

अनुगमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान्संल्लोभ्य सर्वान्समु-

दृशोत्करे न्यस्यति ॥ २ ॥ यं द्विष्याच्चमुपस्पृशेत् ॥ ३ ॥

विकर्षित्वानु गमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान् प्राणस्थानानि नासिकाद्यादीनि सर्वाणि संल्लोभ्य यथा न ज्ञायन्तेऽङ्गानीयं नासिका इमे अक्षिणीति तथा कृष्यते । उत्करे शेषमुदस्यति । यं द्विष्याच्चमानस्तमेतैरवकादिभिः स्पृशेत् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयं कृष्णानः सुगम [प्र]धावं तिग्मशृङ्गे वृषभः

शोशुचानः । मत्नः सधस्थमनु पश्यमाना आ

तन्तुमग्निर्दिव्यं ततान ॥ त्वं न तन्तुरुत सेतुरमे

त्वं पन्था भवसि देवधानः । त्वयाऽग्रे पृष्ठे वयः

मारुहेमाथा देवैः (वः) सधमादं मदेय । अतिसर्ग

ददतो मानवायर्जु पन्थानमनुपश्यमानाः । अजुषन्त

मरुतो यज्ञमेतं घृष्टिर्देवानाममृतं स्व(सुव)-

विदम् । आ वर्तमानो भुवनस्य मध्ये मजा

विकुर्वज्रत्वात्स्वरूपाः । संवत्सरः परमेष्ठी धृतव्र-

तो यज्ञं नः पान्तु रजसः परस्तात् ॥ मजां ददातु

परिवत्सरो नो धाता ददातु सुमनस्य धानः ।

बह्वीः साकं बहुधा त्रिविरूपा एकव्रता मामभि

संविशधित्विति पञ्चान्वारोहान्नुहोति । (ख० ९) ॥ ४ ॥

जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा स्वयं कृष्णान् । इत्यादिवित्येऽन्नावन्वारोहनामकं होमं कुर्यात् । सर्वत्राग्निर्देवता ॥ ४ ॥

पृथिवीमाक्रमिषं प्राणो मा मा हासीदिति
कृष्णाग्निनस्योपानहोपमुञ्चतेऽन्यतरां वा ॥ ५ ॥

तूर्णी (तूर्ण्यौ) कृष्णमृगास्य चर्मणा कृताहुपानहौ लङ्घयति । एकां वा ॥ ५ ॥
अपामिदं न्ययनं नमस्ते हरसे शोचिष इति
द्वाभ्यामाग्निमधिक्रामति ॥ ६ ॥

द्वाभ्यामृग्म्यामग्निमधिरोहति चितिमध्वर्युः ॥ ६ ॥

जुह्वा पञ्चगृहीतं गृहीत्वा नृषदे वहिति पञ्चभि-
रक्ष्णयाऽग्निं व्याघारयति । यथोत्तरबोदिसु । ७ ॥

सुवर्षिदे वहित्यन्तः । पञ्चभिर्मन्त्रैरग्निं (गौ) व्याघारणं स्वयमातृणायां वेत्वापस्तम्ब-
बोधायनौ । उत्तरबोदिवत् । अक्ष्णया विधानं ब्राह्मणे—‘नृषदे वहिति व्याघारयति’
इत्यारम्भ—अक्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै ।
(तै० सं० ५-४-५) इति ॥ ७ ॥

ये देवा देवानामिति द्वाभ्यां दध्ना मधुमिश्रेण दर्भ-
मुमुष्टिनाऽग्निमनु परिचारमबोक्षति ॥ ८ ॥

सुवर्षित्यन्तः । द्वाभ्यामृग्म्यामनु परिचारं मत्वा प्रदेशमग्नौ न्यबोक्षणं करोति,
दध्ना मधुमिश्रेण दर्भाणां च महता मुष्ट्या गृहीत्वाऽग्निं विविधमबोक्षति । गुरुः स्थूले
दर्भमुष्टिमुष्टिरिति भाष्यकृत् ॥ ८ ॥

कूर्मपृषन्ते कृत्वा प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

यथा कूर्मपृष्ठं भवति नानाबिन्दुचित्रितं तथा पृष्ठमध्ये कृत्वा । (ए)कस्य मन्त्रः
प्राणदा अपानदा इति । तूर्णी यजमानः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

जुह्वा पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा
सैनाऽनीकेनेति संहिताभ्यामग्नयेऽनीकवत्
एकामाहुतिं जुहोति ॥ १० ॥

अग्निस्तिग्मेनेति द्वाभ्यामेकाहुतिः, अग्निस्तीकवान्देवताज्ञानं कर्माकर्म ॥ १० ॥

षोडशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्वदिति सूक्ताभ्यां नाना वैश्वकर्मणा-
नि जुहोति । सर्वाभिर्वा ॥ ११ ॥

षोडशगृहीतेनाऽऽज्येन जुहुं संपूर्णं विश्वकर्मा सर्वकर्मा येषां देवता वैश्वकर्मणानि,
तानि जुहोति । य इमा विश्वा भुवनानीत्यारम्भ, अपां गर्भे व्यदधात्पुरुषा स्वाहेत्येका-

५ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

९७

हुतिः । चक्षुषः पितेत्यारभ्य, अयमुग्रो विहव्यो यथाऽसत्त्वाहेति द्वितीयेन सूक्तेन
नानासूक्तानां सूक्तेन सूक्तेनाऽऽहुतिद्वयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथेदं चिन्तयते—किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रतिमन्त्रं पृथकार्थः किंवा सूक्तद्वयं
सहोचार्थं सकृदनुष्ठेय आहोस्विदेकैकं सूक्तमुच्चार्यानुष्ठेय इति । तत्राऽऽर्थं पक्षद्वयं
शास्त्रान्तरगतत्वेनाङ्गीकरोति—

यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य
जुहुयात् । यं कामयेत ताजवपाप्मनो निर्मुच्येते-
ति सर्वाणि तस्यानुदृत्य जुहुयात् ॥ १२ ॥

एकैकमन्त्रहोमेन शनैः शनैः पापनिर्मोको भवति । सर्वसूक्तहोमेन ■ तदानीमेव
पापनिर्मोको । पृथक्सूक्तद्वयेऽपि सामर्थ्यं पृथक्संपादितं भवति । अपि च सूक्तद्वित्वं
यजमानस्य प्रतिष्ठायै संप्रयते । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयानित्यर्थः ॥ १२ ॥

समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नम इति
यद्येनमुदकेऽभिविन्देदञ्जलिनोदकमादायाप्सु जुहु-
यात् । अयज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ (ख० १०) ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यद्येनं पुरुषमुदके वर्तमानस्य विन्देत् पीपीतिर्जायेतेत्यर्थः । शुचिभूतोदकञ्जलि-
मादाय—समुद्राय वयुनायेति तास्वेवाप्सु जुहुयात्, यासु भयमुत्पन्नम् । यथालिङ्गं
स्थानः ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रस्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

जलमाभ्यामापराह्णिकीभ्यां भवर्ग्योपसद्भ्यां
प्रचर्योदेनमुत्तरां नयेति तिसृभिर्घृतोषिता-
स्तिष्ठः समिध आहवनीयेऽभ्यादधानि ॥ १ ॥

आदधाति प्रसिपति । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १ ॥

उदु त्वा विश्वे देवा इत्यग्निमुच्यच्छते ॥ २ ॥

इध्मं प्रणयनीयं तिष्ठत्वा सिकताभिश्चोपयम्य, अग्नये प्रणीयमानायेति संप्रैवः ।
उदु त्वा विश्वे देवा इत्यग्नयेवमनं कृत्वोद्यतहोमः ॥ २ ॥

पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमचन्तु देवीरिति षड्भिर्हरति ॥ ३ ॥

जुषन्तामित्यन्तः । प्रथमायां श्रिरनूक्तायां पञ्च दिशो देवीरिति हरत्याग्नीध्रादिति शेषः । यदाऽपि षड्भिस्तदाऽपि पञ्चभ्यावृत्तिः । ' षड्भिर्हरति षड्वा ऋतव ऋतुभिरे-
वैनं हरति ' (तै० सं० ५-४-६) इति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आशुः शिशान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दशर्चेनाश्रति-
रयेनान्वेति । मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छसी वा ॥ ४ ॥

आशुः शिशान इति दशर्चेन दक्षिणतोऽग्नेः स्थितो ब्रह्माऽनुगच्छति, मैत्रावरुणो वा
' यदाऽप्रतिरथं द्वितीयो होता ' (तै० सं० ५-४-६) इति ब्राह्मणाद्ब्रह्मणस्य
द्वितीयो होता ब्राह्मणाच्छसी । प्रतिप्रस्थाता वेत्यापस्तम्बः ॥ ४ ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त इति द्वाभ्यामा-
ग्नीध्रेऽश्मानं निदधाति ॥ ५ ॥

आग्नीध्रो यस्मिन्प्रदेशे अविप्यति (भवेत्) स आग्नीध्र इति तस्मिन्प्रदेशे विमान एष
दिव इति द्वाभ्यामश्मानं निदधाति, उपधानार्थं शुभ्रप्रस्तरम् । मध्ये दिवो निहितः पृथि-
रश्मेति छिन्नात् । मध्य उपधानकालं उपधीयते ॥ ५ ॥

इन्द्रं विश्वा अभीवृष्यति चतस्राभिरा पुच्छादेति ॥ ६ ॥

अग्नीध्रं निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्मन्त्रैर्भच्छेत् । द्वितीया त्वनपसाना ॥ ६ ॥

प्राचीमनु मदिशमिति पञ्चभिरग्निमाक्रमन्ते ॥ ७ ॥

इवस्तीत्यन्तः । पञ्चाभिरग्निमग्निरौहत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

कृष्णाये श्वेतवत्सायै पयसा दध्ना बौदुम्बरीं
स्रुचं पूरयित्वा नक्तोषासा, अग्ने सहस्राक्षेति स-
हितभ्यां स्वयमातृष्णायामेकाहुतिं जुहोति
॥ ८ ॥

अधिरुक्ष नक्तोषासाऽग्ने सहस्राक्षेति द्वाभ्यामृभ्यां संहिताभ्यां देवा अग्निं धारयन्-
विणोदा अग्ने सहस्राक्षेत्येवं संहिताभ्याम् । अन्ये स्वाहुः— अवसानं क्रियते नोच्छ्रस्यते,
मज्ज ऋचोः । दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमेताभ्यामृभ्यां हूयते स्वयमातृष्णायाम् । अग्निर्दे-
वता । एतन्मन्त्रसाध्यं होमं ब्राह्मणे— ' दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृष्णायां जुहोति '
(तै० सं० ५-४-७) इति विदधाति । जुहूसदृशी काचित्पुनर्गौदुम्बरी ॥ ८ ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमित्युच्यमाने सुपर्णोऽसि

गरुत्मान्पृथिव्याः सीदेति तिसृभिः स्वयमातृष्णायांभिः
मतिष्ठापयति द्वाभ्यां वा ॥ २ ॥

ऊर्णोपन्तं प्रथमः सीद चोनिमिति होतुः शब्दं श्रुत्वा पाशुकाः संभराः पारिध्याद-
पोऽमवतीर्ण एव विश्वायुरसीति । यदेतान्तसंभरान्तसंभरति, इति श्रुतेः । अग्नेरपस्तात्
क्रियते, अन्यस्मै प्रदायाग्निम् । उत्तरवेदिर्विकारत्वानग्नेः । अग्नेर्मासीति संभरा गुग्गु-
लुमुगन्धिसेनोर्णाः स्तुकाः—सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति तिसृभिः स्वयमातृष्णायां संभा(भ)-
रवत्यां प्रतिष्ठापनमग्नेः सुपर्णोऽसि गरुत्मान् भासाऽन्तरिक्षमा घृण (इति द्वे ऋचौ वा),
आजुह्वान इति वार्जयसानवती, अनवसाने धु पूर्वे प्रतिष्ठापितेऽग्नावग्नेः पुरीषमसीत्युत्तरत
उपयमनी(न्या)न्युप्य ॥ ९ ॥

मेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीः समिध-
मादधाति । विधेम ते परमे जन्मन्नम् इति वैकङ्क-
तीः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ।
शमीमयीं पूर्वाभेके समापनन्ति । वैकङ्कतीमुत्तराम्
॥ (स्व० ११) ॥ १० ॥

मनुष्य त्वेत्युपसमिन्धनं, समिन्धनार्थत्वात्प्रकृतस्योपसमिन्धनस्थ वैकृतमन्त्रेण—
मेद्धो अग्ने इत्यौदुम्बरी, आधीयते । विधेम त इति वैकङ्कती । ताः सवितुः इति
शमीमयीम् । शमीमयी पूर्वा वैकङ्कत्युत्तरा च शास्त्रान्तरस्था । केचित्तु—सर्वत्र समिध-
मादधातीत्यनुवर्तत इति पठन्ति ॥ १० ॥

अग्ने तमद्याभमित्यक्षरपङ्क्त्या जुहोति ॥ ११ ॥

चित्ति जुहोमि, अग्ने तमद्याभमिति द्वे आहुती हुत्वेत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

जुहूः सुचं च समृज्य चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन
द्वादशगृहीतेन वा सुचं पूरयित्वा सप्त त इति
पूर्णाहुतिं जुहोति ॥ १२ ॥

आज्येन चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन द्वादशगृहीतेन वा सुचं पूरयित्वा प्राकृती पूर्णा-
हुतिः । अग्निः सप्तवान्देवता । द्वादशगृहीतेनाऽऽज्येन पूर्णा जुहूस्तया जुहुयादित्यर्थः
॥ १२ ॥

तां जुह्वदिह सोऽस्त्विति दिग्भ्योऽग्निं मनसा ध्यायति ॥ १३ ॥

तां जुह्वयो दिक्वाग्निरिह सोऽस्त्विति ध्यानम् । ततोऽतिमुक्तीः—अग्निर्यद्वा नयतु

प्रजानजित्येवमाद्याः पशुबन्धवत्प्रणयनोपदेशास्तन्मते तु न्याचारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा
पाशुकान्तसंभारान्न्युप्यति (ते) संभारा एवोप्यन्ते, ततः पारिधयो लुप्यन्त इति ।
अत्राप्याहाऽऽपस्तम्बः—आ वेदिप्रोक्षणात्कृत्वा, (आप० श्रौ० १७-१-१)
इति । सह वेदिप्रोक्षणेनेत्याभिविधिः । तस्मादाहोत्तरम् वेद्यास्तरणादि स्तौमिकं कर्म
प्रतिपद्यते, इति । अग्निवत्त्युत्तरं परिग्राहं पारिगृह्णातीति । अनुधीक्षणात् कृत्वा शास्त्रामाहृत्य
मैत्रावरुण्याः पयस्याया वत्सापकरणम् । अन्तर्वेदि शास्त्रायाः पञ्चाशप्रशातनोपवेशान्तः
करोति । गोमयलेपनान्तं कृत्वा कुम्भपाः प्रोक्ष्य बर्हिस्त्रिवेदिमिति प्रोक्षति । लौकिकेनो-
दकेन तूष्णीकेन ॥ १३ ॥

वैश्वानरीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्र यावत्

क्रियते तन्न्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

वैश्वानरस्याग्नेस्तन्त्रमङ्गसमुदायं प्रक्रमयत्यारभ्यते कर्तुं बर्हिः प्रस्तरवर्जं यदा
ध्रुवा प्रस्तरे साद्यते परित्तरणानीधमाचारसमित्प्रथमा प्रधाजानूयाजसमित्, ग्रीन्परिधीने-
काः समिधं यज्ञायुरनुसंचरामितीधमन्त्र इधमप्रवृश्चनानि निदधाति । १४ ॥

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योरुपरा-

जीः स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

वेदं कृत्वा समूहन्त्यग्न्यागारमायतनोपलेपनादि क्रियते पूर्वमङ्गतमिति । अग्नीन्प-
रिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादिकर्म प्रतिपद्यते कर्तुम् । यथार्थं पात्राणि न दर्शपूर्णमासवत्सं-
वाणि प्रयुनक्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न प्रणीताः प्रणयति ॥ १६ ॥

विमोकाद्यभावात् ॥ १६ ॥

निर्वपणकाले वैश्वानरं द्वादशकपालं निरुप्य सप्त

मारुतान्सप्तकपालाभिर्वपति ॥ १७ ॥

अग्नेवैश्वानरस्य द्वादश कपालानि मारुतानां सप्तकपालमिति । केचित्तु—सर्वाण्य-
पराणि प्राशिन्नहरणेडापात्रमन्वाहार्यस्थालीवर्जानि पूर्वाणीति । निर्वपणकाले प्राप्ते-अग्ने-
वैश्वानरस्य निर्वपं कृत्वा सप्त मारुताः सप्तकपालास्तस्मिंश्च शूर्पे पृथक् ॥ १७ ॥

तूष्णीमुपचरिता मारुता भवन्ति ॥ १८ ॥

तूष्णीमुपचरितत्वाद्बर्हिहोमा एत इति । अत उपसादनप्रोक्षणादयस्तूष्णीमिवहननक-
लीकरणप्रक्षालनावेक्षणोत्पवनकपालोपधानाधिश्रयणादीनि पृथक्तूष्णीमुपचरितत्वात् ॥ १८ ॥

यज्ञरुत्पृताभिः संयौति । अभिवासित आप्यलेपं

निनीय । संप्रैवेण प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ यदन्वादि-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १०१९

ध्मावर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संमेष्यति ॥ २० ॥

विष्टेषु यजुरुत्पूताभिराग्निः संयौति । संप्रेषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । नित्यः
संप्रेषः । अन्वास्ते तु पत्नी ॥ १९ ॥ २० ॥

यस्मागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवायामेव गृह्णाति ॥ २१ ॥

आज्यग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति, ग्रहजानूयानाभावात् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य

प्रोक्षण्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्य ध्रुवा-
स्तुवं च सादयति ॥ २२ ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यत इत्यापस्तम्बोक्तेः प्रकृतिवत् । पुनर्वचनात् ।
इतरथा तूष्णीकं प्रोक्षित इति न क्रियते वेदिप्रोक्षणम् । तेन निवर्तते । सर्वप्रोषस्तु-
स्फुटदर्शनात् । स्तरणकालेऽपरेणाग्निं बर्हिस्तीर्त्वा । एकाऽऽधारसमि- । वीतिहोत्रमिति ।
सर्वमन्यस्तप्रकृतिवत् । ध्रुवां स्तुवं च सादयति प्रस्तरे बर्हिषि वा ॥ २२ ॥

एषाऽसददिति मन्त्रं संनमसि ॥ २३ ॥

एतावसंदांमित्यभिमन्त्रणं ध्रुवाद्याः स्तुवस्य च ॥ २३ ॥

विष्णवसि वैष्णवं घाम माजापत्यमित्याज्यमभिमन्त्रयते ॥ (ख० १२) ॥ २४ ॥

विष्णवसीति ध्रौवस्याऽऽज्यस्याभिमन्त्रणम् ॥ २४ ॥

वैश्वानरमासाश्र मारुतानासादयति ॥ २५ ॥

कपालपत्पुरोदाशादित्याद्यासजाभिमर्शनान्तं प्रकृतिवत् । आग्नेयविकारवत्तूष्णीकं
मारुतानाम् ॥ २५ ॥

उच्चैर्बैश्वानरस्याऽऽश्रावयति ॥ २६ ॥

इदानीमेव वेदनिधानं वेद्यन्तान्परिस्तरणं होतृषदनपारिकल्पनं च । ततः सामिधेन्यः ।
उपवां(वी)जनं वेदेन । औषाधारः । न संप्रेष्यति—अग्नीत्पारिधीनिति च । इदानीमपि
न संमार्ष्टि पारिधीनमिति च । ततः प्रवरो दैवस्य मानुषस्य च । नापि प्रवज्जा इज्यन्ते ।
न तेभ्य आज्यम् । तत आवाहनप्रतिषेधः क्रियते । प्रचर्य चाऽऽज्यमागाभ्याम् । जुह्वा-
मुपस्तीर्य कृत्स्नं वैश्वानरमवदाय तूष्णीमवदानानि । तत अवदानानीत्यवस्थाभिधेयाभा-
वात् । द्विरभिधारणं चतुरवत्तं जुहोतीति । उच्चैर्मध्यमादपि स्वराद्वैश्वानरस्याऽऽश्रावणं
भवति ॥ २६ ॥

सर्वहुतमपथोवर्तयन्जुहोति ॥ २७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २७ ॥

इदं कृत्वा न्याहृत्वेत्यासीनो हस्तेनोपाश्रु मारुतान्स-

ईदृशान्गणेन जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्वं पूर्वं गण-
मनुदुत्योत्तरेणोत्तरेण जुहोति ॥ २९ ॥ स्वत-
वाश्च प्रधा १ च सांतपनश्च गृहमेधी च कीदी
च साकी चोर्जिषी चेत्युत्तमं गणमनुदुत्य प्रथ-
मेन जुहोति ॥ ३० ॥

उपांशु मारुतान् प्रतिनिवृत्य वैश्वानरं हुत्वा हूयन्ते दर्विहोमाः । ईदृश्चेत्यनुदुत्य
शुक्रज्योतिश्चेति होमः । सर्वेष मरुतो देवता । शुक्रज्योतिश्चेत्यनुदुत्य ऋतनिश्चेति
होमः । ऋतनिश्चेत्यनुदुत्याऽऽरण्यकेन धुनिश्चेति होमः । धुनिश्चेत्यनुदुत्य ऋतश्च
सत्यश्चेति होमः । ऋतश्च सत्यश्चेत्यनुदुत्य स्वतवाश्चेति होमः । स्वतवाश्चेत्यनुदुत्य
ईदृशास इति होमः । ईदृशास इत्यनुदुत्य ईदृश्चान्यादृश्चेति होमः । गणेन गणेन वा
होमः । तथाऽपि चतुर्थ्य अरण्योऽनुवाकः । षष्ठश्च स्वतवान् । सर्वतो वा वेष्टयेते मारु-
तैर्वैश्वानरम् । आपस्तम्बे तु स्वतवाश्चेति षष्ठे मितासश्चेति होम एवाऽनुषङ्गः । नानुदुत्तमो
मानुषीक्षाभुवर्त्मानो भवन्तु स्वाहेत्यन्तोऽनुषङ्गस्य ।

अथवा—अग्रत्येषु मन्त्रेष्वाम्नाताः षष्ठ गणाः । आरण्यकाण्ड आस्नातो धुनिश्च
ध्वान्तश्चेत्यपरो गणः । सूत्रान्तरोक्तः स्वतवानित्यादिरेकः । अतो ब्राह्मणे तु सप्त
भवन्ति सप्त गणा वै मरुतो गणश्च एव विश्वमवर्तुष्ये ? (तै० सं० ५-४-७)
इति पुरोडाशानां संख्या प्रष्टव्या । होमकाले मन्त्रोच्चारं कंचिद्विशेषं विधत्ते—‘ गणेन
गणमनुदुत्य जुहोति ’ (तै० सं० ५-४-७) इति । यदा प्रथमगणेन हुत्वा
द्वितीयगणेन जुहोति तदानीं प्रथमगणमुच्चार्य पश्चाद्द्वितीयगणेन जुहोति । तथा द्विती-
यगणमुच्चार्य तृतीयगणेन जुहुयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्तमान इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३१ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ३१ ॥

यदि कामयेत विश्वा सञ्च हन्यामिति ग्राम्येऽनु-
वाक्यस्य गणस्य त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनु-
(पादानन्) च्यारण्येऽनुवाक्यस्य शेषेण जुहो-
ति ॥ ३२ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथासमाम्नातं
ग्रामेऽनुवाक्यस्य यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुत्तरैर्ग-
णैः ॥ ३३ ॥ यदि कामयेत सञ्चोण विश्वा हन्या-
मित्यारण्येऽनुवाक्यस्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्ग-
णान्नीध्र्य ग्रामेषु वाक्यं जपित्वाऽऽरण्येन वाक्य-

शेषं जुहोति ॥ ३४ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथा-
समाम्नातं ग्रामेऽनुवाक्येन यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुक्त-
रैर्गणैः ॥ ३५ ॥

यदि कामयेत यजमानः क्षत्रं क्षत्रिया वैश्येभ्य ओजस्विनः स्युरिति ग्रामेऽनुवाकस्य
त्रीणि चत्वारि वा पदान्यर्थपदानि, ईदृक्चेति पदम् । एवं विधान्यपि पश्चादरण्येऽनु-
वाक्ये उच्येते, पञ्चमे वाक्य आरभ्य चतुर्थे वा ग्रामेऽनुवाक्य(क)शेषेण होमः । एव-
माद्यैस्त्रिभिर्होमं कृत्वा पश्चादरण्येऽनुवाक्ये(के) केवलेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतं त्रिभिर्गणै-
स्त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनुहुत्येत्येवमादि । एवमुत्तरैस्त्रिभिर्जुहुयात् ।

यदि कामयेत वैश्याः क्षत्रियेभ्य ओजस्विनो भवन्तिवति यथापरिपठितमादितस्त्रिभि-
र्गणैर्गणेन गणेन हुत्वाऽऽरण्येऽनुवाक्य(क)स्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्गणाः सिप्यन्ते ।
धुनिश्च ईदृक्चेति गण उच्यते । ध्वान्तश्चेत्युक्त्वा शुक्रज्योतिश्चेति ध्वनश्च ऋतजिज्ञे-
त्युच्यते । ध्वनयश्च ऋतश्चेति विलिम्पश्चेत्युक्त्वा स्वतर्वाश्चेत्युच्यते । विलिम्पश्चेत्युक्त्वा
ईदृक्षास इत्युच्यते । विशिष इत्युक्त्वा पुनः केवलेनाऽऽरण्यकेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतमेव-
मुत्तरैरपि होमो गणैः । भारुतहोमान्तो वैश्वानर इति भाष्यकृत् । उग्रश्च धुनिश्चेति
वैकल्पिकः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

न संप्रेष्यति । न संमार्ष्टि । नानूयाजान्यजाति ॥ ३६ ॥

न संप्रेष्यति ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्येवमादि । न संमार्ष्टि परिषीन्मि च । न यजति
नानूयाजान् । अस्मिन्काल आज्यं गृहीत्वा नूयाभार्यं प्रतिविद्धवर्जं सर्वं कर्तव्यमिति
न्यायः । आग्नेयविकारत्वाद्धैश्वानरस्य न संप्रेष्यति न संमार्ष्टि यथाश्रुति पठितं सूत्र-
कारेण । भारुतानुहुत्वा नारिष्ठान्यैश्वानरे हविरिदमिति च । अर्थलोपास्त्विष्टकृदादिवसुधा-
करणान्तानां लोपः । व्यूहनं वाजवतीभ्याम् । यदि प्रस्तरो ध्रुवार्थं कृतः । ततः प्रकुप्ति-
वत्संस्त्रावान्तम् । यदि तु न कृतो न तदा । प्राक्परिधिप्रहरणात् । सूक्तपाको ऋण्येति
वचनात् । ततः प्रकृतिवत्संस्त्रावान्तम् । ततः पर्त्नीसंयाजादि ब्राह्मणभोजनान्तं
प्रकुप्तिवत् ॥ ३६ ॥

यं कामयेत क्षत्रियं म स्मादायतनाच्च्यवेतेति

तरयारण्येऽनुवाक्य(क)स्य गणस्याग्निहं रथवाहनं

वा व्यङ्ग्येदित्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ (ख० १३) ॥ ३७ ॥

इति सत्पाषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमं पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यं कामयेत राजानं राजशष्पणां क्षत्रेणास्य स्वेन स्वैरेव क्षत्रिया हन्येरन् । अन्ये
यस्माच्च प्रच्यवेत देशान्तरं शत्रुभिर्गन्धेतेति तरयारण्येऽनुवाक्ये(के)नाहोरात्रे त्वोदी-

रयतामित्यग्निप्रवाहणं शकटे यद्येताद्धि रथवाहनं शकटं तदरण्येऽनुवाक्ये(के)न
न्यक्तं करोति । अन्यद्वा किंचिदस्य प्रदेशमिति । अयज्ञसंयुक्तो विधिः
सर्वार्थः ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

वसोधीरा जुहोति । आउयेनौदुम्बरी सुचाऽ-
प्राविष्णु सजोषसेत्यनुदुत्य वाजश्च मे प्रसवश्च
म इति संततामा मन्त्रसमापनात् ॥ १ ॥

वैश्वानरे परिसमाप्तेऽप्राविष्णु सजोषसेति चतुर्गृहीतं जुहोति । औदुम्बरी सुचं
व्यायाममात्री मृदा प्रदिग्वा पश्चादासेचनवर्ती घृतस्य पूरयित्वा (आप० श्रौ० १७-
१-१७) इत्यापस्तम्बः । औदुम्बरी सुक्, उदुम्बरेण कृता व्यायाममात्री चतुररत्निः,
मृदा प्रलिप्यते यथा न दक्षते पश्चात्तस्या आसेचनं निलं पश्चिमभागे व्यायामस्य
दण्डोऽङ्गः, मुखं दीर्घं तां घृतस्य पूरयित्वा पूर्णाहुतिरेका वाजश्च म इत्यारभ्य, वाज-
विश्वं च वाजो संतताऽविच्छिन्ना यावत्सर्वे मन्त्रैः समाप्ता । भुवनश्च स्वाहा, अधिप-
तिश्च स्वाहा, इति मन्त्रे मन्त्रे स्वाहाकारः । वाजश्च मे स्वाहा प्रसवश्च मे स्वाहा
अथेवं ये मन्त्राः । अथेन्द्राणि जुहोति, द्वादश द्वादशानि जुहोति (तै० सं० १-४-८)
इति च श्रुतिः । आप्नकांस्तु—अन्त एव स्वाहाकार इति । एतच्च सूत्रकारमतात् ।
तेष्वहेत्यारभ्य संतता धारा इति मीमांसकाः । तथाहि— संततां वसोधीरा जुहोतीत्यत्र
संततपचनात्तस्य च साहित्यवाचित्वात्साहित्यस्य चानेकापेक्षितत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्म-
तयान्वयः साहित्यमिदमुच्यते । अतोऽत्र मन्त्रादेः कर्मादेश्व संनिपातः । स्यादेवं यद्येकं
कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादश द्वादशानि जुहोति इति संख्यया कर्माणि तेषाम-
विच्छेदः संततशब्देनोच्यते । जुहोतीति तेषामुपात्तत्वाच्च मन्त्रकर्मणोः साहित्यं मन्त्र-
स्यानुपात्तत्वात् । अविच्छेदेऽपि संततशब्दो वर्तते न केवलं साहित्ये । अतोऽप्रापि
पूर्वं एव स्यायः ॥ १० ॥

अन्यपुण्यरिरिकाभ्यां संततं विवर्त्ते—

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं विच्छिन्नामिति
त्रिग्राहं तस्य जुहुयात् । यं कामयेत प्राणानस्या-

६ पटलः । महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १०५

आथ संतनयामिति संततां तस्य जुहुयात् ॥ २ ॥

अस्य यजमानस्य प्राणानन्नं च विच्छिन्नामित्येवं द्विपन्नध्वर्युरेतं मन्त्रं मध्ये विगृह्य जुहुयात् । यस्तु प्राणानामन्नस्य च सांतत्यं कामयते सोऽयं संततामाहुतिं जुहुयात् ।
प्रतिषेधार्थमिति न्यायः । अध्वर्युर्नाम इति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्ब्रह्मोदनं पक्त्वा चतु-
रोऽध्वर्युर्भोजयेच्चैभ्यश्चतस्रो धेनूर्दक्षिणा दद्यात्
॥ ३ ॥ चतुःशरावभोदनं पक्त्वा तदव्यञ्जनं भोज-
याति ॥ ४ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत क्षुचि तस्मिन्नाज्य ओदनश्चतुःशरावः पच्यते । अयेमं लौकिकेन
न्यायेन तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीयुरिति पुनरुपदेशाच्चतुर्णां ब्राह्मणानाम् । भाष्य-
कारस्तु गार्हपत्ये पाक इति । चतुःशरावश्चतुर्मल्लकः । ओदनं पक्त्वा हुतातिरिक्तपृतेन
यच्छिष्टं धारयाऽदृतं तस्यौदनस्य व्यञ्जनं भवति । यद्यपि ब्राह्मणग्रहणमविशेषं तथाऽपि
प्राकृता एवाध्वर्युप्रमृतयो गृह्यन्ते । प्राशितवद्भ्यो भुक्तवद्भ्यश्चतस्रो धेनूर्दद्याद्
यजमानः । यद्यप्याज्यगृहीतेन व्यञ्जनं भुज्यते तदप्याज्ये श्रप्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

वाजप्रसवीयं जुहोति । सप्त ग्राम्या ओषधयः
सप्ताऽऽरण्याः । पृथगन्नानि द्रवीकृत्य वाजस्येमं
मंसवः सुषव इति चतुर्दशभिर्होमैरौदुम्बरेण
सुवेणैकैक्यर्षाऽन्नमन्नं जुहोति ॥ ५ ॥

वाजप्रसवशब्दो यस्मिन्होमसमुदाये विद्यते स वाजप्रसवीयस्तं जुहोति । सप्त
ग्राम्या ओषधयस्तस्मिन्हुयन्ते सप्त चाऽऽरण्याः पूर्वोक्ताः । पृथक्पृथगन्नानि ग्राम्यारण्यानां
द्रव्याणामाग्नेन कृत्वैति भाष्यकृत् । पच्यमानानि यथा द्रवाणि भवन्ति तथा
कर्तव्यमिति न्यायः । केचिदपकान्याज्येन द्रवाणि कृत्वा होमं कुर्वन्ति ।
अपरे तु अपःऽऽप्यन्नशब्दो विद्यतेऽन्नस्यान्नस्य वपति, इति ब्रुवन्तः । तद्व्युक्तं
(भवति) भविष्यति । तदन्नमिति तस्मिन्नन्नशब्दः । औदुम्बरेण उदुम्बरमयेण सुवेण
वाजस्येमं मंसवः सुषव इति प्रत्युचं ग्राम्यान् हुत्वाऽऽरण्यान्नुहोति—वाजो नः
सप्त इति ।

केचिन्—तिलमाषवीक्षियवधिरङ्गवणवो गोधूमा इति सप्त ग्राम्याः । वेणुश्चामाकादय
उदाहृता आरण्याः । उभयविधधान्यसमुदाये चतुर्दशभिर्होमः । एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य
होमं विधत्ते—अन्नस्यान्नस्य जुहोति (तै० सं० ६-४-९) इति । असां येषं

तत्तद्वन्नप्राप्त्यर्थमीदृशो होमः । चोदकप्रसां जुहुं वाधितुं साधनान्तरे विधत्ते—औदु-
म्बरेण छुवेण जुहोति (तै० सं० १-४-९) इति ॥ ९ ॥

पितुं नु स्तोत्रं महोधर्माणं तविषीम् । यस्य त्रितो
व्योजसा नृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ स्वादो पितो मधो
भितो वयं त्वा बह्वमहे । अस्माकमविता भव । उप
नः पितवाचर शिवः शिवाभिरुतिभिः ॥ मयो-
भुरद्विषेण्यः सस्ता मुशेवो अद्वाधाः । तव त्वे पितो
रसा रजाः स्यनुविष्टिताः ॥ दिवि वाता इव
श्रिताः । तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्व(ष्ट)ते
पितो ॥ प्रस्वात्या(शा)नो रथा(सा)नां तुविशीवो
इवेरते । त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ॥
अकारि चारु केतुना तवाहिमवसाऽवधीत् । यददो
पितो अजगन्निवस्व पर्वतानाम् ॥ अत्रा चिक्षी
मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः । यदपामोवधीनां
परिश्रमा रिशामहे ॥ वातापे पीव इज्जव । यतै
सोम गवाशिरो यवाशिरो भंजमहे ॥ वातापे पीव
इज्जव । करम्भ ओषधे भव पीपो घृक्त उदारमभिः
वातापे पीव इज्जव । तं त्वा वयं पितो वषोभि-
र्गावो न हव्या सुषुदिय ॥ देवेभ्यस्त्वा सधमाद-
मस्मभ्यं त्वा सधमादमिति हुत्वा हुत्वा पात्र्याः
संपातमवनयेत् ॥ (स्म० १४) ॥ ६ ॥

हुत्वा हुत्वा पात्र्यां संपातशेषमवनयति सर्वानाम् ॥ ६ ॥

अपिवा यस्यान्नस्याग्रे जुहुयात्तस्येधं कुर्यात् ॥ ७ ॥

श्रीस्मार्तरोक्तानुवादः ॥ ७ ॥

यजमानायतन औदुम्बर्यामासीनमाग्निवन्दारब्धं
कुष्णाजिने संपातैरभिविधत्ति ॥ ८ ॥ दक्षिणे वा
पक्षान्स्मिन्कुष्णाजिने ब्राह्मणं व्याघ्रचर्मणि राजन्यं
वस्तचर्मणि वैश्यं पशुकाममिति ॥ ९ ॥ नित्यव-
देके समाममन्ति ॥ १० ॥ देवस्य त्वा सवितुः
मसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णी हस्ताभ्यां बृहस्पतिः

साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रः साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति राजन्यम् । अग्नि-

* साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वैश्यम् ॥ १२ ॥

पुरस्तात्प्रत्यह्तिष्ठन्पश्चात्प्राङ्मुखमासीनं शीर्ष-

सोऽभिषिक्त्याऽऽभुत्वादन्वयस्तावयति ॥ १३ ॥

दक्षिणं प्रत्यपि पक्षं यत्र प्रजापतेर्हृदयेन कृतमुपस्थानं तथोदुम्बरीमासन्दी-
भृतिश्चाप्य तस्यामासन्त्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुपरि लोमानि यथा भ्रूयन्ति तथा
विकृतीर्ये (प्रसार्ये) तस्मिन्कृष्णाजिन आसीनमुपाविष्टं प्राङ्मुखमाग्नेमन्वारभ्य स्थितं संपा-
त्तैरश्वशोभैराभिषिञ्चति ब्राह्मणम् । व्याघ्रचर्मणि राजन्यं क्षत्रियम् । कागस्याजिने वैश्यम् ।
कृष्णाजिने ब्राह्मणवर्चसकामं क्षत्रियं वैश्यमपि । वस्ताजिने तु पुष्टिकर्म ब्राह्मणमपि ।
देवस्य त्वा, इत्यनुद्गत्य मन्त्रं, पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति
ब्राह्मणमभिषिञ्चति । पूर्ववदनुद्गत्येन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति क्षत्रियम् ।
पूर्ववदनुद्गत्य बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वैश्यम् । 'मन्त्रविपर्यासमेके समामन-
नन्ति' (आप० श्रौ० १७-४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु-देवस्य त्वा सवितुरित्या-
इम्य सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्वन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्यभिषिञ्चति । माहे-
न्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते । यथाऽग्निचित्याथामिति ■ एव धानपेयपाठो दर्शित
इति । इह तु प्रत्यक्षपाठः । 'अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्यहैव वा अग्ने। तन्मः'
(तै० सं० १-१-२) इति प्रत्यक्षपाठो ब्राह्मणे । प्राङ्मुखमासीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्प्राङ्मुखः
स्थित्वा हुतशेषमागुत्वाद् वाचन्मुखं तावदेव स्तावयति । अत्राभिषिक्तस्य माहा-
त्म्यं दर्शयामासस्तम्बः—'तदाहुर्होतव्यमेव नहिमुषुषाणः कंचन प्रत्यवरोहन्तीति' (आप०
श्रौ० १७-७-१) इति । तदाहुर्ब्रह्मवादिनोऽन्ये शाखान्तरस्था होतव्यमेव त्र्यभिक्ते-
कर्म श्रेष्ठः कर्तव्य इति । न ह्यभिषिक्तः सन्यजमानः कंचन इष्टं गुरुमपि प्रत्यवरोहति,
साम्राज्यीयं ब्रह्मसंस्तुतं न कुर्यात् । एषोऽभिषिक्तस्य धर्मः ॥ १० ॥ ११ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कृष्णाग्नौ श्वेतवरसायै पयसा दध्ना षोडश्वरी*

सुचं पूरयित्वा न क्षोषासेत्याहुतिं जुहोति ॥ १४ ॥

अग्निर्देवता । दधिहोमो शाखान्तरस्यः ॥ १४ ॥

ऋताषादृतधामेति षडभिः पर्यायैर्द्वादशगृहीतेन

द्वादश राष्ट्रभृतो जुहोति ॥ १५ ॥ पर्यायमनुद्गत्य

तस्मै स्वाहेति पूर्वायाहुतिं जुहोति ॥ १६ ॥ ताभ्यः

स्वाहेत्युत्तराम् ॥ भुवचस्य पत इति रथमुखे

पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ (स्व० १५) ॥ दक्षत्रा पर्यायै
 रथस्यस्याऽऽहवनीये धार्यमाणं रथशिरोऽभि
 जुहोति । रथशिरसा जुहोतीत्येकेषाम् ॥ ७ ॥
 समुद्गृहीतं रथमध्ययोरावसथं हरन्ति ।
 अनुनयन्ति ग्रीनश्चरश्चतुर इत्येकेषाम् ॥ १८ ॥
 तान्संस्थानध्वर्यवे ददाति ॥ १९ ॥

कामाहुतीः षड्भिः पर्यायैः परिवर्तकैर्द्वादश जुहोति । राष्ट्रभृन्मन्त्रैः—ऋतावाङ्मृतधामा,
 ऊर्जो नामेत्येषमन्तः पर्यायः । सकृदेवोक्त्वा तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः । ताम्यः
 स्वाहेत्युत्तराहुतिः । एवमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु विभागः । ऋतावाङ्मृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स
 इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा इति । तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो माम ता इदं ब्रह्म
 क्षत्रं पातु ताम्यः स्वाहा इत्येवं मा भूदर्थसंबन्धो विभागः । परिपाठसामर्थ्यादन्यथा
 परिपठितस्य मन्त्रस्यान्यथा क्रिया न युक्ताऽसति कारणे नोहेत् । अर्था-
 न्नाभिदधाति प्रकृतिवदित्यत उहः क्रियते विकृती प्रकृतिवच्छन्दोभावात् ।
 भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तमी । भुवनस्य पत इति सप्तमी जुहोती
 त्यापस्तम्बः । पर्यायानधिकृत्यैषा श्रुतिर्विदधाति । भुवनस्य पत इति त्रयोदशी
 जुहोतीत्यन्या श्रुतिराहुतीरधिकृत्य, एवमेकार्थस्वाच्छ्रुतिद्वयस्य । एतेन त्वाख्यातं पर्या-
 यमनुद्गत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः, ताम्यः स्वाहेत्युत्तरा । एवं पश्चाऽऽहुती रथमुखे
 पश्चात् । केचिदाहुः—आहवनीयस्य रथशिरो धार्यमाणमभिजुहोतीति । पश्चमिर्दशभि-
 र्वाऽभिहुतास्वाहुतिषु रथमुख आहवनीयस्योपरिष्टाद्धार्यमाणेऽध्वर्योरावसथं नयन्ति,
 उद्यम्यैव हरन्तो न कर्षन्तोऽनुनयन्ति पश्चाद्रथस्य ग्रीनश्चान् । यदि पष्टवाही त्रिचु-
 ग्रथः । चतुरो वा । यदि चतुर्युग्रथः । तानश्चामर्थं चाध्वर्यवे ददाति । मृषाश्वानां
 प्रतिग्रहः पृथग्रथस्य । न चोहः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वान्मन्त्राणाम् । यजमानो हि निमित्ते
 तिस्रो बहवा द्वे वा बहवे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना ग्रीन्वातनामानि
 जुहोति ॥ २० ॥ कृष्णाजिनपुटेन वा ॥ २१ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना वात एव हूयते त्रिः । न होतस्य वायोरवदानं
 शक्यते गृहीतुम् । भाष्यकारस्तु—अञ्जलिना तिस्र आज्याहुतीः, इति । कृष्णाजिन-
 पुटेन वा वातहोमः । नञ्जलिना । उपदेशोऽपि वायुरेषात्र हूयत इति ॥ २० ॥ २१ ॥

अग्न उदधे यात इधुर्युषा नामेति पञ्चभिः
पर्यायैः प्रदक्षणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशं पञ्चाऽऽज्या-
हुतीर्जुहोति । मध्य उत्तमेन माह्मुस्वः ।
समीची नामासि प्राची दिगिति षड्भिः
पर्यायैर्दध्ना मधुमिश्रेण षण्महाहुतीर्जुहोति । अथा
सर्पाहुतीर्यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचो
जुहोति ॥ २२ ॥

अग्न उदध इत्यसमासेन पञ्चाऽऽज्याहुतीः । वायुः प्रकृत इत्याज्याहुतीरित्युच्यते ।
समीची नामासि प्राची दिगिति दध्ना मधुमिश्रेण सर्पाहुतीः षट् । असमासेन परिक्र-
म्यासि प्रतिदिशमभिजुहोति । पञ्चमी षष्ठी च माह्मुस्व एव पञ्चादुपरिष्ठाज्जुहोति । अनु-
परिक्रामादित्यर्थः । हेतयो नाम स्येति षण्महाहुतीर्जुहोति । यथैव सर्पाहुतीर्मधुमिश्रेण दध्ना ।
तिस्रो रुचो यास्ते अग्न इति ॥ २२ ॥

सुवर्णघर्मस्वाहेति पञ्चार्काहुतीर्हुत्वा ॥ २३ ॥

अर्काहुतीः पञ्चाऽऽज्येनैव ॥ २३ ॥

वेदिस्तरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

अथैर्ना नार्हणा बहुलं प्राचीनं स्तीर्त्वेति शैलानसोक्तेस्तरणादि सौमिकं प्राग्धि-
ष्णियनिवपनात्कृत्वा सर्वतः प्रसृते दृशीकवः संपरेयुः इत्येवमन्तं विधायोपवपनप्रत्या-
ज्ञायश्चयनम् ॥ २४ ॥

प्रमाम्न इत्येतेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रमिष्टकाभिर्धिष्णि-
याश्विनोति । एकैकेन मन्त्रेणैकैकं धिष्णियमु-
(म) पवर्जयति । अष्टावासीप्रतीय उपदधात्यश्मा
नवम इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥ द्वादश चतुर्विंशति
वा होत्रीय एकादशैकविंशति वा प्रशास्त्रीये
षण्मार्जालीयेऽष्टावितरेषु ॥ (खे० १६) ॥ तव श्रिये
व्यजिहीत पर्वतो यवा मोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।
इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो
अर्णवम् । बृहस्पते अतिपदर्थो अर्हीत् । एवा
पित्र इति तिसृभिर्ब्राह्मीभिर्ब्रह्मसदने यमो दाधार
पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् । यमाय सर्वमि-

नस्ये यत्प्राणाद्यायुरक्षितम् । यथा पञ्च यथा
 पदयथा पञ्चदशर्षयः ॥ यमं यो विश्रात्स मृया-
 यथैक ऋषिर्विजानते ॥ त्रिकटुकेभिः पताति बहु-
 चरिरेकमिदं बृहत् । गायत्री त्रिष्टुप् छन्दांसि सर्वा
 ता यम आहितेति तिसृभिर्यामीभिर्माजालीये त्वेष
 वयं रुद्रं यज्ञसाधवं कुकषिमवसे निह्वयामहे ।
 आरे अस्महेव्यं हेडो अस्य तु सुमतिमिदं यमस्या
 हृणीमहे ॥ अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षय-
 दीरस्य तव रुद्र मीदुः । सुन्नायान्निदिशो अस्मा-
 क्रमा च सारिष्ट वीरा जुहवाम ते हविः ॥ मृदा
 नो रुद्रोत नो मयः कृषीति तिसृभी रंद्नीभिश्चा-
 त्वाले हव्यं धीणीहि हव्यं श्रीणीहि हव्यं पच
 हव्यं अपय हव्यमसि हव्याय त्वा हव्येभ्यस्त्वा
 हव्यं सीदेत्यष्टौ शामित्रे हव्यसूदोऽव ते हेड
 उदुत्तमं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति
 तिसृभिर्घारुणीभिरवभृथे (तामु मचरन्ति ।
 स्वण्डाः कृष्णा लक्ष्मणाश्चोत्कर उदस्यति अव-
 शिष्टाश्च) ॥ २६ ॥

ममाग्रे वर्षो विहयेष्वित्यनुवाकेनैकेष्टका ऋचा ऋचोपधीयते प्रतिमन्त्रम् । हिरण्य-
 केशिनस्तु—‘एकैकयर्चा एकैकधिष्णिगमपवर्जयन्ति । इतिश्रुत्यन्तरम् । तैत्तिरीयाणां
 तु यद्विहव्या उपदधाति, इत्युक्त्वा ‘ होतुर्धिष्णिय उपदधाति’ (तै० सं० १-४-
 ११) इति । विहव्या इति बहुवचनमेकैकस्मिन्बहुभिरिष्टकाभिर्धिष्णियपरिमाणामि-
 क्षिनोतीति । अहमा नवमा (म आ) धीधीयेऽष्टाविष्टकाश्चतुरस्ता (आ) दीर्घा इति
 नियमो नास्ति । (ममाग्रे इत्यारभ्य) नवभिर्क्रोम्भिरुपधानम् । अहमा तु मध्य
 एकस्या ऋचस्त्यामः । उपधाय क्रमेण चयनं भवति । होत्रीयं प्राशास्त्रीयं ब्राह्मणाच्छं-
 सीयं पौत्रीयं नेष्ट्रीयमच्छावाकीयमिति । ततो ब्रह्मतदनं मार्जालीयमिति । यदा द्वाद-
 शहोत्रीयं तदा पञ्चमी दशमी च द्विरभ्यस्यते । यदा षोडश तदा पञ्चमी चतुरावर्तते
 दशमी च । सप्तैकविंशतिस्तदा द्विरेकैका उत्तमा तु त्रिः । यदा चतुर्विंशतिस्तदा

पञ्चमी, अष्टकृत्वोऽभ्यस्यते दशमी च । एवं संख्यां पूरयेत् । एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये
षड्विष्टकास्तु मार्जालीयेष्टावष्टान्येषु धिष्णियेषु उपधानमनुदेशेऽपि चतुरश्रा वा भवन्ति
धिष्णिग्याः परिमण्डला वा । केचित्त्वाहुर्गुणविकारेषु परिमण्डला इति । तेषां धिष्णि-
यानां यस्य यावत्प इष्टका उपधास्यन्ते शर्करा अपि पारिश्रितास्तावत्प एव पारिश्रय-
णार्थाः । अच्छावाक(स्य) धिष्णियोपधानं कृत्वा ब्रह्मसदने पञ्चोपधाय विह्व्यास्तव
श्रिये इति षष्ठी । बृहस्पते अति यदर्थो अर्हात्, इति सप्तमी । बृहस्पतेः समनयदित्थ-
ष्टमी । मार्जालीये विह्व्या उपधाय तिस्रो यमो दाधारेति च तिस्र उपपदधाति ।
चात्वाले विह्व्याः पञ्चोपधाय त्वेषमिति षष्ठी । अस्या(स्या) मत इति सप्तमी । मृदा
भो हृद् इत्यष्टमी चात्वाले । हव्यं प्रीणीहीति यजुर्भिरष्टौ शामित्रस्थामे । ततोऽवमृष-
स्थामं गत्वा विह्व्याः पञ्चोपधाय—अव ते हेड, उदुत्तमं, तत्त्वा याभि, इत्युपपदधाति
तिस्रः, कृत्वा पारिस्तरणं पूर्वं पञ्चादुपधानमिष्टकानामिहाप्यवमृषे तासु प्रथरणं साङ्ग-
स्त्वावमृषस्य काले । भाष्यकारस्तु—नर्हिर्भिजुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति बर्हिः
प्रत्याग्रायत्वाद्विष्टकानां प्रचरन्तीति तस्मिन्नेव काल उपपदधाति नास्मिन्काल इति ।
अस्मिन्काल इति न्यायः । अस्मिन्काल उपहिता अपि तृणप्रत्याग्राया एतेनैव तृणं
ग्रहियते । सण्डाः कृष्णा इष्टका यासां च किञ्चिद्बिह्वं च न सर्वत्र लोहितास्ता
उत्करे क्षिपति । अवाशिष्टा अपि गुणयुक्ता हित्वोत्करे क्षिपति । २९ ॥ ११ ॥

यत्प्राग्यूपसंमानात्तत्पूर्वैकयूपमेकादश वा यूपान्-
न्संमिनोति ॥ २७ ॥ तेषामग्निष्टं पूर्वेषुरुच्छ्रपति
॥ २८ ॥

यत्प्राग्यूपसंमानात्तत्पूर्वं कर्म—अध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरेति तं
तमभिक्रमत्येवमादि पूर्ववदाग्न्याभिमन्यैवपत(न्त)मविकृतेन ज्योतिष्टोमेन विधिना ।
वधप्येकादश यूपस्तथाऽपि वेदिसंमितेनैव न त्यागेण विमानम् । एकयूपं वा कर्त्तव्यं ।
अग्नीषोमीयकाल एकादश वैकादशिनधर्मेण वेदिसंमिता । साग्निचित्ये वेदिसंमिता[वा]
एवाऽऽप्तानां रक्षाक्षविमानं लभ्यते तेषां यूपानाम् । योऽग्निष्टः ॥ पूर्वेषुरग्नीषोमीय-
काले मिनोति । वेदिसंमानविधानं कथं लभ्यत इति पुनरालभ्यते ये त्वग्निष्टादाश्विनं
गृहीत्वोच्छ्रि(च्छ्रि)यन्ते (इति) प्रधानकालत्वादङ्गानाम् । अग्नीषोमीयकाल एव ।
येऽप्यग्निष्टाद्विज्यैकादशधा वेदिम् । एष एकाहेषु विधिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अथैव वा । इतराज्ज्वो वा । अग्नीषोमीयस्य
पशुपुरोडाशं निरूप्य देवसुर्वा हवीरूपमु-
निर्वपन्त्यग्नये गृहपतय इति यथानुवाकानाम् ।

पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च इविषाः समानः
स्विष्टकृदिदम् ॥ (ख० ॥ १७) ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

श्रो वेत्यहीनार्थः । श्रो वा आवन्तः पशव आलभ्यन्ते तावतामुच्छ्रयो यूपानाम् । यया
द्विरात्रे षष्ठं पूर्वेऽह्न्यालभ्यन्ते षडुत्तर इति । त्रिरात्रे तु प्रथमेऽह्नान त्रयः पशवो
द्वयोर्लभ्यणं यूपयोरग्निष्ठ एवाऽऽलभ्यत आग्नेयः । द्वितीये यूपचतुष्टयं पशवश्चत्वारस्तथा
तृतीये । एवमन्यत्राप्यहीनेषु विभागः । सधे तु प्रत्यसविभागः । यदि यूपैकादशिनी
स्यात्, अन्वह्न्यह्न्यहनि न तु प्रथमेऽह्न्युच्छ्रयः, अग्निष्ठस्य विद्यमानत्वात् । द्वितीयप्रभृति-
ष्वहःसु एकैकस्य समानम् । दीर्घसत्रेषु पशुरेवाऽऽवर्तते न यूपोच्छ्रय उच्छ्रितत्वात् ।
श्रो वेति विकल्पविधानाद्द्विरात्रादिवपि अग्नीषोमीयकाल उच्छ्रयणं लभ्यते । अग्नीषोमी-
यपशोः सर्वसोमार्थत्वादेकयूपे वा सर्वे ऐकादशिनी (न) आलभ्यन्ते । स तु यूपस्तेषामेवैकोऽ-
ग्निष्ठ इति । अग्नीषोमीयकाल एव द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीयते । प्रतिपशु स्वरुः (रवः)
स स्वरुसिः पशुन्यर्धयति इति लिङ्गात् । अग्नीषोमीयस्य पशोः पशुपुरोडाशं निरु-
प्याष्टौ देवसुवां हवीषि निर्वपति—‘अग्नये गृह्यतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
ऋणानां त्रीर्हीणाः सोमाय वनस्पतये इशामाकं चरः सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं
द्वादशकपालमाशुनां त्रीर्हीणाः रुद्राय पशुरतये गावीधुकं चरं बृहस्पतये वाचस्पतये
नेवारं अरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महान्नीर्हीणां मित्राय सत्यायाऽऽ-
म्नानां चरं वरुणाय धर्मतये धवमयं चरम्’ (तै० सं० १-८-१०) इति ।
षष्टिभिः (षष्टिसंख्यै) रेव दिनैः पच्यमाना आशुर्नीहयः । स्थूलबीजं महान्नीहयः । आम्ना
धान्यविशेषाः । कमलबीजमित्येके । अत्र याजुषहौत्रसत्त्वे त्वमग्ने बृहद्वयः (तै० सं०
१-४ ११) इत्यनुवाकोक्ता याज्यापुरोनुवाक्या ग्राह्याः । समानं तु स्विष्टकृदिदं
स्विष्टकृषेडा च पशुपुरोडाशस्य मुख्यत्वादग्निगुणकः स्विष्टकृत्स देवसुवामपि भवति ।
इडाप्राशनं च मैत्रावरुणषष्ठो भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्नायां महादेवशास्त्रिककलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

पशुकाल एकयूप एकादश पशुमुपाकरोति एकादशसु वा ॥ १ ॥

पशुकाले प्राप्ते पशुनेहीति । आग्नेयं सक्तीयं पशुमुपाकरोति आप० श्रौ० १७-
(२-२) इत्यापस्तम्बः । भिवृता यूपे परिवीय कतुपशुकोऽपि लभ्यन्ते, तेषां प्रदर्शन-

माग्नेयग्रहणम् । भाग्यकारस्त्वाग्नेय एवोक्त्यादिषु सर्वसंस्थासु च लभ्यते पुनर्विधाना-
दिति । न त्वन्यासु शास्त्रासु संगच्छते कतुपशुप्रदर्शनार्थं इत्येव संगच्छते । एका-
दर्शसु चेति । वेदिसंमितां मिनोतीति पुनर्विधानात् । एकयूपे चैकादशिनानां यद-
ज्ञावेकादशिनीं मितुयात्, इति यूपभेदनिन्दां कृत्वा एकयूपत्वं चैकादशिनानां विधी-
यते । एकादशिनीति च यस्यां यूपभेदस्तामेवोपचरन्ति । 'वज्रो वा एषा संमीयते
यदेकादशिनी' इति सा समर्था 'प्रत्यश्च यज्ञः संमर्दितोयेत्पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य
प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय' इति श्रुतेः । न पश्चैकादशिन्यां पात्नीवतं यूपैकादशिन्यामेव 'सर्वे
वा अन्ये यूपः पशुमन्तः, इति बहुत्वं यूपानामुक्त्योपशयपशुविधानादुपशयोऽपि यूप-
भेदद्वारकः । तस्मादेकयूपेचैकादशिन्येषु न भवति सौभ्रामण्यां च । तच्च कात्यायनेनाप्यु-
क्तम्—'यूपैकादशिन्यामेवोपशयपात्नीवतौ न पश्चैकादशिन्याम्' इति । अतश्च पशुगणे
बाहिः सोमे तत्र संमर्दितस्याभावात्पात्नीवतः, यूपभेदद्वारत्वात्तूपशयः क्रियते । साग्नि-
चित्य एवैकयूपो लभ्यते तत्रोक्त इति । अन्येषु तु गणेषु बाहिस्तन्त्रवर्तिषु यूपभेद एव ।
यज्ञेषु यूपेष्वालभेत, इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

अग्निं युनज्मि शवसा धृतेनेति तिसृभिः मातः-

सवनेऽग्निमभिमृशति ॥ २ ॥

पुरस्तात्प्रातरनुवाकादशवसूपावहृत्य सोमम्, अग्निं युनज्मीति तिसृभिरभिमृशते-
वाग्निं युनक्ति, यज्ञबाधनार्थं न मन्त्रान्तेनाभिमृशति 'यत्सर्वाभिः पञ्चभिर्युज्येयात्'
इति दोषमुक्त्वा—'यज्ञायक्षीयस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभिमृशति' इति तदप्यभिमर्शनं, नमो
अस्तु मा मा हिंसीरिति द्वाभ्यामभिमर्शनं योग एव वक्ष्यति स्वयमेव सूत्रकारः
॥ २ ॥

दक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य
कृतं चित्रं देवानामित्यवेक्ष्य मधयदिनेऽध्वेनाच-
क्ष्माप्य ब्रह्मणे ददाति ॥ ३ ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते प्रतिहर्षे तत इति कृते हिरण्यमयं पात्रं मधुनः पूर्णं शतमानस्य
हिरण्यस्य कृतं चित्रं देवानामिति यजमानोऽवेक्ष्याध्वेनावच्छाप्य (पणं कारयित्वा)
ब्रह्मणे ददाति हिरण्यपात्रम् । तस्य प्रतिग्रहोऽग्रे हिरण्यमिति तस्य हिरण्ययत्वात् ।
हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति, इति पात्रस्य प्रतिग्रहणं न मधुनः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवे कल्याणीर्दक्षिणा दद्यात् ॥ ४ ॥

अध्वर्यवे कल्याणीः सुरूपा बहुमूल्यश्च ददाति यदि चिनोत्यध्वर्युः । तथा चोक्तं
ब्राह्मणे—'ते वा एतं यजमान एव चिन्वीन यदस्यान्यश्चिनुयाद्यतं दक्षिणाभिर्न राध-

येदग्निमस्य वृद्धीत योऽस्याग्निं चिनुयात्तं दक्षिणामी राधयेदग्निमेव तत्स्पृणोति' (तै० सं० १-६-९) इति चयनव्यापारं यजमान एव कुर्यात् । अध्वर्युर्मन्त्रान्ब्रूयात् । यदा यजमानश्चिनोति तदा न दक्षिणा वदाति । यदाऽध्वर्युश्चिनोति तदा यजमान एव बहुमूल्या गा अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः । न यजमानाय दक्षिणाप्रागमेव विशिष्टमध्वर्यवे वदाति न ब्रह्मण इति भाष्यकृत् । अधिकमध्वर्योश्चिन्वत इति न्यायः । न ह्यङ्गनिमित्तं प्रधानदक्षिणां (वि) कुर्यात् । बोधायनमतिश्च—आरण्यकानुवाकेनात्राध्वर्यवेऽग्निदक्षिणा वदाति शतं सहस्रमन्विष्टकां वेति । शतं सहस्रं वा रौप्यकमुद्रा इत्यर्थः । ॥ ४ ॥

यदस्याग्नाग्निनुयायत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्नि-
मस्य वृद्धीत ॥ ५ ॥

तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निमेव तोषयति ॥ ५ ॥

अपाकृते यज्ञायाज्ञि(त्री)यस्य स्तोत्र एकया प्रस्तुत
एकस्या वा गीतायां समुद्रे ते हृदयमिति द्वाभ्या-
मग्निमभिष्टुशति ॥ ६ ॥

अथायज्ञीयस्य स्तोत्रे वर्तमान एकया ऋचा प्रस्तावे कृते नमस्ते अस्तु ॥ भा
हिंसीः, नमस्पथ इत्येव मन्त्राभ्यां द्वाभ्यामभिमर्शनम् ॥ ६ ॥

हारियोजनेन चरित इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापा-
मित्याग्निविमोचनीयामेकाहुति जुहोति । वि ते
मुश्वामीति ॥ ७ ॥

नन्वज्ञौ श्रूयते—‘अग्निं युनाजि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेव दद्युनक्ति पञ्चाभि-
र्युनक्ति पाकृत्तो यज्ञः’ इत्याग्नियोगः । तथा—‘इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां
सुचं जुहोतीत्येष वाऽग्नेर्विमोकः’ इति । सोऽयमग्निविमोकः किं प्रधानमात्रापवर्गे स्यादुत
साङ्गप्रधानापवर्ग इति । यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्तदपवर्गे विमोकः, साङ्गप्रधानार्थत्वे
तु योगस्य सर्वान्ते विमोकः । तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः । तस्मात्सर्वापवर्गे
विमोक इति पूर्वपक्षं कृत्वा ‘पाकृत्तो यज्ञः’ इति वाक्यशेषेण यज्ञार्थतया योगस्य । अतः
प्रधानापवर्गे विमोक इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम् । एवं च सौमिकमपि वरणं यदवृता
वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याऽऽश्मिच्छेत्, इति यज्ञसंयोगाद्वाग्निसंयोगतुल्यन्यायं केवल-
प्रधानार्थं भवति । तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेन प्रत्याश्नातं होतृवरणं प्राप्नोति । तत्र न

होतारं वृणति इति प्रतिषेधोऽवकल्लसो भवति । इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थ-
त्वादवभृथे पृथक्वरणप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो न स्यादिति च लिङ्गमुक्तम् । तथा द्वाद-
शाहे अहरहर्द्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति, इति प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनं द्वादशाहे । इतरथा
साङ्गप्रधानार्थत्वं आद्यन्तयोरेव योगविमोक्तदर्शनं स्यादिति ।

ननु—प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्यापूर्वत्वादवभृथस्य वैष्टिकवरणप्राप्तिः । तत्र कश्चिदाह—
अपूर्वत्वाया एवायमर्थव्याप्तो होतृवरणाभावे लाघवं स्यादिति । स चापूर्वत्वपक्षे वरणप्राप्तौ
सत्यामवकल्प्य(ह्य)ते नाम्यथेति । वयं तु ब्रूमः— यद्यप्यपूर्वोऽवभृथस्तथाऽप्याज्यभा-
गयोस्तत्र सद्भावाद्धेतुश्चाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थम् । न हि दार्ष्टिकं
वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् । अतोऽसत्यप्यतिदेशे होतृवरणस्याऽऽज्यभा-
गार्थतयाऽस्त्येवावभृथे प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध इति । तादृदं भाष्यकारयिप्रधिकरण-
व्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णितौ । वाक्य-
शेषाऽवभृथलिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वग्नौः सर्वार्थ-
त्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः । न न वाक्यशेषदशाद्विशेषः । योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्तत्र
तावत्सर्वार्थत्वं गम्यते पञ्चसंख्यागुणाविधौ वाक्यशेषः श्रुतः । न चासावुरपत्तिवाक्या-
धगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्तयितुम् । किं च यज्ञशब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयाममेव ।
अतो न तद्वशात्केवलप्रधानार्थत्वम् । अवभृथे च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि
सौमिकस्य वरणस्य घटत एव । सौमिकं हि वरणमानस्यैव प्राकृतं तु होतृवरणं
प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सौमेष्विषु कार्यमिति द्वादशे
वक्ष्यति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः । द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोक्तदर्शनमस्मिन्नेव
पक्षे घटते । विधानार्थं होतृवरणं नानुवादमात्रम् । आनर्थक्यात् । तेन सर्वदौ सर्वान्ते
च सकृदेव योगविमोक्तोऽन्योन्यायतः प्राप्त्योर्वचनेनाहरहर्शोगविमोक्तौ विधीयेते । तस्मात्स-
र्वार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोक्तः ॥ ७ ॥

एकादश समिष्टयज्ञेषु जुहोति ॥ ८ ॥

नवाऽऽध्वरिकाणि हुत्वा—इष्टो अग्निराहुतः

स्वाहा कृतः पिपर्तु नः । इष्टं हविः स्वाहेदं

नम इति दशमैकादशे जुहोति ॥ ९ ॥

एकादश समिष्टयज्ञेषु जुहोतीति वचनादध्वरिधानि नव हुत्वा घातारतिरिति ।
इष्टो यज्ञो भूगुभिराशीर्दा वसुभिः स्वाहा । तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणे ह यसीय
स्वाहा । केचिदेकमन्त्रं कुर्वन्ति । तमेव द्विरावर्तयन्ति दशमैकदश समिष्टयज्ञेषु इति
वैश्वानसोक्तेः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनुबन्ध्यावपायां हुतायां यदाऽऽकृता-
त्समसुस्रोदित्येतेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रमा-
कृतीर्जुहोति ॥ १० ॥

अनुबन्ध्यावपायां हुतायां वपने कृते स्नाते च पात्नीवतः । तस्मिन्समासेऽग्नेर्वि-
मोक्तः । (औदुम्बरी* सुचं धृतस्य पूरयित्वा—इमं* स्तनमूर्धस्वन्तं घयापामित्यग्नेर्वि-
मोक्तो हूयते ।) ततः पशुपुरोडाशाद्यनुबन्धाशेषम् । यदि त्वामिक्षा, तां हुत्वा वपनं
स्नानं पात्नीवतं च कृत्वा देविकाहविर्भिः (प्रचरणादि) प्रचारादिसक्तुहोमे कृते धूमा-
नुमन्त्रणे च । यदाकृतादिति दशाऽऽहुतीरध्वर्युर्जुहोति ॥ १० ॥

आपं त्वाऽग्ने मनसंति मयास्यदात्मी(सि)भिरग्निमुपतिष्ठते ॥ ११ ॥

यजमान-इति बोधायनः । योऽयं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाप, काले
ज्यात् । 'इत्याहैषा वा अग्नेरासित्तयेवैनमाप्नोति' (१-५-७) इति । एवैव मन्त्रपा-
ठानुष्ठितिरग्नेः प्रापिका । तस्मात्तयैवाग्निं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

येऽग्रयः पुरीष्या इति यत्र स्वीयमग्निं पश्यति
तमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

केचित्तु—प्रत्यवरुह्य चित्यात्पुनर्मन इत्युपतिष्ठते चित्यम् । अयं नो नभसा पुर
इत्युपस्थानादि यजमानस्य वृष्टिरसीत्यन्तम् । तत आत्मी(सि)भिरुपस्थानम् । येऽग्रयः
पुरीष्या इति । आपं त्वाऽग्ने वशयेति लिङ्गात् । 'अग्निचित्ये वशा नित्या' इति न्यायः ।
आप्यकारस्तु विकल्प एवेत्यात्मी(सि)भिरुपस्थानम् । प्राजहितं समारोप्यैवमादिकर्म,
इति वैश्वानसादयः ॥ १२ ॥

उप त्वाऽग्ने दिवे दिव इति तिस्रभिरग्न्येषामग्नीन्द्रष्टा(ष्टा) ॥ १३ ॥

अग्न्येषां यजमानानां चितिं दृष्टोपतिष्ठते । प्रयास्यक्षेत्र यावन्नाध्यवस्यत्युदवसानी-
याधदेशं यजमानः । केचित्तु—यावज्जीवमग्न्येषामग्निमु(शीन्द्रष्टो) पस्थानं कुर्वन्तीति
॥ १३ ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या
चाऽऽमिक्षया ॥ १४ ॥

उदवसानीयान्ते च कृतेऽग्निं चित्वाऽग्निगुणकेन क्रतुनेष्टाऽनन्तरं सौत्रामणी मैत्राव-
रुणी चाऽऽमिक्षा । विना पर्वणीति आष्यकृत् । आगामिपर्वणीति न्यायः । शक्यते कालं
संपादयितुमिति ॥ १४ ॥

अग्निं चित्वा संयत्सरं न कंचन प्रत्यवरोहेन
पक्षिणोऽग्नीयात् ॥ १५ ॥ यावज्जीवं वर्षति

न धावेन्न रामामुपेयात् द्वितीयं चित्त्वाऽन्यस्य
स्त्रियमुपेयात् ॥ १६ ॥ न तृतीयं चित्त्वा कांचनो-
पेयाद्धार्या उपेयात् ॥ १७ ॥

संवत्सरं कंचिदपि न प्रत्यवरोहेत् । प्रत्युत्थानं ॥ कुर्यात् गुरुणामपि । यदा त्वमि-
षेकः कृतस्तदा यावज्जीवं संवत्सरमनभिषेकेऽपि । रेतःसिञ्जतत्वात् । नहीमे कंचन प्रत्यवरो-
हतस्तदेनोर्जतमिति । रामा यस्य शूद्रा कपेणाऽऽनीता सोऽपि यजमानस्तां संवत्सरं
नोपगच्छति । पक्षिमांसस्यापि संवत्सरमभक्षणम् । मास्तिष्कं मस्तकमांसं तस्य च ।
अग्निचिद्वर्षति देवे न धावेद्यावज्जीवम् । यदि तु कथंचिद्विस्मृतौ धावेद्यस्मात्स्थाना-
द्भावनं कृतं तदेव स्थानमावर्तेत । द्वितीयमग्निं चित्त्वाऽन्यस्य वर्षस्य भार्या-
मैविक्रमे(ये)णाऽऽहतां नोपगच्छेत्संवत्सरं न यावज्जीवं रामातुल्यत्वात् । तृतीयमग्निं
चित्त्वा कांचिदपि समानवर्णामपि संवत्सरं नोपगच्छेत् । सर्ववर्णानां सवर्णां त्ववश्यं
वर्तव्या द्वयोर(व्याऽ)धिकारश्रुतेः । कामतस्तु प्रवृत्ताभामसवर्णभार्या न साऽवश्यं
वर्तव्या ॥ १६ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अग्निं चित्त्वा य एतस्मिन्संवत्सरे न विरोचेत । स

क्रतुमारभमाण एकचितीकमग्निं चिन्वीत ॥ १८ ॥

अग्निं चित्त्वाऽग्निगुणकेन क्रतुनेष्टा य एतस्मिन्संवत्सरे यस्मिंश्चित्तोऽग्निस्तत्पिंश्चेदस्या-
वृद्धिमर्षति हासो धनधान्यानामिति । केचित्तु—अवृद्धिमतामप्येतत्कर्मत्साहुः । एत-
स्मिन्संवत्सरे यस्मिंश्चित्तोऽग्निः ॥ क्रतुमाहरमाणोऽभीष्टमेकचित्तीकमेव प्रस्तारं चिन्वी-
ताग्निम् । पूर्वचित्तस्याग्नेः समानमिष्टकाभिः षष्ठी चित्तिरिति श्रुतेः ॥ १८ ॥

सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्राः

॥ १९ ॥ यथार्यं लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् ॥ २० ॥

सलिलाय त्वेत्यष्टौ नाना मन्त्रा उत्तरवेद्यामुपधाय पूर्वं त्रिःपमाणायां कृतायां
पूर्वाग्निद्वयार्थां वाऽवान्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसदां चितिः, प्रवृत्तिवद् व्याघारणान्तं
कृत्वा प्रकृतिवद्विरमणम् । अग्नीषोमीयदिवसे पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य चयनं, षष्ठी चिति-
रिति श्रुतेः । अवयवत्वादग्निधर्माणामप्रयोजनम् । अग्नेर्हेते वर्मा नैकदेशः शक्नोति
प्रयोज्यम् । एकचितीकं चि-न्वीतेति पुंलिङ्गनिर्देशात्तेन तुल्यः प्रस्तार एकः । अप्रति-
ष्ठायां तु निमित्तेऽग्निं चित्त्वा न प्रतितिष्ठति षष्ठ पूर्वाश्रितयो भवन्ति, अथ षष्ठीं चितिं
चिभुत, इति तुल्यत्वादस्यामपि चितिधर्माः क्रियन्ते । न त्वग्निधर्माः कर्षणादयः ।
प्रचर्य पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसम्भ्याम् । औपवसध्ये सुब्रह्मण्यान्ते, अग्नेण

प्राप्स्यंश्मष्टौ नाना मन्त्रा लोकंपृणाश्चैकस्य प्रस्तारस्य सादयतीत्यादि श्वेतमश्वं पुरस्ता-
 ल्यन्तीत्येवमन्तं कृत्वा श्वेतस्याऽऽलम्भः । तत वाङ्म आसन्नित्यारोहणं चितेः । ततः सलि-
 लाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा उपदधाति । ततो लोकंपृणाभिः [प्रच्छादयति ।] सोऽयं
 प्रथमधिकारो भवति भरद्वाजमताच्च । उत्तरवेद्यभिमर्शनमात्मन्यग्निग्रहणं स्वयंचित्याऽभि-
 मर्शनं तत्त्वा यामीति [पारिचरणं] चान्यश्चत्वाल्लिखते गायत्र्यभिमर्शनान्तं प्रथम-
 चितिषत् । आपराह्णिकीभ्यां प्रचर्याश्चपारिणयनम् । ततः प्रवर्ग्योद्वासानादि ज्योतिष्टोम-
 षत् । केचिच्छष्टौ नानामन्त्रा उपधाय लोकंपृणा उपधीयन्ते । ततः पुरीषम्, इति
 यावदुक्तं कुर्वन्ति तस्मिन्नेव तु कले ॥ १९ ॥ २० ॥

अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संवत्सरे न प्रतिष्ठेत्स
 क्रतुमारभमाण एकचितीकमग्निं चिन्वीत संयच्च
 प्रचेताश्चेति पञ्च नानामन्त्राः । यथार्थं लोक-
 पृणाः । अथ पुरीषम् ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नेव संवत्सरे स्थानाद्वा प्रच्यवते वृद्धिर्वाऽस्य न भवति स क्रतुमभीष्टमाहर-
 माणस्तेन यक्षक्रतुना क्रियेत, इत्येकचित्तीकमेव पूर्वाग्निप्र-तारतुस्यं चिन्वीत । पञ्च
 पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत इति श्रुतेर्विप्रतिषेधात् । पूर्वाचितिभिः समानसंख्य-
 त्वाच्च ह्यग्निषूपारिष्टाच्चीयते षष्ठीं चितिः । चयनविधिः सर्वं च । एतयोस्तु कामविपर्या-
 समेके प्रतिष्ठार्या निमित्ते सलिलाय त्वेति । अथ यो नर्ध्नुर्यादिति द्वितीयः संयच्च प्रचे-
 ताश्चेत्येवं विपरीतौ कामावेके शास्त्रिनः पारिपठन्ति ॥ २१ ॥

पुनश्चितिं व्याख्यास्यामः । सा त्रिष्वर्थेषु श्रूयते
 अ(तेऽस्र)वणार्थं वा समृद्धयर्थं वा संतानार्थं
 वा ॥ २२ ॥ अ(अस्र)वणार्था व्याख्या-
 स्यामः । यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन
 यजेत ॥ २३ ॥ यज्ञैवास्य पूर्वोऽग्निश्चितः स्यात्त-
 दपरमन्धवसाय यजेत ॥ २४ ॥ अपिवा येन-
 र्धय इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकंपृणाः ।
 अथ पुरीषम् ॥ २५ ॥

पुनश्चितिरीति श्रूयतेऽअ(स्र)वणार्थे—यां वा एषोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति वै
 सा । पुनश्चितौ चीयमानायामग्निचितिर्वीर्यवत्स्यामाहुतयो भवन्ति, इत्यअ(स्र)
 वणार्थे । समृद्धयर्थेऽपि पुनश्चितयः—पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्या, इत्युद्भिकामस्य ।

संतानार्थे—आ तृतीयात्पुरुषादन्नमति, इति । संततिश्चाविच्छिन्ना । अन्नं चाऽऽतृतीयात्पुरुषाद् भवति । यः संतानार्थे पुनश्चितिं चिनुते ।

तत्रास्त्रवणार्था चितिरुच्यते—यदीष्ट्या यदि सोमेन यजेत योऽस्य चितः पूर्वोऽग्निस्तमन्ववसाय तस्मिन्नाहवनीयः पूर्वचिते त्वग्नीं स्थाप्यते । दर्शपूर्णमासाद्या इष्टयस्तासामन्वन्वाधाने पूर्वचितस्याग्नेः समीपं गच्छति । पूर्वचितेऽग्नावाहवनीयं स्थापयति । वेदिदेशे स्थापयित्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्नीं । समाप्तायामिष्टौ प्रविशति । एवं नित्यकाम्यनैमित्तिकानां विधिः । पशोस्त्वग्नेस्तृतीयो मामः परस्य चारत्निस्त्वानीया चितिरेव चोत्तरवेदिस्थानीया । प्रणयनकाले तु न्याधारणप्रभृति संभारनिवधनान्तं क्रियते । यथाप्रकृत्युत्तरतो यूपस्थान्यो यूपः, समानमन्वत् । सोमेऽपि यथाऽऽसीदामिष्टौ पूर्वा वेदिस्था लक्षणे चोत्तरवेदिस्थानीया साग्निचिज्ज्योतिष्टोमवदन्यत्सर्वं यूपम- (पाश्च) पूर्वम् । नित्यनैमित्तिककाम्येषु सोमेष्वेवं विधिः । एषोऽश्न (स) वणार्थाः ।

अपि वा नान्ववसाय पूर्वचितमग्निं यागः । अग्निहोत्रमिष्टिं च गृह एव करोति । जातायामुत्तरवेद्यां पशौ सोमे च, पशौ शम्यामान्नायां दशपशुयां सोमे न्याधारणान्तायां कृतायामुत्तरवेदिपरिमाणा दग्धा इष्टका आनीय प्रणयनाद्यारोहणान्तं कृत्वा पूर्ववत्— ' येनर्षय ' इत्यष्टावुपधाय लोकं पृणान्श्च चितिरुच्यतेऽक्षपारिणयनान्तं कृत्वा प्रथमा चितिस्तत्कृत्वाऽग्निप्रणयनादि परिषयः संभाराश्चोपर्थशौ धार्यमाणे, ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय पश्चात्सर्वं पशुनन्ववन्त्सोमे तु मध्यमायामुपसादि प्रोक्षणान्तं कृत्वोत्तरवेदिं प्रकृतिवद्विरम्य (हृत्य) श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य न्याधारणमिष्टकप्रणयनादि पूर्ववदारोहणान्तं कृत्वा चयनमुत्तरवेदिपरिमाणाभिरिष्टकाभिः पूर्ववदध्यावभितास्तिष्ठेताम् । येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा लोकं पृणेति लोकं पृणास्ततश्चितिवल्लप्स्यादि गायत्र्याभिर्मर्शनान्तं कृत्वा प्रथमचितिवत् ; ततः आपराह्णिक्यौ, अक्षपारिणयनं प्रवर्ग्योद्वासनादि ज्योतिष्टोमवत् । प्रणयने चोपर्थशौ धार्यमाण ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय परिषयः संभाराः, सर्वं ज्योतिष्टोमवत् । द्वितीयो विविरश्न (स) वणार्थायाः ।

अपि चोत्तरवेद्यामुपर्थशौ धार्यमाणे पशौ सोमे च प्रजापतिस्त्वेष्टुत्तरवेदिमभिमृशति । ततो न्याधारणप्रभृति संभारनिवधनान्तं कृत्वेत्येवमादि प्रक्षिपति । तृतीयो विधिः । चतुर्थ्यर्थोऽपिवा तिस्रः स्वयमातृष्णास्तासामुपधानकल्प उत्तरवेद्यां कृतायां सोमे पशौ वा पूर्ववत्प्रणयनाद्यारोहणे कृते स्वयमातृष्णां प्रकृतिवत्सामान्तां कृत्वा पृष्ठो दिवीति पुरीषक्षेपः । स्वयमातृष्णायामेवं विहितायां तेनैव प्रकारेण सा द्वितीयसामान्ता द्वितीया । ततः दुरु(री)षविधानेन तृतीया । तस्याः दुरीषं चितिवल्लप्स्याक्षपारिणयनान्तं पुरीषवर्जं पञ्चमो विधिः ।

अपि वा तिलः स्वयमातृणां स्तिलश्च विश्वज्योतिषस्तासामुपधानविधिः । पूर्ववत्सर्वं कृत्वा स्वयमातृणां सामान्तायां कृतायां पुरीषमथ विश्वज्योतिः प्रथमेन मन्त्रेण । अपि स्वयमातृणां द्वितीयाऽपि, सामान्तां स्वयमातृणां कृत्वा पुरीषम् । विश्वज्योतिर्द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीयस्यां स्वयमातृणामुपधीयमानायां विश्वज्योतिः प्रथमा तृतीयेन मन्त्रेण । अथ स्वयमातृणां तृतीया सामान्ता । अथ पुरीषम् । ततश्चित्किलप्त्याद्यादि पुरीषवर्जमश्वपरिणयनान्तं कृत्वा प्रथमचितिवत् । एवं पशौ । सोमे तु विधिः पूर्वोक्तः । यद्यने त्वष्ट्रो लोकं पृणा उत्तरवेदिपरिमाणा उपधीयते । प्रणयनादि पूर्ववत्कुर्यात् । ततः पुरीषं—पृष्टो दिवीति । तत एकादश लोकं पृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततो द्वादश लोकं पृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततश्चित्किलप्त्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जमश्वपरिणयनान्तं प्रथमचितिवत् । अश्व(स्त्र)वणार्थायां सोमे क्रियमाणायां लोकं पृणा-विधिमेवेच्छन्त्यन्ये । नान्यम् । इतरो विधिः पशवेवेति । अनग्निचित्यात्पुनश्चित्किल-सामान्यात् । प्रथम(मा)विकारस्थात् । भाष्यकारस्तु य उक्तो विधिः सर्वत्र न प्रथम- (मा)विकारत्वमिति षष्ठो विधिरश्व(स्त्र) वणार्थायाम् । समृद्धयर्थायां द्वितीयमग्निं चिन्वानो द्वितीयस्यां चितौ षोडशोष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकं पृणा अथ पुरीषम् । ततश्चित्किलप्त्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जं द्वितीयचितिवत् ॥ २९ ॥

शोभूतेऽष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकं पृणाः । अथ पुरीषम् । शोभूते एता नानामन्त्रा द्वादश च लोकं पृणाः । अथ पुरीषम् । अथ समृद्धयर्था ध्याख्यास्यामः । अग्निं चित्वा य एतस्मिन्स-वत्सरे नर्ध्नीति । स क्रतुमारभमाणस्त्रिचितीक-मग्निं चिन्वीत । सलिलाय त्वा सणीकाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश च लोकं पृणाः । अथ पुरीषम् । शोभूत एताश्च नानामन्त्रा द्वादश च लोकं पृणाः । अथ पुरीषम् । शोभूत एताश्च नानामन्त्रास्त्रयोदश च लोकं पृणाः । अथ पुरी-षम् । संतानार्थायां तु तृतीयमग्निं चिन्वानस्तु-तीयस्यां चितौ येनर्षय इत्यष्टौ च नानामन्त्रा अपरिमिताश्च लोकं पृणाः । अथ पुरीषम् ॥ (ख० १९) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढविरचितस्य श्रौतसूत्रे द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

ततः श्रोभूत एकोनविंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकपूणाः पुरीषान्तम् । ततश्चितिकल्लघ्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्णं तृतीयचितिवत् । ततः श्रोभूते च विंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा द्वादश च लोकपूणाः पुरीषमुपधाय चितिकल्लघ्यादिचित्यन्तं चतुर्थीतुल्यः पुरीषवर्णमेष समृद्धचर्थायाः । संतानार्थायास्तु चितिरुच्यते । तृतीयमग्निं विन्वानस्तृतीयस्यां चितौ नानामन्त्रा उपधाय येनर्षय इत्यष्टावुपधाति । उत्तरवेद्यायश्चावेव नान्यत्रेति उत्तरवेदिग्रहणं क्रियते पुनः पुनः । ततो यथार्थं लोकपूणाः पुरीषं, चित्यन्तं च पुरीषं तृतीयचितिवद्देवा संतानार्थायाः ।

अथो तत्त्वाहुर्ब्रह्मवद्विनो न चेतस्या पुनश्चितिः, इति सूत्रान्तरे च समृद्धचर्थायाः संतानार्थायाश्च काम्बस्वदेवाभित्यत्वं बोध्यम् । अश्र(स्त्र)णार्था तु मित्या प्राप्ता । सर्वा ह्याहुतीः सवीर्या इच्छन्ति तस्याः प्रतिषेधो विकल्पार्थः । तामपि चिनोति विकल्पेन । एष रुद्रः सर्वाग्निचित्यायाः । यथा व्यघ्नः सुतो बोध्यते तथेयं (धा५यम) स्तवणार्थायां क्रियमाणायां बोध्यते । अतो न चेतन्या । अन्ये त्वाहुश्चेतव्येति । यथा ब्राह्मणः श्रेयान्वयं प्रयच्छन्तं बोधयति सुप्तमपि तथाऽत्रापि बुद्धस्येज्या क्रियते ॥

(नैवमग्निचिद्वैवाग्निं वर्षति न धावेत्' (जै० सू० १-३-१०) इत्यादीनि चयनानन्तरमेव भवन्ति कत्वन्ते वेति संशये

धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदनन्तरम् ।

यतान्यतः प्रवर्तेशाऽऽहिताग्निवत्तादिवत् ॥

नैवम् ।

भावनायां निमित्तत्वं धातुस्तदुपसर्जनम् ।

तस्याश्च फलनिर्वृत्त्या निर्वृत्तिरुपलक्ष्यते ॥

न ह्यत्र चयनस्वरूपनिर्वृत्तिनिमित्तं तत्करणिका त्वारिकर्मिका भावना भूता निमित्तं तस्याश्चाभ्युपकारो भाव्यः । सोऽपि च क्रतुं साध्यतोऽग्रेषारणं तच्चाऽऽ क्रतुसमाप्ते-
र्विततं न तः प्राक्निवृत्तं भवति तन्नित्यथा च विना न भावनानिर्वृत्तिः फलापवर्गि-
त्वाद्भावनानामाधानस्य त्वस्मिगतमदृष्टं भाव्यम् । तच्चानन्तरमेव निर्वृत्तमिति विशेषः)
॥ २३ ॥

इति सत्यमवादाहिरण्यवेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितयां प्रयोगचन्द्रिकायां
द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

अथ द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पठलः ॥

अथ कानिचित्काम्यधनानि दर्शयति-

काम्यान्भीन्व्याख्यास्यामः । तेषामाकृति-
विकारा ब्राह्मणन्याख्याताः ॥ १ ॥

तान्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थसंयोगश्चानियमश्च तत्प्रयोगे छन्द-
श्चितं चिन्वीत पशुकाम इति । यानि प्रकृतौ
छन्दासितैरभि चिन्वीत । अष्टौ गायत्रीः ।
मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ २ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः कुकुदिस्थमुवाकोक्ता नानाछन्दोयुक्ता मन्त्रास्तैरेव चितो न तु यजु-
भिरिति छन्दाश्चितस्तादृशमग्निं पशुकाममधिनुयात् ।

अथ वा— छन्दश्चितमिति काम्या गुणविकारास्ते शुल्केऽनुकृन्ता हि प्रथम
इत्युपदिशन्ति (सूत्रकाराः) । छन्दाश्चित्सर्वेछन्दोभिः सर्वाणि च्छन्दांसि यजुष्मतीनां
स्थाने गायत्र्यादिभिः प्रकृतौ छन्दोभिर्धीयते यजुष्मत्यो न कियन्ते । एवं यजुष्मतीनां
स्थानेऽन्यानि च्छन्दांसि भवन्ति ॥ २ ॥

इयेनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति । षक्रपशो
व्यस्तपुच्छः इयेनाकृतिर्भवति ॥ ३ ॥

स्वर्गकामार्थो यजमानः इयेनाकृतिं चिनोति । 'इयेनो वै वयसां पतिष्ठः इयेन
एव भूत्वा सुवर्गे लोकं पतति' (तै० सं० ५-४-११) इति । वयसां मध्ये इयेनोऽ-
तिशीघ्रं पतितुं समर्थः । इयेन एव इयेनवच्छीघ्रमाभ्येव ॥ ३ ॥

कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षणानमु-
ष्मिर्ल्लोके स्थापिति । कङ्कनकृतिर्निरायतग्रीवः
शीर्षणवान्भवति ॥ ४ ॥

कङ्क इव चीयत इति इयेनमेद एव । अयं पक्षी वर्षादिंसी पक्षी पुच्छाद्विक्रौ सधं पुच्छं
दीर्घं आत्मा मण्डलशिरश्च । शीर्षणानिति । प्रशस्तशिरस्कः । प्रभूतत्वेनोच्छ्रितः
शिरसः प्रशस्तत्वम् ॥ ४ ॥

अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकाम इति
चतस्रश्चतस्रः सीताः संहिताः कृषति ॥ ५ ॥

अलजो नाम भासारुयः कङ्कसमानाकृतिः पक्षिनिशेषः । स इव चीयत इति
किम् । चतुःसीतमिति द्वादशत्वस्य प्रत्याशानाच्चतुष्टयम्, तिस्रणां स्थान एकैका ॥ ५ ॥

प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति शकटाकृति-
भवति ॥ ६ ॥

प्रउगमनोमुखम् । यावानग्निः सारत्तिप्रदेशतो द्विस्तावती भूमिं चतुरश्रां कृत्वा
पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणीं प्रदशालिखेत् । लेखयोरन्तः प्रउगाकारो दृश्यते । तद्वि-
चीयत इति ॥ ६ ॥

उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रा-
तृव्यभुद्रेण प्रतिजनिष्यमाणानित्युभयतः शक-
टाकृतिर्भवति । यथा विमुखे शकटे ॥ ७ ॥

प्राक्पश्चाच्च शकटमुखसदृशमुभयतः प्रउगम् । तेनोत्पत्तान्भ्रातृव्यवानिनाशयति । उत्प-
त्त्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ॥ ७ ॥

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति परिमण्डलो
भवति ॥ ८ ॥

रथचक्रवर्तुलत्वेन चीयत इति रथचक्रचित् । यावानग्निः सारत्तिप्रदेशस्तावती
भूमिं परिमण्डलां कृत्वेत्यापस्तम्बवैधायनौ ॥ ८ ॥

द्रोणचितं चिन्वीतास्रकाम इति द्वयानि तु खलु
द्रोणानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तत्र याथा-
कामी ॥ ९ ॥

द्रोणे हि धान्यं परन्त्यतो धान्यस्थानसहितमलं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पश्चात्स्वरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति ॥ १० ॥

विज्ञायत इति शेषः ॥ १० ॥

समूहं चिन्वीत पशुकाम इति समूहमिवेष्टका
उपदधाति ॥ ११ ॥ दिक्षु चात्वालात्स्वात्वा
तेभ्यः पुरीषमभ्युहतीत्येकेषाम् ॥ १२ ॥

समूहमर्हतीति समूहः ॥ ११ ॥ १२ ॥

परिचाध्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति मध्यमा
स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिधिनोति

॥ १३ ॥ सपरिचाद्योपचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम
इति परिचाद्येनोक्तः ॥ १४ ॥

मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति स परिचर्य इत्यापस्त
म्बोक्तम् । परिचर्यं चिन्वीत ग्रामकामो आग्नेव भवतीति श्रुतेः । उपचार्यं ग्राम-
कामस्य मध्यमायां चितौ मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति । नात्र
विश्याः कियन्ते ॥ १३ । १४ ॥

श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक
ऋध्नुयासीति चतुरश्रः परिषण्डलो वा । यथा
महापैतुकी वेदिरित्येकेषाम् । अन्यश्चिरित्येकेषाम् ॥ (स्व० २०) ॥ १५ ॥

श्मशानमिव चीयत इति श्मशानचित् श्मशानं शवदहनम् । यः कामयेत पितृलोके
भूतिः स्यादिति । पितरो बर्हिषदादयस्तेषां स्थाने भूतिरस्य भवतीति । स तु मण्डलश्च-
तुरश्रो वा । व्याख्याता चातुर्मास्येषु महापैतुकी वेदिः । अन्यत्स्पष्टम् । तदेवं काम्य-
चयनानि समापिनानि ॥ १५ ॥

तापश्चितं व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

संवत्सरं दीक्षितो भवति ॥ १७ ॥

द्रोणचितस्तु भवतीति सर्वस्या अस्या भूमेदेशे तपश्चिन्वन्तीति तपश्चितः
कक्षीवदादयस्तेर्ह्यस्तापश्चितः, तस्मिन्नग्नौ संवत्सरदीक्षा नियमेन भवतीति ॥ १७ ॥

संवत्सरे पर्यागते राजानं क्रीणाति ॥ १८ ॥

प्रायणीयप्रभृतिकर्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुरस्तादुपसदामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वधेदेन्द्र-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्प-
त्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं संवत्सरमुपसदोऽनु-
पसदमग्निं चिनोति ॥ १९ ॥

उपसदोऽपि न प्रकर्ष्याः । यच्चतुर्विंशतिकृत्वः प्रकर्ष्य प्रवृणक्ति परत्त्वश्रुतेर्भरद्वा-
जमतश्च । भाष्यकारस्तु—प्रकर्ष्योऽपि संवत्सरमेवेति पुरस्तादुपसदां मदन्तीभिर्मानने
कृते पञ्चहविष्कमासेष्य ऐन्द्रो वैश्वदेवो बार्हस्पत्यश्चरुवैष्णवत्रिकपाल इति । तस्यास्तदेव
प्रस्तरपरिधिस्तोर्णपक्षे याः कृत इ(मि)तिवचनात् । अस्तीर्णपक्षेऽन्यच्चतुरश्वतुरो मासा-
नेकैकेनोपसन्मन्त्रेण हूयते । उपसदमुपसदं कृत्वाऽग्निचयनं यथासंभवमिष्टकाः ॥ १९ ॥

प्रवर्धेण प्रचर्योपसदा चरन्तीत्येष विधिरुच्यते—

द्वौ द्वौ मासावेकैका चित्तिश्चतुर उत्तमा श्रीन्मा-
साश्चतुरत्तनानि व्रतानि भवन्ति । एवं त्रिस्त-
नानि द्विस्तनानि एकस्तनानि ॥ २० ॥

द्वौ द्वौ मासावेकैका चित्तिरुपधीयते, यथासंभवन्तीष्टकाः, चतुरस्तु मासानुत्तमा
चित्तिः । पञ्चमी चतुस्तनेन श्रीन्मासानेवं त्रिस्तनादीनि ॥ २० ॥

यद्वषीणामग्नेयं सूक्तं तेन संवत्सरं चिन्वीत
॥ २१ ॥ यानि दशतयीश्चाग्नेयानि सूक्तानि तेषामे-
कैकेन सूक्तेनैकैकामिष्टकामुपदधाति ॥ २२ ॥

सूक्तपरिमाणा नानामन्त्राः । यथार्थं लोकंपृणाः ॥ २३ ॥

अवषीणामग्नेयेन संवत्सरमुपधानं कुर्वन्नास्ते श्रुतिरेवं निर्णयं करोति—यद्वषीणामाग्नेयेषु ।
आग्नेयमग्निदेवत्वं, यद्येषा याज्ञि(ज्ञ)सेयी चित्तिरिति चित्तिवसामान्यात् । चित्तेस्थितेर्ना-
मामन्त्राणां स्थाने पूर्वोक्तेन न्यायेन भवन्ति लोकंपृणाश्च । लोकंपृणानां स्थाने यथार्थ-
मिति । अथ पुरीषमिति प्रकृतिक्रमेणैव पञ्चस्वपि चितिषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

आवृत्तासूपसत्सु तृतीये संवत्सरेऽभिजिता
विश्वजिता वा यजेत । सहस्रदक्षिणाः सर्ववे-
दसं व्याख्यास्यामः । परिवासं परिवासम् ॥

॥ (ख० २२) ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमश्रेऽष्टमः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमश्रः ॥

तृतीये तु संवत्सरे जाते, अभिजिद्विश्वजिद्धा । पर्वणि (यजेत) श्रुत्यन्तरास्तर्कवेदसं
विश्वजिद्विश्वयोगेनेति न्यायः । तत्र सर्ववेदसमुपरिष्टां नामिजितिवस्संच्छ(दि) विप्रभृति
च विश्वजिद्धर्माः । सर्ववेदसदक्षिणाऽस्येति च्छन्दोगब्राह्मणम् । अभिजिद्विश्वजितोः सर्व-
वेदसचर्मा इति भाष्यकृत् । अन्यासः प्रक्षसमाप्त्यर्थः ॥ २४ ॥

संस्तप्य नानाविधयाऽल्पशब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयैः ।
न्यायाननेहास्तु वितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ।
तस्मै नमोऽस्तु हिरण्यकेशिने दुर्माक्षवेदाम्बुधिपारदृशने ।
स मे स्वसूत्रार्थमिति कृपाम्बुधिर्दिशत्वजस्तं जडतां प्रणोदयन् ।

प्रयोगवैनन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्मृतेः ।
 न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
 मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
 गृह्णाति हि किमप्येव भर्तार्यद्यत्ततः कृतम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
 गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

इति द्वादशप्रश्नव्याख्या समाप्ता ।

अथ त्रयोदशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेयमुक्ताखिलसिद्धवर्गलसच्चिदानन्दसुखं मुनिन्द्रम् ।
 नमामि सूर्यार्यविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥
 गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥
 एकादशद्वादशयोर्व्याख्यातश्चयनक्रतुः ।
 वाजपेयराजसूयौ वक्ष्येते तु त्रयोदशे ॥

एवं तावत्सर्वज्योतिष्टोमः (स० श्रौ० १-१) इति सूत्रकृन्न्यायसूत्रे प्रदर्शितः
 ' सर्वकामोऽग्निष्टोमः ' (स० श्रौ० ७-१) इत्यादिना सूत्रकारेणाग्निष्टोमशब्देन
 वक्ष्यमाणसर्वकाहाहीनसत्रमूलप्रकृतिभूताग्निष्टोमसंस्थां व्याख्यायोक्यः षोडश्यातिरात्रोऽ-
 श्वोर्यामश्चाग्निष्टोमस्य गुणविकाराः (स० श्रौ० ७-१८) पञ्च संस्थाश्च व्याख्याताः ।
 अपेदानां षोडशगुणविकारभूतामवशिष्टामेकां वाजपेयसंस्थां व्याख्यातुं शिष्यावधानाय
 प्रतिजानीते—

शरदि वाजपेयेन यजेत ॥ १ ॥

वाजो देवाग्ररूपः सोमः पेयो यस्मिन्वागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् । यस्मा-
 देतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमन्नमाप्तुमैच्छन्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स
 वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् । वाजपेय इति कर्मनामधेयम् । न हि द्रव्ये गुणे वा प्रसि-
 द्धिरस्य । स च शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेत, इति सूत्रान्तरेऽपि वचनात् ।

अत्र संभारानाह बौधायनः—' वाजपेयेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयते कृष्णा-
जिनः सु (सौ) वर्णर (रा) जती च स्वमौ वस्ताजिनः शतमानः हिरण्यः सप्तदश
सुवर्णानि कृष्णलानि हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णमौदुम्बरीः रथचक्रः सप्तदशारः सप्तदश-
फलकां च श्रित्तिं सूपं च तूपरं चतुरश्रिः सप्तदशारतिं गोधूमकलापीमुष्णीषं नैवारः
सप्तदशशराः सप्तदशोषपुटान्सप्तदश वायव्यानि सप्तदश पृथुनुधानुपथामान्ततं च
वालं च सप्तदश निष्कान्सप्तदश वसनानि सप्तदश वासोभारान्सप्तदश रथान्सप्तदश
दुन्दुभीन्सप्तदश हस्तिनः सप्तदश दास्यः सप्तदशानांसि युक्तानि सप्तदश गवाः
शतानि वयसो वयसो वा सप्तदश सहस्रं वा । तस्मिन् हि सर्वाणि वयांसि भवन्ति ।
चतुर्विंशतिं पशूनेकपञ्चाशतमश्वान्वादिरीं वितृष्णीं वधैर्व्यूताम् । प्रज्ञाता आग्निष्टोमिकाः
संभाराः । स ग्रीष्मस्य अधन्य हःसु पुरस्तादाषाढ्यै पौर्णमास्यै दीक्षते ' (नौ० श्रौ०
११-१) इति । वाजपेयो द्विप्रकारौ, आपवाजपेयः कुरुवाजपेयश्च । अस्मिन्कृतौ
नाग्निचयनम् । चिन्वीत वाजपेयेऽग्निमिति बौधायनः । न चिन्वीतेति शालीकिः (नौ०
श्रौ० सू० २२-१२) इति प्रतिषेधवचनात् । केचिदत्रापीच्छन्तीति च्छन्दोगमता-
खपनं कार्यमिति । ज्योतिष्टोमसंस्थाभूतोऽपि वाजपेय इति वैखानसेकेतः । आपस्तम्बेन तु
कृत्वन्तरत्वेन वाजपेय उक्तः । कृत्वन्तरत्वं वाजपेयस्य द्विप्रकारत्वं च । तत्राऽऽप्तवाज-
पेयः प्रथम उच्यते ॥ १ ॥

तत्र वाजपेयेऽधिकारविधिमुच्यति—

ब्राह्मणो राजन्यो वा ॥ २ ॥

यतो बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः, यतो देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मणजात्यमिमानी । ब्राह्मण-
बृहस्पत्योर्ब्रह्मसंभवादिकरूप्यम् । ब्रह्माधीते भेदः वा ब्राह्मणः इति व्युत्पत्तेः । इन्द्रेणा-
प्यनुष्ठितः । यतो देवानां मध्ये इन्द्रः क्षत्रियजात्यमिमानी । इन्द्रराजन्ययोः क्षत्रसं-
भवादिकरूप्यम् । क्षत्रं नाम बलं तत्सद्भावादुभयोः । अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययो-
रेवाधिकारो ननु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' शरदि वाजपेयेन यजेत ।
ब्राह्मणो राजन्यो वार्द्धिकामः ' (आप० श्रौ० १८-१) इति ॥ २ ॥

तस्य षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तस्य वाजपेयस्य षोडशिवत्कल्पो विधिः । षोडशिनी विद्यमानत्वात् । प्रयोजनं
सोमविक्रयकाले—शुण्ठ्याऽधीलोवकर्णया सोमं क्रीणाति, इति । अथवा—सप्तदश-
दीक्षापक्षे शरदि दशम्यामुपक्रमः । त्रयोदशदीक्षापक्षे चतुर्दश्यामुपक्रमः । उभयोः पूर्वणोः

सुत्या भवति । अव प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽऽग्नेन वाजपेचेन यक्ष्य इत्युक्त्वा प्रजापति-
मन्त्रप्रदानित्युक्त्वा फलनिर्देशः । अद्भ्यश्चर्यमिति वा । नित्यो वा नित्यवदेके समामनन्ति,
इति वचनात् । नित्ये च नित्यवत्फलनिर्देशः । अन्त्यमिति वा । विद्युदसि सोमप्रवाक-
षणादि-श्लोशिवत् । सोमकयणकाले शुण्ठ्या कयणम् । एषेति निर्देशः, तस्या आत्मा
भूयो वाऽतः, इति सोमविक्रयिणोक्तेः । एकोनशतेन ते क्रीणानीति विशेषः । अस्मे
ज्योतिस्त्यादि ॥ ३ ॥

सप्तदशः सर्वो भवति ॥ ४ ॥

सर्वस्तोमानि सप्तदशस्तोमानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथवा फलसंयोगश्रुतेर्वा कल्प्यं फलमाह—

प्रजापतिमाप्नोति ॥ ५ ॥

प्रजापतिमाप्नोतीति । प्रजापतिस्थानमाप्नोति । प्रजापतिर्वा भवति ॥ ५ ॥

सप्तदश दीक्षाः । तिस्र उपसदः । एकविंशति(र्शो) प्रसुतः ॥ ६ ॥

सोमो भवतीति प्रतिपद्यारम्भः । एकविंशतिरात्रं प्रत्यभिपुतः सोमो भवतीति नित्य-
विधानाधोपसदां नाग्निचित्येत्यर्थः । छन्दोगमतात्तस्मिन्पक्षे एकविंशतिमित्यनुवाको
अक्षयपयसः । तस्य त्रयोदश दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तदशां प्रसुतः । अपि वा
सप्तदश दीक्षास्तिस्र उपसद एकविंशत्यां प्रसुतः । अपि वा तिस्र एव दीक्षास्तिस्र
उपसदः सप्तम्यां प्रसुतः (बौ० श्रौ० ११-१) इति नौशायनसूत्रम् । एकविंशतिमिति
वा कल्पान्तरम् । तथा चतुर्दश दीक्षाः षडुपसद एकविंशी प्रसुतो नाग्निचयनमेव ॥ ६ ॥

सप्तदशारत्निर्वूपो बैल्वश्चतुरश्रः खादिरः पालाशो

वा गोधूमपिष्टचपालोऽपि वा तूपरः ॥ ७ ॥

सप्तदशारत्निर्वैल्वो यूपः कार्यः । खादिरो वा पालाशो वा विकल्पः । और्ध्वश्चपा-
लोऽपि चतुरश्रो वाष्टाश्रिः । प्रतिदिशं चतस्रोऽश्रयः । गोधूमं चपालमिति चोभयथा
श्रुत्वर्थोपपत्तेर्विकल्पः । गोधूमपिष्टचपालं तु बहुप्राकृतं लभ्यतेऽश्रियादिकम् । अथवा—
प्रवर्धयेण प्रचर्वोपसदा चरन्तीत्यादि यूपकाले खादिरं यूपं करोति, बैल्वं वा सप्तदशा-
रत्निर्वैल्वं चतुरश्रिः, गोधूमपिष्टेन चपालः । नास्त्यतिरिक्तं तूपर इति श्रुतेः । यूपस्य
स्वरवस्त्रयोविंशतिः । एक एव यूपः । केचिक्तुपशूनामेकमेव स्वरं कुर्वन्ति । तदैकविं-
शतिरेव । यदा प्रतिपशु तदा त्रयोविंशतिः ॥ ७ ॥

यस्माद्युपसद्भ्यस्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता सुरायाः

कल्पेन परिभुतं सुरा संदधाति ॥ ८ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । १३९

या ते अग्ने रुदिया तनुरिति मार्जनान्ते कृते प्रतिप्रस्थाता सुरां संदधाति, यज्ञार्थं सुरां कल्पयतीत्यर्थः । लौकिकी वा पयोग्रहा वा सौत्रामणीवत् । कलौ मद्यपाननिषेधात् । सौत्रामणीवदैष्टिकी वा सौमिकी वा । ऐष्टिकी सौत्रामण्यां प्रपञ्चिता तद्वदिह सौमिकी क्रि.क)याविधर्मयुक्ता । ऐष्टिकी सोमे(सीसे)न कृत्वा तदानीमेव कृत्वा सुरेष्ट्या-दिसंभ्रान्तम् । अत्र प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति क्षौमादि सौत्रामणीवत् । लौकिकी वा । सौमिकीपक्षे क्रयादिधर्मा नार्थलुप्ता भवन्ति । सुराप्रकृतिद्वेष्ट्या (तिषास्त्रि शष्पा)दौ सोमग्रहैकवाक्यत्वात्सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्चेति श्रुतेः । वेदिमानकाले द्विपदप्रक्रमेण वेदिमानम् । सत्रो विमानकाल ऐन्द्रमसीति पञ्च च्छदीषि, विश्वजनस्य च्छयेति पञ्च, इन्द्रस्य सदोऽसीति सप्त, वैष्णवं खनामीत्येकवदुपरवमन्त्राः । खनने कृते तेनै(तैरे)व पांसुभिः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य हविर्घानस्वाधस्तात्पश्चादक्षं सुराग्रहार्थं द्वितीयं चतुरक्षं सरं करोति । चात्वालाद्विष्णियानुपवपतीत्यादि ॥ ८ ॥

रशनाकाले सप्तदशभिर्वासोभिर्वृषं परिवेष्टयति ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोः काल आगते, अणिमतः स्थविमतः प्रवीयेति कृत्वा सप्त-दशपासोभिर्वृषं परिवेष्टयति । प्रस्तरयतीत्यर्थः । अग्निष्ठस्य द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवेष्ट-यणमिति केचित् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशं निरूप्य देवसुवा-
हवीर्यनुनिर्वपति-अग्नये गृहपतय इति यथा-
समाज्जातम् । पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हावि-
षा समानं स्विष्टकृदिदम् ॥ १० ॥

एतत्तन्त्रं भवत्येव ॥ १० ॥

अथ कर्मादौ सावित्रहोममह—

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायोति
सवनादौ सवनादौ जुहोति ॥ ११ ॥

वीप्सया सर्वकर्मादौ कर्तव्यत्वमभिधीयते । येषां कर्मणामादौ सावित्रहोमः कर्तव्य-स्तानि कर्माणि ब्राह्मणेन संगृहीतानि—‘सवने सवने जुहोति’ (तै० ब्रा० १-३-९) इति । तत्तत्कर्मादौ बीधायनेनैवोदाहृतम्—‘दीक्षणीयां निर्वप्यन्तावित्रं जुहोति । दीक्षा-हुतीर्होप्यन्तावित्रं जुहोति ॥ प्रायणीयां निर्वप्यन्तावित्रं जुहोति’ (बौ० श्रौ० ११-२) इति । स्वदाति नः स्वाहेत्यन्तः । सविता देवता ॥ ११ ॥

हिरण्यमालिन ऋत्विजः सुत्येऽहानि प्रचरन्ति ॥ १२ ॥

महारात्रे बुद्ध्वाऽऽचम्य सप्त्यवर्जं ऋत्विजो हिरण्यमालिनो भवन्ति । यजमानोऽपि

हिरण्यमालीति केचित् । केचित्सदस्यस्य नेच्छन्ति । सदस्यो नित्यः । सदस्यः सप्त-
दशः ५५ध्वृणीतेति च्छन्दोगवचनात् ॥ १२ ॥

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।
ऐन्द्रस्यातिग्राह्यपात्रस्य स्थाने पञ्चैन्द्राप्यतिग्रा-
ह्यपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १३ ॥ (तेषां पूर्वेण)
तेषामैन्द्रेणातिग्राह्यपात्रेण कल्पो व्याख्यातः
॥ १४ ॥ षोडशिपात्रं प्रयुज्य सप्तदश प्राजाप-
त्यानि सोमग्रहपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥ तेषां
षोडशिपात्रेण कल्पो व्याख्यातः । पश्चादक्षं
प्रतिप्रस्थातोपयामानि सप्तदश सुराग्रहपात्राणि
ऋतुकरणो यथाऽतिरात्रे सोमग्रहकाल उपयामगृही-
तोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चभिरेन्द्रस्यातिग्राह्यस्य स्थाने
पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृहीयात् ॥ १६ ॥ तेषामैन्द्रे-
णातिग्राह्येण कल्पो व्याख्यातः । षोडशिनं
गृहीत्वा सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहान्गृह्णाति
॥ १७ ॥ तेषां षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ।
कुबिदङ्गैति सर्वेषामेका पुरोरुगाया विष्ठा जनय-
न्कर्वराणीति ॥ (ख०१) ॥ उपयामैः प्रतिप्रस्थाता
सप्तदश सुराग्रहान् । विपरीते ग्रहण्यावेके सप्ता-
मनन्ति ॥ १८ ॥ व्यतिषङ्गं गृहीतः पूर्वोऽध्व-
र्युरपरः प्रतिप्रस्थाता । पुरोक्षं सोमग्रहान्समदयति ।
पश्चादक्षं सुराग्रहान् ॥ १९ ॥

पात्रसंसादनकाले प्राप्ते, ऐन्द्रातिग्राह्यपात्रं पात्रप्रयोगात् । ऐन्द्रं प्रयुता(ज्य) तस्यो-
त्तरतः पञ्च पात्राणि प्रयुनक्ति । तेषां कल्पो व्याख्यातो वृक्षस्थानादिः सौर्यातिग्राह्य-
पात्रप्रयोगादिः । षोडशिपात्रं प्रयुज्य प्राजापतिदेवत्वानीति संकल्प्य, हो(सो)मग्रहार्थानि
प्रयुनक्ति । तेषां मतकल्पे वृक्षानियमश्चतुरश्रता च । अपरास्मिन्नेर सुराग्रहार्थं प्रयुनक्ति
सप्तदशोपयामान्युर्ध्वपात्राकृतीनि शुल्बकोशाकृतीनि तेजन्तरकृतीनि वा प्रयुनक्ति । ग्रहं
गृह्णाति परिहृत्वा प्रयोगादि ऐन्द्रातिग्राह्यातिग्रहणात्कृत्वा—उपयामादीनि गृह्णाम्यन्तराणि
श्रीणि यजुषि ग्रहणार्थानि । ये ग्रहा अपां रसमुद्रयसमिति द्वे उपरिष्टादुपयामया, उप-

[पठः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १३१

धामगृहीतोऽसीत्येवमन्ते स्वमपञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चातिग्राह्यान् गृह्णाति । एष ते योनिरिच्छाय
स्वेति गृहीत्वोपसादयति । तेषां कल्पोग्रहावकाशादि(चै)ऐन्द्रवत् । षोडशिनं गृह्णाति
अया विष्टा इति गृह्णामीत्यन्तया । (एवं) सप्तदशापि गृह्णाति । एष ते योनिः प्रमत्तपतये
स्वेति सादयति । सोमग्रहा इति ते नाम तेषां कल्पे सानुमन्त्रणादि षोडशिवत् । कुवि-
दङ्गेति गृह्णाति । अपरस्मिन्सुराग्रहायै खरे उपयामैः पूर्वध्वैश्च तैः पात्रैः सुराग्रहा-
न्गृह्णाति । कुविदङ्गेत्यनुपयामया । ओषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च । सोमविकारत्वे सोप-
धामया विपरीतेनाऽऽमनन्ति । कुविदङ्गेति सोमग्रहणात् । अया विष्टा इति सुराग्रहाणा-
मुपयामसादने सोमग्रहेष्वेव । नौषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च सुराग्रहाणां सोमविकारत्वं
तुपयामसादनं च तन्मन्त्रवद्भवति न्यातिपङ्क्तः । गृह्णात्यध्वर्युः सोमग्रहान्प्रतिप्रस्थाता
सुराग्रहान् सप्तदशापि पूर्वोऽध्वर्युः पञ्चात्प्रतिप्रस्थाता । एवं नियमः परोक्षं सोमग्रहा
नित्यानुवादः । यथायतनं ब्राह्मणपठितत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पशुकाले त्रीन्कतुपशूनुपाकरोति । मारुतीं पृश्नि
वशामुपाकरोति । सारस्वतीं च । मेधीमपञ्चद-
तीम् । मेधमित्येकेषाम् । सारस्वतीं च
मेधम् ॥ २० ॥

पशुकाले प्राप्ते त्रीन्कतुपशूनुपाकृत्य, आग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं वृष्णिमुपाकृत्य समुच्चय-
दर्शनात्ताऽऽग्नेयं पशुमिति सूत्रान्तरे । मारुतीं वशा वन्ध्या गौः । सारस्वतीदेवता च
मेधी ' आग्ने सारस्वती ' (तै० ब्रा० १-३-४) इति वाक्यशेषात् । अपञ्चदतीमप-
तितदन्ताम् । प्राग्वा मारुत्याः सारस्वती मेधी ' सारस्वत्याऽतिरात्रम् ' (तै० ब्रा०
१-३-४) इति । सारस्वतं चैकरूपं सरस्वान्देवता शालान्तरे वाक्यशेषात् । ताने-
तान्पशुविधीन्बोधयन् उदाहरति—आश्विनं गृहीत्वा षड्दशना आदाय यूपमभ्यैति
स्वर्चन्तं यूपमुत्सृज्याथैनान्पशूनुपाकरोति—आग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं मारुतीं वशामिति ।
आपस्तम्बस्थाप्रेधादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा मेधीमारुत्योर्विधिमुदाहरति—'पशु-
काले त्रीन्कतुपशूनुपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति । सारस्वतीं च मेधीम्' (आप०
श्रौ० १८-२-१२) इति ॥ २० ॥

सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनुपाकरोति ॥ २१ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियन्ते तत्रोपाकरणनियोजनादयः संनिपातिनः
प्रतिपश्चावर्तनीयास्तेषां चाऽऽवृत्तिर्ते(नै)कस्य पशोः कात्स्न्येन कृत्वाऽपरस्थापि तथैव
क्रियत इत्येवम् । किं तर्हि सर्वेषां यतः कुतश्चित्पशोरारम्य कृत्वा ततो नियोजनमिति
वक्ष्यामः । तत्रोपाकरणं यतः कुतश्चित्पशोरारम्य यत्र क्वचित्समाप्यते । नियोजनादौ

तु संदेहः किं तत्राप्यानियम उत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं स एवोत्तरापीति
नियामकाभावात्प्रथमवद्वितीयादावप्यनियमः ।

प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् ।

अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपि ॥

एकैकस्य हि पशोः पदार्था मिथः प्रत्यासत्ताः कर्तव्याः । वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यै-
श्वरन्तीति वचनावगतपश्चन्तरसाहित्यबलादन्यदीयैः षोडाशीभिः पदार्थैर्व्यवधिमुज्जानाति-
नाधिकैः । प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावद्विरेव व्यवधानं भवत्यन्यथाऽधिकैरपि स्यात् ।
तस्मात् प्रवृत्त्या नियमः ॥

वाजपेथे प्राजापत्याः पशवः 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ति' इत्येकस्मिन्काले
विहिताः सह प्रयोक्तव्याः । तेषामारादुपकारकाणां तन्त्रं द्रव्यसंस्कारास्तुपाकरणनियो-
जनादयः शस्त्रिषु भेदेन कर्तव्याः । ते किमेकैकस्य कारस्त्रेण कृत्वा ततोऽपरस्य
कर्तव्याः किंवापाकरणं सर्वेषां कृत्वा ततो नियोजनमिति ।

तत्र—

एकैको हि पशुः साङ्गान्यव्यपेतान्यपेक्षते ।

चोदकोऽप्येवमेवातः काण्डानुसमयो भवेत् ॥

प्रयोगवचनावगतसाहित्यबलेन एकैकस्य पशोर्धर्माः संस्मृताः कर्तव्याः प्रकृतौ
चोपाकरणादीनामानन्तर्यं कृतमिहापि प्रसिक्तमवसायिना चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते ।
अत एकस्योपाकरणादिकं सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यम् । वाचनिकं
तु साहित्यमारादुपकारकतन्त्रत्वादप्युपपन्नम् ।

उच्यते—

वचनेनैककालत्वं पशूनामिह बोधितम् ।

न तत्प्रयोगवचनाचोदकाद्वाऽपि बाध्यते ॥

कार्त्स्निकं प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं चोदकं चानुमानम् । प्रत्यक्षवचनेन तु
वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ति, इत्येककालप्रयोगः पशूनामवगम्यते । यस्मिन्नेव
क्षणं एकस्योपाकरणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्योपाकरणं कर्तव्यं सदृशव्यतया
केवलं न क्रियते । द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्वेतुर्येन पश्चन्तरं नोपाक्रियेतातः प्रथमं
पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः कर्तव्यः । एवं दर्शपूर्णमासादिष्वनेकप्रधानसम-
वाये पदार्थानुसमय एव न्यायो न तु काण्डानुसमय इति स्थितम् । यत्र तु प्रधान-
विरोधो भवति पदार्थानुसमये तत्र काण्डानुसमय एवेति । यथाऽश्वप्रतिग्रहेष्टौ शते
सहस्रे वा षोडाशेषु श्रव्यमाणेषु यदि सर्वेषामविश्रपणं कृत्वाऽऽश्वस्योद्घासनं क्रियेत
ततः स दृश्यते । तस्मात्तत्र प्रधानविरोधेन न पदार्थानुसमयः । (१-२-२१) ॥२१॥

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यमेवमङ्गीकृत्य विधत्ते—

इयामानुपरा एकरूपा इव भवन्ति ॥ २२ ॥

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशृङ्गच्छादिभिर्मुक्तत्वम् । एवमेव हि प्रजापतिः
समृद्धये (तै० ब्रा० १-२-४) इति शेषात् । प्रजापतिशब्देनाग्नेश्वरस्य हिरण्यगर्भ-
शरीराद्यभिन्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था इयामेव भवति । 'तम आसीत्-
मसा गूढम्' इति श्रुतेः । जगद्रूपस्य नानात्वस्थानुत्पत्तेरेकरूपत्वम् । 'एकमेवाद्वितीयम्'
इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये सति समृद्धिर्भवति ॥ २२ ॥

पर्यग्निकृतानाम् सारस्वत्यन्तान्पूर्वानालभन्ते ।

सारस्वतप्रभृतीनुत्तरान्धारयन्ति ॥ २३ ॥ सर्वेषां

प्रतिपशु बर्हिषि वपाश्रपण्यः कुम्भ्यो बृदयशू-

लाः प्लक्षशाखाश्च तन्नमग्नेर्हरणमाग्निगुरुत्तम-

प्रयाजस्तथा पूर्वेः परिवप्योऽतन्तः संज्ञप्तहोमो

रशनापुदसनमुत्तरः परिवप्यः । वपाश्रपणीनामनु

महरणमभिहोमो मार्जनं वरदानं च ॥ २४ ॥

पर्यग्निकृतानामाग्नेयमैन्द्राग्रमैन्द्रं माकृतसारस्वत्यन्तान्पशून्पूर्वानालभन्ते । त्रिवृता
यूपरशनां परिकीर्त्येवमादिषाठ्यमानहोमेषु कृतेषु प्रतिनिवृत्ते वाऽऽग्नीध्रे । सारस्वत्य-
न्तानां ये बध्यमानमित्येवमादिसारस्वतादीनष्टादश धारयन्ति यूपदेष्टस्थान एव धार-
यन्ति । अधिगु प्रतिपशोः, तयेति लिङ्गात् । प्रतिपशुरिति सूत्रान्तरात् । ऋतुपथर्थ
आरम्भः, अनेकादिनिप्रकृतत्वात् ।

अग्नेयं पद्धतिः—अग्नीदग्नीन्विहर प्रतिप्रस्थाता पशुभिरेहि इति आश्विनग्रहं गृहीत्वा
त्रिवृता यूपं परिवीच दिवः सूनवः स्येति स्वरूपां सहाऽऽदाय तन्नेण गूहनं सर्वस्वरू-
णाम् । अन्तरिक्षस्य सान्नाववगूहामीत्यवगूहनम् । अथ स्नपनं पशूनाम् । अग्नेय-
मुपाकृत्य बर्हिषि प्रज्ञाते निदधाति । सैव प्लक्षशाखा सर्वत्र । अन्ये बर्हिषी । ऐन्द्राग्रम्,
ऐन्द्राग्रपशुमुपाकृत्य, ऐन्द्रं वृष्णिमुपाकृत्य वशा वन्ध्या गौक्ष्यागी वा मरुद्भ्यश्चरत्ना
जुष्टमुपाकरोमीति गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या तदभावे प्रसूता उक्ता छागा मेधी
इत्यन्योन्यस्य प्रतिनिधय इति बोधायनः । (गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या) गोशब्दे-
नोक्ताशब्देन वा निगमाः । आश्वलायनसूत्राच्च । मेधी अपन्नदती, सरस्वत्यै त्वा
जुष्टमुपाकरोमि (मेधं वा सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ।) प्राजापत्याः शृङ्गहीनाः
इयामवर्णास्तान् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इति क्रमेण सप्तदशानां प्रागेवोपाकर-

गताष्टवपञ्चेणात्पञ्चे)षु अग्नेयैन्द्राग्र इत्यादि प्रजापत्यानां प्रथमो द्वितीयतृतीय इत्यादि
 चिह्नानि कृत्वा पादषड्द्वयो(द्वेषु . वद्वयो)पाकरणम् । एवं कुम्भीशूचवपाश्रपणीनां चिह्नं
 च । उपाकृत्य पञ्च जुहोति । प्रजानन्तः सूर्यं याहि पथिभिः, ओषधीषु प्रतितिष्ठ
 शरीरैः, येषामीशो, दिष्कर्ता—इमे यज्ञिनं भागमेतु ये बध्यमानमनुबध्यमाना, य
 आरण्याः प्रमुञ्चमाना उपाकृताञ्जशमाना यदस्थार्ज्जीवन्देवानामपि यन्तु पाथः ।
 अग्नेर्जनित्रमसीत्यभिहोमान्तम् । सावित्रेण रशनामादायेत्यादि अग्नये स्वा जुष्टं
 नियुनजिम, इन्द्राग्रिम्यां स्वा, इन्द्राय स्वा जुष्टं नियुनज्मीति प्रयाणामुत्तरतो नियो-
 जनम् । दक्षिणत इतरेषाम् । मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं नियुनजिम सरस्वत्यै स्वा (सरस्वते स्वा
 जुष्टं) प्रजापतये स्वा जुष्टं नियुनज्मीति सप्तदशानां नियोजनं क्रमेण, सर्वत्र वर्षा
 माभुवत् । (न) (धर्मानुष्ठानम् ।) अद्भ्यस्त्वोषधीभ्यः प्रोक्षाम्यग्नये स्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 मीत्यादि । इन्द्राग्रिम्यां स्वा, इन्द्राय स्वा मरुद्भ्यस्त्वा सरस्वत्यै स्वा (सरस्वते स्वा)
 प्रजापतये स्वा जुष्टं प्रोक्षामीति सप्तदशानाम् । एवं क्रमेण पेरुरसि स्वात्तमिति च । एवं
 क्रमेण स्वात्तं चित्सदेवः, हव्यः, स्वादितैनमिति वशामेध्वोः । अर्थे वेद इत्यादिसुष्य-
 माद्यर्थे प्रत्याक्रम्य सं ते प्राणः, संयजत्र सं यज्ञपतिराशिषेति पदार्थचतुष्टयं क्रमेणैकै-
 कस्य कृत्वा सर्वमुत्तरेषां ध्रुवासमञ्जनानि, दश प्रयानानिष्टा प्रयत्नशेषेण स्वरं स्वधिति-
 नाऽनक्ति । सर्वपशूनां क्रमेणाञ्जनम् । अग्नीषोमीयस्वरूपाऽऽग्नेयमनक्ति । स्वरुमुपगूह्य
 पुनः स्वधित्यञ्जनम् । ततः (ऽनः) काचित्स्वरुमादाय द्वितीयमनक्ति । ऽनरुपगूह्य न
 स्वधित्यञ्जनम् । अन्यमादाय तृतीयमनक्ति उपगूहनान्तम् । एवं सर्वाननक्ति । पर्वशि-
 करणं तन्त्रेण प्रत्यापिसृज्य, प्रजानन्त इति पूर्ववदूहः पशुपतेः पशवः । तेषां यावन्भिरे
 देवाः स्वरादनुमन्यताम् । तन्त्रेण विमोक्तः, विमुच्यमाने ये बध्यमानाः, ऊहेन रेषतीर्य-
 ङ्गपतिमित्यादि तं दक्षिणेन प्रत्यक्षमित्यन्तमेकैकस्य कृत्वा क्रमेणोत्तरेषां ता(स्वा)भ्यां
 वपाश्रपणीभ्यामन्यारम्भः । आध्राव्य प्रत्याश्राविते, उपप्रेष्य होतरजैर्दग्धिरित्यग्निगुः,
 उल्मुकाहरणं शामिप्रार्थम् । ओषध्यगोहं खननानां कृ(प्र)तिपादावेवाऽऽवर्तते प्रमुञ्चमानां
 नयनभेदाक्षानप्राण इत्यूहेन । केचिदावृत्तिः सर्वेषां पशूनां दर्भास्तरणं क्रमेण, पृथिव्याः संपृ-
 च इति । आमायूनकृण्वन्तु सं क्षपयत इत्युक्त्वा पराङ्कावर्ततेऽध्वर्युः स्वर्विदः स्य स्वर्वित्त्वा
 स्वारिता लोकविदः स्थ लोकवित् गात्रविदः स्थ गात्रवित् नाथविदः स्य नाथवित् । न वा उ
 वेताँ म्रियध्वे न रिष्यथ देवाँ इदेति पशुभिः । तत्र वो देवः सविता दधातु आशानां
 वाऽशापलेभ्यः । विश्वा आशा नोहः । अध्वर्युः, नानाप्राणो यजमानस्थ पशुभिः ।
 अपि यन्तु पाथः । यासां मूष इत्यस्य नोहः । इन्द्रस्य भागः, यो नो द्वेज्य(ह्य)
 नु तः रभध्वं, रवस्तेत्येकस्य रवेपामिति द्वयोः । यदस्य पारे वासिह्वं न्यवदत वेपिद्वं
 पलायिद्वं समज्ञाध्वं निमेहध्वं शकृत्कुरुताभयं कुरुत सर्वान्यो मृजत नमो रक्षाय

मीदुषे इति बहुषु । वासिषाणां न्यषादायां वेदिषायां पलायिषायां समज्ञासायां निमेहयां
 शकृत्कुलतममयं कुरुतं सर्वाभ्यो मृदतामिति द्वयोः । एकस्य यथाप्रकृतिः । बहुषु निष-
 णेषु क्रमेणोत्थापनम् यथाजाति उच्छ एतिष्ठा उग्मे प्रतिष्ठा उद्वशातिष्ठा यत्पशतो
 मायुनकृतो रोसि वा पद्मिराघते । अग्निर्मादिषु नोहः । निष्पत इति सर्ववपाश्रपणीनां
 तापः प्लुतशास्त्र्या सह, शमितार उपेतन पाशेभ्यः पशून्मुञ्चत । अदितिः पाश इति
 क्रमेण विमोक्तः । ग्रीवासु निहितेषु पाशेषु मुख्यैकशूलया तन्त्रेण न्युद्धास्य ततः प्रति-
 प्रस्थाता पत्नीमुदानयति नमस्त आतान् अनर्वा प्रेहीत्यावृत्तिः । पत्नीबहुत्वे—अ.पो
 देवीः शुद्धायषः, इति कृत्वा वाक्त् आप्यायतामिति कृत्वा शुद्धाश्चरिषा इत्यन्तमेकस्य
 कृत्वा क्रमेणोत्तरेषाम् । शमोषधीभ्य इत्यन्ते पशौ तन्त्रेण निनयनम् । ओषधे त्रायस्वैन.
 मित्याद्युत्कृन्तामीत्यस्यैकस्य कृत्वा क्रमेणोत्तरेषाम् । ओषधे त्रायस्वैन स्वधिते मैन५ हि५
 सी। रि]त्यन्तं जीपशौ (शोः) । उपयतो लोहितेनाङ्केत्यन्तमेकैकस्य कृत्वा संज्ञाप्ते
 पशौ रक्षसां भागः स्थ इति लोहितं न तन्त्रेण निरसनं, इषे स्वेत्यादि अच्छिन्न अग्नये
 त्वा जुष्टमुत्कृन्तामि इन्द्राग्निभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा मरुद्भ्यस्तत्वा सरस्वत्यै त्वा (सर-
 स्वते त्वा) प्रजापतये त्वा जुष्टमुत्कृन्तामीति सर्वत्र वपोद्धरणं शमिता मुष्टिना पिधानं
 करोति क्रमेण । तन्त्रेण प्रत्युष्टं क्रमेण समन्वारम्भो यजमानस्य निर्दग्धमिति तन्त्रेण
 प्रतिप्रस्थात्रे प्रदानं च । वायो वीहि स्तोकाणामित्यावृत्त्या तस्य दधभिःस्य वपाया उपा-
 सनं लङ्गानम् । अधःप्रासनं यैव आत्मनः पशुषु प्रविष्टा देवानं विष्टा मुनं चो वित-
 स्थिरे । आत्मन्वान्तसोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छयत सुविद यजमानां च मंथीमिति
 तन्त्रेणाभिधारणम् । इ५ह गा इ५हत गोपति मा वो यज्ञपती रिषत् । केचिद्यस्त
 आत्मेत्यधिकारेण, (इति) । इ५ह गा तन्त्रेणोद्धास्य, सुपिप्पला ओषधीः कृणुतेति
 तन्त्रेण प्लुतशास्त्र्या सादयति । प्रयुता द्वेषासीति पर्यायेण प्रकृतिवदासनाभिर्मर्शनम् ।
 इमानीन्द्रियाण्यमृतानि वीर्याण्यभिरिन्द्रियं पशवो चिकित्सन् । तामित देवा अवतोऽर्मा
 श्रुतानि मयि श्रयताम्, इति । केचित्—इदमिन्द्रियमिति नोह इति । घृतवति शब्द
 इत्यादि स्वाहा देवेभ्य इति हुत्वा जुहामुपस्तीर्येत्यादि प्रदानान्तं सर्वेषां पशूनां कुर्यात्
 क्रमेण । अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्येवं प्रेष्य जातवेदः । द्वितीयस्य, इन्द्रा-
 ग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदस एवं प्रेष्य जातवेदः । तृतीयस्य, इन्द्राय वृष्णेर्वपाया
 मेदसो एवं प्रेष्य जातवेदः । चतुर्थस्य मरुद्भ्यो वशाया वपाया मेदसो, एवं प्रेष्य
 जातवेदः । सरस्वत्यै मेप्याया वपाया मेदसो, एवं प्रेष्य जातवेदः । सरस्वत्यै मेवस्य
 वपाया मेदसः, एवं प्रेष्य जातवेदः । पञ्चमः । अथ षष्ठस्य हिरण्यशकलानि निघाथ
 सर्वत्र प्रजापतय इत्युपाश्रूत्वा छागानां वपानां मेदसामनुब्रूहीत्युच्यते । एवं प्रेष्य
 जातवेदो वपाभिर्गच्छ देवानित्युहः । केचिनोह इति वदन्ति । आख्यामुषादा-

सन्नेन होमः । सर्वेषां सोनाय्यवदनुमन्त्रणम् । सरस्वत्या वाचमनाद्यं पुष्य-
मित्यनुमन्त्रणम् । देवेभ्यः स्वाहेति तन्नेन परिवप्यहोमः । ऋमेण वषोद्धरणाभिषा-
र्यं, स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतमिति तन्नेन वषाश्रपणीनां ग्रहरणम् । सखावहोमस्तन्नेन
(आषतये स्वाहा) प्राजापत्यप्रचारस्य चोपाशूचैरथापिवा इति । अत्र नोह इति सूत्रकार-
केचनात् । समुत्क्रम्य वषामार्जनं कृत्वा प्रातःसवनाय प्रसर्पन्तीत्यन्तमित्यादि ततस्ता-
म्यामित्युत्पन्ने प्रतिक्ष्य तेजसो मे ग्रहानकाशकाले ग्रहणमुपस्थानं वीर्याय मे वर्षोदा
वर्षसे पवध्यामिति तन्नेन विष्णोर्जेठरमसीत्यादि निःसर्पणान्तं सौमिकम् ।

माध्यंदिनस्य कर्म—देव सविता—स्वदाति नः स्वाहा । सविता देवता । कलशोद्धर्तनं
होतृचर्मसेन वसतीविराभ्य इत्यादि ब्राह्मणमनुमोदनान्ते प्रतिप्रस्थाता सवनीयानिर्वपेत् ।
उक्तेन प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशैः सह सवनीयानां निर्वपति पुरोडाशा नित्याः, पुनर-
नुक्रमात् तस्य कर्म ।

सप्तसद्यतिः कपालानि द्वे भर्जनार्थं कपाले स्थाली शूर्पत्रयं (द्वंद्वसरावमपि) प्रयु-
मक्ति । कृष्णानिनादानादि सर्वं पूर्ववत् । (ग्रहैकात्रियुगलादि) अथ वा पाय्यस्तिस्रः
अग्नाणि सेषदय वा न प्रस्थ(स्तर) भृत्तिकास्यौदसायवमित्यग्निहोत्रहृदणी शरावं चेति
सुमपदादत्ते । वेधायय इति शूर्पत्रयं, शूर्पं पवित्रे निधाय—अग्नये जुष्टं निर्वपामि ।
इन्द्राग्निं वा जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टमिति ऋह्यः
(सरस्वती वा) अन्यस्मिन्शूर्पे पवित्रे निधाय यवाः—इन्द्राय हरिवते जुष्टं० इन्द्राय
पूषण्वते जुष्टं० अथ वा पूर्वस्मिन्निरुसत्रीहिषु पवित्रे निधाय सरस्वत्यै भारत्यै जुष्टं०
पुनर्वहनिरुसते शूर्पं पवित्रे निधाय इन्द्राय जुष्टं पुनर्व्रीहिषु निधाय सरस्वते जुष्टं०
अन्यस्मिन्शूर्पे पवित्रे निधाय नृहस्पतये जुष्टमिति नीवारान्शरावेण निर्वपति ।
द्वादश मन्त्रेण, तूष्णीं पञ्च, अथान्वावापोऽष्टादश । इदं देवानामित्यादि नानाजीवत्
अग्ने हव्यः रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्यः रक्षेथामिन्द्र हव्यः रक्षस्व मरुतो हव्यः रक्षध्वं सरस्वति
(त) हव्यः रक्षस्वेन्द्र हरिवन्हव्यः रक्षस्वेन्द्र पूषण्वन् हव्यः रक्षस्व सरस्वति भारति
हव्यः रक्षस्वेन्द्र हव्यः रक्षस्व सरस्वन्हव्यः रक्षस्व नृहस्पते हव्यः रक्षस्वेत्युपस्था-
दमम् । एवं प्रोक्षणम्—अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय वो
मरुद्भ्यो वो सरस्वत्यै (ते) वो इन्द्राय हरिवते वो इन्द्राय पूषण्वते वा सरस्वत्यै भार-
त्यै वो इन्द्राय वो सरस्वते वो नृहस्पतये वो जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणम् । सुव-
ध्वमित्यादि, उलूलप्रतिष्ठापने कृते जीहीणां यथामागं व्यावर्तय्यमिति विप्रश्नः । सर्व-
धमेकभागं षड्विपर्याप्तं सप्तममेकमणिष्ठभागम् । एवं विप्रश्नः, इदमग्नेन्द्राग्न्योरिन्द्रस्य
मरुताः सरस्वत्या (सरस्वते) इति षड्विपर्याप्तं, सरस्वत्या भारत्या इत्यग्निभ्याम् अग्नी-

भासे परिहाय भूयिष्ठेऽवहन्यते । हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा
यवानामपि प्रस्कन्दनान्तं कृत्वा हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा नीवारानोध्य
हविष्कृता धान्विसर्गः । गुदं मा निर्लेषीर्वनिष्ठं मा निर्लेषीरिति सर्वेषां पशूनां
विशसनम् । अग्निं प्रयोषिःशतिधा कृत्वा सह शूलादिभिः सर्वकुम्भीनां निष्ठपनं
कमेणीपनेषादाभादि भृगूणामित्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषाम् । पवित्राम्यां धानादि हव-
यश्रपणान्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषां क्रमेण । अवहननादिकर्म—नीवारणां प्रस्कन्दनान्तं
कृत्वा व्रीहियवनीवारणां च क्रमेण च त्रिष्फलीकरणं सर्वान्पृथक्प्रक्षाल्य तन्त्रेण
निनयनं व्रीहितण्डुलानामधियापः । अग्नये जुष्टमधिवपामीन्द्राग्निम्यां जुष्टमधिवपामी-
न्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] सरस्वत्यै जुष्टं अधिवपामि धान्यमासि ।
अथ स्वतण्डुलानां प्रकृतिवद्विभागं कृत्वा इन्द्राय जुष्टमधिवपामि (इति) अणूनि कुरुना-
दित्यन्तं कृत्वा धृष्ट्यादानादि । आग्नेयमुपधायैन्द्राग्रमुपधायैन्द्रमुपधाय मारुतामुपधाय सर-
स्वता(ती)मुपधाय [सरस्वन्तमुपधाय] इति क्रमेण कपालान्युपधाध द्वे भर्जनार्थं
कपाले उपधाय, ऐन्द्रमुपधाय, सरस्वन्तमु० बार्हस्पत्यचरुस्थालीमुपधायति । सर्वेषामेका-
दश कपालानि । आग्नेयधिकाराणामुपधाने चतुर्थस्य द्विरावृत्तिः । अष्टमस्य त्रिरावृत्तिः ।
यदन्तीराधिश्रयतीत्यादि । अग्नये जुष्टं० संवपामीन्द्राग्निम्यां जुष्टं० संवपामीन्द्राय जुष्टं०
मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] । अन्यस्यां पात्र्यां पवित्रे निधाय—
इन्द्राय जुष्टं० संवपामीति यवपिष्टं० संवपति । पिष्टान्युत्पूय तण्डुलानुत्पूयति व्रीहींश्च ।
पिष्टं कृत्वा यथाभागं द्यावर्तधामिदि चतुष्कृत्वा(स्व आ)वर्तते । न्यावर्तधामित्युत्तमौ ।
तयोरेव निर्देशः । इदं० सरस्वत्या [इदं सरस्वत] इति । आग्नेयदिसरस्वत्यन्तानधि-
श्रित्य भर्जनार्थं धाना आवपति धर्माः स्थ विश्वायुष इति । ततो व्रीहीनावपति अन्यस्मि-
न्कपाले छानार्थान् । अथैन्द्रमधिश्रित्य सारस्वतमधिश्रित्य चतुस्तपूते पयासि बार्हस्पत्ये
नीवारतण्डुलानावपति धर्मोऽसीति । पू(प्र)थनादिपुरोडाशानामन्तरितं सर्वेषाम् ।
आप्येलपं निनीय (निनयनादि) पशुपुरोडाशवत् । घृतागेहीति । उद्गासनकाले अग्नये
जुष्टमधिवारयामि, इति । अथ त्रयाणां तूष्णीं सरस्वत्यै जुष्टं, धानार्थस्तूष्णीं सरस्वत्यै
भारत्यै जुष्टं, अथ तूष्णींमैन्द्रं सरस्वते जुष्टं बृहस्पते जुष्टं सारस्वतान्तानुद्गास्य प्रकृति-
वत्सर्वनीयानुद्गास्य सारस्वतनैवारयोस्तद्गासनं क्रमेण । अलंकरणं काले ग्रहणादि । दाधि-
वर्मभक्षणान्तं कृत्वा सषनीयानासादयति पशुपुरोडाशांश्च सारस्वतनैवारयोर्नाऽऽसादनं तौ
प्रज्ञातौ विधाय यज्ञोऽसित्याग्नेयसारस्वतौ लानींश्च । अयं यज्ञ इति । क्रमेण यो नः कनीयः,
अवतमिन्द्राग्नी भुवनानुदेताम् । पशुपुरोडाशौ । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनानुदेताम् ।
यो नः कनीयः, अपतं मरुतो भुवनानुदेताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनानुदेताम् ।
यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रः पूषणश्च भुवनानुदेताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवना-

शुद्धताम् । ममाग्रे पञ्चहोत्रा (ता) । तैरध्वर्युः प्रचरति । अग्नये पुरोडाशस्यानुब्रूहि, इति
संप्रैषः । एवमिन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्येत्येवं संप्रैषः । इन्द्राय पुरोडाशस्येत्येवं संप्रैषः ।
मरुद्भ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहीति, पशुपुरोडाशानां सारस्वततैवारवज्यनाम् । माध्यन्दिनस्य
सवनस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीत्यादि । आग्नये (अग्रे) अयेन्द्राभ्योः (अग्नयोः) प्रकृतिवदनु-
मन्त्रणम् । इन्द्रस्याहमज्ञादः । मरुतामहमिन्द्रियाव्यज्ञादः सरस्वत्या अहं वाचमज्ञाधम् ।
सवनीयानां प्रकृतिवत् । समानं तु स्विष्टकृदिहम् । उन्नीयमानेभ्य इत्यादि ॥ २४ ॥

दाक्षिणौ होमौ हुत्वा । इन्द्रस्य वज्रोऽसि

वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति ॥ २५ ॥

दिवं गच्छ सुषः पतेति हिरण्योद्गृहणान्तम् । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति रथवाहनादन्तसो
रथमुपनयति । रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सज्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मा-
त्काष्ठादवरोहणं विधत्ते—इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विजित्ये (तै०
ब्रा० १-२-९) इति ॥ २६ ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वानप्सु स्नापयति ॥ २६ ॥

अप्स्वन्तरित्यश्वाननुद्धृतास्वप्सु स्नापयन्ति । उपप्लवने स्नानं प्रत्यश्व मन्त्रावृत्तिः ।
वाजिन इति मन्त्रान्तः । अथाश्वान्प्लवतीति बोधायनवैखानसावाहृतः । प्लवत्यति
जले स्नायति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्येऽपमृत्युनिवारकं रोगनिवारकं
च सारं वर्तते ॥ २७ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति प्रष्टिवाहिन रथं युनक्ति ॥ २७ ॥

आदधुरित्यन्तः । प्रष्टिवाहिन रथं युनक्ति । प्रत्यश्व मन्त्रावृत्तिः । प्रष्टिवाही
त्रिभिरध्वैर्युक्तः । त्रयोऽश्वा भवन्तीति लिङ्गात् ॥ २७ ॥

अर्षानपादाशुहेमाभित्यश्वाना रराटानि प्रतिसंमार्ष्टि ॥ २८ ॥

सेदित्यन्तः । अथास्य पृष्ठं मर्मज्यत इति बोधायनोऽप्याह । मर्मज्यते पुनः पुनः
संमार्ष्टि । पृष्ठसंमार्जनेन शोषितत्वाद्यागम्येयत्वम् । गतमन्यत् ॥ २८ ॥

तूष्णीमितरान्बोद्धश रयान्युनक्ति (स्व० २) ॥ २९ ॥

तूष्णीमितरान्बोद्धश रयान्वाजसूतः स्वं स्वं युनक्ति । केषिद्वैर्यथ इति ॥ २९ ॥

दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्वददाति ॥ ३० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते रूपेण वो रूपमित्यादिना । अभिमन्य रथादीनि चतुर्धा विमण्य
सुयो व इति ददाति । रथानेतानेव युक्तान् ददाति च दक्षिणाकाल इति दक्षिणावि-
भागः । यथा शतान्ता (नि) दुन्दुभिशता (नि) वा ददाति ॥ ३० ॥

सप्तदश निष्कात् सप्तदशाश्वान् सप्तदश इस्तिनः

सप्तदश गवाः अतानि सप्तदश गोर्युक्तानि सप्त-
दश श्वानानि सप्तदश श्वयनानि सप्तदश महान-
सानि सप्तदश वासाः सप्तदश दासान् सप्त-
दश दासीः सप्तदशाजाः सप्तदशवीर्ययसो
यसः सप्तदशघ्ने ददाति ॥ ३१ ॥

सप्तदश सप्तदशानि संप्रादयतीत्येकेषाम् ॥ ३२ ॥

अनुदिष्टासु दक्षिणासु यजुर्व्युक्तं रथमध्वर्यवे
ददाति ॥ ३३ ॥ शेषः साधारणः ॥ ३४ ॥

निष्कस्यः सौवर्णिकः दुन्दुभयो मुरवाः । अनुदिष्टावक्त्रानां निष्कयणकृते यजर्व-
क्तं रथमध्वर्यवे ददाति । प्रष्टिवाहिनमित्यर्थः । अध्वर्योः स्वीयभागो नियम्यते नाधिको
भागः । भागादधिक इति भाष्यकृत् । शेषः साधारणः । अन्तर्जितं सर्वेषां शेषा-
दक्षिणां छम्पते । अध्वर्योः शेषभागः प्रदीयतेऽधिको न्यूनो वा प्रकृतिवाग्निभज्यते यावद-
ध्वर्यव इति संशयो विभागः । सम एव विभाग इत्यर्थः । छन्दोगवचनात्ताः सममृत्विग्नयो
विभजेदिति न प्रकृतिवाग्निभागः । अपि वा समविभागपक्षे सप्तदशः सप्तदश एवेष्टितो
भागो छम्पते । तस्मात्सप्तदशो (सप्तदस्यो) नित्यः । सोऽपि महर्त्विक् । पञ्च महर्त्विजो
वृणीतेति भगवता मरद्वाजेनोक्तम् । रथप्रतिग्रहमन्त्र आधान उक्तः । अध्वस्य च देवस्य
त्वेति वरुणायाश्चामेति । देवस्य त्वेति देवि दक्षिणे उत्तानायाङ्गीरसाधानः, इत्यनसः ।
होमस्य स्त्वा देवि दक्षिणे हिमवतो हस्तिनं तेनामृतत्वमिति हस्तिनः । अर्जं दत्त्वां प्रति-
ग्रहः । अग्नये हिरण्यमिति निष्कस्य । मनवे तल्पमिति दास्याः । प्रियवचनं कृत्वा
प्रतिग्रहः । त्वष्ट्रेऽनामित्यजायाः । पूज्णेऽविमित्यवेः । आस्त्वा कृतस्तपसस्त्वा तन्वत
गुरुव्यस्त्वा वैप(य)न् सोमाय वास इति वाससः गवां शतस्य रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः ।
अन्तेयुक्तस्य यथाजाति । सप्तदश दुन्दुर्भानामुत्तानस्त्वेति प्रतिग्रहः ।

वाजपेये सप्तदश रथाः सप्तदश दास्यः । इति दक्षिणां विधाय श्रूयते 'यजु-
र्व्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति । तत्र संशयः किं यजुर्व्युक्तो रथोऽध्वर्युभागं निवर्तये-
मेति । तत्र

प्राकाशवद्यजुर्व्युक्तः स्यात्तद्भागस्य नाधकः ।

न त्वयं नाधकस्तस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥

प्राकाशो ह्यपूर्वावध्वर्यानातिकरत्वेन विधीयमानो युक्तं तत्र यत्तद्भागं प्राकृतं नाधत
इति । इह तु सप्तदश रथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि इति ।
तत्र यजुर्व्युक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं स त्वध्वर्यवेऽन्यस्मै वा कस्मैचिदातव्यः सक्त-

ध्वर्यो नियम्यते । सतश्च नायमर्थः—यदध्वर्यवे ददाति तद्यजुर्युक्तं रथमिति किं तर्हि यजुर्युक्तं यद्ददाति तदध्वर्यवे इति । तस्य च द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमाच्च दैयान्तरनिवृत्तिः । अध्वर्युभागो तु यथाप्राप्ते यजुर्युक्तो नियम्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं प्राश्नो रथानवस्थपयन्ति ॥ ३५ ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं तत्र देशे प्राश्नः प्राङ्मुखानवस्थापयेयु रथान् ॥ ३५ ॥

यजुर्युक्तं दक्षिणाध्वर्यमग्नेणाऽऽग्नीध्रं राजपुत्रोऽवस्थाय

सप्तदश प्रव्याधानिधूनस्वति प्राचीनमुदीचीनं वा ॥

३६ ॥ यत्र जघन्यो निपतति तल्लक्षणं कुरुते ॥ ३७ ॥

यजुर्युक्तं रथम् । अग्नेणाऽऽग्नीध्रं राजपुत्रोऽवस्थितो भवति । स इषु धनुषि संघाया-
स्यति निपेक्षणं करोति । स इषुर्यस्मिन्देशे निपतति तत्र गत्वा पुनरस्यति । एवं सप्तवक्त्रः
कृत्वोऽभ्यस्येत् । यत्र जघन्यं निपतति तत्रौदुम्बरकाष्ठेन लक्षणं मिवोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते मतिप्रस्थाता नैवारः

सप्तदशशराधं चतुर्धा विभज्य बृहस्पतये निर्ध-

पति पयसि श्रपयति ॥ ३८ ॥ सविष्मन्तं चात्वा-

लेऽवदधाति ॥ ३९ ॥

प्राङ्माहेन्द्राणात्पूर्वं नाना(रा)शेसासादान्तम् । तत्र विदोषः—अग्ने नयेति हुस्वा
वनेषु व्यन्तरिक्षं, प्राजापते न रथः वनेषु व्यन्तरिक्षं वरुणो देवता । शिश्वोः रुक्ते । एवं
सादितेषु नाना(रा)शेसेषु नैवारं लौकिकं सर्पिरानीय चात्वाले स्थापयति ।

प्राजापये श्रूयते—बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशराधः क्षीरे चरुर्भक्षति, इति । अस्ति ह
प्रकृतौ चतुरो मुष्टीर्विपति, इति चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च । तदुभयमिह चोदकेन
प्राप्तम् । न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाणश्चरुः संपादयितुं शक्यते । अतोऽ-
वश्यं बाधितव्ये सति किमुभयं बाधितव्यं शरावद्रव्येण मुष्टिद्रव्यं सप्तदशसंख्याया च
चतुःसंख्या किंवाऽन्यतरत् । तत्रापि किमनियमः । अथ वा मुष्ट्यानुग्रहः संख्याकोषो
विपरीतं वेति । तत्राविशेषादुभयोर्बाधः । तत्रापि समानकार्यत्वाद्द्रव्यं द्रव्येण संख्या
संख्यायेत्येकः पक्षः । सप्तदशसंख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गं, चतुःसंख्या
मुष्टिश्च निर्वापाङ्गमतो न तावत्साक्षादेकविषयत्वं येनोभयमुभयेन बाध्येत । चतुर्भि-
र्मुष्टिभिः सप्तदशशरावश्चरुं संपादयितुं शक्यत इत्यर्थाद्वाच्यः । तत्रैकत्राभेदोभयपक्षौ
प्राप्त्यबाधनं युक्तम् । तस्मादन्यतरबाधः । तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः । संख्याया
द्रव्याङ्गत्वात् प्रमाणस्य मुष्टिद्रव्यस्यानुग्रहः, संख्यायास्तु नाथ इति तृतीयः । न संख्याया

१ प्रत्यक्षः] महादेवशास्त्रिसंकलितयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । १४१

मुष्ट्यङ्गत्वं वाक्यलक्षणसमानाधिकरणब्रह्मसंबन्धबाधेत द्वितीया श्रुत्या निर्वर्णाङ्गत्वावग-
मादुभयोरपि क्रियाङ्गत्वावगमात्तुल्यत्वम् । तत्र मुख्यत्वात् संख्यानुग्रहो जघन्यत्वाच्च
मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

त० राजपुत्रो गोपायति ॥ ४० ॥

राजपुत्रो रक्षति । ब्राह्मणो वा ॥ ४० ॥

चात्वाले रथाक्षाकृति काष्ठं निखनति ॥ ४१ ॥

औदुम्बरेण कृतं निखायेति दैखानसः ॥ ४१ ॥

तस्मिन् रथचक्रौदुम्बरं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति ॥ ४२ ॥

तस्मिन् रथाक्षाकृतिकाष्ठ औदुम्बरं रथचक्रं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति । उत्तरस्यां वेदि-
श्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीम्प्रवध्नातीति वैखानसोक्तेः ॥ ४२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति यजुर्वृक्त० रथं यजमानोऽभ्येति ॥ ४३ ॥

रथस्य समीपमभ्यागच्छति यजुर्वृक्तस्य । तदेतद्यजमानकर्म ॥ ४३ ॥

अङ्गौ न्यङ्गनाविति रथचक्रे अभिमृशति । पक्षसी वा ॥ ४४ ॥

अभितः स्पृशत्यध्वर्युदित्येके । यजमान इत्यपरे । पारयन्त्वित्यन्तः ॥ ४४ ॥

देवस्याह० सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाघं

जेषमिति ॥ (ख० ३) ॥ ब्रह्मौदुम्बर० रथचक्रमारोहति ॥ ४५ ॥

रथमतिष्ठतीति बोधायनः । आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

देवस्याह० सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता ऋषिर्द्वं

नाक० रुहेयमिति यजुर्वृक्त० रथं यजमानः ॥ ४६ ॥

आरोहतीत्यनुकर्षः ॥ ४६ ॥

इन्द्राय वाघं व्रदेतेति दुन्दुभीभिर्हादयन्ति ॥ ४७ ॥

दुन्दुभिमुखं ताडयन्ति वाजसूतो नाध्वर्युः । एवमापस्तम्बेऽपि ॥ ४७ ॥

वाजसूत इतरान् रथानारोहन्ति ॥ ४८ ॥

वाजसूत इतरे (रान्) रथानारोहन्ति तूष्णीम् ॥ ४८ ॥

वाजिनो वाजजितो वाज० सरिध्यत इति नैवार-

मन्धौ गुण्याघवध्नापयन्ति । सर्वान्वा ॥ ४९ ॥

जिघ्रतेति मन्त्रान्तः । नैवारं चरुं धुर्वावश्वावध्नापयन्ति । यजुर्वृक्तस्यैव रथस्य
धुर्यो । सकृन्मन्त्रः ॥ ४९ ॥

प्रयोधेषु च लेपाभिमाष्टिं विष्णोः क्रमोऽसीति

यजुर्वृक्त० रथमध्वर्युरारुह्यान्वाजनीत्यन्वाजनिमा-

दायार्वाऽसि सप्तिरसीत्यन्धान्समसिणोति ॥ ५० ॥
 प्रोथेषु मुखदेशेषु लेपामवघ्रापणे येऽवशिष्टास्तान्स्पृशन्ति । विष्णोः क्रमोऽस्तीति
 यजुर्युक्तं रथमध्वर्युरारोहति । यजुर्युक्तं तूष्णीमधिरह्येत्येके । अश्वानि वाजयेति अश्वे
 जनिं कथाभादायाध्वर्युः, अर्वाऽसि सप्तरसि वाज्यसंज्ञि कशया तानश्वास्ताड-
 यति ॥ ५० ॥

पश्चादितरे रथा अनभ्यासादयन्तोऽनुयान्ति ॥ ५१ ॥

इतरे राजवैश्यरथकाराश्च स्वं स्वं तूष्णीं ताडयन्ति । यजुर्युक्तस्य शृष्टतो गच्छन्ति,
 इतरे रथाः । केचित्तु—क्षत्रियाद्यभावे ब्राह्मणा एव गृह्यन्ते ॥ ५१ ॥

वाजिनो वाजं घावतेति तिसृभिराघावतोऽनुमन्त्रयते
 चतसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

तिसृभिरित्युभयैर्निर्धायतोऽश्वाननुमन्त्रयते यजमानः । अध्वर्युरित्येके ॥ ५२ ॥

वाजिनां साम ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रे त्रिभिः परि-
 वर्तमाने गायति ॥ ५३ ॥

आरुढे ब्रह्मणि वाजिनां साम गायत्यध्वर्युः संप्रेषयति । तस्य गानार्थं (रथमा)
 वर्तयति । आवर्तमाने चक्रे सामगानं वैकल्पिकं देवस्याहमिति यजुर्वा अवदति जयति ।
 रुहेयमित्यन्ते । सामगानशक्तस्य—आविर्मर्या इति गानमन्त्र इति । वाजिनां
 सामं गायते (तै० ब्रा० १-३-६) इति ब्राह्मणात् । वाजिनामन्त्रार्थिनां सवन्धि
 यस्तसाम तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु सामविशेषः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः । ब्रह्मण इदं
 गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—औदुम्बरं रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह वाजिनां
 साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति । तत्राऽऽवर्तमाने ब्रह्मा गायति
 (आप० श्रौ० १८-१-४ । ११) इति ॥ ५३ ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदभयदित्युज्जितीर्यजमानं

घावत्सु वाचयति ॥ ५४ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेति घावत्स्वध्वेषु, उज्जितीरिति ध्यात्वा यजमानं वाचमत्यध्वर्युः ।
 स्तोममुदभयदित्यन्तः । सप्तदशेति वैखानसः ॥ ५४ ॥

लक्षणं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते ॥ ५५ ॥

औदुम्बरं काष्ठमार्जं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते । य आग्निं घावन्ति । उक्त्व आ-
 वेतो (तै० ब्रा० १-३-६) इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५५ ॥

ते नो अर्बन्तो हवनश्रुतो हवमिति चतसृभिराघा-

वतोऽनुमन्त्रयते ॥ ५६ ॥

चतसृभिः ब्रह्माघावतोऽश्वाननुमन्त्रयतेऽध्वर्युः । तदेवमन्त्रावकसंप्रदायमनुसृत्य

॥ पटलः ॥ महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १४३

मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो हवेष्वित्यन्त
एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थमिषं स्थ वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास ।
आपस्तम्बस्त्वेवमाह — मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते इति ॥ ५६ ॥

तिसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५७ ॥

॥ आ मा वाजस्य मसवो जगम्यादिति प्रत्यासृतेषु जुहोति ॥ ५८ ॥
॥ आ मा वाजस्येत्यृचा जुहोति दर्विहोमधर्मेण । आवापृथिवी देवता । प्रत्यासृतेषु
प्रत्यागतेष्वध्वेषु ॥ ५८ ॥

इयं वः सा सत्या संधाऽभूदिति दुन्दुभिविमो-
चनीयामेकामाहुतिं जुहोति ॥ ५९ ॥

इयं वः सा सत्येत्यनुवाकशेषेण दुन्दुभिविमोचनीयमिति ध्यात्वा जुहोति । इन्द्रो
देवता ॥ ५९ ॥

॥ सर्वान्वोपस्पृशति ॥ ६० ॥

सर्वान्वोपस्पृशति न होमः ॥ ६० ॥

वाजिनो वाजजितो वाजससृवाऽस इति नैवार-
मश्वयुग्याववघ्रापयति । यथापुरस्तात्प्रोथेषु च
लेपाग्निमार्ष्टि ॥ ६१ ॥

नैवारमश्वयुग्याववघ्रापयति । मुखे लेपाग्निमार्ष्टि यथापुरस्तादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृज्यः प्रयच्छति ॥ ६२ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृज्यः प्रयच्छतीति वचनादेकस्य वाजसृज्य एकं कृष्णलं प्रय-
च्छति । एवं षोडशमशो दत्त्वा ॥ ६२ ॥

तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति ॥ ६३ ॥

ताति पुनरादाय ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६३ ॥

मधोष्टालं च शनमानस्य कृतम् ॥ (ख० ४) ॥ ६४ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यजमानो मधुना पूर्णं शतगुण्यफलपरिमाणं सुवर्णकृतपात्रं ब्रह्मणे ददाति ॥ ६४ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

क्षत्रस्योत्त्वमसीति तार्प्यं यजमानः परिधत्ते ।

क्षत्रस्य योनिरसीति दर्भमयं पत्नी ॥ १ ॥

तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रम् । तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते—तार्प्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञेनैवैनं समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽप्यरुहत्सते । यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यद्दर्भमयं परिधापयति । वाजस्यावरुद्धयै (तै० ब्रा० १-३-७) इति । तार्प्यस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एनं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽज्ञापरोषकामिन ओषधिरूपदर्भमयेनाश्रमवरुद्धं भवतीति तदर्थः ॥ १ ॥

जाय एहि सुवो रोहावेति पत्नीं यजमान आमन्त्रयते । रोहावहीति पत्नीं प्रत्याह ॥ २ ॥

मन्त्रेण यजमानः पत्नीमामन्त्रयते । रोहावहीति पत्नीं प्रत्याह । एवं त्रिः ॥ १ ॥

अहं नाबुभयोः सुवो रोक्ष्यामीति यजमानस्त्वहं नाबुभयोः सुवो रोहेति पत्नी ॥ ३ ॥

यजमानोऽन्ततो वदति । एवं पत्नी ॥ ३ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पैः संस्जान्ते निःश्रेण्या यूपमारोहति । उभौ वा ॥ ४ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पामिति ध्यात्वा सप्तदशफलकयुक्तया निःश्रेण्या यूपं यजमानं आरोहति । एवं पत्नी । अध्वर्युरिति केचित् । तं दशभिः कल्पैरारोह-
त्यध्वर्यज्ञेन कल्पतामिति वैश्वानसः । तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः ॥ ४ ॥

सुवर्देवा अगन्मेत्यारुह्य जपति ॥ ५ ॥

सुवर्देवा अगन्मेति यूपार्घं प्राप्य जपति यजमानः । अभूमेति मन्त्रान्तः ॥ माष्ये
तु—माह उद्गृह्णाति सुवर्देवानिति । उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिव्यक्ता यज-
मानेनेदमुच्यते इति ॥ ५ ॥

वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशोऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

त्रयोदशेत्येकेषाम् ॥ ७ ॥

वाजश्च स्वाहा प्रसवश्च स्वाहा, इत्यादिभिर्द्वादशभिस्त्योदशभिर्वा वाजप्रसवीयानि ध्यात्वा जुहोति । वाजदयो देवताः । वज्रशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन

-२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । १४५

धूयेते तानि कर्माणि वाजप्रसवीयानि । विधत्ते—द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति (तै०
ब्रा० १-१-७) इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुरस्ताद्यूपारोहणादेके समामनन्ति ॥ ८ ॥

एके शास्त्रिनः परिपठन्ति यूपारोहणात्पुरस्ताद्वाजप्रसवीयं जुहुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

समहमायुषा सं मयाऽऽयुः समहं वर्चसा सं मया
वर्चः समहं प्रजाया सं मया प्रजा समहं राय-
स्पोषेण सं मया रायस्पोष इति यूपमारुह्य ग्रहा-
न्मृत्यवेक्षते ॥ ९ ॥

पत्न्यभिपत्तिं भाष्यकृत् ॥ ९ ॥

तमाश्वत्थैरूपुटैर्दीर्घैश्चक्षुषध्वनैर्द्विरास्यतो महर्त्विजः
प्रतिदिशश्चमर्पयन्ति । शीर्षतः इत्येकेषाम् ॥ आस-
पुटैर्वैश्वमनाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः ॥ (ख० ५) ॥
अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति
पश्चाद्धोता । वाजजित्वायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता ॥ १० ॥

अश्वत्थपत्रेषु कृष्णमृत्तिका ऊषान्वोभयान्वा वंशाग्रे पुटान्कृतिं कृत्वा तमारूढयज-
मन्ते(न) अग्नित् । अज्यं त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः । वैश्वानसंस्मरे तु ' तमेवमासपुटैर्धनन्ति—
अजाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः । अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति पश्चा-
द्धोता । वाजजित्वायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता, इति । ऊषखननपांसव आसास्तानश्च-
त्थपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्युपाद्वरोहन्ते यजमानं हन्युः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—
' तमाश्वत्थैरासपुटैरूपुटैश्चक्षुषध्वनैर्वा वैश्याः प्रतिदिशश्चमर्पयन्ति । महर्त्विजो वा दीर्घवशेषु
प्रबध्य ' (आप० श्रौ० १८-१-१८) इति । यथासूत्रं मुखतो धनन्ति, मुखं प्रत्य-
भिधन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

होता(हन्ता)रं वितत्य वाहु अभिपर्यावर्तते ॥ ११ ॥

हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते इत्यापस्तम्बः । यजमान इति शेषः ॥ ११ ॥

इयं ते राष्णिमन्नाय यन्त्रासि यमनो धर्ताऽसि

चरुणः कृष्णैः क्षेमाय रय्यै पोषाधेति प्रत्यव-

रोहति ॥ १२ ॥

यूपान्ते प्र(भा)त्प्रत्यवरोहति यजमानः । पत्न्या अप्यारोहणावरोहणे तूष्णीम् ॥ १२ ॥

अग्रेण यूपं वरताजिनं माचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽवृ-

णाति ॥ १३ ॥ तेजोऽसीति तस्मिन्नाजतः

रुक्मं निदधाति ॥ १४ ॥

अथाग्नेयं यूपं वस्ताजिनं प्राचीनग्रिवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिञ्छतमानं हिरण्यं
निदधात्यध्वर्युः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अमृतमसीति रुक्मे पादं प्रतिष्ठापयते ॥ १५ ॥

अमृतमसीति यजमानो हिरण्ये दक्षिणं पादमवदधाति ॥ १५ ॥

शुष्टिरसि प्रजननमसीति वस्ताजिने ॥ १६ ॥

वस्ताजिने सव्यं पादं प्रतिष्ठापयते यजमानः ॥ १६ ॥

तस्मादासन्दीमारोहति ॥ १७ ॥

तस्माच्चर्मणो भूमिमुपस्पृशन्नासन्दीमौदुन्वरी च दक्षिणायतां प्राणायतां वाऽऽरो-
हति ॥ १७ ॥

दिवं प्रोष्ठती (छिनी) मारोहती (ता) मारुतं

प्रपन्थै (इयै) कराण्यनुध्याणामेधीत्यारोहन्तम-

भिमन्त्रयते ॥ १८ ॥

दिवं प्रोष्ठिनीमारोहतामित्यारोहन्ते यजमानमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ १८ ॥

माहेन्द्रमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

अस्मिन्काले माहेन्द्रग्रहं गृह्णाति । ततः स्तोत्रोपाकरणम् । असर्जि स्तोत्रं ॥ १९ ॥

तस्य स्तोत्रमुपाकृत्याभिषिञ्चति यथाऽभिषिक्त्या-

याम् ॥ २० ॥

तस्य यजमानस्य ॥ २० ॥

रजसि श्लुषते सप्तभिरक्षपूर्वाभिरक्षहोमं जुहोति

ग्राम्यारण्यानां सप्तवदाय ॥ २१ ॥

सप्तभिः पूर्वैर्मन्त्रैर्ग्राम्या आरण्याक्षौषधीः संरुज्य सप्तवदाय । वाजस्येमम् इति
सप्तभिर्मन्त्रैः । सप्त पूर्वानक्षहोमान्जुहोति । अग्निर्देवता । वाजस्येममित्यादयः पूर्वमे-
वोक्ताः । हुत्वा हुत्वा पाश्याः संपातमवनयतीत्यादि सूत्रान्तरे द्रष्टव्यम् । परंतु
नास्त्यस्मत्सूत्रे संपातावशिष्टावनयनमस्मिन्याग इति गम्यते, क्रमविपर्या-
सात् ॥ २१ ॥

(माध्यंदिनस्थ सवनस्य) मध्यमं उक्थयपर्याये

अक्षसाम्मुपाकृतेऽत्र सारस्वतमभृतीनुत्तरानाल-

मन्त्रे ॥ २२ ॥ तेषामनभिघारिताभिर्वषाभिः
प्रचरति ॥ २३ ॥ सारस्वतस्य वषया प्रचर्य
समवदाय प्राजापत्यानां वषाभिः प्रचरति ॥ २४ ॥
नैषारेण प्रचरति हविराहुतिमभुक्तीदान्ता सांति-
ष्ठवे ॥ २५ ॥ महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा
भवन्ति ॥ २६ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीत्पदि । अतिग्राह्यहोमकाल इन्द्रौजस्विन्निति षडभिरभिमन्त्रणं
तन्त्रेण भेदेन वा ध्व (ज्व) छति वा इत्येतं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवितरेतसे
मध्यमं उक्थ्यपथ्याये अन्नसांन्युपाकृते सारस्वतनैषारयोरासादनं प्रियेण० यज्ञोऽसी-
त्थादि, तयोः प्रचारः । जुहामुपस्तीर्येत्यादि सरस्वते पुरोडाशस्यानुब्रूहीत्यादि (हीति)
सरस्वते प्रेष्य सरस्वन्तं यजेति वा । सरस्वतेऽहमन्नादः । बृहस्पतेऽनुब्रू ३ हीति
बृहस्पते (तये) प्रेष्य । बृहस्पतिं यजेति वा । बृहस्पतेरहमन्नादः । उभयोः स्विष्ट-
कृतं विरुज्य प्राशिन्नमुभयोरिष्टामार्जनान्ता समाप्यते । महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा
भवेयुः । काले वेत्येषं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवित० अनुवर्त्तात्यादि सवनानु-
त्यन्तं निःसर्पणान्तं च । इति माध्यन्दिनं सवनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पशुकाले सारस्वत्यन्तानां सर्वेषां दैवतेन प्रचरति ॥ २७ ॥

अथ तृतीयसवनस्य कर्म । देव सवितः० स्वदाति नः स्वाहा । सविता देता ।
कलशोद्वर्तनम् । तत आदित्यग्रहग्रहणादि । आग्रयणं गृहीत्वोक्थ्यग्रहणम् । ततः षोडशी
(शि) ग्रहणम् । पुष्ट्यै न इत्येते स्तुत आर्धवे पवमाने, अग्निदग्नीम्विहर पशुषु
संवदस्व, विष्णो त्वं न इत्युपस्थानान्ते प्रतिप्रस्थाता शृत५ हवीं (विः) शमितरि-
त्याद्यनुहनेन सं ते मनसा० अग्नये त्वा जुष्टमभिघारयामि, अन्यत्पृषदाज्यमानयति ।
एवं क्रमेण सर्वेषामभिघारणम् । इन्द्राग्निम्यां त्वा जुष्टं० इन्द्राय त्वा जुष्टं० मरुदद्यस्त्वा
जुष्टं० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं० (सरस्वते त्वा जुष्टं०) प्रजापतये त्वा जुष्टं० एवं
क्रमेण समदशानां सर्वत्राभिघारयामितीत्यभिघारणम् । यस्त आत्मेत्यध्वर्युः क्रमेण ।
स्वाहोष्मण इति मन्त्रेण दहत्युद्गासनं क्रमेण स्वेन स्वेन दृढयशूलेन सह
पञ्चहोत्रासादनं क्रमेण । वषावदासन्नाभिमर्शनं क्रमेण सर्वेषाम् । चत-
सृषुस्तुणीत इत्यादि । आग्नेयस्येन्द्रः प्राण इति कृत्वाऽऽश्रापयेत्यादि अर्धर्वे वसा-
होमः । अन्यत्र शेषमानयति । ततो वषट्कृते होमः । ततो मनोता । ऐन्द्राग्रप्रचारः ।
अर्धर्वे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । इन्द्राय वृष्णेर्हविषः । एवं प्रेष्य । अर्धर्वे
वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । मरुदचो गोर्हविषः । ऐन्द्रः प्राणः, देव

प्राप्यन्तम् । सरस्वत्यै मेघ्या हविषः । एवं प्रेष्य, अर्धर्षे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । सरस्वत्या (तो) मेघस्य हविषो वसाहोमः । शेषमन्यत्र निधाय मनोतादि । प्राजापत्यानां तन्त्रेण मनोता । जुहामुपस्तीर्य हिरण्यशकलं प्राजापत्या-
न्सर्वान्सहावदाय त्र्यङ्गानपि सर्वान् पूर्वध्यङ्गैः सहावदाय समवत्तधान्यामिहावदाना-
न्यपि पूर्वैरेवावदानैः सहावदाय प्राजापत्यमेदोमि सर्वैः प्रच्छाद्येवावदानं हिरण्य-
शकलमुपरिष्ठात्कृत्वा द्वयोरप्यभिवारणम् । वसाः सर्वाः एकस्मिन्प्राश्र आनीय तस्मा-
द्गृह्यते (द्वाति) । तत ऐन्द्रः प्राणः । सर्वानवदानेऽपि—देवं प्रायतोऽवसे सखाम्येऽनु-
धो प्रजापतय इत्युपाशु । छागानां हविषोऽनुब्रूहि इत्युधैः । एवं प्रेष्य । अर्धर्षे वसा-
होमः । उद्रेकान्सर्वान् पूर्वस्थापितान्समवनीय दिग्यागः । षष्ठ्यङ्कृते तन्त्रेण प्रक्षेपः ।
जुहा अवस्ताच्च ब्रूयादिति विधानम् । अवदानपर्याप्तं पूर्वमेव करोति । सर्वेषु वपावद-
नुमन्त्रणम् । तन्त्रेषु मेदरूपाङ्गानि (णि) प्रावृणोति न मेदसा । न हिरण्यं शिपेतञ्च
न वाऽऽज्येनाभिधारयेत् ।

अर्धर्षे तु वसां हुत्वा दीर्घां च द्वि(दि)मुपस्तिपतिम् ।

अङ्कृत्ये(त्वै)न वसाशेषं पात्रेऽन्यस्मिन्निषिञ्चति ॥

प्रत्याकम्य नारिष्ठादिवनस्पतित्यागः । उपर्वाहवनीये जुहामित्यादिस्विष्टकृत्प्रचारः ।
वैश्वानरे हविरिदं० इहोपाह्वानादि ॥ २७ ॥

षोडशचमसानुन्नयश्लेकस्मै चमसगणाय राजा-
नमतिरेचयति । तैः प्रचर्पातिरिक्तस्तोत्राय
होतृचमसमुख्याश्चमसानुन्नयति । स्तुतश्ले-
भवतः । श्रद्धं प्रतिगीर्यं माजापत्यानां मुख्यं ग्रह-
मध्वर्युरादत्ते । ऋत्विज इतरान् ॥ २८ ॥

सवनीयपुरोडाशप्रचरणादि सौमिकं कर्म षोडशचमसक्षालनान्तम् । अथ होतृचम-
समुख्यान्दश चमसानुन्नयति उन्नेता । ततः संप्रैषः । बृहतः स्तोत्रमुपाकरोतीत्याप-
स्तम्बः । अभिजिदसीति स्तोत्रभागः । प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादत्ते । चमसांश्च-
मसाध्वर्यवः ऋत्विज इतरान्सोमग्रहान् ॥ २८ ॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाता वाजसूत इतरा-
नादत्ते । चमसाश्चमसाध्वर्यवः ॥ (ख० ६) ॥ २९ ॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाताऽऽदत्ते । वाजसूत इतरान्सुराग्रहान् ॥ २९ ॥

संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृच्छेति प्राङ्ध्वर्युः

सोमग्रहैरुद्भवति । संपृचः स्थ सं मा भद्रेण

पृक्तमिति वा । विपृचः स्थ विपाप्यना पृक्त-
 केति प्रत्यङ्प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः । विपृचः स्थ
 वि पाप्यना पृक्तमिति वा ॥ ३० ॥ आहव-
 नीयन्त्यन्ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते । मार्जालीयन्त्यन्ते
 सुराग्रहैः प्रचरति । सोमग्रहैर्वषट्कारानुवषट्कारौ ।
 सुराग्रहाननुमकम्पयन्ति । व्याख्यातः सोमस्य
 भक्षः ॥ ३१ ॥

संपृचः स्थेत्यध्वर्युः सोमग्रहैः सह प्राङ्मुखो गच्छति । उत्तरेवेदि प्राप्य दक्षिणाऽ-
 तिक्रम्योदङ्मुखस्तिष्ठति । ऋत्विजोऽपि सोमग्रहैः सह तिष्ठन्ति । तदैव चमसाध्वर्यवः ।
 असंभवे यथावकाशम् । विपृचः स्थेति प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः सह प्रत्यङ्मुखो गच्छति
 अपरया द्वारा निष्क्रम्य सदः प्रविश्यापरया द्वारा सदसो निष्क्रम्य मार्जालीयं गत्वा
 वैश्वेन सहोदङ्मुखस्तिष्ठन् वषट्कृते सोमग्रहाणां सह चमसैः प्रक्षेपः । प्रजापतेऽधिपतिस्त्वं
 देवानामस्यधिपतिं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु स्वाहा, इति षोडशिमन्त्रेण
 जुह्वत्यृत्विजोऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्च तूष्णीमनुवषट्कारे च होमः सर्वेषां च सुराग्रहान् वषट्-
 कारानुवषट्कारयोरनुमकम्पयन्ति । सोमग्रहाणां चमसानां च प्रजापतिर्देवता । सुराग्रहाणां
 च तथैव । विभ्राडिति सौर्यप्राजापत्यानामपि मन्त्राऽभिभूतिरिति वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विराट्छन्दस इति भक्षमन्त्रं संनमति ॥ ३२ ॥

विराट्छन्दस इति चमसस्य ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां वाजसृक्तो विमार्थीकृत्य
 सुराग्रहान् भक्षयन्ति ॥ ३३ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बसूत्रे विशेषः—‘भारुत्या आहवनीयानि सोमग्रहाः शर्विरस्य उप-
 हरन्ति । अनवदानीयान् सुराग्रहाःश्च वाजसृक्तचः । तानि दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां
 विमार्थीकृत्य भक्षयन्ति ’ (आप० श्रौ० १८-७-८) इति । दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां
 विमार्थीकृत्याऽऽच्छिद्याऽऽच्छिद्य भक्षणमिष्टविकारा यदि सुरा इडोपाह्वानवदुपहृत्य
 भक्षणं भवति ॥ ३३ ॥

अनुयाजैः प्रचरति ते व्यूढास्तु सुष्ठु सारस्वतप्र-
 भृतीनामुत्तरेषां देवतेन प्रचरति ॥ ३४ ॥ अपि
 वा यत्रैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरेत् ॥ ३५ ॥
 यत्रो ह्येव हविर्भिस्तद्धविर्भिर्मारुत्या अवदानीया-
 नृत्विग्भ्य उपहरति ॥ ३६ ॥ अनवदानीयान्वाज-

सुहृत्परतानि दक्षिणस्थां वेदिश्रोण्यां वाजस्तो-
विमाथीकृत्य भक्षयन्ति ॥ ३७ ॥

गतम् प्रजापतिश्च सम्राष्ट्वरुणश्च (इति) सोमग्रहणां भक्षणं, सुरा यदि सोमवि-
करा तदा तु मार्जालीये विहृते इध्माधानपरिस्तरणादि होमश्च । दक्षिणस्थां वेदिश्रोण्यां
(अविमज्य वा) भक्षयेदिति वैखानसः । मारुतशेषभक्षणं सर्वेषां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ककुदो राजपुत्रो ध्रुवगोपो नैवारगोपो वा माश्वा-
ति । उभौ वा । सर्वे वा ककुदम् ॥ ३८ ॥

राजपुत्रेण ककुदक्षणं सर्वेषामवभनम् । (यद्यपि वक्ष्यमाणविधिः पूर्वमेवोक्तः परंतु
नास्ति क्रम इत्येके व्याचक्षते ।) अग्नीदौपयजानित्यादि । गुदकाण्डैः सर्वैः सह समुद्रं
मच्छत स्वाहा, सर्वत्र गच्छतेति । स्वहोमे सर्वांसह यां वो यूगो गच्छत्वन्तरिक्षमर्चिः
शुचिर्वा भस्मना पृणध्वं स्वाहा इति । सर्वजाघनीभ्यश्चतुरवदानम् । शुलोद्वासनकाले
शुचः स्य तं पाप्मानमभिज्ञोचत । सुमित्र न आपः = । यूरोपस्थानकाले यूपवस्त्राण्युदाया-
व्ययेने प्रयच्छति । रशना अध्वर्यव इति च्छन्दोगवचनात् । अथाध्वर्युरुपदष्टे तानि
वस्त्राणि ददाति । गोच(गाश्च)तलः सोमप्रधाकायेति वचनात् । यस्य यस्य या हिरण्य-
मालोपयुक्ता तां तां तस्मै तस्मै ददाति ॥ ३८ ॥

संतिष्ठते वाजपेयः ॥ ३९ ॥

आक्षणतर्पणान्तं कृत्वा, अग्निं नराद्युदवसानधियान्तं, समाप्यते वाजपेयः ।
अयं कुरुवाजपेयस्य कर्म । पूर्वोक्तकाले कुरुवाजपेयेन वक्ष्य इति संकल्प्य । पूर्वो-
क्तफलानि सर्वाणि । माध्यंदिने सवने सर्वेषु नाराशस्त्रेषु दाक्षिणौ होमौ हुत्वा हिरण्य-
मुदूक्ष रूपेण च इत्यादि हिरण्यं पूर्णपात्रमित्यादीनि दत्त्वा वयसो वयस इत्यादि दानं
सप्तदश सप्तदश वयसां सहस्रं चतुःशतं पञ्चचत्वारिंशददाति । एकस्यैकाहायनप्रभृत्या
पञ्चहायनेभ्यश्चमसाध्वर्युदानान्तं कृत्वा प्रसर्पकाणां च दत्त्वा, एतस्ते अग्न इति । अग्ने
नय (इति) एवं वयसो वयस इत्यादिदानं, दक्षिणाविभाग समश्च एव न यत्नद्वयैव
इति । सदस्यो नित्य इति भाष्यकृत । एवमशक्तस्य सप्तदशैव या ददाति, इति
च्छन्दोगवचनात् । सप्तदशैव विभामास्ताः समष्ट्विभ्यो विभजेदिति च्छन्दोगवचनात् ।
अश्विभूतमस्कारं कृत्वा विषाणप्राप्तं यज्ञपरतिरित्यादि माहेन्द्रग्रहणात्पूर्वं सर्वं कृत्वा
नैवारसर्विरानीय चात्वालेऽवदधाति । अथ शुक्रपात्रेण माहेन्द्रम् । असर्जि । अप्रस्तुते

३ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाञ्चारुण्यासमेतम् । १५१

सत्रस्योरुमसि, इति पूर्ववत् । अत्र नाऽऽनिधावनं रयसंस्कारकत्वात् । रथादीनामभावा-
त्केचित् एकेन रथेनाऽऽनिधावनमिच्छन्ति कुरुवाजपेये । तदा (वैश्यरथकारयोः) राजन्य-
वैश्ययोश्च नेष्टः । शिष्टं सर्वं पूर्ववदिति । संतिष्ठते कुरुवाजपेयः ॥ ३९ ॥

वाजपेयेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत ॥ ४० ॥

तेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या चाऽऽमिक्षया वा ॥ ४० ॥

न कंचन प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ४१ ॥

साक्षद्वरु(राव)प्यागते । यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेत्, इत्यापस्तम्बः ॥ ४१ ॥

श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते ॥ (ख०७) ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अत्राऽऽपस्तम्बेऽप्यधिकमेकं सूत्रयामास—‘बृहस्पतिसत्वेन वा प्रत्यवरोहणीयेन वा
यजेत । श्वेतच्छत्री ह भवतीति विज्ञायते’ (आप० श्रौ० १८-७-१८) प्रत्यवरो-
हणं यदि करोति तदा (न) बृहस्पतिसत्वेन यजेत । यजमानो यावज्जीवं श्वेतच्छत्री
भवतीति च्छन्दोगवचनात् ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रञ्चारुण्यां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

ब्राह्मणस्तत्रियोमयकर्तृकसंस्थारूपो वाजपेय उक्तः । अधिकतरकर्तृको विवृतिर्भूतो
राजसूयो विधास्यते—

राजा राजसूयेन स्वर्गवाप्तो यजेत ॥ १ ॥

तत्राहुतवाजपेयस्य राजन्यस्यैव राजसूयेऽधिकारो न तु तेनेष्टवतः । राज्यफला-
दपि साम्राज्यफलस्यातिशयित्वेनोत्तमफलसाधनयागानन्तरमपरफलहेतुककृतकरणस्या-
शुक्तत्वात् । अत एव कात्यायनः ‘राज्ञो राजसूयोऽनिष्टिनो वाजपेयेन’ (का० श्रौ०
१३-१-१२) इति । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः प्रदेष्टान्तरे दृश्यते ।
तस्य यत्कर्म स्मृतिविहितं तद्राज्यमित्युच्यते । किंच तत्तज्जनश्वपुत्रपरिपालनादि । तत्र
राज्ययोगाद्वाजशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुज्यते जना
इति । राज्यं यः करोति स राजेति । एवं च कृत्वा राजसूय एवावेष्ट्यां दर्शनं भवति ।
यदि ब्राह्मणो यजेत माईस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिधारयेत् । यदि

राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् । यदि राज्यस्य कर्ता राजा तदैवमुपपद्यते । अत्रोच्यते—न राज्यकर्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दात्तु कर्मणि व्यञ्जप्रत्ययो विधीयते । तेन राज्ञः कर्म राज्यमिति शक्यते वक्तुं राज्यस्य कर्ता राजेति । यत्स्ववेष्ट्यां ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं तद्वाजसूयाद्वहिराख्य-कर्मस्यापेष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यत्स्वेकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगात्सार्वभौम इत्यत्र ब्रूमः । एकदेशेऽपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोऽनुपपन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोगः स उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म कुर्वन् राजेव राजेत्युच्यत इति । तथा च समान-बोदनायां दृश्यते—‘तस्माद्वाष्ट्यश्वमेधेन यजेत क्षत्रिययज्ञ उ (ह) वा एष यदश्वमेधः’ इति । तथा—तस्माद्वाह्मणः क्षत्रियमवस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमुत्पिक्त्वेनेति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ।

राजसूयप्रकरणे (जै० सू० ४-४-१) इष्टिपशुसोमयागा अयागाश्च होमविदे-
बनादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुता न स्वाराज्येन फलेन संबध्यन्ते भावार्थाधिकरण-
न्यायेन (जै० सू० १-१-२) यजेरेव फलभाचनाकरणत्वादयागानां तदङ्गत्वोपपत्तेः ।
राजसूयपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोमः सूयतेऽ-
भिपूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागयात्रवाचित्वत्तेषामेव फलसंब-
न्धोऽस्तिवाति वाच्यम् । राज्ञा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वप्युप-
पत्त्येन यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् । अत एव राजा क्षत्रियः सुनोति ज्ञाति यजेति व्युत्प-
त्त्याऽभिषेचनविधौ तन्माहेन्द्रस्तोत्रकालाभिषेकवत्त्वसंबन्धेन राजसूयपदप्रसिद्धेस्तस्यैव
फलसंबन्ध इत्यप्युपास्तम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्वपरत्वसंबन्धे यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् ।
अतः सर्वे यागा एव फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनां तद्विकृतावतिदेशः ॥ १ ॥

तैष्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात्पञ्चरात्रे मासि दीक्षेत ॥ २ ॥

पौषपौर्णमास्या उपरिष्ठात्पक्षे गते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा माघप्रातिपदीत्यर्थः । तथा
चाऽऽह कात्यायनः—‘माघी (घ) पक्षयजनीये दीक्षा’ (का० श्रौ० १५-१-३)
इति । सूत्रान्तरे तु वसन्तादौ फाल्गुन्या पौर्णमास्यां प्रथमायां वा राजा क्षत्रियोऽभि-
षिक्त्वो वा इष्टप्रथमयज्ञ आमावास्यायै हविषेष्ट्वा पत्नीभिः सह प्राणानायम्य संकल्पं
करोति, इति । अत्र संकल्पः—राजसूयेन यक्ष्ये शतसहस्रदक्षिणेन वा स्वर्गं लोकम-
वाप्नुवामीति संकल्पः ॥ २ ॥

यथाऽस्यां पञ्चस्मिन्संवत्सरे तैष्यां पौर्णमास्या-

५७८३] महादेवनाथसंस्कृतसंयोगमन्त्रिकान्याख्यासमेतम् । १५३

मभिषेचनीयावोक्त्याय दीक्षा प्रवर्त्तयतीति
॥ ३ ॥

स च सोमयागो दीक्षासम्बन्धात् ॥ २ ॥

उपोतिष्ठोमेनाग्निष्टोमेन प्रथमं यजेत ॥ ४ ॥

ततः प्रविजेण यक्ष्ये । विष्णुदत्तिः । ततः सोमप्रवाकवरणमभुपर्कः । सोमप्रवाकः—
नृकर्मणो राजसूयो भविष्यति । तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । कश्चिन्नाहीन इति
ष्टे नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । ननु चाहर्गणत्वसामान्यादहीनत्वप्राप्त इदमु-
च्यते, तत्र ब्राह्मण्येन त्रिरात्रप्रभृतिपञ्चाहर्गणादन्यत्र राजसूयचातुर्मास्याभ्यामित्युक्तम् ।
तस्मान्नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । होतुवरणकाले भार्गवो होता भवति । तं धृणीते ।
न काण्वकाश्यपादीन् । दशपेये भार्गवो होता भवति (तै० सं० १-८-२०)
इति (ब्राह्मणम्) श्रुतेः । पवित्र ऋत्विनस्त एव कृत्स्नस्य राजसूयस्य । अथ वा—
कर्मणि कर्मणि पुण्यवरणम् । दशपेयेऽपि भार्गवमिति बौधायनवचनात् । दशपेय एव
भार्गवमिति गम्यते । देवयजनयाज्ञा (च्छा) षष्ठे राजा देवयजनमित्यनेनैव विधिना, समा-
रोपणकाले गार्हपत्यादीन्सर्वानग्नीन्स (दिसर्वाग्नीनां स) भारोपणं सम्याकसध्ययोश्च ।
तौ नियतौ । पञ्चत्विर्वा एवेति श्रुतेः । संभारयन् ५ पि हुत्वा सोममाह्वय परिवेषणं च ।
न्यग्रो न्यग्रोधस्तिभिर्नीराहृत्य परिवेषणम् । न्यग्रोधफलानि । सप्तहोत्र (होमं हवता)
एवे दक्ष इत्युपस्थानम् ।

अथ दीक्षणीयाया अन्वाधानम्—अजलं त्वा० अजमावसथीयं० प्रतकाले इत्यो
प्रतपते० अवहननकाले हविष्कृदागहीत्याह्वानम् । पुरोहितप्रवरेण प्रवृ (वर) णम् । अज-
वहनकाले पूर्वप्रथमान्यवद्येद्वतश्रीत्वात् । एवं परनीसंयान्ते दीक्षणीयेष्टिः संतिष्ठते ।
अग्नेदेनकालेऽदीक्षिष्टाय ब्राह्मणो राजेन्द्रश्चोत्तमः पुत्र इति । यवागूवतं, मायण्डिया
सोमभयकाले दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपति । तत्समीपे न्यग्रोधफलानि निदधाति ।
सोमभिधायकमन्त्राणां फलेषूहेन प्रयोजनमिच्छन्ति मीमांसकाः । नैमित्तिकमनुष्ठयत्वाद-
समानविधानं स्मादिति न्यायेन । सूत्रकारस्य तु मन्त्राणां निवृत्तिः । तूष्णीकं सधुमयं
मेति वचनात् ।

अत्र सोमकृपणे विशेषः—अश्नुना ते अश्नुरिति सोममभिमन्त्र्य तूष्णीं फलानि
अभि त्वं देवामिति मीत्वा सोमम् । तूष्णीं फलानि । प्रजाभ्यस्वेत्यादि सोमं ते क्रीणा-
नीति जपित्वा गवा ते तस्या आत्मा ० द्वाभ्यां राजसूयस्येति वचनात् । द्वाभ्यां शता-
भ्यां ऋयः । शतद्वयस्य सप्तसोमानां सप्तधा विभागः । एकेकस्याष्टाविंशतिः, एकेकस्य

द्वाविंशतिर्वा । तस्यान्त्यवृद्धिन्यायेनान्ये (न्ते) निवेशः । क्षत्राणां धृतौ, अन्यत्राद्यावि-
शत्या, एको(क्या)गवा ते क्रीणानीत्युक्तम् । तस्याः पांसुग्रहणं, सा द्विरूपा
द्विरूपया राजन्यस्येति वचनात् । अत्र सप्तविंशत्यस्य गोभिस्ते क्रीणानीति अस्मै
व्योतिरित्यादि ।

आतिथ्यया प्रचर्य यथाग्ना जतं प्रधर्मसंभरणकाल इदमहमापुष्यायणं द्वितीयवि-
मर्शस्या बुधवर्माणं कर्णाटकविशां पर्युहामीति सिकताव्यूहनम् । महावीरप्रतिष्ठापनकाले
धर्माऽसि सुधर्मा मेऽन्यस्मे क्षत्राणि धारयेत्स्याप्यायनं फलानामपि । उपसद्रतं स्तनकरूप
इव । शेषमग्निष्टोमवत् ॥

महारात्रे बुध्वा—ध्रुवं प्रयुज्य षोडशिपात्रं प्रधुनक्ति, अत्यग्निष्टोमवत् । केचिन्ने-
च्छन्ति । प्रकृतावग्निष्टोमे षोडशीति द्रोणकलशद्वयं पूतभूद्वयमाधवनीयद्वयं च ग्राव-
धर्मणोरभेद इत्येके । ग्रावधर्मणोरभेद इति बहुवचनवचनात् । वसतीवरीणाम्पां प्रपा(सा)-
दनकाले पूर्वया द्वारा गतश्रीत्यात् । अग्निषक्काल इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इति
कृत्वा प्रत्यवरोह्य फलान्येव कुर्वन्ति । महाभिवं कृत्वा संभृत्य चर्मग्राध्याप्यपोह्यापरं
धर्मं ग्राह्यः प्रोक्ष्याऽऽसाध्यां क्षयान्तं कृत्वा काले वा सह कृत्वा फलान्यपरे
न्युष्य प्रागपागित्यादि । नात्राधीवृधं० । आमास्कानिति द्रप्सश्चस्कन्देति भवतः । केचि-
न्नेच्छन्ति । एवमभिधुत्य प्रणीक्य लौकिकेन दध्ना संसेज्यान्मस्मिन्नाधवनीयेऽवनयति ।
ध्रुवं गृहीत्वा षोडशिग्रहणम् । ततो न्यग्रोधकलशं प्रतिष्ठाप्य संमार्जनं कृत्वा तस्मिन्
पवित्रं वित्त्य फलरसात् किञ्चिदानयन्ति । एकधनानां यथार्थमिति । सोमस्य कृत्वा
पश्चात् फलानां मैत्रावरुणधमसाद्यो उभयत्र । ततः पर्वमानग्रहादिफलानामपि द्वौ समुद्रौ
द्वे दधती भूताः स्थ० विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानामिति पूयमेव कृत्वा सोमं स्थामिति
निवृत्तिः । श्रुताः स्थ० प्रजापतेरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां श्रुतस्त्वमिति भवति । यथा
ग्रीहिमन्त्रस्य यवप्रयोगे निवृत्तिस्तद्वदिति । अमसोन्नयनकाले धमसाधवमसमुक्ता
फलरसेनोक्षयति । द्रोणकलशादुपस्तीर्यत्वादि अमसेषु हूयमाणेषु बध्धतः अरिणां अमसि-
नां अयाणां हुतेऽन्तःपरिध्यङ्गारं निर्बर्त्य दधेतक्षणेन गृहीत्वाऽहं स्वदस्मि० (इति)
तस्य अमसाध्वर्युरङ्गारे अमसं (सेन) जुहोति । अनुवधदधते जुहोति सृष्टीम् ।
मसलकाले मसेहीत्यवेक्ष्य नृचक्षसं त्वा० यदत्र शिष्टमिति अहं तवस्मि० इति भक्ष-
यति यजमानः शं न एवीति । अपः (इति) बहुवचनवचनात् । सर्वत्र यजमानधर्म-
सेवेवं प्रयोगः ॥ ४ ॥

पश्चापवर्गे भवति ॥ ५ ॥

अपर्वाः परिसमाप्तेः ॥ ६ ॥

सकसहस्रं सर्वेषु राजसूयिकेषु सोमेषु समग्रः
मन्त्रिभिर्मन्त्र्यान्वहं ददाति ॥ ६ ॥ तथा दक्षिणा
समेत् ॥ ७ ॥ यथाऽऽवाहमनि स्वकाळानि स्युः ।
येनमनुदिशेत् ॥ ८ ॥

दक्षिणाकाले पञ्च सहस्राणि घेनवो ददाति पवित्र इति । शतसहस्रं छसं सर्वेषु
राजसूयिकेषु सोमेषु पवित्रादिषु सप्तसोमयोगेषु च । स्पष्टमन्यत् । दक्षिणानयनकाले यथा
प्रधानोक्तवो मा भूत्तथा नयनम् । एतदुक्तं भवति-दश वा विंशति वा निर्नीय शिष्टा
यत्र कुत्रचित् स्थिता ददाति । तृतीयसवनं अग्नीषमभिषुत्य फलश्रज्जीषमभिषुष्यन्ति ।
विषय्याऽऽशिषावनयनं पूर्वया द्वारा प्रवेशनमाशिरस्याग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशि-
होमेन ॥ १ ॥ अथयुगे तूष्णीं फलश्रज्जीषमोक्षणं तन्मेघे प्रक्षेपः । केचिद्देवेन निन्दुष्य-
न्ते फलश्रज्जीषमम् । अमूमन्ध्यायः पशुपुसेकाशमष्टौ देवसुक्तं हवींऽप्यनुतिर्व्वमति ।
सकसहस्रं भव्यस्य वेत्यन्यस्सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राजसूयेष्टिपशुपुष्यानामन्वहं चोदनात् ॥ ९ ॥

अनुमत्यादय इष्टयः, पवित्रादयः सोमाः, महादयश्च पशवः, एते मिश्रतन्त्रा
भवन्ति । कुम् एतत्-अन्वहं चोदनात् । अन्यहमेकैकम् ॥ ९ ॥

तेन दक्षिणापृथक्त्वेनेष्टिपृथक्त्वं प्रतीयरत् ॥ १० ॥

तेनाग्निष्टिपशुपुष्यानां दक्षिणापृथक्त्वेन चोदनादिष्टिपृथक्त्वं जानीयात् । अन्ये
त्वेन वाश्रदान्यग्रहणं तिलोऽमूनन्ध्याकैषातर्वा पात्र भवन्ति ॥ १० ॥

अन्वद्विधापमेष्टेः पृथक्दक्षिणाति तान्येकतन्त्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

उक्तद्वयमभिदम् ॥ ११ ॥

चोभूव अनुमन्त्रभृतिमिरन्वहं कथेत् ॥ १२ ॥

पवित्रस्यैका दीक्षा तिल उपसदः पञ्चम्यां प्रसूतः घोस्ते पश्यान्मन्त्रमुक्तविधि-
मष्टाभिरिष्टिभिर्यजेत् ॥ १२ ॥

अनुमन्त्रे पुसेकाशमष्टाकपालं निषेपतीति यथा-
समानातम् । मिऽप्यनुमन्तं पश्चादुचरतश्च व्यव-
सातयति ॥ १३ ॥

आरन्ध्याया नान्वारन्मणीया पश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये ।
अत्र एव यत्र राजसूयादाविष्टिपशुपुष्याणि प्रधानान्येवान्यप्रधानसंयुक्तानि तत्र सत्यपि

तेषां प्राधान्ये तत्प्रदिष्ट्या यक्ष्ये, इत्यादिसंकल्पस्य 'तत्प्रदिष्टिर्मे जायताम्' इत्याकारकेच्छामन्तरेणापि 'राजसूयो मे जायताम्' इत्याकारकस्य राजसूयत्वेप्रकारकेच्छाजन्य-
प्रवृत्त्याऽप्युत्पत्तिसंभवेन तत्प्रदिष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् ततः
पूर्वं तावदारम्भणीया न वा 'राजसूयेन यक्ष्ये' इति प्रहासकरूपान्पूर्वं तस्यापि राजसू-
यत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेन तत्प्रदिष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वा-
भावात् । नहि राजसूयत्वं दर्शपूर्णमासनिष्ठप्रकृतितानिरूपितविकृतितवच्छेदकं तस्य
सोमयागेष्वपि कृत्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अत एव यत्र चातुर्मास्यादावाग्रहो वा
नातिप्रसक्तं चातुर्मास्यत्वादि तत्र प्रतियोगं भिक्षातिदेशकल्पने सत्यपि तस्योद्देश्यता-
वच्छेदकत्वे न काचित्स्थितिः ।

वस्तुतस्तु— प्रकृतावपि दर्शपूर्णमासत्वं नोद्देश्यतावच्छेदकमपि आग्नेयत्वादिकमेष्ट
कालैक्यात् तन्नेण करणम् । 'दर्शपूर्णमासाम्नां यक्ष्ये' इत्यस्यापि च 'आग्नेयादिभि-
र्यक्ष्ये' इत्येवार्थः । ततश्च विकृतावपि चातुर्मास्यादौ तत्प्रहासकत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं
कालैक्याच्च तन्नेण करणम् 'चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये' इत्यस्य च पूर्णमासस्यैर्यक्ष्ये' इत्येवार्थः
इति न काश्चिद्विरोधः । अतस्तत्र भवत्येष तदारम्भेऽन्वारम्भणीया ।

प्रकृते तु सत्यपि तत्प्रदिष्टित्वावच्छेदकत्वे तत्संसीमत्वंदिरप्युद्देश्यतावच्छे-
दकत्वान्वावरम्भणीया । प्रकृतौ हि दर्शपूर्णमासावरपूयमान, इत्यनेन दर्शपूर्णमा-
सयोगविशेषणत्वनिर्देशादपूर्वसाधनत्वलक्षणशेषलाभां प्रकृतापूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वे सति निरुक्तकारणतामवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमुद्देश्यताविशेषणं विव-
क्षणीयम् । अतश्च राजसूये तादृशोद्देश्यताभावात्तन्वारम्भणीया । अत एव प्रकृतौ—
'आग्नेहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च मे जायताम्' इत्याकारकेच्छापि नोद्देश्यतावच्छेदका । अन्य-
थाऽग्निहोत्रीयप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थस्यापि तादृशोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वात् तन्नाप्यन्वा-
रम्भणीयापत्तेः । अतस्तादृशोच्छोत्तरं 'दर्शपूर्णमासौ जायताम्' इत्याकारकेच्छा
आयते सैवोद्देश्यतावच्छेदकेति ध्येयम् ।

विद्युद्वृष्टी कर्मणि कर्मण्यादावन्ते च भवतः । अन्वाधावादि अथ यज्ञाय० इमामूर्धं
पष्टी० ऐष्ट० हविः० पौर्णमासतन्त्रं, पात्रप्रयोगकालेऽष्टौ कपालानि वर्षिष्ठमेककपालं
स्फ्यश्च द्वेद्वमवशिष्टानि प्रकृतिवत् । अन्वाहार्यस्थालीवर्जं च । चतुर्दशीमिश्रितायाः
पौर्णमास्या अभिमानिदेवताऽनुमतिः 'अमावास्या' सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिः' इति
श्रुतेः । 'कलाहर्षिने साऽनुमतिः पूर्णे राका निशाकरे' इत्यभिधानात् । सा चानुमतिरथ
देवतां पुरोडाशीं द्रव्यामित्येतदेकं कर्म । दक्षिणामिधानेन यक्ष्यमाणेभ्यः कर्मेभ्यो भिक्षा-
धिकारावगमात् । निर्वपणकाले देवस्य त्वा० अन्नमुत्थे जुष्टं निर्वपामीति निर्वपति ।

अनुमते हन्यः रसस्वेत्याधिवचान्तं कृत्वा पिष्टानामनुमन्त्रणं क्षम्यापश्चादुत्तरतश्च
न्यवस्थातमिति निपातयति तण्डुलान् ॥ १२ ॥

ये मरयश्चः शम्पाया अवशीयन्ते तं

नैर्ऋतमेककपालं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अस्मिन्कर्मणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु पिण्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि द्रवदमम्याधातु-
मधुः स्थापितायाः शम्पायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टलेशा अवशीयन्तेऽधः पतन्ति तल्लेश-
जातं द्रव्यं निर्ऋतिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म पृथग्दक्षिणाभिधानात् । अनुमते पिष्टान्
नैर्ऋतं पेषणं भवति ॥ १४ ॥

उपधायाऽऽनुमतस्य कपालानि नैर्ऋ-

तस्य कपालमुपदधाति ॥ १५ ॥

अनुमतेरेष्टावुपधाय नैर्ऋतस्यैककपालं तूष्णीं वेत्येके । प्रथममन्त्रेणोपदधाती-
त्यपरे । अनुमत्यै संवापः, नैर्ऋतं तूष्णीम् । अन्यस्यां प्राज्यां नैर्ऋ-
तस्य तूष्णीमुपचारः । पुरोडाशद्वयमुद्धास्योत्तिधा(सं धा)रयति ॥ १५ ॥

आसाद्या(घाऽऽ)नुमनं नैर्ऋतेन प्रचरति ॥ १६ ॥

प्रियेणेत्यासादनम्(मा)नुमतस्य, यज्ञोऽसि० अयं यज्ञः० वमाग्ने० चतुर्होता०
इत्यासनाभिमर्शनम् ॥ १६ ॥

वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति सुवेण-गार्हपत्ये जुहोति ॥ १७ ॥

अध्वर्युयजमानयोरार्तिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः । गृहपतिर्देवता ॥ १७ ॥

दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपयति ॥ १८ ॥

दक्षिणाग्नेरुल्मकनयनं विधत्ते—एकोलमुकेन यन्ति । तद्धि निर्ऋत्यै भागधेयम् ।
(तै० ब्रा० १-१-१) इति । उल्मुकेन मुक्ता इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोलमुक-
प्रियत्वमर्थवादान्तरगतं हिशब्देन सूच्यते ॥ १८ ॥

पराधीनं दक्षिणापरमवान्तरदेवै इत्या स्वकृत-

इरिणे प्रदरे वोपसमाधाय जुषाणा निर्ऋतिर्वेतु-

स्वाहेति ॥ (स्व० ८) ॥ विसंस्कारायाः का-

ण्डाभ्यामसर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ १९ ॥

दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेवशमकुलिनिर्देशेन विधत्ते—इमां दिशं भवन्ति । एषा वै
निर्ऋत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्ऋतं नित्यदयते, (तै० ब्रा० १-१-१) इति ।
इरिणमृषरक्षेत्रं, तच्च स्वकृतं स्वतः सिद्धं न तु यतः कुतश्चिदादायोषाः प्रसिप्ताः । प्रदरः
वतः सिद्धं भूच्छिद्रम् । (तस्मिन्) तत्रोपसमाधाय नैर्ऋतं सर्वहुतं जुहोति ॥ १९ ॥

अनुष्ठाभ्यामेव ते निर्जते भाग इति वा ॥ २० ॥

मुखे मम हस इत्यन्तेनाकुष्ठाभ्यां विस्वसिकाकाण्डाभ्यां वा प्रदेशिनीभ्यामित्यर्थः ।
यद्वा—चोदकप्राप्तं जुहा होममपवदितुं विधत्ते—अकुष्ठाभ्यां जुहोतीति ॥ २० ॥

वासोऽभिधान्तं दक्षिणा कृष्ण वासः कृष्णदशम् ॥ २१ ॥

कृष्णं वासः कृष्णदशमध्वयेव ददाति । मुख्यवाहणे विहितं दक्षिणा दशसति—
कृष्णं वासः कृष्णातूर्ध्वं दक्षिणा । एतद्वै निरुक्त्यै रूपम् । रूपेणैव निर्जतिं निरव-
ययते (ते० आ० १-१-१) इति राक्षसजातेः पापरूपाया निर्जतेर्देहः कृष्णवर्णः ॥ २१ ॥

अपः परिवेष्यामतीक्ष्मायन्ति ॥ २२ ॥

तूष्णीं परिवेषनं कृत्वा होमदेशमनयेत्वाणा आकन्ति । पृष्ठमागदर्शनरहितं प्रत्या-
गमनं विधत्ते—अमतीक्ष्मायन्ति । निर्जत्या अन्तर्हित्यै (ते० आ० १-१-१) अदर्शना-
येत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वहा नमो य इदं चक्षुरेति पुनरेत्येव गार्हपत्ये जुहोति ॥ २३ ॥

अथ हस्तपाकप्रक्षालनैरेव यथा यजेतमेत्येव गार्हपत्ये स्वाहाहुतिं जुहोति स्वाहा नमो
य इदं चक्षुरेति । न स्वहस्तारस्ते वृत्तत्वं होमीयमिति ॥ २३ ॥

अ(आ)नुमतेन प्रचरति य उदञ्जोऽवलीकते
वास्तुदक्षरेत्य शुक्त्वा वल्मीकवपामुदत्ये-
वमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य सैत्रियमवयज इति
शुक्त्वा वल्मीकवपायां जुहोति । तामपि दधा-
तीदञ्जममुष्याऽऽमुष्यायणस्य सैत्रियमपि दध
इति शुक्त्वा वल्मीकवपया वा ॥ २४ ॥

अयं वेद इत्यादि अनुमत्या अनुजुहोति अनुमतिं यज । अनुमत्याऽहमन्नादः० धेनु-
र्दक्षिणा । चातुर्मास्यवर्णान्यकदूहो यज्ञं शं च म धर्जं ब्राह्मणभोजनान्तम् । शम्याया
उत्तरतः पतिता ये तण्डुलास्तानादाय शुक्तिकायां च गृहीत्वोत्तरतो गत्वा वल्मीकवपा-
यामेकशृङ्गमुदत्य, अप उपस्पृश्य इदमहममुष्याऽऽमुष्यायण इति राज्ञो नामग्रहणमा-
मुष्यायणस्येति युवप्रत्ययान्तं पितुर्नाम च पष्ठचन्तमेव गृह्णाति । एवमत्र प्रयोगः—इदमह
राजेन्द्रवर्मणो राजेन्द्रचोक्त्यायनस्य हेतिमवयजे स्वाहा इति शुक्त्वा जुहोति । वल्मी-
कवपायां शुक्तिकाया मन्त्रेण पूर्ववन्नाम गृहीत्वा तस्यैव शुक्त्वाऽपि दधाति । केचित्तु—
पेवणकाले पिष्ट्वोत्तरतः पतितांस्तांस्तण्डुलानादायोदकपरित्येत्वादिशुक्लवपानान्तं
कृत्वा कपालीकानादिकं च कुर्वन्ति, इति ॥ २४ ॥

आदित्यं चरुं निर्वपतीति तदुत्तराश्वामुच्यते ॥ २५ ॥

श्वो भूतेऽग्निहोत्रं हृत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये, इत्यादि । आदित्यं चरुं चातुर्मास्यादित्य-
वत् । श्वोभूते संकल्पादि आग्रवैष्णवमेकादशकपालं, यमनो वही दक्षिणा वही मारवाही
बलीवर्दः । रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते संकल्पादि । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं
हिरण्यं दक्षिणा । अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते पूर्ववत्संकल्पादि, ऐन्द्रमे-
कादशकपालं ऋषभो वही दक्षिणा । ऋषभः सेचनसमर्थः सण्डः । समाध्याग्नीन्परि-
त्यज्य तदानीमेव संकल्पादि, द्विहविष्कावन्वाधाय शास्ताह्रस्वः, ऐन्द्राय देवभागं,
अमावास्यातन्त्रं वेदं कृत्वा वेदिकरणं यवाभ्या सायहोमः, मिश्रायां दोहनं इन्द्राय
हविरिन्द्रियं बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, इन्द्राय दधिं घामुदघादुपक्रमः । पात्रासादनका-
लेऽष्टौ कसालानि, प्रकृतिवत्सर्वाणि पात्राणि प्रातर्दोहपात्राणि । अन्वाहार्यस्थाकीवर्जम् ।
अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादि, न प्रातर्दोहः । शेषं सर्वं प्रकृतिवत् । ऋषभो दक्षिणा
वरुणप्रवासवदूहः ॥ २५ ॥

आग्रयणेष्टिस्तपश्चा श्वोभूते सरस्वत्यै चरुं निर्व-
पति । सरस्वते चरुमिधुनौ गावौ दक्षिणा ॥ २६ ॥

श्वोभूते त्रिहविष्कं, पूर्ववत्संकल्पादि, पुराणानेव श्रीहिश्यामाकान्वाधापृथिविवर्जमा-
ग्रयणवत्सर्वम् । ऐन्द्रायैकादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमर्जो वत्सो दक्षिणा । सौम्यं
श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा । ऐन्द्रायवैश्वदेवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्भुक्त आग्रयणरूप एक
एव यागः । श्वोभूते सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं मिधुनौ गावौ दक्षिणा, इति ।
सरस्वतीसरस्वदेवताभ्यां हविभ्यां युक्तो याग एकः । तद्वत्मादित्यादयः सप्त
संपद्यन्ते ॥ २६ ॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । तैः संवत्सरं
यजते ॥ २७ ॥ न शुनासीरीयं प्रतिस्वस्याति ॥ २८ ॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । चातुर्मास्यैर्यक्ष्य इति संकल्पादि । न पञ्चहोता नान्वा-
रम्भणीयाः । वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्यादि । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्यानामानुभताद्यन-
न्तरभावित्वं पाठमासमापस्तम्बो विशदयति—एताभिरन्वहमिष्ट्या चातुर्मास्यान्यालभते तैः
संवत्सरं यजते इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ सूत्रकारेण
व्याख्यातौ—‘प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते’ इति । ‘फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वैश्व्या
वा वैश्वदेवेन यजते’ इति च । शेषं पूर्ववत् । न शुनासीरीयं प्रतिस्वस्याति । ब्रूचहा-
दयो मासंन्ता विकल्पा न भवन्ति । चतुर्थं चतुर्थं मासेष्वेव त्रियमः । आगांमिभ्यां

फाल्गुन्यां पूर्णमास्यां शुक्लाक्षीरीयेणैवा ततः पूर्णमासेनेष्टा वपनं कृत्वा चातुर्मास्याह-
व्रतानि समापयेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रोभूत इन्द्रतुरीयप्रभृतिभिरन्वहं यजते ॥ २९ ॥
तस्मिन्नेवाहनि श्वो वा पाक्षिकत्वं सूत्रान्तरमतात् । इन्द्र एव तुरीयो यस्मिन्कर्मणि
तत्कर्मैन्द्रतुरीयम् । अन्यदीयत्वरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण वरुण-
स्तुरीयः ॥ २९ ॥

अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाज्ज्ञातम् ।
चतुर्हविरिन्द्रतुरीयम् । तत्संग्रामे निर्वपेत् ॥ ३० ॥

इन्द्रतुरीयस्य कर्म—ऐन्द्रतुरीयः हविः० श्रावणाहरणम् । वरसत्पाकरणं प्रकृतिवत्ति-
ममा अमावास्यातन्त्रम् । तदानीमेव सायंदोहः । तण्डुलैरसतञ्जनं विष्णो हव्यमिति च
कृत्वा न वस्सापाकरणम् । पात्रप्रयोगे शूर्पश्रव्यं पात्रीश्रव्यं, शेषं प्रकृतिवत् । शूर्पं पक्षिणे
निधाय, आग्नेये जुष्टं निर्वपामीति ग्रीहीन् । अन्यस्मिन्शूर्पे गावीधुकान् । रुद्राय
जुष्टं० पुनरन्यस्मिन्शूर्पे यवान्वरुणाय जुष्टं० एवमेवेष्टितन्त्रं ब्राह्मणमोजनान्तम् ॥ ३० ॥

एतस्या एव रात्रेर्निशायां पञ्चध्म्येन यजेत ॥ ३१ ॥

इन्द्रतुरीयकर्म यस्मिन्नेवाहनि क्रियते तस्मां रात्रौ सायमग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चध्म्येन
यज्य इत्यवत्वा ॥ ३१ ॥

निशायामपामार्गहोमेन चरन्ति ॥ ३२ ॥ सायः
हुतेऽग्निहोत्रेऽपां न्ययनादपामार्गानाहृत्य तान्स-
कृन्कृत्वा दक्षिणाग्रेरेकोत्पुर्कं धूपयति ॥ ३३ ॥
पराचीनमुत्तरापरमवान्तरदेशः हुत्वा स्वकृत
इरिषे भद्रे वोपसमाधाय ॥ (स्व० ९) ॥ देवस्य स्वा
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याः
रक्षसो वधं जुहोमि स्वाहेति पर्णमयेनार्कमयेन
वा सुवेणापामार्गसकृज्जुहोति । इन्द्रस्य त्वीजसे
जुहोमि स्वाहेति वा । इतः रक्ष इति सुवमनुमह-
स्यावधिष्म रक्ष इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३४ ॥ वसो
दक्षिणा । यदस्ते तद्दक्षिणा ॥ ३५ ॥

न्युष्टायां पुराऽग्निहोत्रादपामार्गहोमेन चरन्ति (आप० श्रौ० १८-९-१९)
इत्यापस्तम्बः । न्युष्टायां संख्याकालेऽपां न्ययनादपां समीपादपामार्गसकृज्जुहोति

सक्तकृत्वा दक्षिणाग्नेरकोल्युक्तं ज्वलन्तमग्निं धूपयति । उत्तरापरमवान्तरं मध्यदेशमा-
हृत्य स्वकृत इरिणे प्रदरे वा संस्थापयति । पालाशेन स्तुवेणापामार्गसक्तुमिर्भुहोति—
देवस्य त्वा० इन्द्रस्य त्वा० इति विवरूपो मन्त्रस्य होमे । हत५ रक्ष इति स्तुवस्याग्नी
प्रक्षेपः । अवधिष्म रक्ष इत्युपस्थापय होमकाले यद्वज्रमाच्छादयति तस्य दानं वा ।
गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोदाहृतत्वाद्वरोगौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतेनैव यजेत यः पाप्मनो विभीयात्पञ्चध्मीयेन
चरति । चतुर्धाऽऽहवनीयं प्रतिदिशं व्यूहति ।
मध्ये पञ्चमम् । पृथगिध्मानुपसमाधाय ये देवाः
पुरःसद इति प्रदक्षिणमनुपरिकामन्प्रतिदिशं चतस्र
आहुतीर्जुहोति । मध्ये पञ्चमीम् । समूढ५ रक्ष
इति मध्य इध्मानभिः समुह्यायवे रक्षोघ्ने स्वाहेति
पञ्चगृहीतेन पञ्चोत्तरा रथः पञ्चवाही दक्षिणा ।
मष्टिवाही वा ॥ ३६ ॥

चतुरो भागानाहवनीये (यस्य) कृत्वा प्रतिदिशमुद्धरेत् । मध्यमे पञ्चमम् ।
आहवनीयस्य धिष्णिय एव । पञ्च भागान्समिद्धिर्बलवतः कृत्वा जुह्वां पञ्च गृहीतं
गृहीत्वा ये देवाः पुरःसदोऽग्निनेत्रा० इति प्राच्यादिषु यथालिङ्गं मध्यमेन पञ्चमेन ।
देवा देवता । सर्वाणाहवनीयभागान्समूढ५ रक्ष इति मध्य एकीकृत्य समिद्धिः प्रज्वा-
ल्यापरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा—अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहा । यमाय रक्षोघ्ने स्वाहा । सवित्रे
रक्षोघ्ने स्वाहा । वरुणाय रक्षोघ्ने स्वाहा । बृहस्पतये दुवस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा । इति
यथालिङ्गं त्यागः । त्रिषाक्षाधारकदक्षत्रयेणोह्यमानः प्राष्टिवाही । प्राष्टिवाही रथो दक्षिणा
(तै० सं० १-८-७) इति मन्त्रवर्णात् ॥ ३६ ॥

तेनैव यजेत यो रक्षोभ्यो विभीयात्पिशाचेभ्यो
वा । तं च यत्कामयते तदद्यात् ॥ ३७ ॥

यो रक्षोम्य इत्ययसंसंयुक्तः कलाः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

श्रोभूते देविकाहविर्भिर्यजेत ॥ ३८ ॥

प्रातरग्निहोत्र५ हुत्वा देविकाहविर्भिर्यजेत ॥ ३८ ॥

षात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति यथात-
माभ्यातम् । मिथुनौ गावौ दक्षिणा वत्सतरी
वा ॥ ३९ ॥

देविकाहविर्मिष्य इत्यादि । देविकाहविषा५ हविरिदं० । केचिदिष्ट्या यक्ष्य
इत्युक्त्वा, ऐष्ट५ हविः० धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरु५ राकायै
चरु५ सिमीवाह्यै चरुं कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनान्तं समा-
प्यते ॥ ३९ ॥

प्रवीता प्रवीयमाणेत्येकेषाम् ॥ ४० ॥

नवप्रसूता गर्भिणी वा गौः ॥ ४० ॥

ताभिः प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत ॥ ४१ ॥

ताभिर्देविकाहविर्मिः ॥ ४१ ॥

आमयाविनं याजयेद्वा धातारं मध्यतः कृत्वा
प्रजाकामः पुत्रैर्धातारमुत्तमं कृत्वाऽऽमयायी पशुना
यजेते ॥ ४२ ॥

समाप्ते धातुपशुः, पशुनन्वेन यक्ष्य इत्यादि । केचिन्नेच्छन्ति । षड्दोशः, (उदव-
सानीय) उदवसाय पश्चिष्टिः, धात्रे एवा जुष्टमुपाकरोमीत्येष निगमः । उत्तराणि
ग्रीणि हवी५वि अग्निर्वैश्वानरवाहणी च, समाप्ते पशौ च तस्मिन्नहन्त्येव । स च विधिरमे
यक्षयति सूत्रकारः ॥ ४२ ॥

श्वोभूते त्रिषंयुक्तैरन्वहं यजेते ॥ ४३ ॥

पशोरभावे देविकानन्तरे । अथवा पञ्चाप्यन्वहं पाक्षिकं सूत्रकारमतात् ॥ ४३ ॥

आमादेष्णवमेकादशकपालं निर्वपतीति यथास-
मान्नातं मथमं त्रिषंयुक्तं तेन यज्ञकामो यजेत ।
अग्नीधोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीति यथासमा-
न्नातं मध्यमं त्रिषंयुक्तं वीरजन५ समामनन्ति ।
सोमापौष्णं चरुं निर्वपतीति यथासमान्नातमुत्तमं
त्रिषंयुक्तं तेन पशुकामो यजेत । वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपतीति तेन ग्रामकामो यजेत । वारुणं
यत्रमथं चरुमिति सर्वतः प्रादेशमात्रो वारुणश्चरुर्भ-
वति । योऽयोऽश्वो द्युमवहो वा दक्षिणा । समान-
तन्त्रो वैश्वानरवारुणावेके समामनन्ति । (ख० १०) ॥ ४४ ॥

इति संस्थापादहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

तासामिष्टीनां कर्म— इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं०
इन्द्राविष्णुभ्यां जुष्टं० विष्णवे जुष्टं० । यामन ऋषभो दक्षिणा । पूर्ववत्संस्कारादि । ऐष्ट५

हविः० । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नीषोमाभ्यां० इन्द्रापोमाभ्यां० सोमाय जुष्टं० श्यामाकव-
रुर्बभ्रुर्दक्षिणा । कपिला गौः । तदानीमेव पूर्ववत्संकल्पः । सोमापूषभ्यां जुष्टं० इन्द्रापूषभ्यां
जुष्टं० पूष्णे जुष्टं० उत्करे त्रिनिनीय यथाभागं व्यावर्तत्वं पूष्णे जुष्टमाधिवपामि संव-
पामि चरुद्वयं (प्रय) माधिश्रियं पौष्णं पिण्डं स्थाल्यां क्षिपति । श्यामो गौर्दक्षिणा ।
तदानीमेव संकल्पादि, अग्निर्वैश्वानरेण दक्ष्ये, अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० हिरण्यं दक्षिणा ।
तदानीमेव संकल्प्य वरुणेष्या दक्ष्ये वरुणाय जुष्टं० प्रदेशप्रमाणा स्थाली ऊर्ध्वत्वे तिर्य-
क्त्वे च, अश्वो दक्षिणा, प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणायाश्चमिस्त्याज्जातत्वादश्वस्य वारुणत्वं वारुणो हि
देवतयाऽश्वः समृद्धयै (तै० ब्रा० १-७-२) इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

ननु सर्वत्रैकफलसाधनानामनेकेषां कर्मणां फले साहित्यावगमेऽपि देशकालकर्तृभेदे
प्रयोगभेदादङ्गावृत्तिरित्युक्तम् । तद्विह यत्र देशभेदो नाऽऽज्ञातो दक्षिणाभेदमात्रं श्रुतं
यथा राजसूये—आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणाः, सोमापौष्णं चरुं
निर्वपति श्यामो दक्षिणाः, इत्यादौ । तत्र किं दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभे-
दादावृत्तिः किंवा भेति चिन्तयाम् ।

सत्यपि दक्षिणाभेदे कर्तृभेदे प्रमाणमात्रः । न ह्यत्राधिष्ठानभेदस्तवापीष्टः, तदैक्य-
स्पोत्तराधिकरणे (जै० सू० ११-४-२) स्थापयिष्यमाणत्वात् । कर्तृभेदस्तु न
दक्षिणाभेदव्यापकः, प्रमाणमात्रात् । दर्शपूर्णमासे चान्वाह्यार्थदक्षिणावृत्तावपि कर्तृभेदा-
भाषाश्च । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यनेन षण्णां साहित्यानामेको व्यापकः
कर्तृप्रयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्र वार्षिकप्रयोग इव विधीयते । अतश्च
सत्यपि कालिकप्रयोगभेदे कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात्कर्तृत्वैक्यावगमः ।

वस्तुतस्तु—नात्र दक्षिणाभेदोऽपि द्वादशाह्यदेकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगत्वावगमे
वामनश्यामयोर्मिलितयोरेव दक्षिणात्वात् । अत एव ' अन्यहं द्वादशशतं वदाति '
इत्यनेन प्रत्यहं विभज्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणाभेद इत्युक्तम् ।

अतश्च तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेन व्यवस्थितयोरपि वामनश्यामयोरेकप्रयोगत्वान्मिलितयोरेव
दक्षिणात्वम् । आवश्यकश्चायं न्यायो ब्राह्मणकर्तृकावेष्टिप्रयोगे ग्रीहिश्यामाकाग्रयणयोः
समानतन्त्रत्वे चेति प्राप्ते—

दक्षिणायाः कर्तृसंस्कारकतया तद्वदेव प्रयोगान्वयित्वाद्युक्तं तद्भेदाक्षेपकत्वम् । न
ह्यन्यथा तत्तत्प्रधानानां व्यवस्थितदक्षिणाज्ञानं कथमपि संगच्छते । न चात्र द्वादशाह-
वान्मिलितयोर्दक्षिणात्वं प्रत्येकं दक्षिणापदश्रवणेन भेदावगतेः । द्वादशाहे तु प्रत्येकदक्षि-
णापदाश्रवणात् तदैक्यमिति विशेषः । न च दर्शे पूर्णमासे च दक्षिणाभेदसत्त्वेऽपि

कर्तृत्वभेदाभावात् । आचम्यार्घ्यादिसमाख्यया तेषां तेषां कर्तृणां प्रतिग्रहं भेदेनैव विहिततया
‘दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजाः’ इत्यस्य ‘सोमे सप्तदशऋत्विजः’ इत्येतद्विध्यन्तरैकवा-
क्येतया तदर्थवादत्वेन कर्तृप्रयोगविधायकत्वाभावान् । अत एव दर्शे पूर्णमासे च पृथ-
क् ऋणानुष्ठानं याज्ञिकानाम् ।

एवं च दक्षिणायाः कर्तृत्वभेदद्वारा प्रयोगभेदावश्यकत्वे राजसूयान्तर्गतावेष्ट्यादौ-
प्रयोगभेदिकाया अपि तस्या अन्नाद्यफलकब्राह्मणादिकर्तृकावेष्ट्यादिप्रयोगे
दक्षिणापेक्षायां सति संभवे तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेनावगतायास्तस्या एवोपस्थितत्वा-
दाग्रेयीन्वायेन ग्रहणं न त्वन्तःकृतुप्रयोगे बाधिताया अन्वाहार्यदक्षिणाया इति वक्ष्यते
अस्तु वा तत्रापि सा । सर्वथा दक्षिणाभेदे प्रयोगभेद इति सिद्धम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ १ ॥

=====

अथ त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ रत्तिनां हवीष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्युच्यन्ते । तत्र त्रयोदश हवीषि
विधत्ते—

शोभते त्रयोदश रत्तिनां हवीषि ॥ १ ॥

रत्नान्येषां सन्तीति रत्तिनः । ब्राह्मणस्य न्यवैश्यमहिष्यादयो रत्तिनः । तदभिमानि-
देवानां प्रियाण्येतानि हवीषि । अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् ॥ १ ॥

यजमानस्याऽऽप्तानां गृहेष्वन्वहं निर्वपति ॥ २ ॥

आप्तानां ब्रह्मादीनां गृहेष्वन्वहं पृथक्पृथक् निर्वपेदित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्य यस्य गृहे निर्वपति तस्य तस्य गृहादिष्टिपरिवेषणं
दक्षिणा च ॥ ३ ॥

इष्टिपृथक्त्वादक्षिणाऽपि पृथक् ॥ ३ ॥

वार्षस्पत्यं चरं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । क्षिति-
पृष्ठो दक्षिणेति यथासमाम्नातम् । पुरोहितस्यै-
केषाम् ॥ ४ ॥

रत्तिनां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि, रत्तिनां हविषि ऋणानन्तरं संकल्पः । अग्नीन्-
यकुप्यकसमारोप्य ब्रह्मणो महर्त्विजो गृहं गत्वा वार्षिकीं वेदिं कृत्वाऽग्निं मयित्वा

स्वस्वायतनेषु निधायोपवरोह्य(हणम्) । एतासामिष्टानां अरिमःगृहे निर्वापस्तस्मादाव्य-
पुरोडाशादिदक्षिणाब्राह्मणभोजनार्थानीति आहर्तव्यानि । यैर्णमासतन्त्रं बृहस्पतये जुह्वं
चरुं निर्वपतीत्यादि । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । एवं सर्वत्र यामो द्रव्यः । श्वोभूतेऽग्निहो-
त्रं हुत्वा संकल्पादिपूर्ववत् । राजन्यस्य गृहं गत्वा—ऐन्द्रमेकादशकपालम्, ऋषभो
दक्षिणा । श्वोभूते संकल्पादि । महिषी प्रथमोदा तस्या गृह आवर्त्य चरुं धेनु-
र्दक्षिणा ॥ ४ ॥

भगाय चरुं वा वातायै गृहे विचित्रगर्भा पछौही
दक्षिणा ॥ ५ ॥

श्वोभूते संकल्पः । ऊह्वो (दासु) प्रियतमा वावाता । भगाय चरुं विचित्र-
गर्भा व्यक्तगर्भा पछौही दक्षिणा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नैर्ऋतं चरुमिति सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

श्वोभूते संकल्पादि । अग्न्या राजपत्नी केवलं भोगार्थं परिवृत्तिः । पुत्रादिभिः
परित्यक्ता वेत्येके । तस्या गृहे कर्तव्यं नैर्ऋतं हविः । हविषो द्रव्यं विदधन्मोदक-
प्राप्तमवधातं निषेधति—स कृष्णानामिति । नक्षत्रैर्निर्भिजानां कृष्णजीहीषां तण्डुलैर्नै-
र्ऋतं चरुं निर्वपेत् । स च सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति नाधिक इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठपूर्वमात्रो वा सर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ ७ ॥

पर्वसंधिः, न पुरोडाशधर्मः । जुहोतिषोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानत्वाच्चायं होमो
दर्विहोमः । कात्यायनेन तु पक्षान्तरं सूत्रितम्—‘दर्विहोम एष ते निर्ऋत इति
जुहोति । वषट्कृते वा’ (का० श्रौ० १९-३-१४।१९) इति । कृता भग्नशृङ्गा
गौर्दक्षिणा । अत्राप्याहाऽऽपस्तम्बः—नैर्ऋतः सर्वतोऽङ्गुष्ठपूर्वमात्रश्चरुर्भवेत्येके (आप०
श्रौ० १८-१०-१९) इति ॥ ७ ॥

तक्षरयकारावेकस्मिन्गृहे समवनीयाऽऽग्नेयमष्टाक-
पालं निर्वपति सर्वायसानि दक्षिणा गोचिकर्जसा-
वापावेकस्मिन्गृहे समवनीय वैष्णवं त्रिकपाल-
मिति वत्सः श्वेतशबलो दक्षिणा । वैष्णवं त्रिक-
पालं चयोदशं तक्षरयकारयोगृहे । सर्वायसानि
दक्षिणा । तक्ष्णो रयकारस्य वेत्येके ॥ ८ ॥

श्वोभूते संकल्पादि वैष्णवेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । तस्या वर्षको रयकारः करिष्या

माहिष्याज्जातः ' वर्षासु रथकारस्येत्युदाहृतम् । तयोः साधारणमेकस्य गृहं गत्वा वैष्णवं चिकषाळं० सर्वायसानि सर्वलोहमयानि पात्राणि दक्षिणा ददाति ॥ ८ ॥

सेनान्यो गृहे समवनीयाऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पतीषि हिरण्यं दक्षिणा ॥ ९ ॥

श्रोभूते सेनान्यो गृहे गत्वाऽऽग्नेयमष्टाकपालं० हिरण्यं दक्षिणा श्रोभूते संकल्पादि सूतः सारथिः, ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात इति । तस्य गृहे वारणं द्वादशकपालं० महानिरष्टः पण्डितवृषणो दक्षिणा । श्रोभूते ग्रामण्यो गृहे ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । वैश्यानां महत्तरस्तस्य गृहे संकल्पादि । मारुतेष्ट्या यक्ष्ये मारुतः सप्तकपालं० पृश्निः शुक्लः । अल्पतनुरित्यन्ये । श्रोभूते पूर्ववत्संकल्पादि । क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः सर्वेषां नियन्ता प्रतिहारपरपर्यायः । मन्त्री(न्त्रि)दूतो वा । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता इत्यादि तस्य गृहे सावित्रं द्वादशकपालं० संकीर्णवर्ण उपध्वस्तो दक्षिणा । श्रोभूते संकल्पादि । संप्रहीता नाम रथयोजयिता । संप्रहीता घनसंग्रहकर्ता कोशाध्यक्षो वेति । तस्य गृह आश्विनेष्ट्या यक्ष्ये । आश्विनं द्विकपालं० सवात्यौ समानमातरौ वत्सावेको दरावित्यर्थः । श्रोभूते संकल्पादि । पौष्ण्येष्ट्या यक्ष्ये । यो राज्ञः प्राप्तं षष्ठं भागं प्रजाम्यो गृह्णाति स भागदुषः । तस्य गृहे पौष्णं चरुं० इयमा गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उद्दारो
दक्षिणा । अर्वापाराव(सिर्वालावृ)तः केसरपाशा
वा गोव्युच्छती(नी)रज्जुः ॥ १० ॥

श्रोभूते संकल्पादि । अक्षावापो द्यूतकारस्तस्य गृहे गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः । रौद्रं गावीधुकं चरुं० । शबलश्चित्रवर्णः । उद्दारो दीर्घपुच्छः । गोविकर्तस्य वा(र्तुर्वा) । केसरपाशाभिधानी दक्षिणा । कुपणो वालाभिधीतः शबलो वा । त्रिवत्स इति विज्ञायते । असिर्वालावृत्तो वार्ध्वा वालप्रतिग्रथिता गोव्युच्छनी(वरासी)दामतृषा शबलो वा वत्सतरः । अश्वः शोणकर्ण इत्येक इत्यापस्तम्बीये दक्षिणाविशेषा विहिताः । केचित्तु—अक्षावापो नामाक्षाणां सेप्ता, अक्षगोषा वा द्यूतकारः । गोव्युच्छनी रज्जुर्मृगयासहायभूता । गोहिंसको व्याधः । तयोरुभयोर्गृहेभ्यो गवीधुका आ(ना)रण्यगोधूमान्संभृत्य तै रुद्रवेवत्यं चरुं यनमानस्य गृहे निर्वपेत्, इति व्याचक्षते ॥ १० ॥

अथ द्यूतगृहे कर्तव्यमाज्यहोमरूपं रत्निहविर्विधत्ते—

अध्वने स्वाहेति पालाकलस्य गृहे जुहोति ॥ ११ ॥

अनुतदूतं ह्यवते । धनर्वेवतीं दक्षिणा ॥ १२ ॥

त्रयश्चर्ममया बाणवन्तो दक्षिणा ॥ १३ ॥

पालाग (क) लो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालाग (क) लस्थाने दूत-
शब्दं प्रयुक्तवान् ' चतुर्गृहीतं गुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेत्ति दूतस्य ' (का० श्रौ०
१९-२-१३) इति । आपस्तम्बेन तु यूपविशेषपरत्वेन व्याख्यातः । अघ्वने स्वाहा,
इति पालाग (क) लस्य गृहे जुहोत्यनृतदूतं ब्रुवते (आप० श्रौ० १८-१०-२९)
इति । पालाग (क) लमनृतवादिनं दूतामिति ब्रुवत आचार्या इत्यर्थः । त्रयश्चर्ममया
इषुधयो बाणवन्तो धनुर्वा क्षेत्रवेष्टितमित्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ऐन्द्रमुषमं यजमानस्य गृहे निर्वपति । अन्व-
हमेके ब्रुवते । इन्द्राय सुत्राग्ने पुरोडाशमे-
कादशकपालं (प्रति) निर्वपति । इन्द्राया-
ऽहोमुचे । यन्नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा
वृत्रं वध्यादिति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽ-
नुवर्तयति ॥ १४ ॥

होमे कृते समारोप्याग्नीन्स्वगृहं गत्वा— ऐन्द्रकर्म, मथित्वाऽऽयतने निधाय, इष्ट्या
यक्ष्ये । अमावास्यातन्ध्रम् । इन्द्राय सुत्राग्ने जुष्टं० इन्द्रायाऽहोमुचे जुष्टं० । सूक्त-
वाके होताऽनुवर्तयत्ययं नो राजेति । इदं यानुषं हौत्रम् । सूत्रान्तरे तु नारिष्ठान्हु-
त्वाऽयं नो राजेत्यध्वर्युर्जपतीति ऋषभो दक्षिणा । निष्कः कवचमि-
त्येके ॥ १४ ॥

स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखाया मैत्रं पात्रं चतुः-
स्रक्ति करोति ॥ १५ ॥ श्वेतां श्वेतवत्सामाग्रस्य
हतौ दुहन्ति । तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति ॥
१६ ॥ तत्स्वयं मथितमातपे विषजन्ति ॥ १७ ॥
तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति ॥ १८ ॥

ऐन्द्रकर्माणि समाप्ते स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखायाः स्वयंभशाया अश्वत्थशाखायाः
स्यविष्टमेकं मैत्रस्य चरोः पात्रं करोति । चतुःस्रक्ति षमसाकृति । आग्रस्त्ये (स्य)
हतौ दुहन्ति गाम् । अमायितपूर्वं हतौ, आग्रे वा हतौ । श्वेतवत्सयुक्ता श्वेता गौः ।
तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति प्रापयति । तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति । तत्स्वयं
विलीनमाज्यं भवति । इति । तद्विदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्— ' श्वेतां श्वेतवत्सां गामा-
ग्रस्य हतौ दुहन्ति तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति

तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति' (आप० श्रौ० १८-११-६) इति । आग्नेय फलपु-
ष्परसेन लेपितायां (ते) द्वौ यत्पय आतश्चनमन्तरेणैव मूर्तं दधि भवति तच्च
नदरादिफलसंयोगेन परिवहति तत्त्वत्परितः सरति । तदिदं स्वयमधितम् । नात्र
मुद्राण्डे पाकः कित्वाद्यत्वे पात्रे षतुःस्रक्तौ न तु वर्तुले । तच्च पात्रं यया कया चिल्ल-
शाखया न कर्तव्यं किंतु वाय्वाद्यभिधातेन स्वयमेव पतितया निष्पादनीयमिति । एवं
कृत्वा वसोदित्येके ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तैष्यां पौर्णमास्यामभिषेचनीयायोक्त्याय दीक्षाः
भवर्तयन्ति ॥ १९ ॥

तदिदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—श्रोभूतेऽभिषेचनीयस्योक्त्यस्य दीक्षाः प्रक्रमयति,
(आप० श्रौ० १८-११-७) इति । श्रोभूतेऽग्निहोत्रं हत्वाऽभिषेचनीयेन यक्ष्य
इत्युक्त्वा विधुत् । केचिदिहापि वृत्तानामपि वरुणमिच्छन्ति । तन्त्रपक्षे तु कर्मणि
कर्मणि पक्षेऽस्मिन्वरुणदेवतोपस्थानान्तं, न समारोपणम्, आज्यं पशव इत्यादि
संपारयजूंषि हत्वा सोमपरिवेषणं फलानामपि पवित्रवत्फलवत्प्रयोगः । अभिषेच-
नयिदशपेययोः पर्याप्तमाहरति । न सप्तहोता । केचिदिच्छन्ति । दीक्षार्थत्वात् । स्वे
दस इत्युपस्थानम् ॥ १९ ॥

मैत्राबार्हस्पत्यं दीक्षणीयं भवति ॥ २० ॥

मैत्राबार्हस्पत्या दीक्षणीया सा एतनीसंयोजान्ता समाप्यते ॥ २० ॥

पात्रसंसादनकाले ययार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति

स्थालीं कपालानां स्थाने प्रयुनक्ति ॥ (ख० ११) ॥ २१ ॥

अन्वाधानादि पौर्णमासतन्त्रं स्वयंदिनं बर्हिः । अस्यादिना न छिनत्ति । स्वयंच्छिन्ना-
नाहरति । स्वयंकृतध्वंश्च तथैव । तयोः सह संनहनादयः क्रियन्ते । शुल्मास्तरणादि
बर्हिस्तथैवध्वस्य पात्रसंसादनकाले बार्हस्पत्यवरुपात्रं मैत्रं दारुपात्रं स्प्यश्च द्वंद्वं प्रकृति-
वदन्यानि ॥ २१ ॥

मैत्रं चरुं निर्बपणकाले बृहस्पतये निरुध्य
मित्राय निर्बपतीति । यया वा त्रिष्फलीकु-
तेषु विभागमन्त्रेण कर्णांश्चकर्णांश्च
तण्डुलान्निविचान्ति । शोदिष्टांश्च रषावि-
ष्टांश्चेत्येकेषाम् ॥ २२ ॥ ये कर्णाः स
ययसि बार्हस्पत्यः । येऽकर्णाः स आज्ये

यैवः स यदा शृतः स्यादथ तं मैत्रपात्रमु-
परिष्ठादवदधाति ॥ २३ ॥ तस्मिन्पवि-
त्रेऽव धाय स्वयं विलीनमाप्सिञ्चति ॥ २४ ॥
तस्मिन्पवित्रवत्याज्ये स्थवीयस्तण्डुलानावपति
॥ २५ ॥ तावुत्तराधरौ सह शृतौ करोति
॥ २६ ॥ धर्ममात्रं श्रवणमर्घ्यं स्वयं दिनं
वर्हिः स्वयंकृत इध्मो निष्क्रम्य वस्यति ।
सां स्वयंकृता वेदिर्भवति । वेद्याः करोति ।
अर्घ्यं स्वयंकृतं भवति । अर्घ्यं वर्हिषो
दाति । अर्घ्यं स्वयं दिनमुपसंनहति । अर्घ्यमिध्मं
करोति ॥ २७ ॥ अपि वा स्वयंकृता वेदिर्भ-
वति । संलीभ्य (प्यं) वर्हिः संचार्यै (र्ये) ध्मः
॥ २८ ॥ प्रचरणकाले बार्हस्पत्येन प्रचर्य मैत्रेण
प्रचरति ॥ २९ ॥ इतरथा वा । शितिपृष्ठो बार्ह-
स्पत्यस्य दक्षिणा । अथो मैत्रस्य । व्युत्सवहो वा ।
सा चैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा ॥ (स्व० १२) ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रे त्रयोदशपक्षे चतुर्थः पटलः ।

निर्वपणकाले बृहस्पत्ये जुष्टं मित्राय जुष्टं निष्कलीकृतांस्तण्डुलान्यधाभागं
व्यावर्तेयामिति विभागः । विविनक्ति कर्णाच्छिन्नानकर्णानच्छिन्नान्सोदिष्टान्शुद्धतरान्स्थ-
विष्ठान्स्थूलतरां । एवं विविच्य पुण्यं पुण्यं पात्रे निधाय बृहद्यादानादि, ध्रुवोऽसीति
बार्हस्पत्यमुपधाय मैत्रमुपदधाति । श्वेतायै श्वेतवत्सायै पय आनयति, ऊहेनोत्पूय घर्मोऽ-
सीति बार्हस्पत्यं चरुमभिश्चयति स्वाख्यां पयसि क्षिपतित्यर्थः । ईषद्यदा श्रितस्तदा
मन्त्रेण वारुणाग्नेर्वापिञ्चति । ऊहेन स्वयं विलीनमाज्यमुत्पूय मैत्रपात्रेऽवनयेदेकपा-
त्रेणोदकमप्यानीयं तस्मिन्काले घर्मोऽसीतीतरानावपत्यकर्णांस्तावुत्तराधरौ करोति बार्ह-
स्पत्यमवस्तान्मैत्रमुपरिष्ठादूरज्जुभिः संवेष्ट्य सृदा प्रलिप्योत्तराधरकरणमेवं सह शृतौ
भवतः । अन्तरितं अविदहन्तं बार्हस्पत्यमासाद्य मैत्रमासादयति । अयं यज्ञो-
ममाग्नेः पञ्चहोता इत्याद्येवं प्रचरति । प्रधानधामः । दक्षिणाकाले श्वेतपृष्ठं गामश्वे वाऽ-
प्तवेदि स्थापयेत्वा सहस्रधारावुत्सावक्षीयमाणौ ते दध्मः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तैः
शितिपृष्ठगवाभ्यश्चतगौ (गवां) श्वेतवत्सैरातितराणि सृज्युमिति । केचिद्द्विवचनेनोद्दिष्टमिच्छन्ति ।

अस्मिन्पक्षे च ब्रह्मा द्विदधनेन, इतरे बहुवचनेनोहः शितिपृष्ठगन्धश्चेतमोश्चेतवत्सा इति । रुद्राय गां वरुणायाश्च० अन्यतरस्य च न बार्हस्पत्यस्य वा विस्मरणे पृथगि-
ज्यायां पुनः श्वेता धेनुः श्वेतवत्सा दीयते । पत्नीसंयोजान्ता वारयति धौवमाज्यामि-
त्यादि, उत्तरेण बहिः प्राग्दशमित्यादि सनीहारप्रस्थापनान्तमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवेशाख्यसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयास्यस्य सोमयागस्य प्रथमोऽभिषास्यते । तत्राभिषेचनीयस्य
धीदकप्राणां दीक्षामाह—

तथा दीक्षाः प्रवर्धयन्ति(न्त्य) अभिषेचनीयस्य ।

यथा दशरात्रे शिष्टे संवत्सरस्य दक्षपेयां भविष्यति ॥ १ ॥

तत्कालः कात्यायनसूत्रे दर्शितः—फाल्गुनीपक्षे यजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते,
(का० श्रौ० १५-२-४९) इति । फाल्गुनी(न)पौर्णमासी(स्यां) सुषिरश्वादमावा-
स्यायामभिषेचनीयस्य दीक्षा । ततः प्रभृत्यागामिन्याः फाल्गुन्याः पौर्णमास्या उपरिष्टा-
द्वितीयायामभिषेचनीयस्य प्रायणीया यथा स्यादेवं दीक्षावृद्धिः । माध्यकारस्तु—
तैष्यां पौर्णमास्यामभिषेचनीयस्य दीक्षाः संवत्सरमागमिमामाषशुक्ले प्रायणीया स्यादेवं
दीक्षावृद्धिरिति व्याचष्टे । प्रथमरात्रिर्जमन्यासु रात्रिषु अग्रे त्वं सुमागृहीत्यादिदी-
क्षितधर्माः प्रवर्तन्ते । सर्वत्र यवाग्(गु)मृतं पयासे वा श्रपयेत् ॥ १ ॥

सह सोमो क्रीणाति । अभिषेचनीयाय दक्षपेयाय चार्धं

रात्रः पुरोहितस्य ब्रह्मणो वा दक्षपेयार्थं निदधाति ॥२॥

उक्तकाले प्रायणीयया प्रचर्याभिषेचनीयस्य दक्षपेयेन सह सोमक्रयः । पदपासुम-
हणमुभयार्थं, तत्संग्रहेषु निदधाति इहार्वाक्षाजनम् । अर्धेन दक्षपेय उभयार्थं सोमफल-
माहृत्यानुहेन प्रयोगः— सोमं कृत्वा फलान्वापि तथैव सोमं ते क्रीणामि, गवां ते
क्रीणामि, तस्य आत्मा० भूयो वा अदः० पञ्चाविवेने पञ्चशतगोविमसि क्रीणान्ति
अस्मे ज्योतिः, द्वे ऊर्णास्तुके एकाभिषेचनीयस्यैका दक्षपेयस्वाग्निं प्राग्दशं स्थापयति ।
अच्छिन्नपत्रः प्रजा इत्युपपत्त्यस्य विभज्यार्थं सोमस्य फलानो च बद्ध्वा पुरोहितस्य

गृहे दशपैयैर्धे निवेदाति । न प्रवृज्जनं, उच्यतेत्यात् । पञ्चदश च्छदीधि । वपायागादि
वसतीवरीग्रहणान्तं पूर्ववत्सर्वं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

देवसुवां हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभावित्वं वक्तुमाह—

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवां हवींष्य-

सुनिर्वपत्यग्रये गृहपतये इति यथासमानातम् ।

पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हविषाः समानः

स्विष्टकृदिदम् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशधामे तौ(गान्तं) निरुप्याष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति समानं
तु स्विष्टकृदिदम् । अथवा—स उपवसथ इति वाजसनेयश्रुतेः । उपवसथः सुत्वादि-
वसात्पूर्वमहः । अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निरुप्य तदनु 'देवसुवां हवींषि निर्वपेत् ।
सुवन्त्यनुजानन्तीति सुवां देवाश्च ते सुवन्त्येति देवमुवस्तेषाम्, देवत्वाम् । 'ओः सुवि'
(पाठः सू= ६-४-८१) इति ऽणादेशः । प्रसवितृत्वं चैषामाम्नायते--'देवसुवा-
न्तेषां हि हवींष्यः प्रवन्ति । एतवन्तो वै देवानां सवाः । त एवासौ सवान्प्रयच्छन्ति ।
त एव सुवन्ते' इति ॥ ३-७-४) इति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानां सुव-

तामिति यजमानस्य हस्तं वेदयत्येष वः कुरवो

राजेति । यदि कौरव्यः । एष वः पञ्चाला

राजेति यशु वै पाञ्चालः । एष वो भरता

राजेति वा कुरुपञ्चालानेष ते जनता राजे-

त्यम्यान्राजः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां

राजेत्युक्तः ॥ ४ ॥

पशुपुरोडाशस्विष्टकृतः पुरस्तात्सविता त्वा प्रसवानां सुवर्ता महते जानराज्यायेति
ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति । अध्वर्यु रत्निभ्यो जानपदेभ्यः प्रकाशयति एष वो
भरता राजेत्यन्तेन तेभ्यो जानपदेभ्यः, तेषां चेद्वाजा राजसूययाजी, इति । एष वः
कुरवो राजेति यदि कौरव्यः, कुरुभ्यो जानपदेभ्यस्तेषां चेद्वाजा । एष वः पञ्चाला
राजेति पाञ्चालेभ्यो जानपदेभ्यः । एष वः कुरुपञ्चाला राजेति कुरुपञ्चालेभ्यः । उभ-
येषां चेद्वाजा । शनरादन्यतरेण कुरुवर्गतया (वर्गेण) पञ्चाला इति । उक्तेभ्योऽन्येषामेष
वो भरता राजेत्यापस्तम्बः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जपति ॥ ४ ॥

अति त्यक्तम राज्यमधायीति वारुणीभ्यां

यजमानो मुक्तं विमुह्ये ॥ ५ ॥

आनद्धिति मन्त्रान्तः । मुखमार्जनं तु द्वाभ्यां विमृष्टे (तै० ब्रा० १-७-४) इति ॥ ९ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति त्रीन्विष्णुक्रमान्प्राचः

क्रामति । ६ ॥

वाजपेये रथसमीपगमने न्यारूपातम् ॥ १ ॥

यत्प्राक्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थातुः

मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति ॥ ७ ॥

गणैः कपालान्युपदधाति ॥ ८ ॥ आरण्ये

[ना]नुवाक्येन गणेन मध्य उपधायाऽऽ-

मिक्षायाः कल्पेन मैत्रावरुणीभामिक्षा-

करोति ॥ ९ ॥

पुरोडाशस्विष्टकृदादि, यजमानस्य प्रैषे दक्षिणर्मेत्य लोपः । महारात्रे बुद्ध्या, इत्यादि । पात्रासादनकालेऽतिग्राह्याणामप्रयोगः । न षोडशीपात्रे, प्राक्माहेन्द्रात्कृत्वा मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति । वैश्वदेवी वाऽऽमिक्षा । तस्यैव कर्म- एकविंशतिः कपालानि सप्तस्य द्वंद्वं, इत्यादि । सवनीयानामुत्कर्षणं सवनीयानां (न) शाखा स्यात्, शाखा, इतरथा शाखाहरणादि मरुद्भ्यो जुष्टं, कपालोपधानकाले ईदृच्चाभ्यादृच्चात्तादृक्च प्रतिदृक्च मितास्य संमितास्यः सभरा इति, सप्तकपालानि ध्वनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनयश्च ध्वनयश्चस्य निलिम्पश्च विलिम्पश्च विसिष इति सप्त । ध्रुवमतीत्यादि सप्त । एवमेकविंशतिमुपधाय वैश्वदेव्या दोहनम् । पुरोडाशप्रधिश्रित्य लौकिकदधानयनम् । अन्तरितं सं ब्रह्मणा इत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभिवासितैर्वायव्यैरपां ग्रहान्युह्राति ॥ १० ॥

देवीरापो अपांनपद्माष्टदास्थः राष्ट्रं दत्त स्वाहेति

सारस्वतीष्वप्सु हुत्वैतेनैव गृह्णाति ॥ ११ ॥

अर्थतः स्थेति वा । एवमितरासु येन येन

जुहोति तेन तेन गृह्णाति ॥ १२ ॥ राष्ट्रदाः स्य

राष्ट्रं दत्त स्वाहेति होमार्थेऽनुषजति । राष्ट्रदाः स्य

राष्ट्रममुष्मै दत्तेति गृह्णाति ॥ १३ ॥ पुरुषे पशौ वाऽभ्य-

धेत्तेऽपां पतिरसीति ॥ (ख०) १३ ॥ समुद्रियाः सैन्य-

वीर्वा मतीपमन्य ऊर्मिः पतति । अन्वीपमन्यो

वृषाऽस्यूमीरिति यः मतीपं तं गृह्णाति । वृषसेनोऽ-

सीति योऽन्वीपम् । महावरीः स्थेति स्थावराणाम् ।
याः स्थानं न प्रवहन्ति परिवाहिणीः स्थेति
स्त्रवन्तीनाम् । या आप उच्छेरते परिणतिं ब्रुवते ।
प्रजक्षितः स्थेति कूप्यानाम् । मरुतामोजसः स्थेति
हादुनीनाम् । सूर्यवर्षसः स्थेत्यातपातिवर्ष्या-
णाम् । सूर्यत्वचसः स्थेति यासु रूपाणि परि-
दृश्यन्ते । मान्दाः स्थेति स्थावराणां या वा मन्द-
मिव स्पन्दन्ते । वाशाः स्थेति पृष्ठानाम् । शकरी
स्थेति गोरुल्लया(तुल्या)नाम् । विश्वभृतः स्थेति
पयसः । जनभृतः स्थेति दधनः । अग्नेस्तेजस्याः
स्थेति घृतस्प । अविष्टाः स्थान(भृष्टा) इति वा ।
अपामोषधीना रसः स्थेति मधुनः षोडश सप्त-
दश वा गृह्णाति ॥ १४ ॥

अभिवासितैः सुगन्धितैर्वायव्यैर्वृक्षैर्द्धूतैर्ग्रहैर्बोर्ध्वमुखानि वायव्यानि तैरपि ग्रहान्गृह्णा-
तीति वचनात् । अभिषेकार्थं वायव्यानि षोडश सप्तदश वा शाखान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण
सह षोडशसंख्यामपि षोडशभिर्गृह्णाति(तै० ब्रा० १-७-९) इत्यादौ द्रष्टव्याः । अर्धेत
इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं ग्रहणशेषत्वं च पूर्वं विहितम् । अर्धेतः स्थेति
जुहोति, वहन्तीनां गृह्णाति, (तै० ब्रा० १-७-९) इत्यभिधानात् । तन्मोमयप्रावस्थितां
षोडशसंख्यां समस्य प्रशंसति-‘षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति’(तै० ब्रा० १-७-९)
इत्यादिना । यद्वा-वायव्यानि सप्तदश वा करोति यज्ञियवृक्षैर्वक्ष्यमाणस्तत्तद्देशादानीय
गृह्णाति सरस्वतीजलं वहन्तीनां जलं समुद्रजलं यतः कुतश्चिज्जयां पुरुषः पशुर्वा तिष्ठति
तत्र प्रतिलोतं य ऊर्मिर्युच्यति तस्या भूमेर्जलमानयति पृथक् पृथक् । कूपस्था
अप आनयति प्रतिलोतसजलं च प्रयत्नेनाऽऽनयेत् । यत्र कुत्रचिद्वता आपस्तत्रैव
स्पन्दन्ति ता आनयन्ति । महानदीनां समीरेद्य(पेथ)प्र नदी महानद्यां पतति तस्या
आनयति । आदित्ये दृश्यमाने यदा वर्षति तदा वर्षजलमानयति । अश्लेषजलमान-
यति । यत्र कुत्रचिद्वसजलमानयति । गोमर्षोदकं पयो दाधि घृतं च मधु माक्षिकं च ।
आग्नीध्रमण्डपसमीपे ग्रहग्रहणं क्रमेणोच्यते-अर्धेतः स्थापो देवार्भधुमतीरित्यादि
राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा, इति सारस्वतोदके । आज्यहोमस्याभिषारणरूपत्वात् ।
उक्तजले वायव्येनाऽऽज्येन जुहोति । तस्मिंश्चले वायव्येन गृह्णाति । अर्धेतः स्थापो

देवी राष्ट्रं दत्तं सङ्गमं वृत्तेति राज्ञो नामग्रहणम् । राजेन्द्रवर्मणो दत्तेति गृहीत्वाऽ-
भ्यन्नं निदधाति । एवमुत्तराणि । येन जुहोति तेन गृह्णाति ॥ १०—१४ ॥

अपो देवीर्मधुमतीरगृह्णमिति गृहीत्वाऽभिमन्त्रयते ॥ १५ ॥

समुद्रजले वा पुनदो यथा शोणादिस्तदन्यतमजले, अपां पतिरस्यपो देवी० दत्त
स्वाहा । प्रतिलोत ऊर्मियुद्धजले वृषाऽस्यूर्मिरपो देवी० । अनुलोत ऊर्मिजले वृषने-
नोऽस्यपो देवी० । कूपजले व्रजक्षितः स्थापो देवी० । प्रतीपजले, अन्यजले वा मरु-
तामोजः स्थापो देवी० । उत्स्थान्दितजले प्रभावतीः (रीः) स्थापो देवी० परिवाहि-
नदीजले हिरण्याः स्थापो देवी० । आतपति वर्षजले सूर्यवर्चसः स्थापो देवी० । प्रत्य-
यजले सूर्यत्वचसः स्थापो देवी० । स्थावरजले मान्दाः स्थापो देवी० । पुष्टजले वस्याः
(इयाः) स्थापो देवी० । [अ] वस्याऽ(इया) योदके का(वा)शाः स्थापो देवी० ।
गोमर्भजले शकरीः स्थापो देवी० । पयसि विश्वभूतः स्थापो देवी० । दधनि जनभूतः
स्थापो देवी० । घृते अग्नेस्तेजस्याः स्थापो देवी० । मधुनि अप्रामोषधीनां रसः स्थापो
देवी० । इति च गृहीत्वाऽभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

देवीरायः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृजयध्वमिति ॥ १६ ॥

वैतसे द्रोणे समवनयति ॥ १६ ॥

वैतसे द्रोणे कलशकृतौ देवीराय० बन्वना इत्यन्तेन ग्रहान्समवनयति । तथा च
—देवीराय इति वैतसे सते ग्रहान्समवनीय, (आप० श्रौ० १८—१३—
२१) इति । अप्सु जाते वृक्षाविशेषे वैतसस्तेन निर्मितं द्रोणकलशसदृशं पञ्च सते
तास्मिन्सते वायव्येर्गृहीतास्ता अपोऽवनयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्राभिमन्त्रणमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

शास्त्रान्तरोक्तौ विकल्पः ॥ १७ ॥

अनाधृष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणा-

च्छसिनश्च सादयति ॥ १८ ॥ अपरेण होत्री-

समुपसादयतीत्येकेषाम् ॥ १९ ॥

वक्षतीत्यन्तः । अन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणाच्छसिनश्च सादयति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अभिपृष्टमसीति शततुण्यं सौवर्ण्यं स्वममादाय शुक्रा वः

शुक्रेणोत्पुनामीति तेन त्रिरुत्पुनाति ॥ २० ॥

अभिपृष्टमसीति । दाघमसीत्यन्तेन शतमानं हिरण्यं सतेऽवधायेत्यापस्तम्बः । तेन

शतमानेन शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि० चितानाः, इत्यन्तेनोत्पुनाति सकृत् । त्रिरिति

त्रिरुत्पुनाति । तदा शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि स्वाहा राजसूयाय चितानाः, चन्द्रा वक्ष-

६ पैठलः । महादेवशास्त्रिसंकलितयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १७५

न्द्रेणोत्पुनामि० राजसूयाय चितानाः, अमृता वो अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितानां
इति त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ २० ॥

सधमादोऽग्निरनीरुर्ज एता इति चतुर्थे पात्रेषु
व्यानयति ॥ (स्व० १४) ॥ पालाश औदुम्बर
आश्वत्ये नैयग्रोधेऽवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

सधमादो० मातृतामांस्वन्त इ(रि)त्यन्तः । पालाशादिषु पात्रेषु क्षिपति । अग्निपात्रं
सधमादोत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वात् । अवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

तौकमो(रौक्म औ)दुम्बरं दधि च यजमानं भोजयति ॥ २२ ॥
स्पर्शोऽर्थः ॥ २२ ॥

एकशतेन दर्भपुञ्जीलैराहुक्ते । शतेनेत्येकेषाह ।
पञ्चाशता दक्षिणमक्षदेकपञ्चाशतोत्तरमभ्यक्ष्य क्षत्र-
स्योल्बमसीति तृपाणां वृक्षाणां वासो यजमानः
परिधत्ते । क्षत्रस्य योनिरसीति पाण्डुरमुष्णीषम् ।
तृतीयं श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते । अप उपस्पृश-
यिस्वाऽऽविश्रो अग्निरित्याविदो यजमानं वाच-
यन्बहिःसदसमभ्युदानयति ॥ २३ ॥

दर्भपुञ्जीलैरभ्यक्ष्य क्षत्रस्योल्बमसीति तार्प्यं क्षत्रस्य योनिरसीति पाण्डुरवासो
परिधत्ते । अथवा त्रीणि वासांसि, द्वे परिधानार्थं पाण्डुरं तार्प्यं चैकमुत्तरार्थं च ।
अथवा शिरोष्णीषमेव कृत्वाऽर्थेनमेकशतेन (शतेन वा) दर्भपुञ्जीलैः पक्वयति । एक-
शतेनाऽऽहुक्ते पञ्चमानमेव । पञ्चाशता दक्षिणमक्षि युगपदेकपञ्चाशता सव्यम्, इत्यन्यथा
क्रमः । आग्नीध्रामार एतानि कर्माणि कुर्यात् । अर्धयुरूप उपसृशति आविद इत्येवं
संज्ञानाविज्ञो अग्निरित्यादीन्वाचयन् यजमानमर्धयुर्बहिरुदानयति ॥ २३ ॥

एष वः कुरवो राजेत्यावेदयति । मनसाऽऽनुमन्त्रा-
मति । मनसोर्ध्वमनुजिहीते ॥ २४ ॥

राज्ञो नामग्रहणमसाविति । आविज्ञोऽयं राजेन्द्रवर्मणः पुत्रो रामेन्द्रचोलायनोऽस्य
विश्वस्मिन्राष्ट्र इत्यादि । अत्राप्यापस्तम्बे विशेषः—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वज्रयुग्ममा-
नाय प्रयच्छति । शत्रुनाशनाः स्येति श्रीन्नाणावतः । पात मा प्रत्यक्षमिति प्रदीयमा-
न्नाननुमन्त्रयते । पात प्राञ्चं पात प्रत्यक्षं पातोदक्षमिति प्रयच्छन्त्वर्चयति । मित्रोऽ-
सीति दक्षिणं बाहुं यजमान उच्यच्छते । वरुणोऽसीति सव्यम् । एतद्वा विपरीतम् ।
हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते । अर्थेन पञ्चाभिर्दिशो व्यापयति । समिधमाग्नि-

छेति विमनसा चानुप्रकामति । (आप० श्रौ० १८-१९-२) इति । अघ्वयुरनु-
क्रामति मनसा, न कर्मणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अत्र मारुतमेकविंशतिकपालमेके समाश्नन्ति ॥ २५ ॥

अत्र मारुतवैश्वदेव्योर्निर्वापत्वासत्राभिमर्शनान्ते प्राङ्माहेन्द्रादपां ग्रहानित्यादि मन-
साऽनुक्रामान्तं कृत्वा प्राङ्माहेन्द्रादित्यस्मिन्नभिवास्थापां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुक्रा-
मन्तम् । आप्यलेपनिनयनाद्यासत्राभिमर्शनान्तं, माध्यंदिनं चेत्यस्मिन्पक्षे सवनयैः
सहाभिमर्शनान्ते, अपां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुक्रामान्तम् । ततः सौमिकं वैष्णव्यर्चो-
पस्थानान्तं कृत्वा सवनयिप्रचरणादि माहेन्द्रात्प्राक् । तत आसन्दीप्रतिष्ठापनादि प्राक्पा-
र्यहोमात्कृत्वा मारुतं पुरोडाशं तूष्णीं स्थापयित्वा तं बर्हिषदं कृत्वैना व्याघ्रमिति मन्त्रेण
स्पृश्येन पुरोडाशं भिनत्ति । यस्स्पृश्य आश्लिष्यति यच्च प्रतिशीर्यते तद्विष्णवे शिपिवि-
ष्टाय नुहोति, (आप० श्रौ० १८-१९-४) इत्यापस्तम्बः । अभिचरत अ (तोऽ)
नभिचरतो न छेदनहोमौ ॥ २९ ॥

सौमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्द-
ूलचर्म विवेष्टयति ॥ २६ ॥

अग्नेः प्रज्ञास्तुर्धिष्णिगं त्वादिरीमादुन्मरी वाऽऽसन्दी प्रतिष्ठाप्येत्यापस्तम्बः । प्रज्ञा-
स्तुर्धिष्णिगस्य पुरस्तादग्नेःोक्तलक्षणामासन्दी प्रतिष्ठाप्य सौमस्य त्विषिरसि० भूया-
दिति शार्दूलचर्मोऽऽस्तृणाति ॥ २६ ॥

अग्रे सदो दक्षिणे द्वारबाहौ तयजमान आरोहति ।
अवेष्टा दन्दशूका इति । आपः केशवापाय प्रय-
च्छति ॥ (ख० १५) ॥ लोहायसं प्रयच्छती-
त्येकेषाम् ॥ २७ ॥

अग्रेसदो दक्षिणे द्वारबाहौ तदासन्दीमारोहति यजमानः । स्पष्टमन्यम् ॥ २७ ॥

निरस्तं नमुचेः शिर इति सीसं ह्रीवाय विध्यति
त्रैनं सीसं ह्रीवेन विध्यतीत्येकेषाम् ॥ २८ ॥

नमुचकाय प्रयच्छति सीसं लोहमयम् ॥ २८ ॥

प्रत्यस्तं नमुचेः शिर इति वाऽप उपस्पृश्य ॥ २९ ॥

अत्र शार्दूलचर्मोऽपस्तम्बः — तामारोहन्यनमःनोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन यदा
सीसं विष्णवेकाय प्रत्यस्यति । निरस्तं नमुचेः शिर इति सर्वत्र लोहितायसं केशवापाय
शौ बर्हिषेति निरस्तं तत्राऽप्यनुपस्पर्शनं तयोः ॥ २९ ॥

५३७] महादेवशास्त्रिसंस्कृतप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १७७

अर्धमूर्तमसीति रजतं रुक्मं व्याघ्रचर्मण्युपोहति ।
अधस्तात्पद्मोदयोदितोन्मा पादति शतातृणं सौ-
वर्णं रुक्मं यजमानस्य शिरसि निदधाति ॥ ३० ॥

उपोहति व्याघ्रचर्मण्यावेषयति । तत आतोऽधस्तात्पादयोस्तदुपोहति शतगुह्यापरिमितं
सौवर्णं रुक्मं शतच्छिदं यजमानस्य शिरसि निदधाति असंज्ञं सर्वात्थादि ततो माहेन्द्र-
शिराभ्यम् ॥ ३० ॥

सोमो राज्ञा वरुण इत्येताभ्यो देवताभ्यः प्रोच्यमाण्ये-
स्वाहेति षट्पूर्वाणि पार्थानि हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेति
षट्पूर्वा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ ३१ ॥

प्रोच्यमाण्येऽततोऽग्नये स्वाहेति षट् पार्थानि जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्य-
जानि । पृथिव्यै स्वाहेति षट्भूतानामवेष्टीर्जुहोति । स्वाहेत्यन्तैरुर्ध्वबाहुं तिष्ठन्त
आमासन्ध्याम् । तदुक्तमापस्तम्बेन-ऊर्ध्वबाहुं तिष्ठन्त माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिधि-
यति (आप० श्रौ० १८-१५-१०) इति ॥ ३१ ॥

सोमस्य स्वा जुहोनाभिषिञ्चामीत्यध्वर्युर्वाऽऽहुतिं
जुहोति (हुतं) इयमानेऽभिषिञ्चति ॥ ३२ ॥ पर्ण-
मयेन पुरस्तादध्वर्युः । एवमितरे । औदुम्बरेण
दक्षिणतो ब्रह्मा । राजन्यो वा । आश्वत्थेन
पश्चाद्वैश्यः । नैयग्रोऽनोत्तरतो जन्यमिश्रम् ।
स्यादुपरिष्ठादेवनस्याऽऽसिञ्चति ॥ ३३ ॥

सोमो राजा । मरुतामोऽसेत्यनेन पालाशेन पुरस्तात्पुरःस्थितोऽभिषिञ्चति । अनेन
मन्त्रेणोदुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा । आश्वत्थेन पश्चाद्वैश्यः । तेन नैयग्रोदेन जन्य
उत्तरतः । जन्यः मित्रं सर्वदा नपुंसकम् । सखेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिञ्च्यमानमभि-
मन्त्रयते ॥ ३४ ॥

अध्वर्युरिति शेषः ॥ ३४ ॥

अति विवस्पादीति कृष्णविषाणया राजसूयिका-
न्ति वासाः सि विवृत्य समानवृत्रक्षधरागुदीची-
रिति येऽभिषिञ्च्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति ।
तान्पात्रैः समुष्मार्ष्टि ॥ ३५ ॥

कृष्णाविषाणया ताप्यादिवासांसि विसंसयत्यध्वर्युः । तान्युत्करे त्यजति । अति
दिवस्पाहीति । अस्मिन्काले शस्त्रप्रतिगरप्रार्थिण्या स्यात्तथा कार्यम् । अभिविष्यमान-
स्याङ्गेषु य उदकलेपास्तान्पात्रैरुन्माष्ट्यध्वर्युः । यो ऽभिविष्यतीति भाष्यकृत् ॥ १९ ॥

इन्द्राय स्वाहेति षडुत्तराणि पार्थानि हुत्वाऽद्ध्यः

स्वाहेति षडुत्तरा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ २६ ॥

प्रतिगरं पार्थान्वेष्टीश्च जुहोति । इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थानि । अद्ध्यः स्वाहेति
षड्भूतानामवेष्टीः । अथ प्रतिगरः—उक्तं पार्थान्यन्तम् ॥ १९ ॥

रुद्र यत्ते कर्षी परं नामोति यो द्रोणे शेषस्तमुदह-

परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति ॥ (ख० १६) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

अत्र स्वाहाकारोऽध्याहृतः । यदग्नये स्विष्टकृतेऽवयाति भागवेयेनैव तद्द्रव्यं समर्प-
यतीति श्रुतत्वाद्द्रव्यस्योच्छेषणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विवक्षते—उदकपरेत्याऽऽग्नीध्रे
जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते (ते० ब्रा० १-
७-८) इति । अत्र वा प्ररेकं जुहुयात् । यां भार्या कामयेत राष्ट्रमस्मै प्रजा स्यादिति
तस्या औपासने प्रतिहितमारम्भयित्वा ये पात्रेषु लेपा न्यवसृतास्तेभ्यो नामव्यतिष-
जनीयौ होमौ जुहुयात् । प्रजापते न त्वदेतानीति । असावमुष्य पुत्रोऽमुष्या असी पुत्र
इति नामनी व्यतिषजति । नामानीत्येके (आप० श्रौ० १८-१६-१९) इत्याप-
स्तम्बीये विशेषः ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ रथेन पित्र्योऽभिधीयते—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जघ्न इति रथमुपाधहरति ॥ १ ॥

वाजपेये व्याख्यातम् ॥ १ ॥

मित्रावरुणयोस्त्वा यज्ञास्त्रोः मक्षिषा युनज्यीति
महिवाहिन रथं युनक्ति ॥ २ ॥

यज्ञस्य योगेनेत्याह । रथस्याश्वत्रयोपेतत्वं प्रष्टिवाहिनं युनाक्ति । तादृशं रथं प्रका-
शान्तरेण प्रशंसति—' ययोऽश्वा भवन्ति । रथश्चतुर्यः । द्वौ सव्येष्टसारथी । षट्सं-
पद्यन्ते ' (तै० ब्रा० १-७-९) इति । सव्येष्टेत्यत्र दक्षिणस्थेत्यध्यःहार्यम् । ततः
पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ॥ २ ॥

त्रिणोः क्रमोऽसीति रथमातिष्ठति ॥ ३ ॥

रथसकाशं गच्छति । यजमान आरोहति रथं सारथिश्च संगृ(प्र)हतीश्च(च) ॥ ३ ॥

मरुतां प्रसवे जेषमिति प्रयास्याति ॥ ४ ॥

प्रयाति ॥ ४ ॥

य ससाहिष इति दक्षिणतो ब्रह्मा त्रिभुभाऽन्वेति ॥ ५ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मा गच्छति ॥ ५ ॥

प्रतिहितोऽन्वारभत इत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अन्वारम्भः स्पर्शः । प्रतिहितो राजपुत्रो रथमन्वारयते ॥ ६ ॥

सधनुः राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो

भवति ॥ ७ ॥ तं जिनात्प्राप्तं मनः समहमिन्द्रियेणेति ॥ ८ ॥

वाजहन्तो राजा पुरस्तादुत्तरतो वा इषुपातमात्रे तिष्ठति । तं जित्वोत्सृष्ट अ(ष्टोऽ)सौ
मितो भवति—आप्तं मनः समहमिन्द्रियेणेति मन्त्रेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्मा एतानिधूनस्यति प्रति त्वाऽऽप्तं मनः समह-

मिन्द्रियेणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

य इषुमात्रे तिष्ठति तस्मै राजन्यायेतानिधूनप्रसिपेत्—आप्तं मन इति । इषुप्रति
(प्रतीपु) मन्त्रावृत्तिः । समह० वर्धयेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

येषु वज्रो वाजसातयस्तेन तौ पुत्रौ वाजसश्वे-

दि(यातामि)ति धनुः पत्न्यै प्रयच्छति । धनुरास्ति

प्रयच्छतीत्येकेषाम् । पत्नी धनुराज्ञोऽ(र्त्ता)अपनु-

दतीत्येकेषाम् । अन्धानुपस्पृशतीत्येकेषाम् ॥ १० ॥

पत्न्यै प्रददाति । अन्ये पक्षाः शास्त्रान्तरस्याः ॥ १० ॥

इयदस्यायुरस्यायुर्म धेहीति राजतमर्षिं यजमानः

प्रतिमुञ्चते ॥ ऊर्गसीत्पौदुम्बरम् । युक्कसीति

सौवर्णम् ॥ ११ ॥

अन्यप्रतिविमोक्तनिवृत्तार्थं यजमानग्रहणम् । रजतताम्रसौवर्णान्मणीन्प्रतिमुञ्चते ।

पृथक्पृथक्पक्षे तु मन्त्रावृत्तिरिति भाष्यकृत् ॥ ११ ॥

मध्ये सौवर्णमेकं समामनन्ति ॥ १२ ॥
 स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुमुपवहरते । वरुणोऽसीति
 सीति सन्यम् । एतद्वा विपरीतम् ॥ १३ ॥

मित्रोऽसि वरुणोऽसीति च दक्षिणं सन्यं च बाहुमुपवहरते यजमानः ॥ १२ ॥
 समहं विश्वेदेवैरिति वैश्वदेव्यामामिक्षायाः हस्ताः
 बुधावहरते । अत्रैते द्विरप्ये ददाति श्रौत-
 र्णं राजतं च मणिम् ॥ १४ ॥

वैश्वदेव्यामामिक्षायाः हस्तौ दक्षिणोत्तराबुधावहरते यजमानः ॥ १४ ॥
 नमो माधे पृथिव्या इत्यबरोहन्पृथिवीमवैक्षते
 ॥ (स्व० १७) ॥ पञ्चनाभं पुरसि तपेव मेऽभिमुख-
 र्भूयादिति वाराही उपानह्वावध्यन्नरोहति ॥ १५ ॥

पृथिव्यवेषणमुत्तरकर्मार्थम् । वराहचर्ममय्याबुधानहौ प्रत्यबरोहति ॥ १५ ॥
 प्रति त्यन्नाम राज्यमध्यायीति वाक्पणीभ्यां मुखं विमृष्टे ॥ १६ ॥

यजमानसंस्कारार्थम् ॥ १६ ॥
 अग्नेनाऽऽग्नीध्रं चतुरवस्ता(स्त्र)मं स्वरं विमित्रं
 विमिन्वन्ति । दक्षिणतः उपचारं चतुर्वर्णमामिक्षा-
 सीति तस्मिन्त्वादिरीचासन्दी प्रतिष्ठापयन्ति
 स्य योनिरसीति तस्यां कृत्त्यधीवाप्तं प्रसृज्य
 णाति ॥ १७ ॥

आग्नीध्रगारस्य पुस्तोच्चतुरवस्ता(स्त्र)मं चतुर्वर्णमामिक्षां चतुर्धाधारकमिति
 केचित् । अन्यस्मिन्स्थाने विमितं स्वरं विमिन्वन्ति हेम्यं स्थापयन्तीत्यर्थः । दक्षिणतः
 उपचारं संचारं शत्रस्य नाभिरिति तस्मिन्त्योक्तलक्षणांमासन्दी प्रतिष्ठाय स्यस्य योनि-
 रसीति तस्यामासन्द्यां कृत्त्यधीवाप्तं चर्मपट्या(टं चाऽऽ)सृणाति प्रसारयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अवनक्षति हनि विशि मा इत्येवमवनक्षति ॥ १८ ॥

अवनक्षति वध्नाति आसन्दीपादेषु ॥ १८ ॥

स्योनाऽसीत्यासीदति ॥ १९ ॥

यजमानः ॥ १९ ॥

स्योनामासीद् सुषदामासीदेति सीदत्यभिगच्छत्युक्ते ॥ २० ॥

गतम् ॥ २० ॥

मा त्वा हिंसीदित्यारोहति ॥ २१ ॥
उपविशति ॥ २१ ॥

मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ २२ ॥
गतम् ॥ २२ ॥

निषसाद धृतवत इत्यासीनो जपति ॥ २३ ॥
उपविष्टमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ २३ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति श्रुत्वेण गार्हपत्ये रथ-
विभोचनीयानि हुत्वा हंसः शुचिषदिति स-
संग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति ॥ २४ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति चतुर्भिर्महतामोजसे स्वाहा, इत्यन्तं रथविभोचनीयं
जुहोति । हंसः शुचिषदिति मन्त्रेणाध्वस्य प्रग्रहं सम्यग्गृह्णातीति संग्रहीतो न रथ-
वाहने प्रद्विवाहने रथं स्थापयति । एतदन्तं यजमान उद्यतनाहुर्भवेदित्येकोऽन्तः ॥ २४ ॥

आहिते संग्रहीताऽवरोहति क्रत्विजोऽनन्व(रत्नि-
नन्व)गजानं पर्युपनिशन्ते समुपविष्टेषु ब्रह्माऽनि-
त्यध्वर्युं यजमान आमन्त्रयते । त्वं राजन्ब्रह्मा-
ऽसि सविताऽसि सत्यसव इति प्रत्याह वै होतारं
ब्रह्माणमुद्गातारं वाऽऽमन्त्रयते । उत्तरेणोत्तरेण
मन्त्रेण प्रत्याहः ॥ २५ ॥

राजानं प्रत्युपरित क्रत्विजोऽध्वर्युवादयो रत्निनन्व पूर्वोक्ता उपविशन्ति । पुरस्ता-
दध्वर्युः । दक्षिणतो ब्रह्मा । पश्चाद्धोता । उत्तरत उद्गातेति । सत्तिनामानियमः । उप-
विष्टेषु सर्वेषु यजमानोऽध्वर्युर्ब्रह्माऽनित्यामन्त्रयते । त्वं राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि
सत्यसव इति प्रत्याह । एवं ब्रह्माणं प्रति ब्रह्माऽनित्याह त्वं राजन्ब्रह्माऽसीम्योऽसि
सत्योऽसि इति प्रत्याह, एवं होतारं मित्रोऽसीति । उद्गातारं वरुणोऽसीति ॥ २५ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ध्व इति स्फ्यं ब्रह्माऽध्व-
राज्ञे प्रयच्छति । अध्वर्युः प्रयच्छतीत्येकेषाम् ॥ २६ ॥

रक्षोर्वन्तः । ब्रह्मा प्राकृतं स्फ्यं राज्ञे प्रयच्छति ॥ २६ ॥

एव वज्रोऽसि वाजसातमः ॥ (ख० १८) ॥ तेन मे-
रध्येति वा राजा पुरोहिताय । पुरोहितः प्रतिहिताय ।
प्रतिहितो रत्निभ्यस्तमवरपरं संप्रयच्छन्ति ।
अन्ततोऽक्षावापाय प्रयच्छति ॥ २७ ॥

राजा पुरोहितायः पुरोहितः प्रतिहितायः प्रतिहितो रत्निभ्यो रत्निनामानियमोऽन्ततोऽ-
क्षावापाय प्रयच्छति ॥ १७ ॥

॥ १ ॥ सोमं स स्फुट्येनाधिदेवनमुद्धृत्य तिस्रः पञ्चाशतः ॥ २ ॥

पञ्च वा पञ्चाशतोऽक्षान्विपति ॥ २८ ॥ अग्निः

अथ राज्ञ इति तत्तत्पुरुषोऽप्यभिहितश्चतुःशता-

नापिसृज्य पृथ्वीर्ही विदीज्यन्ति ॥ २९ ॥

ग्रीष्मः राजन्यो वैष्णवः शुद्ध इत्योदनमधिपणं

विजित्य दिशोऽभ्ययः राजाऽभूदिति पञ्चासः-

न्यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

अथ विदेवनाभिदेवनं द्यूतस्थानं तस्मिन्पण्डप उदृत्याक्षस्त्रिवेत् । अथाः
सौवर्णा अनियतपरिमाणाः परःशता भवन्ति । शताधिकास्तेषां चतुरो निष्कपरिमिताः
अष्टपुरधिकमानाः अवरसंज्ञकाश्चतुरश्रास्त्रिकोणाकारा धनुरोकारा वृत्ताकाराः । ब्राह्मणा-
दयो द्यूतकर्मण्यभियुक्ताः पञ्चैही मदापणत्वेन निधाय सम कर्णस्योऽयम् विबाणस्य,
मम सूरस्य, मम पुच्छस्य, इत्यहिंसन्तो मनसा कृत्वा विदीव्यन्ते । निति विदेवनं कुर्व-
न्तीत्यर्थः । ओदनमुदब्रूवत इति चाभ्याधेयवत् । तथा विजितया पञ्चैहीमो(ह्यो)दनं
कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं विदेवनप्रकारो ब्राह्मणाश्चतुरो वर्णानित्योदनमधिपणं विजित्य राजा
पश्चाद्गृह्णाति । ब्राह्मणाश्चतुरश्राद्गृह्णाति । राजन्यास्त्रिकोणात् । वैश्यो धनुरोकारात् । शूद्रो
वृत्ताकारात् । एवं गृहीत्वाऽनियतपरिमाणाक्षाणां कतिपयाक्षानादाय निवपति । चतुर-
श्चतुरो विमजेत् । यदाऽविभक्ते तदाऽपि चतु(त्वारो) भवति(निति) । दिशोऽभ्यय-
राजाऽभूदिति पश्चाक्षणराज्ञे प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तानपिसृज्य मङ्गल्यनाम्नो (मन आ) ह्वयति. सुश्रो-

कां ३ इति संग्रहीतारः समङ्गलां ३ इति भागदुषः

सत्यराजाश्रितिति सत्तारम् । तानाहुय ब्रह्मणे क्षेत्र

ददाति ॥ ३१ ॥ यत्कामयते ब्रह्मा त उपद्रष्टारं ॥ ३२ ॥

अथ मङ्गलस्यनेत्रो राजाऽऽह्वयति वक्ष्यमाणान्पुरुषान्सु-श्लोकौ ३ इत्यादिस्तारमित्य-
न्तानाहूय चतुष्पात्सेत्रं ब्रह्मणे ददाति । मङ्गलस्यनामानो दीयमानस्य श्लोकौऽ(अस्थो)पद्महारो
भवन्ति चतुष्पात्सेत्रं चत्वारः पादा अस्थेति । अथवा चतुर्भिर्बलीवर्दैः सह श्लोकं ब्रह्मणे
ददाति ॥ ३.३ ॥ ३२ ॥

या कामयेत भार्यामस्यै प्रजा राष्ट्रं स्यादिति

तस्या औपासने प्रतिष्ठितमन्वारम्भयित्वा

—६८६] महादेवशास्त्रिकलितयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १८३

प्रजापते न त्वदेतानीति ये पात्रेषु लेपास्तैर्नाम-
व्यतिषज्जनीयौ होमौ जुहोति ॥ ३३ ॥ असा-
वाम्प्रायणोऽमुष्या असौ पुत्र इति नामनी
व्यतिषजति ॥ ३४ ॥

यस्याः पुत्रो राज्ञः(जा) स्वादिति कामयेत तस्या औपासने भिक्षे समुदिते वा तं प्रति-
हितं तस्याः पुत्रमन्वारम्भयित्वा पालाशादिपात्रस्थलेपाञ्जुह्वां गृहीत्वा प्रजापते न त्वदे-
तानीत्युचमुक्त्वा राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रवर्मणः पुत्रोऽदितिदाया राजेन्द्रचोळ(ल)वर्मपुत्रः
स्वाहा । एवं द्वितीयहोमः । अथ नामनी व्यतिषजति प्रजापते ० तत्रो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वा
राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रचोळवर्मणः पुत्रो वयं स्याम पतयो रथीणाः स्वहेति प्रथमा ।
एवं द्वितीया तत्रो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वाऽदितिदाया राजेन्द्रवर्मा पुत्रो वयं स्याम पतयो
रथीणाः स्वाहा इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

शौनःशेषमाख्यापयते । ऋचो गाथामिश्राः

॥ (ख० १९) ॥ परःशताः परःसहस्रा वा ॥ ३५ ॥

शुनःशेपेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेपं, तदध्वर्युहोतारं वाचयेत् । तेन वंस्त्वर्षाशादे-
वैनं मुञ्चति (तै० ब्रा० १-७-१०) इति ब्राह्मणम् । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते—
परःशतं भवति (तै० ब्रा० १-७-१०) इति । परःशतं शतादधिकम् ।
ऋक्संख्या चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता—शौनःशेषमाख्यापयत ऋचो गाथामिश्राः
परःशताः परःसहस्रा वा (आप० श्रौ० १८-१९-१०) इति ॥ ३५ ॥

हिरण्यकशिपावासीनो होताऽनुशस्सति ॥ ३६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्ध्वर्युः प्रतिगुणाति । ओमि-

त्युचः प्रतिगुरस्तथेति गाथायाः ॥ ३७ ॥

शौनःशेषाख्यानकाले वाच्यतो भवेद्यजमानः । ॐ इत्युचः प्रतिगुरस्तथेति गाथायाः ।
हिरण्यकशिपावासीनो होतारं शंसति । हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्ध्वर्युः प्रतिगु-
णाति ॥ ३७ ॥

अपवृत्ते शौनःसे(शे)पे हिरण्यकशिपुं होत्रे
ददाति । हिरण्यकूर्चावध्वर्यवे ॥ ३८ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते शौनःशेपे शस्त्रस्य शस्त्रमिति (शस्त्रे) यजमानो हिरण्यक-
शिपुं होत्रे हिरण्यकूर्चम् (चाव) ध्वर्यवेऽभिषेचनीयौ च स्वमौ ददाति ॥ ३८ ॥
अत्र मारुतैकविंशतिकपालेन वैश्वदेव्याऽऽमि-
क्षया प्रचरेत् । एना व्याघ्रं परिवश्वजानाः सिं

इ० हिन्वेन्ति महते सौमगाय । समुद्रं न सुहृतं
तस्मिन्वा०सं मर्मज्यन्ते द्वीपिनमस्वन्तरित्यवदास्य-
न्पुरोडाशमभिचरन्स्फयेन समवा विभिन्द्यात् ।
स्फय आश्लिष्येद्यच्चावमार्जेत्ताद्विष्णव उरुकमाया-

मि० तं ॥ ३९ ॥

हविर्धानं प्राविश्य मास्तवैश्वदेवयोः प्रचारः । स्फयेन पुरोडाशं भिन्द्यादित्यादि ॥ ३९ ॥

अत्रैते हिरण्ये ददाति । सौवर्णी राजतं मणिं च ।

यदि पुरस्तादस्ते भवतः ॥ ४० ॥

यदि पुरोडाशे (शस्य) कृते नास्ति स्विष्टकृतं, समानं तु स्विष्टकृद्विक्रमा-
नाम्तम् । हिरण्ये सौवर्णी राजतं मणिं च ब्रह्मणे ददाति । यदि पुरस्तादव-
सदा ॥ ४० ॥

माहेन्द्रमभृतीनि कर्माणि श्रुतिपद्यते ॥ ४१ ॥

अतिप्राह्यहोमाः पूर्वपत् ॥ ४१ ॥

अवभृथादुदेत्यापां नप्ते स्वाहेत्यप्स जुहोति ॥ ४२ ॥

कल्वमसप्रयोगो गुणकलाश्च प्रवर्तन्ते । समानमावभृथात् । अवभृथेष्टिमनूयानान्तं
विषममावभृथादुदेत्यापां नप्ते स्वाहेति होमः । यत्ते आलोति पवित्रवत् ॥ ४२ ॥

ऊर्जो नप्ते स्वाहेति शुष्के स्थाणौ दर्भस्तक्चे वा ॥ ४३ ॥

जुहोतीत्यनुवर्तते । अवभृथदेशविहारयोरन्तराले होमे दर्भस्तक्कादिषु वा ॥ ४३ ॥

अर्घ्ये गृहपतेये स्वाहेति प्रत्येत्य गार्हपत्ये ॥ ४४ ॥

विहारदेशं प्राप्यापोऽन्वचारिषमित्युपस्थायाश्रय इति गार्हपत्ये जुहोति । ४४ ॥

ऐन्द्री० सूतवशामनूबन्ध्यामालभते ॥ ४५ ॥

तस्या नैवारं पशुपुरोडाशं चतुष्पद्याः सूनाया

निर्वपति ॥ ४६ ॥ शकटपत्याम्नायो भवति

॥ ४७ ॥ संतिष्ठतेऽभिषेचनीयः ॥ ४८ ॥

॥ (सू० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशमोऽध्यायः ॥

उदक्सानीयस्यै० इन्द्रदेवत्यां सूतवशामनूबन्ध्यामालभते । इन्द्राय गोर्वपाया
मेव स इत्यादि । तस्यां भीमदेव्यः पशुपुरोडाशस्य निर्वपः (एवं पशुपुरोडाशं निरुध्य)

७ मंडलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १८५

पशुपुरोडाशं नैवारं चतुष्पद्याः सूनाया निर्वपति । चतुष्पद्याः सूनाया यस्या मांसं छिद्यते विक्रयार्थम् । तस्यां नैवारम्पः पशुपुरोडाशस्य निर्वपः । एवं पशुपुरोडाशं निरुप्याष्टौ देवसुतां हवीषि राज्ञो निवपनादि । शेषं पूर्ववत् । एवमभिषेचनीयः समाप्यते ॥४८॥

इति सत्तशाखादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्ने षष्ठमः पटलः ।

अथ संसृपां हवीषि देशसंख्याकानि विधीयन्ते—

ओभूते सप्तभिः स०सृपा० हविर्भिरन्वहं यजते ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमान्नातम् ।
पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्राऽऽहवनी-
यः पूर्वः स्यात्तत्रापरस्या गार्हपत्यः सप्तम्या इष्टेः
प्राग्व० आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ॥ १ ॥

सम्यक्सृप्यते प्राप्यते वीर्वमाभिरभ्यादिभिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवीष्यपि तन्नामकानि । तान्येतानि हवीषि प्रशंसति—‘वरुणस्य सुदुवाणस्य दशपेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्स०सृपादिरेनुसमस्पर्त् । तत्स०सृपा० स०सृपत्वम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽहनि प्रायुङ्क्त’ (तै० ब्रा० १-८-१) इत्यादि । स वरुणः प्रथमेऽहनि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुङ्क्ताऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर-
वपदित्यर्थः । द्वितीयेऽहनि वामपत्या सरवत्या चरं निरवपत् । तृतीये प्रसवकारणेन सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा सह चरं निर-
वपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मके-
नेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणातीतकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा दनमानेन सोमेन सह चरं निरवपत् । नवमे रूपवता स्थूरा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरुप्य तदिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति ब्राह्मणार्थः । उत्पत्तिविधिभिर्विहितानां संसृपामनेनार्थवादेन भिन्न-
दिनानुष्ठानविधिरुज्येयः । षष्ठ्यामानाभिर्नो दशपेयस्य देवयजनस्य पश्चात्संसृपां हविषा-
मुत्तमायाभिष्टेराहवनीयायतनं दशपेयः । प्राग्व० गार्हपत्यस्थाने यथा स्यादेवं पश्चाद्वा-

शर्षाणिमासिकी वेदिर्भवेत् । अग्निहोत्रं हुत्वा संसृपां हविर्भिर्यस्य इति संक्लृप्य सर्वेषां संसृपां हविः० इति सर्वेषामग्नेयमष्टाकपालं हिरण्यं दक्षिणा । अग्नेयस्याऽऽहवनीयस्याऽऽयतन उत्तरस्य गार्हपत्यायतनम् ॥ श्रोभूते सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा । श्रोभूते सावित्रं द्वादशकपालं० उपध्वस्तो दक्षिणा, पूर्ववद्विहारः । श्रोभूते पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा । श्रोभूते नार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा । श्रोभूत ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा । सर्वेषां पूर्वस्याऽऽहवनीयमुत्तरस्य गार्हपत्यम् । तत्प्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—‘श्रोभूते परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संसृपां हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्र पूर्वं आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्यः । उत्तमायाः प्राग्वक्ष आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ’ (आप० श्रौ० १८-१०-९) इति ॥ १ ॥

अथाष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिग्बु कंचित्कालविशेषमाह—

अथ तया यजते । तस्या५ स५स्थितायामपराह्णे दशपेयाय दीक्षते ॥ २ ॥ अप्सु दीक्षायाः स्थाने षट्पुण्डरीकां द्वादशपुण्डरीकां वा हिरण्यस्रजं यजमानः प्रतिमुञ्चते ॥ ३ ॥ तदहर्हस्तिषो राजानं प्रीणाति दशभिर्वत्सतरीः साण्डेः ॥ ४ ॥ न यणते न परिवहति ॥ ५ ॥ क्रयमेवापरं करोति ॥ ६ ॥ पुरस्तादुपसदा५ सौम्यं चरुं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्ट्रमुपरिष्टाद्वैष्णवम् ॥ ७ ॥

अभिवेचनायास्तोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सौमयागः कर्तव्यः । तस्य च संसृज्यागसंबन्धिनि सप्तमेऽहन्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसद्दिने उपसद्यागात्पूर्वं सौम्याह्वेन संसृपाऽष्टमहविषा प्रचरेत् । मध्यमोपसद्दिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा प्रचरेत् । तृतीयोपसद्दिने पौर्वाह्निकापराह्निकोपसदावनुष्ठायोपरिष्टाद्वैष्णवेन दशमहविषा प्रचरेत् । दशपेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैव पठ्यते-एका दीक्षा । तिल उपसदः । पुरस्तादुपसदा५ सौम्यं चरुं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्ट्रमष्टाकपालमुपरिष्टाद्वैष्णवं त्रिकपालम् (आप० श्रौ० १८-२०-१९) इति ।

ननु रानसूये संसृज्याद्व्याच्यान्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवीष्यज्ञातानि तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाद्भूद्गवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाज्ञायते—पुरस्तादुपसदा५ सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्टाद्वैष्णवेन (तै० ब्रा० १-८-१) इति ।

योऽयं रागसूये सोमयागस्तास्मिन्नुपरि (दि) दानासुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां
प्रयाणामनुष्ठानममेव वाक्येन चोच्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्युपसदामङ्गानीति प्राप्ते
ब्रूमः—उपसदामिति षष्ठ्याः काल्वाचिना दुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौम्यादीनां काल-
विशेषसम्बन्धपरमिदं वाक्यं नत्वङ्गाङ्गिभावपरम् । ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं
किंत्वनुमत्यादिवप्रधानम् ॥

अग्रेयं पद्धतिः—वारुणेनेष्ट्वा तदहरेव द्वादश्यामपराह्णे दशपथेन यक्ष्य इत्यादि ।
प्रथमोपसदि तदहरेव वरणभेदपक्षे भार्गवं होतारमस्मिन् वृणीते, न सप्तहोता, न सोमप-
रिवेषणम् । दीक्षणीयां विधाय वपनं कृत्वाऽऽपो अस्मानिति स्नानादि, अपोऽश्वातीत्यन्ते
तस्मिन्स्थाने द्वादशऽण्डरीकस्त्रयं प्रतिमुञ्चते । शरीरे द्वादशपद्ममालामाबध्नाति, न मन्त्रे-
णैवेति छिन्नात् । अथास्मै क्षौममहतमित्यादिसनीहृरप्रस्थापनान्तानुहीतान्पांसूत्रेषा
विभज्य तस्मा गृहेषु निदधाति । देव सूर्येत्यादि प्रजाभ्यस्तवेत्यन्तं लुप्यते । पूर्वमेव
क्रीतं (तानि) पुरोहितग्रहाऽऽम्र (गृह्य) तसोमफलाभ्याहृत्य क्षौमेण वाससोपसंगृह्ये-
त्यादिविलंसनान्तं कृत्वा सोमविक्रयिणे प्रदाय वत्सनरीं पुनस्तूष्णीमेव ददाति । अस्मे
ज्योतिः स्वजा असीत्यादयोऽपोर्णुते, न स्वान भ्राजः । तूष्णीमुष्णीषदण्डयोः प्रदानं
मैत्रावरुणाय, मित्रो न एहीत्याद्यच्छिद्रपत्र इत्यन्तो लुप्यते । वनेषु व्यन्तरिक्षामित्युष्णी-
षवन्धनं कर्तव्यम् । हस्तेन राज्ञे नयनमां प्राग्वत्शात् प्राञ्चशसमीमे यत्र कुशपि (वचित्)
सोमफले (छ) के स्थापयित्वाऽऽतिथ्येन प्रचरति । आतिथ्याया हविष्कृदन्तं कृत्वा,
उर्यन्तरिक्षमिति प्रमनति प्रतिप्रस्थाता पूर्वःप्रतिपद्यत इत्याद्यातिथ्यया प्रचर्य मयन्तीभिर्मर्जि-
नान्ते सौम्यस्य कर्माऽऽस्तीर्णपक्ष उपसादनम् । उपसदां प्रस्तरवाहिरेव परिधयश्च सोमाय
दयामाकश्चरुः, नभ्रुर्वक्षिणा । पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य तदहरेवाऽऽपराह्णि-
कीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य विरमति । त्रयोदश्यां श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य
सुब्रह्मण्यान्तेऽन्तरा त्वाह्नमष्टकपालं । शुण्डो दक्षिणा । ततो यूपाहुत्यादि । ततः श्वोभूते
चतुर्विंश्यां पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रचर्य वैष्णवं त्रिकपालं
वामनो दक्षिणा, ब्राह्मणभोजनान्तेयमेवेष्टिराज्येष्टान्तेति आप्यकृत् ॥ ७ ॥

तासामौपसदं बहिः (हिः) परिधयश्चार्थं साधयन्ति ॥ ८ ॥

तासामिष्टीनामौपसदं तन्वं बहिः पृथक्तन्त्रत्वात्कृत्योष्टिचोदनाच्च परिधयदयोऽर्था-
न्साधयन्ति संगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सप्तदशो दक्षपथोऽग्निष्टोमः । सारस्वतीर्वसतीवरीः ॥ ९ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनादि । वसतीवरीग्रहणकाले यदा सरस्वतीनदीसमीपे देवयजनं तदा
तत्र वसतीवरीः । अन्यथा तज्जलमाहृत्य बहुयाजी कुम्भ्यस्तं (भीस्थं) कृत्वा गृह्णाति ।

यद्वा—प्रकृतौ बहुन्तानां गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामपि वसतीपरीत्वादत्रापि तत्प्राप्तौ सरस्वतगता एवाऽऽपो विधीयन्ते ॥ ९ ॥

चोदकप्राप्तं होतृसामान्यादिकं नापितुं विशेषानाह—

भार्गवो होता भवति । श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं
भवति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामम् ॥ १० ॥

प्रकृतौ यः कोऽपि होतृत्यत्रापि तत्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्न एवेति विशेष्यते । प्रकृतौ ब्राह्मणाच्छंसिने प्रत्याज्यस्तोत्रे गायत्रिसाम्नो विहितत्वात्तदपवादार्थं श्रायन्तीयं सामात्र विधीयते । श्रायन्त इव सूर्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम श्रायन्तीयम् । प्रकृतौ यज्ञायज्ञी-
यस्याग्निष्टोमसामन्वात्तदपोद्य वारवन्तीयं साम विधीयते । अथ न त्वा वारवन्तमित्य-
स्यामृच्युत्पन्ने वारवन्तीयं साम ॥ १० ॥

अथ पद्धतिः—महारत्रे बुद्धवे त्यादिपरिष्ठासादनान्तं ।

पात्रसंसादनकाले दश चमसानधिकान्मयुनक्ति ॥ ११ ॥

दश चमसानधिकान्मयुनक्ति ॥ ११ ॥

उच्ययनकाले दश चमसानधिकानुजयति ॥ १२ ॥

एवं चमसोच्ययनकालेऽपि दश चमसानधिकानिति दचनोचमसाध्वर्यवे (यूनां) वृद्धिः

॥ १२ ॥

भक्षणकाले य आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोम-

पीथः स भक्षय कर्ता दशमात्पुरुषादन्वारुषाय

शतं ब्राह्मणाः सोमपाः संप्रसर्पन्ति ॥ १३ ॥

दश दशैकैकं चमसं भक्षयन्ति ॥ १४ ॥

शतं ब्राह्मणाः सोमवाजिनो वक्ष्यमाणगुणविशिष्टाः सवः प्रसर्पन्ति । एवं सदसो वृद्धिः । भक्षणकाले प्राकृतेषु चमसेषु भक्षितेषु चापूर्वचमसान् । शतं ब्राह्मणाः सोम-
याजिन एकैकस्मिन्दश दश सोमयाजिनः । आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोमपीथान्दश पुरुषान्कथयेरसीदभूतेति न प्रतिज्ञामात्रेण तेऽपि विद्यावन्तः प्राकृतपरिमण्णादधिकाः स्थविष्ठांश्चमसानुजयन्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥

दाक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशावध्वर्यवे ददातीति

यथासमाम्नातम् । उक्षाणं प्राचस्तुते वेहायमाना-

मिवोऽक्षेत्रे वस्तु सुब्रह्मण्याय ॥ (ख २२) ॥ १५ ॥

प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । हिरण्यजन्मुक्षेत्रे । स्वयं वर्तुलं सुवर्णामरणं होत्रे । अथ प्रस्तोतृप्रातिहर्तृभ्याम् । द्वादश पक्षौहोर्ब्रह्मणे । वशां वैजावरुणाय । ऋषभं ब्राह्म-
णाच्छंसिने । वाससी नेष्टापोतृभ्याम् । स्यूरीयवाचितमच्छावाकाय । अनड्वाहमग्निधे । एकगोयुक्तं रथं चमसाध्वर्यवे ददातीत्येके । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १५ ॥

अनु राजसूये क्षयते प्राकाशावध्वर्येव ददाति (तै० सं० १-८-१८) इति । प्राकाशो दीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाधका-
नुताध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशो ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन दानसं-
बन्धेन प्राकाशावध्वर्येव इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽपेक्षिते सति देयद्रव्यप्रतीतिर्देयान्तर-
स्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वपक्षः । अध्वर्येव ददातीति संप्रदानकारकवाचिचतुर्थाश्रुति-
कृतस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्विती-
याश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राद्धान्तः ॥ १५ ॥

संतिष्ठते दशपेयः ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः, न होम इति भाष्ये कृतम् । दशपेयोऽग्निष्टोमहोम-
भागः । अवभृथादुदेस्थानुबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवाभेतानि हवीष्यनुनिर्वपती-
त्यादि । समाप्यते दशपेयः ॥ १६ ॥

तस्मिन्संस्थिते दिशामवेष्टया यजते ॥ १७ ॥

तस्मिन्संस्थिते दशपेय उपोषणं कृत्वा पञ्चाग्नीन्समारोप्य दिशामवेष्ट्योदवस्यति,
न पूर्णाहुतिः । नोदपसानीयधर्माः पञ्चकपालादयः । इदमूनश्रेय इति कृत्वाऽग्नीन्माधे-
त्योपावरोह्याऽऽयतने निदधाति ॥ १७ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्बपतीति यथासमान्नातः

हविषो हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यं मत्स्यभिघार-
येत् ॥ १८ ॥

विशामवेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । अद्य यज्ञाय दिशामवेष्ट्य हविः० शाखाहरण-
मित्यादि कुर्महेतुपनान्तम् । अग्नये जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं०
इत्यादि । प्रातर्दोहकर्म । मित्रावरुणाम्यामिति निगमाः । चर्मोऽसीति लौकिकदध्यान्त्य-
नम् । आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविवि अभिघारणम् ।
दक्षिणाकाले हिरण्यवर्षमपठौहीवशाशितिपृष्ठाः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ १८ ॥

तथाऽन्नाद्यकामः स्वर्गकामो वा यजेत ॥ १९ ॥

यजमाणः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणो यजमानो मध्ये विधायाऽऽहुतिमाहु-

तिः कृत्वाऽभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् ।

यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ॥ २० ॥

एतयैवेष्ट्या राजसूयाद[न]कामसंयोगे ब्राह्मणादयः कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अथावेष्टाविधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

श्वोभूते द्विपशुना पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

यस्मिन्मन्त्रे दशपेयसमाप्तिस्तस्मिन्नह्न्यपराहे वेत्यास्तम्नः । श्वोभूत इति सूत्रकार-
बन्धनमलात् । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि ॥ २१ ॥

आदित्या मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं

पशौहीम् । अग्निभ्यामुपाशु मारुत्या प्रचरति ।

आश्रुतमत्याश्रुते अप्युपाशु भवतः । उच्चैरा-

दित्यायाः ॥ २२ ॥

आदित्यैवता यस्याः सत्यादित्या मल्हा मणिता मलस्तनयुक्तेत्यर्थः । पृश्नि-
स्पतनुः श्वेतवर्णा वा । अदितेर्भूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्यत्नसंस्कृतं तदेत-
दग्निमेत्य प्रशंसति—आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पशौहीम् । विशं
वैवास्मै राष्ट्रं च सर्वाची वधाति (तै० ब्रा० १-८-३) इति । पाठप्राप्तं कर्म
प्रशंसति आदित्याया पूर्वया प्रचरति । मारुत्योत्तराया (तै० ब्रा० १-८-३) इति ।
आश्रयणस्य चोदकप्राप्तमुच्चध्वनिस्त्वमादित्यागोऽनूद्यापवादितुं विधत्ते—उच्चैरादित्याया
आवावयति । उपाशु मारुत्यै (तै० ब्रा० १-८-३) इत्यादि ।

अथ पद्धतिः—न षड्दोता पश्चिष्टादि उपशयेन सह यूपत्रयच्छेदनमग्निष्ठादित्वद्ध-
(श्र)यं वेदिकाले यूपैकादशिनीवत् । अग्नेणाऽऽहवनीयमेको दक्षिणांसस्थान एकस्तस्माद-
धाक्षमात्रमेकं भवति । एकस्मिन्पक्षे द्वयपक्षे वा तस्मिन्स्तयोर्वा भवति प्रयोगः । तद्वशु-
भम् । अग्नेणाऽऽहवनीयमेव भवत्येको यूपः । तस्माद्वधाक्षमात्रद्वयस्मिन्परत्रयस्ये(येन)
तृतीयभागेन चतुर्थिः पश्चादित्याद्यङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तेन सप्तनवाधिकसप्तत्यङ्गुल्या
संमितेन वेदिमानम् । केचिद्व्यपस्यांसयोः स्थितं स्याद्वैकस्य रथाक्षस्योपरद्वयस्य तृतीय-
भागेन । केचिद्वर्धाङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तैक(द्वि)चत्वारिंशदङ्गुल्या संमितेन वेदि-
मानम् । दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । एकादशिनीप्रकृतिवत् । केचिच्छ्रामात्रा-
भिच्छन्ति । पात्रप्रयोगे षड्यूपरशना द्वे पशुरशने द्वे कुम्भौ द्वे शूले चतस्रो वपा-
श्रपणी(प्यो) दर्भयुगलौ यूपकाल एकादशिनीवत् । यूपद्वयस्योच्छ्रयणं रथाक्षमात्रो यूप-
न्तराल उपशयनिधानं चैकादशिनीवत् । द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिव्ययणं पशुभ्यामेहीति
केचित् । मल्हा मणिता मांसपिण्डद्वयं यस्या ग्रीवायाः सा मल्हा । पृश्निः पशौही च
गर्भिणी चोपद्व(श)य उपक्ररोति । उपशय आहुनिर्देशः । पञ्चहोमे च द्विवचनेनोहः ।
निष्कृतिरिति इमे यज्ञियभागमिताम् । सुवर्गं यातम् । उपाकृते शशमाने । अपीताम् । सा
ते द्विवचनेन । तेषां ये यज्ञाने(त्रिरे) ते स्वरादमायं कृण्वन्तु संज्ञपयन् । स्वविदो स्यः स्वरित-

मित्यादि । द्विवचनेनैव लोकविदौ स्थो लोकमितं नाथविदौ स्थो नाथमितं गातुविदौ स्थो गातुमितं न वा उ वेतन्त्रियेभ्ये न रिण्यथो देवाः इदिव आशानां वा नानापाणः पशुभ्यामपीतं रविषां वाशिषाथो वेपिषाथो पलायिषाथो समझासाथो निमेहथः शकृत्कुरुषः, अभयं कृतं सर्वाम्यो मृडतं यत्पशूमायुमकृणुत प(पा)शाम्यां पशून् प्रमुञ्चत ओषधे त्रायस्वैनं द्विःस्वधितेः मेनमिति च । यौ वामात्मनौ पशुषु प्रविष्टौ यौ वितस्याते, आत्मन्वन्तौ घृतवन्तौ गच्छतं, विन्दतं, दृहन्तं, ओषधीः कृतम् । आदित्येभ्यश्चागस्य वपाया मेदसः प्रेष्येत्यादि उच्चैरादित्याय । मरुद्भ्यो गोर्वपाया मेदस इत्यादि उषांशुना, वषामार्जनान्ते वरदानमुक्तं गर्भिण्या पष्टौह्याश्च । पशुपुरोडाशादिवषवत्प्रचारोऽङ्गानां शेषमेकादशिनीवत् । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि यात्रा धूमो गच्छसु० पूणेथाः स्वाहेत्यादि यूषोपस्थानादि ब्राह्मणभोजनान्तं संतिष्ठते द्विपशुयुक्तं कर्म ।

श्वोभूते द्वितीयायां सद्यो वा सात्यदूतानां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । सात्यदूतानां हविः रिदमेषां मयि । अमःवास्यास्तन्त्रम् । निर्वापणकालेऽश्विभ्यां पूष्णे जुष्टं० द्वादशकपालं सरस्वते सत्यवाचे० चरुं सवित्रे सत्यप्रसाय द्वादशकपालम् । अश्विनौ पूषः हव्यः रक्षध्वं(स्व) सरस्वन्सत्यवाक् । हव्यः रक्षध्वं सवितः सत्यप्रसव हव्यमित्यादि प्रधानागान्तेऽश्विनोः पूष्णोरहमन्नादः प्रजनिषीय प्रजया च पशुभिरिति वा । उत्तरयोः रक्षादः । दक्षिणाकाले तु तिसृभिरिषुभिर्भुक्तं अनुस्तिष्ठधन्वं तत्प्रक्षेपय निर्मिता शुष्कहतिः । तदुभयमथ देधम् । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ २२ ॥

अथ प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते—

ततः श्वोभूते षड्भिः प्रयुजाः हविर्भिर्यजते ॥ २३ ॥

सात्यदूतानां हविषि समाप्ते ततः परेषुः प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । प्रयुजां हविरिदम्० ।

अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाज्ञातम् ।

दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ २४ ॥

निर्वापणकालेऽग्नये जुष्टं० सोमाय जुष्टं० विधे जुष्टं० बृहस्पतये जु० स्वष्टे जुष्टं० अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० इत्यादि प्रधानागान्ते सोमवर्जमन्नादः । दक्षिणाकाले रथस्य वाहनं रथवाहनमन्यच्छकटं यस्मिन्शकटे रथस्येवयोरभयवस्थाप्यते तस्य रथवाहनस्य शकटस्य वाहको दक्षिणो यो बलीवर्दोऽसौ पूर्वपटके दातव्य इति साप्यहत् । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः संतिष्ठते ॥ २४ ॥

अथोत्तरपटकस्येष्टिमाह—

श्वोभूते षड्भिरुत्तरैः सारस्वतं चरुं निर्वपतीति यथा-

समाज्ञातम् ॥ २५ ॥ तिसृधन्वं शुष्कहतिर्दण्डशुषान-

हौ च तदक्षिणाऽध्वो वा । शोणकर्ण इत्येकेषाम् ।
तत्प्रतिराजभ्यः प्राहिणोति ॥ २५ ॥ अभ्यविशि
राजाऽभूवमित्याचेदयति ॥ २६ ॥

श्रोभूते प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । षट्चरवः । सरस्वत्यै
जुष्टं० पूष्णे जुष्टं० मित्राय जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० क्षत्रपते जुष्टं० अदित्यै जुष्टं० इत्यादि
भिर्भिः कृत्वा धर्मोऽसीति स्यात्स्यां क्षिपतीत्यादि । उत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा, इत्या-
पस्तम्भः । अत्र ब्राह्मणेऽपि—दूतान्प्राहिणोति । आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं
ममयन्ति । अतो दूतेभ्य एव न चिच्छ्यते (तै० ब्रा० १-८-३) इति विधिर्दृष्टव्यः ।
प्रतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समन्ताद्विद्यन्ति
स्यापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैवं यजमानमाविदं ममयन्ति आ समन्ताद्विद्यते
स्याप्यत इत्यपि त्कीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किं चायं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं
कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति किंतु सर्वदा बहवो दूताः संनिहिता
वर्तन्ते । दूतप्रेषणकार आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—‘तान्यभ्यवक्ष्यामि प्रतिराजभ्यः प्राहि-
णोति । अभ्यविशि राजाऽभूवमित्याचेदयते’ (आप० श्रौ० १८-२२-४) इति ।
तानि तिसृध्व्यादीनि दक्षिणाद्व्याण्यभ्यवक्ष्यायाभित आक्रम्य क्त्वा तानि प्रतिराजभ्यो
दर्शयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूते राज एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति अभि-
विक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽभूवमिति ॥ २६ ॥

संवत्सरमग्निहोत्रं जुहोति ॥ २७ ॥ अनुसंतत्यै
तत्र येऽग्निहोत्रेणाप्रतिषिद्धाः क्रतवस्तानाहरेत्
॥ २८ ॥ संवत्सरे केशवपनीयेनातिरात्रेण
यजते ॥ २९ ॥ तत्र वपनमवादा मन्त्रास्तेषामा-
दिमन्त्रादैरादितो वापयेताः तत्रवादैरन्ततः । संतिष्ठते
केशवपनीयः ॥ ३० ॥

केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । तत्र कात्यायनः—अभिषेचनीयाद्वा
संवत्सरान्केशवपनीयोऽतिरात्रः सोमापवर्गः (का० श्रौ० १९-९-२६) इति ।
पशुबन्धद्वयानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागाः कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संव-
त्सरपर्यन्तं केशवपनकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् । ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः
पौर्णमासी सुत्यः कार्यः स एव केशवपनयातिरात्र उच्यते । रात्रिमतीत्य वर्तते
इत्यतिरात्रोऽतिरात्रसंस्थया कार्यः ॥

ततः संपत्सरमग्निहोत्रं हुत्वा केशवपनीयेन (यक्ष्ये) यजेत । संपत्सरमग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासपशुचातुर्मासकाम्याग्रकृणाति प्रवर्तन्ते अग्न्यानि नित्यानि नैमित्तिकानि । न काम्यानि ।
श्रोभूते प्रथमायाः क्षत्रं कृत्वा केसवपनीयेनातिरात्रेण यक्ष्य इत्यादि पवित्रवदेका दीक्षा
स्ति उपसवः पञ्चम्यां प्रभुत इति । तस्मिन्प्रयोगे दीक्षणीयां कृत्वा वपनकाले स्वधिते मैन-
मिति कृत्वा ये केशिन इत्याद्यापस्तम्बः । येनावपदित्यन्तैश्चाऽऽदिप्रवादैश्चतस्रिर्वपनं
देवश्रारित्यस्य स्थाने दन्तधावनादि । अतिरात्रसंस्थः केशवपनीयः । सप्तविं-
शत्या गोमिस्ते क्रीणानीति विशेषः । षोडशमान् । अष्टाविंशत्येति केचित् । सर्वमतिरात्र-
वत् । पूर्ववत्फलचमसप्रयोगः । अनुबन्धावपायां हुतायां मा ते केशानित्यादि चतस्रो-
न्नामित्यन्तैरन्तप्रवादैर्वपनं कृत्वा ह्यात्याऽयं प्रयोगः । सर्वमहीनद्वादशाहवत् ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तस्मिन्संस्थिते न्युष्टिद्विरात्रेण यजेत ॥ ३१ ॥

तस्मिन्केशवपनीये समापिते न्युष्टिद्विरात्रेण यक्ष्य इत्यादि ॥ ३१ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति ॥ ३२ ॥

तस्य न्युष्टिद्विरात्रस्य । सावित्रमग्निं चेष्य इत्यादि शर्कराणामुपकल्पनं सनीहारप्र-
स्थापनान्तं कृत्वा समन्वारम्भहोमः—अपैतु मृत्युः इत्यादि । केचिदत्रोपदिशन्ति ।
द्वादशाहं दीक्षितो भवति । आगामिन्यां तृतीयायां प्रायणीयया प्रचर्य सोमकथणकाले
गवा ते क्रीणानि तस्या आत्मा० भूयो वा० एकोनशतगोमिस्ते क्रीणानि । षट्पञ्चाशद्गो-
मिस्ते क्रीणानीति केचित् । ततः परेषुः पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य सेनेन्द्रस्येत्यन्ते संभार-
यजुःषीति व्याचष्टे । एवं सर्वोपस्थानान्ते यूपच्छेदनकालेऽग्निष्ठप्रथमांस्त्रयोदश यूपान्म-
न्त्रेणेत्यादि । वेदिकाल एकादशिनीवत् । दश रथासामित्यादि । उपसदि पञ्चम्यां पौर्वा-
ह्णिकीभ्यां प्रचर्य वेदिकरणम् । विमिमीत्वेत्याभिमन्त्रणम् । चतुःशिक्षभेति । तत्
उत्तरवेदिदेशमध्ये इक्षुमित्यादि । दध्ना मधुमिश्रेण शर्कराभिरिति बाह्य लेखाः संपूर्-
णार्थाः कृत्वाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रचर्योपसद्भ्यां प्रचर्य, श्वोभूते पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य
प्रनापतिस्त्वा सोदयत्वित्यादि संचितोक्त्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्णिकी । द्वादशोऽहनि
प्रवर्ग्यमुद्रास्याग्निप्रणयनं कृत्वाऽतिमुक्त्यन्ते काठकाहुतयः । असवे स्वाहेत्यन्ता एक-
विंशतिश्छादिः सवः संतृण्णे अधिववणफलके । अग्नीषोमीयकालेऽग्नेवासनान्तम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्वभोजनस्य उत्तरं गायत्रं पूर्वेऽहन्तसाम
भवति । त्रैष्टुभमुत्तरम् । रथंतरं पूर्वेऽहन्तसाम
भवति । बृहदुत्तरः वैश्वानरम् । पूर्वेऽहन्तसाम

भवति । षोडश्युत्तरे हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भक्षति ।
हविष्कृन्निधनमुत्तरम् । अमावास्यायां पूर्वमहर्भ-
जनीयमुत्तरम् । आपूर्यमाणपक्षस्य वा । ये पुष्ट्ये
अहनी स्याताम् ॥ ३३ ॥

श्वभूते ध्रुवाः प्रयुज्य षोडशिपात्रं न वा परिपुवादि । पशुपात्राणां काले त्रिगुणा
दश पञ्च द्विगुणा पञ्च कुम्भ्यः पञ्च शूला वषाश्रवणीर्दर्मयुगलानि ऐन्द्रवायवग्रम् । पशु-
भिरेहि आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्कं मिनोति । अज्ज(अभ्यदा)नाद्यंमिष्टाहसिणामित्याद्यु-
त्तरापवर्गः । तत उपशयनिधानं कापेयैकदशिनीवत् । अज्जेयममिष्टाहसिणोत्तरयोरैन्द्रौ ।
उत्तरे सारस्वतः पशुः । दक्षिणे सावित्रः । तत उपशय आश्विनिर्देशः । दक्षिणाकाले
दशसहस्रं ददाति । अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः, अग्निष्टोमहोमस्यायां यज्ञायज्ञायि
स्तूयमान उत्तरस्मिन्नहनि वसतीवरीर्गृह्णाति । सूक्तवाक उच्यमाने भः सुत्यामिति प्रैवं
पत्नीसंयोजान्ता संतिष्ठते ।

मैत्रावरुण्या शाखाच्छेदनादि कुम्भीलेपनाम्तं दिवैव रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य
दोहनं, पशुशाखाहरणादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे नुदध्वेत्यादि, अतिरात्रसंस्थाः सषोडशिकाः । पशुपात्रप्रयोगे द्वादश
धूपरशनाः षडपशुरशनाः षट्कुम्भ्यः शूलाश्च वषाश्रवणीर्दर्मयुगलानि च शुक्रग्रहादि
पशुभिरेहीत्यादि आश्विनौ गृहीत्वा षड्यूपान् मिनोति । अग्निष्टाहसिणोत्तरयादक्षिणत
आरभ्य व्यत्यासेनोदमपवर्गाः पूर्वोपशयान्तं तन्मेण स्थापयति मेदेन वा । तत
उपशयस्य च्छेदनम् । रशनाद्वयस्य परिव्ययणम् । मितानामुपशयस्य
च । अस्मिन्नहनि । मितानामाद्ये वैश्वदेवानामुपाकरोति । द्वितीय उत्तरे सौम्यं
तृतीये दक्षिणे मासुतमुत्तरे चतुर्थे पौष्णं, पुनश्चोत्तरे पञ्चमे बार्हस्पत्यं, अथ दक्षिणे षष्ठे-
वारुणं, तत आश्विनिर्देशः । दक्षिणाकाले दशसहस्रं ददाति । काठकदक्षिणा (पृथक्)
पूर्वेषुः प्रसर्पणान्तं तन्मेण तिरोहान्तम् । अग्नीदौषधजानित्यादि अनुषन्ध्यावपां हुत्वा
पात्नीवतं कर्म, पशुपुरोडाशादि देवसुवामेतानि हवींषि, इत्यादि उदवसानीयान्तम् ।
पौर्णमास्यां पूर्वमहर्भक्षत्यादिविकल्पः । अमावास्यायां पूर्वमहर्भक्षस्य प्रयोग उक्तः ।
आपूर्यमाण इति विकल्पः प्रपमायां पूर्वं द्वितीयायामुत्तरं दशमेकादशी वा ॥ ३३ ॥

सञ्चाणां धृतिरग्निष्टोमस्तेनान्ततो यजेत ॥ ३४ ॥

यस्मिन्नहनि व्युष्टिद्विरात्रसमाप्तिस्तस्मिन्नहनि सञ्चाणां धृतेरारम्भः । द्वितीयायां
षोक्तप्रयोगस्य आरम्भः । सञ्चाणां धृतिः दक्ष्य इत्यादि पवित्रवत् । एका
दीप्ता तिल उपसदः पञ्चम्यां प्रसुत इति । सोमकृत्यकाले गवा ते कीणानीत्युक्त

८३३] महादेवशास्त्रिसंकलित्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १९५

एकत्रिंशद्गोमिते कृष्णानीति । अथवा—अष्टाविंशत्या गोभिः [इति] । दक्षिणा-
काले पञ्च सहस्राणि ददाति । अग्निष्टोमप्रसङ्गे प्रचर्य षोडशि (प्रचारः) अग्नीदोष-
यजामित्यादि राजसूये तिस्रोऽनुबन्ध्या विकल्पेनाऽऽप्नाताः ॥ ३४ ॥

पञ्चापवर्गो भवति ॥ ३५ ॥

अग्निष्टोमः पञ्चापवर्गः फलप्राप्तिः, उदकसानीयान्तम् ॥ ३६ ॥

संतिष्ठते राजसूयः ॥ ३६ ॥

संतिष्ठते समाम्यते ॥ ३६ ॥

राजसूयेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत ॥ (स्व० २३) ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अनन्तरे पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

आषार्येण राजसूयोऽनुविहित इदानीमवसरप्राप्तं सौत्रामण्यनुविधास्यन्(नं) क्रियते—

त्रिरात्रे पुरस्तात्सीसेन क्लीबाच्छप्पाणि क्रीत्वा

क्षीमे वासस्फुपनञ्च निदधाति ॥ १ ॥

नवमीप्रसूतिं प्लव्हं त्रिरात्र इति । नवम्यां सौत्रामण्या यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदासि,
षट्शोता पशुवत् सिद्धे (सीसे) न क्लीबाच्छप्पाणि क्रीणाति इति सिद्धम् । यद्वा—
त्रिरात्रे पुरस्तात्सुरेष्टिः । लोहं सीसमित्युच्यते । क्लीबाच्छप्पाणि शोमाणि तरुण्यवास्तो-
नमानि ग्रीहय इति शम्यामात्रा भवन्ति ग्रीहयः । ग्रीहयश्च तरुण्यवाश्च तोक्मानि शप्पाणि
कोच्यन्ते इति । क्षीमे वाससि नद्ध्वा निदधाति स्थापयति । त्रिरात्रं यथा न शुष्काणि
भवन्ति तथोपायः क्रियते ॥ १ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ २ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रमारभते । अङ्गसमुदायस्याऽऽख्यात(न)मिति तदारभेत कर्तुम् ॥ २ ॥

तत्र चावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामोऽग्नीनन्वा-

धाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्यो-

क्षपराजींस्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रमुनक्ति

स्थालीं कपालानां स्थाने प्रयुनक्ति ॥ १ ॥

न बह्वोताऽग्निः परित्यज्यते । अस्मिन्नाग्निर्होत्रहोमः । ततो द्वादश्यां प्रातरग्निर्होत्रं
हुत्वा सुरेष्टचर्यमाग्निः प्रणीयते । न विद्युदासि । ततोऽन्वाधानम्—अग्निं गृह्णामि ॥
चतुरहे यज्ञायुरनुसंचरानिति विशेषः । इमामूर्जं द्वादशीं ये प्रविष्टा सौत्रामणीयं
हविरिदमेषां मयि । केचिदैष्टं हविरिति । अन्वाहितजनपे कृते बर्हिर्गृह्णणादिः नैधमम्,
अग्न्यचलं करणान्ते परित्तरणम् । ततः पाणिप्रक्षालनादि, यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति
स्वस्वस्थालीं च शम्यादधदुपलवर्जान्यपरतः, परतः स्तुवं वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्रणी-
ताप्रणयनं मदन्त्यर्थमुपवेवं वेदाग्रं मेक्षणं योज्जमिति ॥ २ ॥

निर्वपणकालेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे

प्रभूतान्त्रीहीभिर्वपानि ॥ ४ ॥

निर्वपणकाले प्राप्तेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं निर्वपामीति निर्वपणा-
द्यस्तन्त्रेण संस्कार्याः (राः ।) अश्विनौ सरस्वतीन्द्र सुत्रामन्धव्यं रक्षध्वमिति ।
निर्वपित् प्रोक्षणं प्रोक्षामीति विशेषः ॥ ४ ॥

चरुकल्पेन श्रपयित्वाऽग्नेण गार्हपत्यमवटं स्नात्वा

सुरायाः कल्पेन परिस्तुतं संदधाति ॥ ५ ॥

उपवेपमादाय स्थाल्याः कपालधर्मः, तामविश्रयणं ध्रुवोऽसीति न तु निर्देवं, संपु-
लानुत्पूय समापो आद्भिरिति प्रणीताभिः संयौति अद्भिः परीति मन्दन्तीभिः, घर्मोऽसीति
सहाद्भिरविश्रयणं, अन्तरितमविदहन्तः, नाऽऽप्यलेपनिवयनं न वेदिकरणं ब्राह्मणस्य
मूर्धनवरे वा सादयेत् स्पर्शं तिर्यञ्चं स्तब्धं स्तुवं च स्तुचश्च संमृद्धिं पत्नीं संनद्याऽऽ-
ज्येनोदेहीत्यादि, आर्द्रो भुवनस्येति चरोरुद्धासनान्तम् । ततोऽग्नेण गार्हपत्यमवटं स्नात्वा
तस्मिन्नवटे स्थाप्यते स्थाल्यमेव सुरासंधानं तस्यामुदकं क्षिपति । अल्पं हविर्मैहती
स्थालीं क्रियते ॥ ५ ॥

स्वादीं त्वा स्वादुनेति शप्यैः सुरां ससृजति ॥ ६ ॥

अत्र त्रीह्रियवाद्यङ्कुरं शण्णशब्दामिधेयं नालतृणं चोपलक्ष्यते ॥ ६ ॥

सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय

सुत्राम्णे पच्यस्वेति ससृष्टामभिमन्त्रयते ॥ ७ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ७ ॥

तिस्रो रात्रीः संधिता वसति ॥ ८ ॥

श्रुण्वैः संसृष्टायास्त्रिषु दिनेषु तथैव निवासं विधत्ते—तिस्रः सप्तसृष्टा वसति । तिस्रो हि रात्रीः ऋतः सोमो वसति (तै० भा० १-८-९) इति । कीतसोमस्य त्रिस्रः वासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते—तस्य सोममाह्वियमाणं गन्धर्वैः विधत्तेषु पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुक्षितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः कीतः सोमो वसति * (तै० सं० १-१-९) इति । तिस्रो रात्रीः संसृष्टा वसति ।

अथ चतुर्दश्यामन्वाहितानामग्नीनां न त्यागस्तेष्वेवाग्निहोत्रादीनि । अथ पञ्चदश्या यदि पौर्षाह्निकं पर्वं तदा दर्शः पूर्णमासो वा क्रियते ततस्त्रिपशुरारभ्यते । यदि त्वीत्तरमाह्निकं पर्वं ततः समाप्य त्रिपशुं पञ्चदश्यां दर्शं पूर्णमासं वा । अथ सौत्रामण्याः पयोग्रहमाश्रित्य प्रयेताः । पञ्चदश्यामेव सौत्रामण्या यक्ष्य इत्युक्त्वा षड्रोताः रातः पश्चिष्टिः शाखाहरणादिन्नतप्रवेशः ॥ ८ ॥

एकयूपं छिनत्ति ॥ ९ ॥

यूपाहुत्यादिपशुस्नपनान्तं प्रकृतिवत् । अयं तु विशेषः । ग्रहपात्रसादनकाले वस्त्राकारणं प्रातर्दोहवत्, पशुशाखाया सतं नार्या कुम्भीस्थाने प्रा दौहपात्राणि, कुम्भीमभिवान्दी निदाने दोहनपात्राणि सुराया उद्देदनकाल एता आचरन्तीत्यादिसंक्षालननयनान्तं प्रातर्दोहवत् । पशुशाखाया उपवेशं च, अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्ण इति निगमाः । ब्राह्मणमूर्धःखरे वा सादयित्वा, इन्द्रमिन्द्रियमित्यादिदर्शक्याप्रसाधिमैहानं खरादधस्तात् कृत्वा बालमध्येन पवित्रेण पावनं पुनातु ते परित्वमश्विभ्यां विकारणे यथायतनं सादयित्वा पश्चपाकरणादि मार्जनान्तं पूर्ववत् । ग्रहाणामध्या पाशुकानि ध्रुवान्तान्याज्यानि गृहीत्वा कुविदङ्गेति च पूर्ववदेन्द्रमासादयित्वा प्रोक्षणीसमिमन्येत्यादि वषामार्जनान्तं पूर्ववत् । ततः पुरोडाशं विर्वपतीत्यादि सर्वं पूर्ववत् । अमासरामावात्तस्य निवृत्तिः । तत्रश्लोकाः—

पर्वण्येव पयोग्रहेऽप्यसुयमाद्यागूः खरे सादनात्
प्राक्कुम्भीसतथोः कृते त्वपनयेद्वत्सान्पशोः शाखया ॥
वर्षिष्वर्णानि च दोहपात्राणि खरं मूर्धस्खरे वा सुरा
निष्ठपानि च दोहकर्म सद्ने सन्नाभिमृष्टिस्तथा ॥
खरादधस्तान्यालेन पावनं तु पुनः खरे ।
इषे त्येति वषाहोमो मार्जनादि च पूर्ववत् ॥

अथ त्रिपक्षोः कर्म, न पक्षिष्टिः परिगृहीतत्वात् । सुरादेवताया यत् इन्द्रः स एव सुश्रामा वेति केचित् । पक्षिष्ट्यादि । इन्द्रः सुश्रामा, अन्येऽन्य इन्द्र इति । तस्मात्पक्षिष्ट्यादिसुरेष्टौ यदि प्रतोपायनं कृतमिह न पक्षिष्टि कृत्वा, क्रियत आसन्नेषु इविःपुः वा प्रतोपायनं पक्षिष्टिः । शाखाहरणं पुस्तशाखायां च यथाहुत्यादिष्वालकरणान्तं स्वरवलयः न स्वस्वभिः पशून्वर्धयेयमिति श्रुतेः । एको यूपः । नोपशयपात्नी-पत्नी ॥ ९ ॥

न वेदं करोति । पुरस्तात्कृते नार्थान्कृते ॥ १० ॥

वेदं कृत्वा वेदिं करोति । न वेदं करोति वेदार्थान्पूर्वं कृतेनैवोपदेशात्सर्वं तेनैव ॥ १० ॥

सौमिक्यास्तृतीयमार्गं वेदिं करोति ॥ ११ ॥

सौमिक्या वेदेस्तृतीये यजेत ॥ प्रथमस्य त्रिकरण्यं वा वेदिमानम् । षड्विंशत्यङ्गुलसंमितम् दण्डेन दशभिः पश्चाद्द्वादशभिः प्राची, अष्टाभिः पुरस्तात्, न दशपदोत्तरवेदिः शम्भ्यामाश्रयं पशुबन्धवदिति विधानात् एकादशिन्यां प्रत्यक्षविहिता एव प्रवर्तन्ते । तस्माच्छम्भ्याप्रमाणोत्तरवेदिरेति भाष्यकृत् ॥ ११ ॥

तस्मिन्कालेऽध्वर्युरुत्तरवेदिं करोति तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरवेदिं चतुरश्रं स्वरं करोति ॥ १२ ॥

तस्मिन्काले उत्तरवेदिं करोत्यध्वर्युस्तदा प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य दक्षिणां दक्षिणेनोत्तरवेदिं (यां) स्वरं पीठं करोति । उत्तरपैद्यां क्रियमाणाद्यमेव तूष्णीं स्वरेकर्णमग्नेणान्वाहार्यपचनस्यादौ वेद्यामेव सुराग्रहार्यं द्वितीयं स्वरं करोति । चात्वाले तस्मादाहृत्य पुरीषमध्वर्युः, निःसारणान्तं पशुवत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्कालेऽध्वर्युराहवनीर्यं प्रणयति तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नेरङ्गनरानाहृत्य स्वरे न्युप्यो-पसमादधाति ॥ १३ ॥ न पाणी प्रक्षालयते ॥ १४ ॥

अग्निप्रणयनकाले उत्तरवेदिकं प्रणयत्यध्वर्युः । प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरवेदिस्वरे न्युप्य तूष्णीं यथा व्यवयो न भवति तथा पश्चादुपसमादधाति । अतिमुक्थ्यन्तमोत्तरवेदिकस्य नहिंराहरणादि परिस्तरणान्तं पाशुकं, पाणिः क्षालनादि । पात्रासादनकाले प्राप्ते पाशुकेष्वेवं विकारः, द्वे यूपरशने तिलः पशुरशनाः कुम्भीत्रयं वपाश्रपणीत्रयं वृष्णीर्यद्वैन्दस्तदा कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रं मेषवृष्योः । एवं पाशुकानि प्रकुञ्च्य ॥ १९ ॥ १४ ॥

८. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्यासमेतम् । १५९

अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुवाम्ने त्रीणि

वैवङ्कतान्पूर्वपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुवाम्ने, त्रीण्यूर्ध्वपात्राणि सुराग्रहर्षे खरे प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

सतं शतातृष्णां स्थालीं रुक्मं बालसावं

च ॥ १६ ॥

सतं द्रोणकलशशक्तिं प्रयुनक्तीति विशेषः । परिमण्डलं शतच्छिद्रं मार्तिकं स्थाली-
विधानात् । प्रयुनक्ति बालसावं बालमयं शुचिभिर्गोवालैः कृतं सुराशालनार्थं प्रयुनक्ति ।
केचिद्दशापविभ्रवद्वले बद्धा इयेनपत्रं इयेनपुच्छं च कलबदरकर्कशुसक्तूम्पाशुकानि संयु-
ज्योर्ध्वपात्राणि जुहुवत्संमार्ष्टिं पालाशत्वाच्च तस्य पात्रीधर्मास्तदाकथ्यम् । शतच्छिद्रा
मार्तिकी स्थाली ॥ १६ ॥

यत्प्राक्पशूपाकरणात्कृत्वोद्भिद्य सुरां सते

निषिच्य पुनातु ते परित्युतमिति बालमयेन

पवित्रेण पुनाति ॥ १७ ॥

प्राक्पशूपाकरणात्कृत्वा तत्र विशेषः । देवस्य वा ददत इति रश्मिद्वयस्याऽऽदानं
परिवीरसीत्यनिकारेण दिवः संयुक्तः स्य, अन्तरीक्षस्य त्वा स्यात्केववगूहामि, एकमन्तं
कृत्वोऽद्भिद्य सुरां ब्राह्मणस्य मूर्धन्खरे वा सादयित्वा तूष्णीं प्रियेणेति । केचिद्गुप्तशु-
ते परित्युतमिति बालमयेन पवित्रेण सुरां पावयन्ति खरस्थावस्ताम् ॥ १७ ॥

वायुः पूतः पवित्रेणेति सोमवाग्मिनः । सोमाति-

पवितस्य वा । प्राक्सोम इति सोमातिपवितस्य

पूतां ब्राह्मणस्य मूर्धन्सादयित्वा ॥ (ख० २४) ॥ १८ ॥

प्रत्यक् सोम इति सोमवाग्मिनः प्रत्यक् सोमो अतिद्वुत इति पवितस्य पूतो यथा-
यतनं सादयति । यत्र पूर्वमासादितं तत्रैवाऽऽसादयति ॥ १८ ॥

पशूपाकरणमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते । आश्वि-

नपजं धूम्रगुपाकरोति । सारस्वतं च मेपयैन्द्र-

मृषभं वृष्णि वस्तं वा । बार्हस्पत्यं चतुर्थं

सोमवाग्मिनः सोमातिपवितस्य वा ॥ १९ ॥

एकयूपे पशूनुपाकरोति । एकादशिर्नवदित्वादि, इषे त्वेत्यादि, अश्विभ्यां त्वा

जुष्टमुपाकरोमीति धूमवर्णमजं, इमे त्वेत्यादि, सरस्वत्यै त्वा जुष्टमिति मेवं, सरस्वती देवता, वाग्यै सरस्वतीति वाक्यशेषात् । इन्द्राय जुष्टमित्युपमं वृष्णि वाऽन्ये महिष्या-
 द्वाय जुष्टमित्ये त्वेति चतुर्थोऽजः, अतिपवितस्य सोमं पीत्वोदरात्स्ववर्णं यस्य सोमाति-
 पवितः । अनित्यः, उपाकृत्य पञ्च जुहोति, ऊहेन सुवर्णं यात ओषधीषु प्रतितिष्ठते
 येषामशिः० निष्क्रीता इमे यन्तु ये वध्यमाना, न तु चतुर्थेनोहः प्रमुखमाना उपाकृता-
 न्तु (न्यच्छ) शमाना० अग्नेर्जनिश्वमसीत्यादि अभिहोमान्तं, देवस्य त्वा० पशुरशानामा-
 दाय पशोर्वक्षिण इत्यादि, धर्षा मानुषानश्विन्यां त्वा जुष्टं नियुनज्मि, दक्षिणतो
 निधीजनम् ।

सतः सरस्वतस्य धर्षा मानुषान्० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं नियुनज्मि ततः धर्षामानुषा-
 श्विन्यां त्वा जुष्टं नियुनज्मि, ततः अदभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि अश्विन्यां त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीत्यादि प्रोक्षति । अथां पेरुरसीत्यादि क्रमेण पायनं त्रयाणाम् । स्वात्तमित्यादि
 च क्रमेण वेदनिधानादि सूच्यमाश्रित्येति स ते प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिरित्यन्तमे-
 कस्य कृत्वेतरयोः क्रमेण, ध्रुवासमञ्जनादि सर्वाङ्गनं तन्त्रेण, सकृत्स्वधित्योरन्तर्धाय,
 स्वाधितिनैकमङ्कत्वा पशून्पुनः स्वधित्यङ्गनमन्येन शकलेन च द्वितीयस्याङ्गनं पुनः
 स्वधित्यङ्गनमन्येन स्वरुणा सहङ्गनं, स्वरुणां चिह्नकरणं, पशूनां कुम्भ्यादीनां च
 कर्मिकस्य तन्त्रेण, पशुपतेः पशवस्तेषां चान्वीजरे देवास्ताम्बरादनुमग्यतां, विमोक्त-
 रित्येतेषां वध्यमानान्मुख्यवपाश्रपण्या अन्तरम्भः । एवं त्रियंज्ञपतिमित्यादि तं दक्षिणे-
 नेत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरयोः । केचित्प्रतिपशावभिगोवध्यगो (१) हस्तेन मुखमुकाहरणं च माऽऽ-
 वर्तन्ते । प्रमुखमातरः० नानापाणो० इति निनयनं तन्त्रेण, तदा सर्वं तन्त्रेण स्वस्वाम्या-
 माह्वय वपाश्रपणीभ्यां मुख्यस्यान्वारम्भः । दर्भास्तरणादि क्रमेण, अमायुं कृण्वन्तः
 संज्ञपयतः स्तब्धिदः स्थ (इत्यादि लोकविद स्थ गातुविद स्थ नाथविद स्थ
 न वा उ ऐतन्निजसे (ध्वे)० आशानां वा आशा० नाना प्राणाः
 पशुमिवैजं० इत्यादिन वचनप्रयोगो न तन्त्रेण देव्याः शमितारः० उपेतन्०
 पाशेभ्यः पशून्प्रमुखत इति पाशस्य विमोक्तः पृथक्पृथक्, मुख्यवपाश्रपण्या सकलानु-
 दस्य नमस्त आतानेत्यादि अपो देवीरित्यन्तं, वाक् आप्यायतामित्यादि शुद्धाश्वरिजा
 इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरयोः । त्रायस्वैनं, इति उत्कृन्तामीत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरयोः ।
 अन्ये व्युदस्य लोहितान्ता रक्तसां भागः स्येति । अच्छिद्यो राय अश्विन्यां त्वा जुष्टमु-
 त्कृन्तामीति । सरस्वत्यै त्वा० इन्द्राय त्वा० तन्त्रेण प्रत्युष्टं० सर्वा अन्वारभेत यजमानः ।
 उल्लुक्कैर्दशमित्यादि निर्दग्धं तन्त्रेण वायो वीहि० भेदेन यस्त आस्मेति च । केचित्
 औ (दू) हेन ये न आस्मान इत्यादि, प्रविष्टा वितस्थिरे । आत्मन्वन्तः० सुपिप्पला

८ पटलः] महादेवशास्त्रसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । २०१

ओषधीः कृत । इदमिन्द्रियमिति भेदेन उत्तमप्रयानादि । पूर्वं परिवर्ज्यं हुत्वा जुहामुपस्त-
थेत्यादिक्रमेण । वषाप्रचारः—अश्विभ्यां छागस्य वषाया मेदसोऽनुमूहीत्यादि, एवं प्रेष्य
जातवेदः० । एवं सरस्वत्यै मेषस्य वषाया मेदस एव प्रेष्य । इन्द्रायर्षभस्येव प्रेष्य ।
सारस्वतस्य—सारस्वत्या अहं देवशय्या वाचमजायं० इतरयोः सांनार्यवत् । उत्तरप-
रिवर्ज्यहोमः । वषोद्धरणमिषारणं भेदेन, स्वाहोर्ध्वनभसं भारुतं गच्छत । तन्प्रेणामि-
होमः ॥ १९ ॥

हुतासु वषासु रुक्मपृषभं सात्वर्यं च वदवां
दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

हुतासु वषासु निष्कमृषभं सात्वर्यं च वदवां ददातीत्यापस्तम्बः । दक्षिणाकाल ऋषभो
बळीवर्दः सात्वर्यं शीघ्रमामिनी अश्वस्य योषिद्वदवा । तां चान्तर्वेद्यां स्थापयति ब्रह्मणो
ब्रह्मगी स्यो ब्रह्मणे वो हुताय मा मा हिंसेष्ट हुताय मय्यं शिवा भवत (इति) । ब्रह्म
पितृस्वैत्यविकारेण सहस्रधारा उत्सा अक्षयिमाणा ते वधुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तै
रुक्मर्षमसात्वर्यवदवाद्भवैरतितराणि मृत्युं ब्राह्मणा इमे वो निष्कर्षभसात्वर्यवदवाः ।
केचिन्नपुंसकेनोहमिच्छन्ति । निष्कशब्दो नपुंसकमिति । अनुशासनिकाद्या विकल्पाः ।
अग्रे हिरण्यम् । रुद्राय गाम् । वरुणायाश्वमिति प्रतिग्रहः । चात्वाले मार्जनम् ॥ २० ॥

तत्कृत्वा वार्यन्त्यैः सुराग्रहान्गृह्णात्युपयाम-
गृहीतोऽस्यच्छिद्रां त्वाऽच्छिद्रेणाश्विभ्यां
जुष्टं गृह्णामीत्याश्विनं ग्रहमध्वर्युर्गृह्णाति ।
उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां त्वाऽच्छिद्रेण
सरस्वत्यै जुष्टं गृह्णामीति सारस्वतम् ।
मतिप्रस्थाता । उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां
त्वाऽच्छिद्रेणेन्द्राय सुत्राग्रे जुष्टं गृह्णामी-
त्येन्द्रं यजमानः ॥ २१ ॥

तत्कृत्वेतिवचनात् प्रकृतिवत् । ग्रहावकाशश्रुतंकारौ न भवतः । आश्विनमध्वर्युर्गृ-
ह्णाति । सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रो वा । ऐन्द्रं ब्रह्मा यजमानो वा । (आप० श्रौ०
१९-२-२) इत्यापस्तम्बसूत्रे विशेषः ॥ २१ ॥

कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुक् ॥ २२ ॥

सर्वत्रानुवर्तते ॥ २२ ॥

कलसक्तुभिराश्विनः श्रीणाति । नदरसक्तुभि-
रित्येकेषाम् । सिंहलोमभिश्च कर्कन्धूसक्तुभिः
सारस्वतः शार्दूललोमभिश्च नदरसक्तुभिरेन्द्रं
कलसक्तुभिरित्येकेषाम् । वृकलोमभिश्च । अग्नि-
षा सिंहावध्वर्युर्मनसा ध्यायेत् । शार्दूलैः अग्नि-
मस्थाता । वृकैर्यजमानः ॥ २३ ॥

कलसक्तुभिः सिंहलोमभिश्चाऽऽश्विनं गृह्णाति । नदरसक्तुभिः शार्दूललोमभिश्च सार-
स्वतं श्रीणाति । कर्कन्धूसक्तुभिर्वृकलोमभिश्चेन्द्रं श्रीणाति । एतेषां कलपूर्णैः श्रीणाति ।
सिंहः प्रसिद्धः । शार्दूलः पि(लो द्वीपी) । वृकः प्रसिद्धः । तेषां लोमानां सिंहं
मनसा ध्यायेत् ॥ २३ ॥

एष ते योनिरग्निभ्यां त्वा, एष ते ओजिः
सरस्वत्यै त्वा, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
सुत्राम्णे इति यथारूपं ब्राह्मणस्य मूर्धनसा-
दययित्वा ॥ (सू० २५) ॥ २४ ॥

गृहीतान्हस्तस्था(न् महा)न्धो(इत्ये)नपश्चेन सर्वतः परिसृज्य यथारूपं स्रजमेव ॥ २५ ॥

पशुपुरोडाशप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥
बार्हस्पत्यं पशुपुरोडाशं निरुप्येन्द्रमेकादश-
कपालं निर्वपति । सवित्रं द्वादशकपालम् ।
भारुणं दशकपालम् ॥ २५ ॥

ततः पुरोडाशानिर्वपति । बार्हस्पत्यस्य नैमित्तिकस्य निरुप्येतरेषां निर्वापः ।
तस्यैकादश कपालानि द्वादश वा पुरोडाशानां त्रयस्त्रिंशत्कपालानि स्युष्यश्च वृद्धमित्यादि
सर्वे पशुपुरोडाशवत् । इन्द्राय मुष्टं निर्वपामि । सवित्रे जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० इन्द्र
हव्यः रक्षस्व सवितर्हव्यः रक्षस्व वरुण हव्यः रक्षस्वेति । निर्वापप्रोक्षणम् । हवि-
ष्कृता वाचं विमृज्य पशुन्विशास्ति निष्पनादि हृदयश्रृण्णान्तमेकस्य कृत्वाऽन्तर-
मिवरयोः । तत्र विशेषः—गुदं मा निर्लेषीरित्यादि, अवहननादि निर्वापकदधिवपनस्येन्द्र-
स्यैकादशोपदधाति । सवितुर्द्वादश वरुणस्य दश कपालानि भवन्तीति विश्वस्यति, इत्याशा-
प्यलेपं निर्वाप्य धृतान्गोहीत्यादि ॥ २६ ॥

तानासाद्य यथागृहीतं ग्रहानाददतेऽग्निभ्यां सर-
स्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सोमानां सुराम्णस्तु-

८ पटलः । महादेवशास्त्रिसंकलितमधोगचन्द्रिकाध्यास्यासमेतम् । २०३

ब्रूहि । अश्विन्याः सरस्वत्या इन्द्राय सुनाम्नी
सोमान्सुरान् प्रस्थितान्मेभ्योति संभेभ्यति ॥ २६ ॥
वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

ऐन्द्रं तूष्णीमभिवार्य सविधे जुष्टं० अलंकृत्य सादनान्तमाग्नेयवत् । सावित्रवारुण-
योरभिमर्शनम् । यो नः कर्माय अपतामिन्द्रो भुवनात्तुदताम्, अथ ग्रहैः प्रचरन्ति
जुहुविकारा अप्युपभूदन् ये गृह्णन्ति ग्रहास्तं तं स स आदत्तेऽध्वर्युः । अश्विन्यामि-
त्यादि संभेयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनुवषट्कृते हुत्वा नार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन
प्रचरिते ब्राह्मणं परिक्रीणीते ग्रहोच्छेषणस्य
प्राप्तारम् । यदत्र शिष्टं रासिनः सुतस्य यदिन्द्रो
अपिबच्छषीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन
सोमं राजानमिह भक्षयामीति भक्षयति ॥ २८ ॥

युवः सुराभमग्निनेति सर्वदेवस्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सोमस्याग्ने वीहीत्यनुय-
जति (आप० श्रौ० १६-२-१) इत्यापस्तम्बः । अनुवषट्कृते हुत्वा नार्हस्पत्यस्य
पशुपुरोडाशेन प्रचारः । ततो हुतशेषं भक्षयति यजमानः ॥ २८ ॥

नाना हि वां देवहितं सदोमिर्त मा सः स्रष्टायां
परमे ज्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष
मा मा हिंसीः स्वा योनिमाविशसि भक्षय-
न्तमभिमन्त्रयते ॥ २९ ॥

यजमान इति शेषः ॥ २९ ॥

इं जुहोति अमृण्वं पितृणामहं देवानामुत मत्स्यी-
माम् । तस्यामिदं विश्वं भुवनं समेत्यन्तरा
धूमिर्परं च कर्तुमिति वा वल्मीकवर्षायामवन-
येत् ॥ ३० ॥ स्वयं वा पिबेत् । सर्वहुतां वा
जुहुयात् ॥ ३१ ॥

वल्मीकवर्षायाम् वाऽपनयेद्ग्रहरोचम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इंसिणाग्नौ मन्त्र्य शतातृण्णाः स्थाली वितत्य
धारयन्ति । शतातृण्णेन सौवर्णेन रुक्मेणापिहि-
ताम् ॥ ३२ ॥

दक्षिणेऽग्नौ शतातृष्णां स्थालीं प्रबद्धां धारयन्ति । तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं
वित्तस्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिच्छतमानं हिरण्यं निधाय, (आप० श्रौ०
१९-३-७) इत्यापरतमनः । दक्षिणाग्नौ खरे वा तस्मिच्छतच्छिद्धां स्थालीं कस्मि-
न्निद्वद्ध्वा धारयति कश्चित्पुरी (रु) षः । तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं वित्तस्य
वालस्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिन्वालमये शतमानं हिरण्यं बिले निधी-
यते ॥ ३२ ॥

पितरो मदन्ताः सोमप्रतीका व्यशेम देवहितं
यदायुः । इन्द्रपीतो विश्वशणो व्यशेम देवहितं
यदायुः । यन्मे मनो यमं (नः परागतं) यद्वा
मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धार-
यामासि व्यशेम देवहितं यदायुरिति तस्यामेव
सुरावशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

प्राचीनावीत्यध्वर्युः सुरावशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

स्रवन्तीः पितृमतीभिर्याज्यानुषाक्याभिरुपति-
ष्ठते ॥ ३४ ॥

स्रवन्ती स्थालीं तौमीभिः पितृमतीभिरुपतिष्ठते ॥ ३४ ॥

स्वः सोमप्रचिकितो मनीषेति ॥ (त्व० २६) ॥
तिसृभिः पुरस्तादध्वर्युरुत्तराभिस्तिसृभिर्दक्षिणतो
ब्रह्मोत्तराभिस्तिसृभिः पश्चादोत्तराभिस्तिसृभि-
रुत्तरत आधीध्रः कव्यवाहिनीभिस्तिसृभिः । अत्र
शतातृष्णां स्थालीं निदधाति । ब्राह्मणो राजन्यो
वैश्यो वा नाऽऽद्रियेत । दक्षिणमग्नें प्रणयि-
तुः स्वयमेतः सुरावशेषं व्रतयन्नासीत् ॥ ३५ ॥

त्वः सोमप्रचिकितः० त्वया हि नः० त्वः सोमपितृभिः, इत्यध्वर्युः पुरस्तात् प्रत्य-
क्षमुक्त उपतिष्ठते स्रवन्ती स्थालीम् । दक्षिणतो ब्रह्मोद्वहमुखो नर्हिषदः पितरः, आऽहं
(अथा)पितृन्० उपहृताः पितरः, इति तिसृभिर्होता, अग्निष्वात्ताः पितरः० ये अग्नि-
ष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता अभिवान्यायै दुग्धे जुषमाणा इति पश्चात्प्राक्ष्मुखः, यदग्ने कव्य
वाहमः, त्वामग्न ईदितो आतपेदः मातर्ह्य कन्यैरिति तिसृभिर्दक्षिणेऽग्नौ शतातृष्णामध्वर्युः
स्थापयति राजन्यवैश्ययोर्दक्षिणाग्नेरग्निप्रणयनादिशतातृष्णाप्रतिष्ठापनान्नं न भवति ॥ ३५ ॥

पशुभिः प्रचर्य पुरोडाशैः प्रचरति ॥ १६ ॥

ततः प्रतिष्ठापने कृते बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन प्रचर्योध्यर्घुः ध्रु(शु)तः हविः क्षमि-
तरित्वादि सं ते ममसा मनः, अध्वर्या त्वा जुष्टमभिधारयामीति, एवमन्तमेकस्य कृत्वोत्स-
योदन्यत्पृषदाज्यमानीयान्यत्स्वाहोष्मण इति तन्त्रेण, क्रमेण पञ्चहोत्रोपसादयति क्रमेणाऽऽ-
सन्नमभिमृश्य तच्चतसृषुस्तृणीतित्यादि उपभृति त्र्यङ्गावदानं हिरण्यमुषारिष्टादभिधारणं च
न भवति । इष्टायामप्यवष्टे यूष्णो(तूष्णीम्)पसिच्य नाभिधारयति । वसाहोमहवर्णी गृही-
त्वाऽनवदानीयैः संमृश्य-अध्वर्या छागस्य हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्घ्वं वसाहोमे
हुत्वोद्रेकमन्यस्मिन्नवनयति वषट्कृते होमः प्रत्याक्रम्य पूर्ववत्सर्वमुपस्तरणं न स्विष्टापा-
त्रस्य, सरस्वत्यै मेघस्य हविषोऽनुब्रूहि । एवं प्रेष्य । वषट्कृते होमः । अर्धर्घ्वं वसाहोमः ।
उद्रेकमन्यस्मिन्नवनयति । उत्तमस्य पशोरुपस्तरणादि ऐन्द्रः प्राण इत्यन्तं प्रकृतिवत् ।
इन्द्रावर्षमस्य हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्घ्वं वसाहोमः । उद्रेकान्समकर्माय दिक्षः
प्रदिश इत्यादिः रिपुस्थानान्तं वषट्कृते होमः । सानाय्यवदनुमन्त्रणमाद्यन्तयोः । सर-
स्वत्या अहमिति मध्यमस्यैव कृत्वा पुरोडाशैः प्रचरति जुष्टामुपस्तीर्यित्यादि इन्द्रायापु-
ब्रूहि इन्द्रं यज, इन्द्रस्याहमिन्द्रियाव्यजादः । सवित्रेऽनुब्रूहि सवितारं यज, सवितुरह-
मसादः । वरुणायानुब्रूहि वरुणं यज वरुणस्याहमजादः । अथ नारिष्ठान्हुत्वा वषस्पति-
पार्श्वं कुर्यात् ॥ १६ ॥

पशूनां पुरोडाशानां च समानं स्विष्टकृदिदं सत्स्याप्य ॥ ३७ ॥

पुरोडाशेभ्यः स्विष्टकृते समवधति पशुस्विष्टकृते समवधतीति वचनात् । पशुस्विष्ट-
कृता सहावदायाभिधार्य हिरण्यशकलं पूर्वमेव कृतं स्विष्टकृत्यागं कृत्वा वैधानरे हविरिदं ।
ततः प्राशिन्नं बार्हस्पत्यादारभ्य पुरोडाशेभ्य इष्टा, पश्चिदया सहाभिधारणं, यजमान-
नमागवर्षं पुरोडाशानां मार्जनान्तम् । अथाग्नीदौपयजानित्यादिपाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ।
समुद्रं गच्छत स्वाहेत्यादि स्वस्वहोमः । जावनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति । न पत्न्यस्तासौ
निमग्नं नात्र योक्त्वविमोक्तः । उपवेशोद्धासान्तं कर्म कुर्यात् ॥ ३७ ॥

शूलैर्मसरेण पात्रैश्चावभृथमवचन्ति ॥ ३८ ॥

शूलैर्हृदयशूलैः । मासरमृजीषकल्पेन प्रतिपादयति । नत्कसं कसरमित्याचक्षते
(आप० श्रौ० १९-४-८) इत्यापस्तम्बः । पात्रैर्महैश्च चशब्देन क्षातानुष्णा स्म-
र्यपि गृह्यते । वारुणमेककपालं निर्वपति । अवभृथस्य कर्म-परिस्तरणी परिभोजनी उत्त-
पराजी वेदश्च नास्ति । उपवेशं कृत्वा पुरोडाशसिद्धिचर्यानामेव पात्राणां पुनः प्रयोगः ।
अग्निहोत्रहवर्णीवर्जमपरतः पुरोडाशसिद्धिचर्यानि पात्राणि प्रयुज्य पवित्रकरादि

वरुणाय जुष्टं निर्वपामित्वादि आध्यक्षेण निर्णीयं प्रोक्षणीरासादयति आज्येनोदेहीति ।
 तस्यैवैवमप्यज्यमिति, अयं प्राणश्च । अवभृथवद्वातुणमलंकृत्योत्तरवेद्यं तूष्णीमासादयति
 ॥ ३४ ॥

तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

तस्यावभृथस्य सौमिकेन समानः कल्पो व्याख्यातः । तथाचाऽऽयुदा इत्यवभृथमवैष्य-
 न्बुध्यात् । उक्तं हि राजा० ॥ ३९ ॥

न साम गीयते ॥ ४० ॥

न सामगायनं प्रस्तोतुरन्यथात् ॥ ४० ॥

तूष्णीमेव परित्यज्य मातरसृजीषकल्पेन

प्रतिपादयति ॥ ४१ ॥

यत्नं ते राजसित्याद्यवभृथवत् । स्थिरकृदन्तेऽनयाजान्ते वा कृते मातरसृजीषकल्पेन
 प्रतिपादयति । मातरस्य तूष्णीमेव प्रोक्षणम् । मातरेण स्तुतं पूरयित्वा मन्त्रेण निमज्जनं,
 तूष्णीं बिन्दुस्पर्शनम् ॥ ४१ ॥

यस्ते देव वरुण गायत्रच्छन्दाः पाशो ब्रह्मन्मति-
 स्मृतस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेत्याश्विनपात्रं
 प्रतिष्ठापयति । यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पाशः
 सप्तमे प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेति
 सौरस्ववस्त्रम् । यस्ते देव वरुण जगतीछन्दाः
 पाशो विष्टि प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै
 स्वाहेत्येन्द्रस्य । यस्ते देव वरुणानुष्टुप्छन्दाः
 पाशो दिक्षु प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै
 स्वाहेति कृतातूष्णस्थालीम् । यस्ते देव वरुण
 पङ्क्तिछन्दाः पाशो वाचि प्रतिष्ठितस्तं त एते-
 नावयजे तस्मै स्वाहेति मूलां ॥ ४२ ॥

मातरिणादिप्राञ्जं स्थाप्यादीनां च प्रक्षेपः । तत् इमं विध्यामीति पत्नीं प्रोक्ष-
 विनीकं करोति । अन्ये वासस्तीं परिषाय योक्त्रेण वासस्तीं क्षिपति । देवीरस्यः ०
 अजस्रं तूष्णीं सुमित्रा न आप इति व्रतः । पत्नी यजमानस्यान्वीर्यं वृष्टे प्रधावतः ।
 नक्षत्रविनीकः । दक्षिणवेमोक्तं वात् । मीनतृषेणम्बुजैस्तुरभावाजीतयनम् । अहोत-
 यतिः परिधानं यजमानपत्नी । उदयमित्यादित्यनुवर्तते ॥ ४२ ॥

८ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोमचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । ३५३

तूष्णीं प्रत्यायनं क्रियते ॥ ४३ ॥

उदकान्तं प्रत्यायनं च समिप्याण्यस्तूष्णीं गच्छन्ति । न तु महीयानिति, विहारदेशं गत्वा एषोऽस्येषिषीमहीत्यादि अपो अन्वचारिवमित्यन्तं सर्वे । ततो यजमानो विष्णुकमादिब्राह्मणभोजनान्तं निरुदपशुबन्धवत्समिदाधानान्तं कृत्वाऽऽयाचमिरित्युपस्थाप्य ब्रह्मा भिष्कामति । ततो विष्णुकमादिरित्येके ॥ ४३ ॥

सोमवामिनं याजयेत् । सोमातिपवितं याजयेत् । राजानमवरुद्धं ग्रामकामं प्रजाकामं पशुकामाश्रिया प्रत्यभिरुद्धमभिधरन्वा यजेत् । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तथा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा भूतिकामो यजेत भूतिकामो यजेत ॥ (स्व० २७) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशः प्रश्नः ॥ १३ ॥

सोमातिपूतसोमवामिनोश्च सौवामणी भवति । शास्त्रान्तरभ्रवणात्सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एव । न हि क्षत्रियवैश्ययोरेताद्विशेषणमिति । ननु च सोमवामिनोऽपि न्यग्रोषविधानम् । तेन तदतिपवने तद्धमने च किमिति न भवति । तदेवम् । यदि नाम कार्यपत्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदभिषेकस्य यागान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु वर्णप्रदस्यापि भवति । अग्निस्त्योगविधाकम् । आपस्तम्बोऽप्याह—‘तथा सोमवामिनं सोमातिपवितं राजानमवरुद्धमानमवरुद्धमभिषेक्यमानमभिषिञ्चानं वा याजयेत् । अभिचर्यमाणो यजेत । अभिचरजनाश्रयकामः प्रजाकामः पशुकामो वा । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तथा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा तेजस्कामो यजेत’ (आप० श्रौ० १२-४-१३) इति । अयाणां वर्णानां सुविक्रमो यजेत । द्विरुक्तिः प्रथममाप्त्यर्था ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितमयोमचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

त्रयोदशप्रश्नः समाप्तः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशः प्रश्नः ।

विनेयमुक्ताखिलसिद्धपर्यलसाधिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेड्यारुमगुरुं कृपाब्धिम ॥
 गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥
 वाजपेयराजसूयी गताविस्थं त्रयोदशे ।
 अश्वमेधं नृमेधं च व्याघ्रेऽथ चतुर्दशे ॥

ननु 'योऽश्वमेधेन यजेते' (तै० सं० १-१-१२) इत्यादौ राजपदाभावाज्ज्याणां वर्णानामेवाधिकारोऽश्वमेधस्येति प्रतीयते । तदेवं पापक्षयार्थमश्वमेधकृतं तदुपासनं च कुर्यात् । तथा च 'सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजस्य सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा तरति ब्रह्महत्यां अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेते य उ चैवमेवं वेद' (तै० सं० १-१-१२) इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैवा सर्वस्य पाप्मन उपधातकरूपस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच सर्वस्य व्याधिनातस्य तद्धेतुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं भेषजम् । अतः ज्ञेयदानैतच्च देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्यजन्मन्येतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परिहृतवन्तः । तस्मादिवानीमपि योऽश्वमेधकृतुना यजेते सोऽयमुपपातकमहापातके तरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । इदं च त्रिविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया संपाद्यते । उपासनप्रकारस्तु सप्तमकाण्डस्यान्तिमानुवाके—'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो मेध' (तै० सं० ७-१-२८) इत्यभिधास्यते । सौत्रामणीविधानसमनन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठाद्वस्यस्योऽश्वमेधोऽनुविधीयते—

राजाऽश्वमेधेन यजेत ॥ १ ॥

राजशब्दोऽभिषेकवति क्षत्रिये वर्तते इत्युक्तं प्रवेशान्तरे । तथा च 'क्षत्रिययज्ञ उ वा एष अश्वमेधस्तस्माद्वाऽश्वमेधेन यजेत' इति । कस्त्यायनोऽपि सूत्रबामास—'राजयज्ञोऽश्वमेधः' (का० श्रौ० २०-१) इति । राज्ञो यज्ञो राजयज्ञः । न ब्राह्मणवैश्ययोरिति । अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञकतोर्ध्वमेधम् । आपस्तम्बोऽपि—'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत । अप्यसार्वभौमः' (आप० श्रौ० १०-१) इति । अश्वमेध इति सर्वेष्टिपशुसोमानी समुवाचनम् । राज्ञो नित्योऽश्वमेध इति ॥ १ ॥

चः कापयेत सर्वां व्युष्टीर्ण्यभुवीयेति ॥ २ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २०६

वाजसनेयिब्राह्मणमिति शेषः । स सर्वकामस्य भवति । सर्वकामावाप्तिश्च परमा-
त्माख्यस(त)त्त्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति । यावच्छरीरकालभाव(वि)नो हि कामा इति ।
तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोरित्येतदुक्तं भवति । तथा च 'सर्गान्ह वै कामानाप्नोति सर्वा
स्युष्टीर्न्यक्षुते योऽश्वमेधेन यजते' इति । यद्वा—सर्वे कामा ब्राह्मणस्य विजयो राज्ञः
मुष्टिर्वैश्यस्य वैति व्रजाणां वर्णानामेवाश्वमेधाधिकार इति ॥ २ ॥

पुण्यनामधेयं चित्रं देवयजनमध्यवस्यति ।

यस्य पुरस्ताद(दा)पः सुखाः सुपावगा-

हा अनपस्वरीः ॥ ३ ॥

पुण्यं पापं नैवधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्यात् पुष्करवर्णं
औत्तमवर्णं वारणसीं कुलसेत्रमित्यादि । यत्राऽऽपः पुरस्तात्सुखाः सुखस्पर्शा नात्युष्णा
औष्ण्यं नातिशीता हेमन्तर्तौ । सुपावगाहाः सुतीर्थाः । अनपस्वरीः, अपेत्य न पः
(पाः) स्वरन्ति संभृता वहन्ति संस्कारयन्ति भूमिमम्भुभिः स्रोतोभिरशोष्या वा ।
एवंगुणविशेषणविशिष्टायां भूमौ चित्रानसन्नकालेऽध्यवस्यति देवयजनं करोती-
त्यर्थः । चैव्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽश्वमेधेन यक्ष्ये स्वर्गं लोक-
मुवाप्नवान्तीत्युक्त्वा गृह एव ब्राह्मणैः सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा विद्युत् ।
सोमप्रवाकवरणं च मधुपर्कदिभिरभ्यर्च्य तं प्रेषयेत् । स चाध्वर्यावादिर्गृहान्प्रत्यागत्य-
क्रमेण राजेन्द्रवर्मणोऽश्वमेधो भविष्यति तत्र भवताऽध्वर्यावादि, एवमुद्गातृपर्यन्तानां
नाहीन इत्युक्ते नाहीनोऽश्वमेध इति प्रतिवचनम् । महन्नेऽश्व इति अपानन्तरं
चाध्वर्युन्नाहोतृन्हस्त्यश्वादिभिरपदातीनानयन्ति राजमनुष्यास्त आरूढा एव देवो देवमे-
स्वित्यादि राजगृहं गच्छन्ति । तत नौ(उ)द्गातृणां मधुपर्कः । ततो देवतोपस्थानं
मान्दीश्राद्धम् । हस्त्यश्वादिनाऽऽग्नीध्रमानयति । तत आग्नीध्रवरणं मधुपर्कं च
कुर्यात् ॥ ३ ॥

चैव्यां पौर्णमास्यां सांग्रहण्येष्ट्या यजेत तस्यां

चौत्तराऽर्धावास्या तस्यां संज्ञान्या ॥ ४ ॥

इमां अमतां त्वस्यापेक्षितं अनसमूहं संग्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्ययेष्ट्या
यजते । सा चेष्टिः—चैश्वदेवी साध्विणीं निर्वपेद्दामकाम इत्यत्रोत्पत्त्या । संग्रह्यतेऽपेक्षितं
सर्वं ययाऽसौ संग्रहणी सैव सांग्रहणी । सांग्रहण्येष्ट्या यक्ष्य इत्यादि, सांग्रहणीय-
हविः ० काम्येष्टिप्रकरणे वक्ष्यते । अनन्तरममावास्या तस्यां संज्ञान्या यक्ष्य इत्यादि ।
सा च कृत्स्नेष्टिव्याख्यास्यते । एते कामरहिते ॥ ४ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यसृषभं तूपरं बहु-
रूपमालभते ॥ ५ ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्यां मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिभिर्वाऽऽनयन्ति । ततः
प्राजापत्यसृषभं तूपरं सर्ववर्णं शुक्लनीलपीतादियुक्तमालभेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये, सर्वा-
न्कामानवाप्नुवानीत्युक्त्वा । प्राजापत्ये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । शेषं निरुद्धपशुबन्ध-
वत् ॥ ५ ॥

तस्या चोत्तराऽमावास्या तस्यामपदातीन् मह-
त्विजः प्रतिदिशं समावहन्ति ॥ ६ ॥

अनन्तरभाविन्याममावास्यायां हस्त्यश्वादिभिर्वाद्वातुरानयनं भवति । तदाऽऽरूढ एव
देवो देवमेत्वित्यादि । आगते मधुपर्कः । अथवाऽस्मिन्काले वरणं कृत्वा मधुपर्कः । तस्या-
मपदातीन्महत्विज आनयन्ति । महत्विजामानयनमस्मिन्नहनीत्यर्थः । उद्गातृवर्जमाग्नीध्रं
पूर्वमेवेष्टेरानीतं पशौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ ॥ ६ ॥

अथर्विमानयने विशेषमाह—

अन्वहमितरान्वाऽऽवहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः ॥ ७ ॥

अन्वहमितराननयन्ति हस्त्यश्वादिभिर्यथाज्येष्ठमा सुब्रह्मण्यायाः । अथवा—ये ऋत्विजः
स्वस्वगृहे वृतास्तानृत्विजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं निवार्य हस्त्यश्वादीनारोह्य राज-
पुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्र कालावधिरा सुब्रह्मण्याया इति । यस्यां वैश्यां
पौर्णमास्यां सांप्रहणी तत आरभ्य संवत्सरेऽतीति सत्युपारितनसंवत्सरे वैशाख्याममावा-
स्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयां समाप्तायां तत्समा-
प्तिदिनमारभ्य दिनत्रये दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्यां प्रवर्तते ।
तत्सुब्रह्मण्यापर्यन्तर्हृत्विजां समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा—सांप्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य
गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृतानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्ट्यर्चयमान-
यन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यसृषभं तूपरं बहु-
रूपमालभन्तु सोमप्रवा-
कवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । तदनन्तर-
भाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मादीनार्थं चतुर्णां महत्विजामपेक्षितत्वाद्ध्वर्युब्रह्महो-
तृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वादवशिष्टमहत्विजमुद्गातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामि-
संवत्सरगतायां वैशाख्याममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गावुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभि-
रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भादिवसाद्ध्वं तृतीयादिष्वहःस्वन्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्य-
श्वादिकमारोप्याऽऽनयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छवाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं प्रावस्तुतं पोता-
रमुष्टेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान्सोमार्थमानयन्ति ॥ ७ ॥

यद्यप्ययमश्वमेधो ह्यादशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टोमविकृतिः । अतो वपना-
दिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतद्दीक्षासमीपे न त्वत्र । अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादिकम-
त्राऽऽह—

केनऽप्यश्रूणि धापयते । नखानि निकृन्तते ।
दतो धावते । स्नाति । अहतं वासः परि-
धत्ते ॥ ८ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—‘अमावास्यामिष्ट्वा देवयजनमभिप्रपद्यते । केशश्मश्रु वपते ।
नखानि निकृन्तते । दतो धावते । स्नाति । अहतं वासः परिधत्ते’ (आप० श्रौ० १०-
१-१३) इति । अहतमच्छिन्नं नूतनम् ॥ ८ ॥

अधिवृक्षसूर्ये वाचं यच्छति ॥ ९ ॥

वाचं यत्सोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै (तै० ब्रा० ३-८-१) इति
ब्राह्मणम् । वाग्यमनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्गलोको रक्षितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति ॥ १० ॥

वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहति । प्रातर्होमोऽपि रात्रौ योषस्येव प्राक्प्रातर्हो-
माद्व्याभिसर्गः । अन्यकर्तृकामिहोत्रहोमः ॥ १० ॥

अरातयो रातयश्च परित आसते रातय इत्ये-
केषाम् ॥ ११ ॥

ये रातयस्ते आगरयन्ति, इत्यापस्तम्बः । ये रातयः मित्राणि आगरयन्ति ॥ ११ ॥

नमो द्रष्ट्रे नम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुद्रष्ट्रे नमः रूपात्रे
नम उपरूपात्रे नमोऽनुरूपात्रे नमः शृण्वते नमः
सते नमोऽसते नमो जाताय नमो जनिष्यमा-
णाय नमो भूताय नमो भविष्यते नमो वाचे
नमो वाचस्पतये नमश्चक्षुषे नमः श्रोत्राय नम-
स्तपसे नमो ब्रह्मणे इत्युद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

एकविंशत्या नमस्कारैरुद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

उदित आदित्ये नमोऽग्नये पृथिविस्थित इत्यग्नि-
मुपतिष्ठते । नमो वायवेऽन्तरिक्षस्थित इति

वायुम् । नमः सूर्याय दिविसित इति सूर्यम्
॥ १३ ॥

अध्वर्युस्तिस्रभिरग्निं वायुं सूर्यं यथाद्विज्जमुपतिष्ठते यजमान इत्येके ॥ १३ ॥

वैतसमिधमभ्याघाय हिरण्यगर्भः समवर्त-
ताग्र इत्यष्टौ पूर्णाहुतीर्जुहोति ॥ १४ ॥ देवा
देवेषु पराक्रमध्वमिति तिस्रः ॥ १५ ॥

अथ प्राञ्चशकरणम् । एदमगन्म, एते पन्थान इति । सर्वेषां गार्हपत्यादीनां
समारोपणं गतश्चीत्वात् । देवयजनमध्यवसानं प्राञ्चशं प्रविश्य आहवनीये वैत-
समिधमभ्याघायेकादश पूर्णाहुतीर्जुहोति हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ । देवा देवेषु पराक्रमध्व-
त्वाहा । प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वत्वाहा । द्वितीयारतृतीयेषु पराक्रमध्वत्वाहा
॥ १४ ॥ १५ ॥

चतुष्टय आपो दिग्भ्यः समाभुता भवन्ति ॥ १६ ॥

चतुष्प्रकाराश्चतुष्टयः । आनयति वर्ष्वाः कूप्याः स्यान्वरा वहन्त्यश्नतसूभ्यो दिग्भ्यः
समाभुता नैकस्याः । यद्वा—वर्ष्वाः कूप्याः स्यान्वरा वहन्त्यश्नेति जलानां चातुर्वि-
ध्यम् । एतच्चाऽऽरुणकेषुके चयने स्पष्टमाज्ञातम् । प्राच्यादिभ्यश्नतसूभ्यो दिग्भ्यस्ता
आप आहर्तव्या न त्वेकस्या दिशः ॥ १६ ॥

आहृतास्वप्सोदनपाकमाह—

तासु ब्रह्मोदनं पचति ॥ १७ ॥

तास्वप्सु ॥ १७ ॥

पाज्यामुपस्तीर्य राजतम् रुक्मं त्रिधाय तस्मि-
न्ब्रह्मोदनमुद्धृत्य प्रभूतेन सर्षिषोपसिच्योपरिष्ठा-
त्सौवर्णम् रुक्ममवधायामिधाय चतुर्भ्य आर्षे-
येभ्यो महर्षिभ्य उपोहति ॥ १८ ॥

पाज्यामुपस्तीर्य राजतमित्यादिसौवर्णम् रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा प्रयच्छति । आर्षेयग्रहणं
कर्त्तव्यं प्रतिनिधीयमानेऽसंनिहिते तदशक्तौ वाऽऽर्षेयार्थं यथा स्यादिति । औपासने
अपणं ब्रह्मोदनस्य ॥ १८ ॥

आशितवज्रश्चतुरः सहस्रान्सौवर्णाभिष्कान्ददाति
चतुरथाश्वतरीरधानेतौ च रुक्ममाजौ रुक्मौ
॥ (स्व० १) ॥ १९ ॥

१ मङ्गलः] महादेवशास्त्रिसंकाहितप्रयोगाचमिकाख्याख्यासमेतम् ।

६६

प्राशितमङ्गलभूतारो महर्षिभस्तेभ्यः सहस्रान्सौवर्णाभिष्कादवाप्तिः किञ्च कुङ्कुमाध-
तरीरयानेती च रुक्मौ ॥ १९ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दार्ढी ब्रीड्डी वा
रक्षता । तां ब्रह्मौदनस्योच्छेषणेनानक्ति ॥ २० ॥

भुक्तस्य यदुच्छेषणं पात्रस्थं तेनानक्ति । वृद्धत्वात्(य) ॥ २० ॥

अश्वस्य रूपाणि समामनन्ति श्वेतः कृष्णः पिशङ्गः
सारङ्गोऽरुणपिशङ्गो वा ॥ २१ ॥ यस्य वा
श्वेतस्योद्वं कृष्णं तमालभते । सोमपं सोमपयोः
पुत्रम् ॥ २२ ॥ यौ शिशू जात्रौ पुरा मृणाद्या-
त्सोमं पाययन्ति तौ सोमपौ भवतः । तयोर्वी-
जायते स सोमपयोः पुत्रः । यं शिशुं जातं पुरा
मृणाद्यात् सोमं पाययन्ति स सोमपौ भवति
॥ २३ ॥ मातृमन्तं पितृमन्तं पृष्टे बहे च दान्त-
मध्वर्युं राज्याय परिददाति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणा
राजानश्चायं वोऽध्वर्युं राजा या मवापचितिरै-
तस्मै तां कुरुतादेष वो यश्च चिकित्सितं तद्-
चिकित्सितमासदिति । यावद्यज्ञमध्वर्युं राजा
भवति ॥ २५ ॥

अश्वस्य रूपाणि । सर्वकृष्णः सर्वश्वेतः, इत्यादीनि मातृमन्तं पितृमन्तं बोद्धा सोमपः
सोमपयोः पुत्र एवभूतयोरश्व आ(मश्वमा)क्रम्य रक्षनाक्षनोत्तरकाक्षमध्वर्युं राज्याय परि-
ददाति । ब्राह्मणा आस इ(दि)ति परिदानम् । आदे(द)कं पञ्चम् । हे राजानम्यायम-
ध्वर्युर्भवतां राजा वा मम पूजा सा भवतामध्वर्यो भवतमिष करोति एतस्मादध्वर्यवे
भवतु । यावद्यज्ञमेव राजा भवति । अध्वर्युरुद्धातारं कृतमेवेति (यद्वैष करोति तद्दः कृत-
मास्तविति) ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेति रक्षनामादायेमामृग्यन्त्रक्षनामृतस्ये-
त्यश्वमन्वधिवदति ॥ २६ ॥

द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा रक्षता । आदव इत्यन्तः । तामावायः इमास्यम्भा-
न्त्रक्षनामृतस्येत्यभिमान्येत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

ब्रह्मसत्त्वं मेध्यं भन्तस्यामि देवैभ्यः ब्रजापत्न्यै
तेन राध्यासमिति ब्रह्माणमामम्भयते ॥ २७ ॥

अध्वर्युराह । यद्वा-ब्रह्मन्धमिति मन्त्रेण ब्रह्मणमामन्त्र्य ॥ २७ ॥

देवेभ्यः प्रजापतये तेनध्वेहीति मत्पुकेऽभिधा
असीत्यम्भमभिदधाति ॥ २८ ॥

तेन प्रमुते वप्ताति ॥ २९ ॥

अत्रैकेऽध्वर्योः परिदानमामनन्ति ॥ २९ ॥

अत्रैके शालिनोऽध्वर्योः परिदानं परिपठन्ति ॥ २९ ॥

श्वानं चतुरक्षमानयन्ति । विष्वक्व(ग्)ध्वेन
षडम् । पितृरनुजायाः पुत्रः पूर्वो नयति मातुर-
नुजायाः पुत्रः पश्चात्पौंश्चलेयः सैध्रकं मुसलं
धोरयन्पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यपोऽम्भ-
मभ्यवगाहन्ति श्वानं च ॥ ३० ॥

अक्ष्णोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः । तत्राश्व-
स्थावगाहनप्रदेशे आ कश्चिज्जेतव्यः । तत्तयनप्रकारमापस्तम्ब आह-‘आमयन्ति श्वानं
चतुरक्षं विष्णुध्वेन बद्धं पितृरनुजायाः पुत्रः पुरस्तात्तयति मातृरनुजायाः पुत्रः पश्चा-
त्सैध्रकं मुसलं पौंश्चलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्यपोऽक्षमभ्यवगाहन्ति श्वानं
च’ (आप० श्रौ० २०-२-१०) इति । यजमानस्य राज्ञः पितृष्वस्त्रीयो मातृष्वस्त्रीयश्च
गच्छतः । सर्वतो बद्ध्वा त्र्ययसानस्य शुनः पुरस्तात्पश्चाच्चोभौ गच्छतः ॥ ३० ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्यक्षमश्वं
प्रोक्षति । इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणत उदश्वम् ।
वायवे त्वेति पश्चात्प्राश्वम् । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इत्युत्तरतो दक्षिणा । देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात्सर्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात्सर्वाभ्यस्त्वा देव-
ताभ्य इति वा ॥ ३१ ॥

प्रजापतये त्वेत्त्वेनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि प्रत्यक्षमुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् ।
एवमुत्तरत्र होयम् ॥ ३१ ॥

यत्र शुनोः प्रतिष्ठा तज्ज्ञानं प्रसौति । पुरस्ताद्वा
प्रोक्षणात् ॥ (स० २) ॥ ३२ ॥

प्रोक्षणात्पुरस्ताद्देति विकल्पः ॥ ३२ ॥

यो अर्वन्तं जिघांसतीति पौंश्चलेयः सैध्रकेण
मुसलेन शुनः महन्ति ॥ ३३ ॥

[पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ३१५

सैधको महापारो वृत्तो यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णास्त्रादिवर्णयुक्तं
विद्यते तदीयं मुसलं साधनम् । बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्मर्तरे नियता वर्तते
इति पुंश्वली दासी । तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पौंश्वलेयो हन्ति (तै० ब्रा० ३-८-४)
इति ब्राह्मणम् ॥ ३३ ॥

पूर्वेक्षुर्वा शुनः मध्यमात्परो मर्त इत्यश्वस्याधस्पद
उपप्लव्य दक्षिणमुपप्लायति ॥ ३४ ॥

‘तमश्वस्याधस्पदमुपास्यति परो मर्तः परः श्वेति दक्षिणोपप्लव्य’ (आप० श्रौ०
२०-३-१४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु सूत्रान्तरमनुसृत्य यो अर्बन्तामिति
मन्त्रं हनने विनियुज्य परो मर्त इति मन्त्रः पादानामघः शुनोऽश्वणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं
विन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् ॥ ३४ ॥

अहं च त्वं च वृत्रहस्ति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥ ३५ ॥

हस्तं दक्षिणहस्तं राज्ञो गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अभिकृत्वेन्द्रभूरध्वजमित्यध्वर्युर्ध्वजमानं वाचयति ॥ ३६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

ऐषीकमुदूहमाहरन्ति । पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभ्युदूहति
वरत्रया निषदम् । तस्मिन्नार्द्रा वेतसशाखोपसं-
बद्धा भवति । तं द्वे शते दक्षिणतो द्वे उत्तरतो
धितस्य धारयन्ति ॥ ३७ ॥

आहरन्त्यैषीकमुदूहम् । उदूह्यत(हति)एषा(ता)भूमिं संमार्जयति पुरस्तात् प्रत्यञ्चमिति
वचनात् । वरत्रया बद्धं तस्मिन्नुदूह आर्द्रवेतसशाखोपसंबद्धा भवति । चर्मरज्जुप्रयं
बद्ध्वेत्यर्थः । तमुदूहं द्वे शते जना दक्षिणतो द्वे शते उत्तरतो धारयन्त्युदूहो महान् भवति
॥ ३७ ॥

तेनैनं महर्त्विजः प्रतिदिशं समुत्तन्त्यनेनाभेन
मेध्येनेष्टाऽयं राजा वृत्रं वध्यादिति शतेन राज-
पुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यञ्चम् । अनेनाभेन
मेध्येनेष्टाऽयं राजा प्रतिधुष्योऽस्तिवति शतेना-
राजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा दक्षिणत उदञ्चम् । अने-
नाभेन मेध्येनेष्टाऽयं राजाऽस्यै विशो बहुगवै
बह्वन्वायै बह्वजाविकायै बहुव्रीहियवायै बहु-
माषतिलायै बहुदिरण्यायै बहुहस्तिकायै बहु-

वासपूषाये रविमत्यै पुष्टिमत्यै बहुरायस्योपाये
समुद्गाये राजाऽस्त्विति शतेन सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राञ्चम् । अनेनाश्वेन धेच्येनेष्टाऽ-
य राजा सर्वमाधुरोत्वाति शतेन सत्तृसंप्रहीतृभिः
सहोत्तरतो दक्षिणाः समुक्षितमश्वमनू(नु)दक-
माक्रमयत्तिष्ठन् अतुर्दिशं यन्त्यन्तरा स्थानमाक्रमणं
च ॥ ३८ ॥

तनीदूहनाथं प्रत्येक्षं प्रत्येक्षमुखं चत्वारि शतान्युदहन्ति । उदकस्थमश्वं शतेन राज-
पुत्रैः सहोत्तरतो प्रत्येक्षं तिष्ठन्प्रोक्षति—अनेनाश्वेनेति मन्त्रेण । इतरे तूष्णीम् ।
शतेन राजाभिस्त्वेतानिभिर्दिशं राजपुत्रैः सह ब्रह्म दक्षिणतोऽनेनाश्वेनेति । सूतग्रामणिभिः
सह होता पश्चात् प्राङ्मुखोऽनेनाश्वेनेति । सत्तृसंप्रहीतृभिः सहोत्तरत उद्गाता—अनेना-
श्वेनेति । अनेनाश्वेनोदकमुपप्रापयति प्रकाहयति । अनुदकवेष्टोऽश्वं संस्थापयति । प्रोक्षण-
मुदक एव नेतरस्थले । यत्र न पुरा तिष्ठति तत्स्थापयति प्रोक्षणं यो-
रन्तरा यत्किं प्रकाहयति । उदकमुत्तिष्ठतोऽश्वस्य पदम् ।

केचित्सु—अध्वर्युज्जहोत्रुद्गातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो
दिभ्यः सकाशं विष्णुमिहोत्तरादिभ्यः समुक्षणेन तत्तद्दिशि । सव्यगुंसाहयन्ति । राज-
पुत्रा अभिषिक्तस्त्विहोत्तराः स्वयं रात्र्यर्हास्तैः शतसंख्याभिः सहितोऽयमध्वर्युः पूर्वस्यां
दिशि प्रत्येक्षमुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवच्यादिस्थितः प्रोक्षणमन्त्रः ।
उमाः शूराः । सूताः सारथयः । ग्रामण्यो ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । वैश्यशूद्राभ्यां
मन्त्राणि श्रुत्वा श्रुत्वाऽपि सत्तृसंप्रहीतृभिः सहोत्तरतः । कोसवृद्धिकारिणः संप्रहीतारः । स्पष्टमन्त्रः ॥ ३८ ॥

इदं विष्णुः प्रतिद्विष्णुर्दिवो वा विष्णविति तिस्रः
त्रिद्विष्णुर्विस्तिष्ठ आहुतीर्जुहोति ॥ ३९ ॥

तास्मिन्वादे तिस्रो वैष्णवीर्जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानम् ॥ ३९ ॥
अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्यश्वस्तोकांश्च स्फुटं-
सोऽनुमंत्रयते ॥ ४० ॥ दशकुत्वं एतमनुवाकं-
भावसीदति ॥ ४१ ॥

अग्नस्य स्तोत्रान् विप्रवोऽनुमंत्रयन्तः । स्तोत्राः 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा'
(तै० सं० ७-१-१९) इत्याद्या वा(एव)ष्टमा दशान्वाह ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अनुवचनीयान् मन्त्राणां संख्यामाह—

सप्तपुरय इत्येकेषां । सहस्रकुत्वं इत्येकेषां ॥ ४२ ॥

[अष्टक] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ३३७

। अग्नये स्वाहा (तै० सं० ७-१-१९) इत्यनुवाकाख्य आध्याताः । तत्र मध्यमां
मुवाके पठित्वा एकादशं मन्त्राः । तत्रान्तिमः ' सर्वस्मै स्वाहा ' इत्ययमुपमंहाररूपत्वा-
दन्ते पठनीयः । ततः पूर्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं संपद्यन्ते । तस्मिन्
हस्रमनुवादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथ मन्त्रसंख्यायां पदान्तरमाह —

अपरिमितकृत्क इत्येकेषाम् ॥ ४३ ॥

सहस्रसंख्यां गणयित्वा पारिमितस्यानुवचनेन भोगमपि पारिमितमेव प्राप्नुयात् ।
अतो गणनामकृत्वैव पारिमिता अनुव्यात् ॥ ४३ ॥

अग्नये स्वाहेन्द्राग्निभ्यामित्यश्वस्य पूर्वहोमाज्जुहोति ॥ ४४ ॥

गृहं प्रत्यागत्याऽऽहवनीयं विद्वत्प्राग्नेये स्वाहेति पूर्वहोमान् ॥ ४४ ॥

विभूर्मात्रे रक्षमभिमन्त्र्य भूरसि भुवे त्वा

भदयाय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति ॥ ४५ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पितृत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामानि वाचयित्वा (आप०
श्री० २०-९-९) इत्यापस्तम्बः । द्वितीयदिने प्रोक्षणानन्तरं विभूर्मात्रा इत्यादीन्य-
श्वनामानि अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयतीति भावः । भूरसीति पुनरश्वसमीपं
गत्वाऽनेन मन्त्रेणाश्वं रक्षन्मन्त्रमुत्सृजति रक्षनाबन्धं विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तं परिददाति देवा आशापाला इति शतं वै

तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः क्वचिनस्त

एतं गोपायन्ति । अनिवर्तयन्तोऽनुयान्ति ॥ ४६ ॥

देवा आशापाला इति । रत्निभ्यः परिददाति । शतं क्वचिनो रक्षन्ति । अपर्यावर्त-
यन्तोऽश्वमनुचरन्ति । चतुःशतं इतीत्येकेषाम् । शतं तल्प्या राजपुत्राः संनद्धाः
संनद्धसारथिनः, शतं वैद्या विषधिनः, शतं शूद्रा वरूथिनः । तेऽश्वस्य गोसारो
भवन्ति । अनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्षार्यमेनमश्वं परिददाति । अस्मिन्मन्त्रे
आशापालदेवशकदेवाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिन्तल्पे शयनार्हाः
शतसंख्याका विवक्षिताः । यद्वा—इदं शतमश्वस्य, आशापालाश्चतसृषु दिक्षु रक्षामन्त्रो-
क्ता देवा इत्यर्थः । देवनशीलाः देवाः । चतुर्णां शतानामेदमुपलक्षणम् । प्राधान्या-
दस्योपादानम्, ' चतुःशता रक्षन्ति ' (तै० ब्रा० २-८-९) इति ब्राह्मणम् ।
केचित् — रत्निभ्यः परिददाति रत्निनः क्वचिनश्च संनद्धा अनुवर्तिनः पृष्ठतोऽश्वमनु-
गच्छन्ति । शतं तल्प्याः पाणिगृहीत्वाः पुत्रा राजपुत्रा रक्षा जमजीविनः पर्वतवा-

सिनः । वैश्या (विपणिनः) विपणिनः पन्थानमतिक्रम्याश्चस्य पार्श्वयोर्मण्डन्ति ।
ये शूद्रा वरूथिनः गृहगामिनोऽश्वस्य खवसमाहरन्ति एतेऽश्वस्य गोघार इति ॥ ४६ ॥

यद्यद्वाक्षणजातमुपेयुस्तान्पृच्छेयुः कियद्यय-
मश्वमेघस्य वेत्येति । यो न विद्यातं जित्वा
तस्य कृलात्त्वादं पानं चोपनिबपेयुः ॥ ४७ ॥

यद्यद्वाक्षणजातमुपेयुरपगच्छेयुस्तन्पृच्छेयुः कियद्भवानश्वमेघस्य जानाति मन्त्रं
वाक्षणं करुणं वेति । यदि न किंचिज्जानाति सं जित्वा तस्य गृहाद्वाक्षणमश्वस्य खादं
षणकादि पानीयं नयेयुः ॥ ४७ ॥

यज्जनपदेऽर्धं तदेषामन्नम् । रथकारकुले
वसति ॥ (ख०३) ॥ ४८ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकोशिसूत्रे चतुर्दशमश्ने मध्यमः पटलः ।

पद्माक्षणाभां कृताञ्जं तदेषामन्नम् (आप० श्रौ० २०-९-१७) इत्यापस्तम्बः ।
न तु क्षत्रियवैश्यानामन्नमितरेषां च भक्षणं भवति । सायंकले रथकारगृहेऽश्वस्य
वासो भवति ।

आहुते सुनक्षण्येऽत्र समायाते शर्षापितौ ।
पदातिरैव युक्तेति प्रागेवाऽऽनयनं कृतम् ॥
रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्यु परिदापयेत् ।
राज्याय स च राजा स्याद्यावत्संतिष्ठते कबुः ॥
आनयन्ति ततः श्वानं यजमानस्य पूरुषाः ।
विष्वग्बन्धेन बद्धाङ्गं चतुरस्रं विवक्षितम् ॥
अक्ष्णोरुपरि यः श्वेतनिन्दुद्वितयलान्छितः ।
तं समाचक्षते श्वानं चतुरस्रं विवक्षणाः ॥
सैध्रकं मुसलं हस्ते गृह्णन्दासीमुतस्ततः ।
सौवर्णावृतजानुस्तु पृष्ठतोऽश्वमनुव्रजेत् ॥
प्रवेशयन्त्यश्वमथाप्सु मुञ्चन्
श्वानं जले यत्र शुनोऽप्रतिष्ठा ।
अध्वर्युर्णाऽथ प्रसृतो गृहीति
स पौंश्चलेयोऽस्य शुनः ग्रहन्ति ॥

संनाम(ह)वन्तः क्षितिपालपुत्राः

संनद्धसूताः शतमस्य तरुण्याः ।

गोपायितारः शतमेवधुमाः

संनाहितास्तादशसूतयुजाः ॥

वैदयाः शतं प्रान्तचराः पथः स्यु-

र्वरुथिनः स्युः शतमेव शूद्राः ।

ताः(ते) स्वैरचारं परिपालयन्तोऽ-

नावर्तयन्तोऽनुचरन्ति सर्वे ॥

पृच्छेयुः पथितेऽश्वमेधविषयं सो ब्राह्मणा यः कियत्

मन्त्रब्राह्मणकालवेदनामिति स्युर्वैत्यकिंचिद्विदः ॥

आदेयं तुरगस्य तद्भवनतः स्यात्खाद्यपेयादिकं

तेषां क्षत्रियवैश्यवेदमत इह प्राक्षं कृताश्रं भवेत् ॥

रथकारगृहेऽश्वस्य वसतः सायमस्य ॥ ४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
चतुर्दशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इह धृतिः स्वाहेत्यश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रः सायं
धृतीर्जुशोति ॥ १ ॥

अश्वस्य कृत्वनस्यानीथा इह धृतिः, इत्याद्या धृतयश्चतुर्षु पत्सु होतव्याः ।
अन्यो विप्रतिषेधावक्षेपेन सहाऽऽगतोऽध्वर्युः प्राकृतसुवस्तुवाज्यस्यास्याज्येन जुहो-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥

सवित्रे प्राचरष्टाकपालम् ॥ २ ॥

निर्वपतीति शेषः । धोमूते तृतीयायां सवित्रे जुहमित्यादि नारिष्टान्तं कर्म
कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत ईकाराय स्वाहेकृताय स्वाहे-
त्पाहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । अज्येताय
स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि

॥ ३ ॥ विपरीतमेके समामनन्ति ॥ ४ ॥ हिर-
ण्यं शतमानं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमस्य कालचोदनात्, आयत्ताय स्वाहा प्रायणाय स्वाहे-
त्युवावाञ्जुहोतीत्यापस्तम्बः । ईकाराय स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिषृज्यम् । अज्येताय स्वाहा
कृष्णाय स्वाहा, इत्यष्टाक्षरवारिशतमेकमतिरिक्तं सर्वस्मै स्वहेति । दक्षिणाकाले शत-
मानं हिरण्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तस्यां सस्थितायामित्यददा इत्यथजथा
इत्यपच इत्यदः साध्वकरोदिति ब्राह्मणौ
वीणागायिनी गायतः ॥ ६ ॥

तस्यां प्रातरिष्ट्या ब्राह्मणतर्पणान्तायां समाप्तायामत्र ब्राह्मणौ वीणागायिनी गायति -
इत्यददा इति नित्यशो ब्राह्मणेभ्यो भूम्यादि दानं (दत्तं) वान् । इत्यथजथा
भाजपेयराजसूयादिभिरिष्टवान् । इत्यपचः हरिणादिमांसादि पक्वान् । इत्यदः साध्व-
करोदिति । शास्त्रमनुमृत्य सन्मार्गमकरोदित्येवं गायतौ वीणागायिनी ॥ ६ ॥

सवित्रे प्रसवित्रे मध्यंदिन एकादशकपालः ।

रजतं शतमानं दक्षिणा ॥ ७ ॥

माध्यादिनेष्ट्या यक्ष इत्यादि सन्निधे प्रसवित्रे जुष्टमित्यादि ब्राह्मणतर्प-
णान्तम् ॥ ७ ॥

सवित्र आसवित्रेऽपराहे द्वादशकपालः । सुवर्णं
शतमानं दक्षिणा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ८ ॥

तस्यां सस्थितायां दक्षिणेन वेदिं हिरण्यं
कशिपूयस्वृणाति । तस्मिन्होतोपविशति ॥ ९ ॥

आद्यायामेवोवावहोमादिगानान्तं संस्थितायामपराह्णिक्यामिष्टौ दक्षिणेनाऽऽहवनी-
यमित्यादि ॥ ९ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मोज्जातारी ॥ १० ॥

तस्मिन्नुपविशति इति शेषः ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपोरग्रेण होतारम् ॥ ११ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं होता हिरण्यकशिपावुपविशतीत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

हिरण्ये कूर्चं फलकं वाऽध्वर्युः ॥ १२ ॥

उपविशतीति शेषः । पुरस्तादध्वर्योर्हिरण्ये कूर्चं इत्यापस्तम्बः ॥ १२ ॥

॥ अथः] महादेवज्ञातिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ॥ १३ ॥

दक्षिणतो वीणागणकिन उपसन्ना भवन्ति ॥ १३ ॥

उपशेषिहन्ति ॥ १४ ॥

समुपचिष्टेष्वध्वर्योऽ इति होताऽध्वर्युमात्रमन्यते ॥ १५ ॥

सर्वेष्वपचिष्टेष्वध्वर्योऽ इति होताऽध्वर्युं प्रत्यामन्त्रयते ॥ १६ ॥

प्रारिक्तवशाख्यास्यन् भौवन्यवं च होताः

॥ होतरित्यध्वर्युः परिशृणाति ॥ १७ ॥

होऽ इ होतरिति प्रतिगरः ॥ १८ ॥

समाप्ते पारिष्ठवे भौवन्यवे च वीणागणकिनः

पुराणैरिमं राजाभिः ॥ (ख ० ४) ॥

साधुकुक्षिर्यजमानं संग्रायतेति संश्लेषाति ।

एवमसदा संश्लेष्यति ॥ १९ ॥

संस्थितयोरारुह्यातयोः संश्लेष्यति वीणागणकिन इति कुक्षिद्विरादिभिस्तुल्यमिति कृत्वेन संग्रायतेति । एवमुक्तप्रकारेण संश्लेषः ॥ १९ ॥

सायंघृतिषु दूयमानास्तु इत्यभिना इत्य-

युध्यता इत्यमुं संग्रायमानमित्यहो

वीर्यमकरोदिति राजन्यो वीणागाथी

गायति ॥ २० ॥

घृतिषु दूयमानास्तु राजन्यो वीणागाथी इत्यभिना सायंघृतिषु इत्यमुं संग्रायमानमित्यहो वीर्यमकरोदिति राजन्यो वीणागाथी गायति ॥ २० ॥

नित्यं सायं सायंघृतीर्जुहोति । प्रातः

प्रातरिष्टिभिर्यजते । नित्यं पारिक्तव

भौवन्यवं च नित्यम् । वीणागणकिनी

ब्राह्मणराजन्यावेष्टीनामपवर्गास्तान्धतोऽप-

वृक्षास्विष्टिषु ताभ्यां शतमनोयुक्तं च

दद्यात् । शते चानोयुक्ते चैत्येकेषां ॥ २१ ॥

नित्यमिति वचनादहरहः सायं प्रातर्घृतिर्जुहोति । एवमेतानि सावित्रीदीपि संवत्सरं कर्माणि क्रियन्ते (आष० औ० २०-७-२) इत्याप्तस्तम्बोक्तिः । संवत्सरस्त्य-
त्यन्तसंयोगे द्वितीया, इति वचनात्संवत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । अपघृतास्विष्टिषु ताभ्यां
वीणागाथिभ्यां शतमनोयुक्तं रथं च दद्यात् । शते चानोयुक्ते चैत्येकेषां शतानि
पठन्ति ॥ २१ ॥

॥ १९ ॥ विधन्विषस एव संवत्सरो भवति ॥ १९ ॥

एवं सावित्रेष्ट्यादि गृह एवान्वहं संवत्सरं गानान्तामि क्रियन्ते । सावित्राणांन्द्रमा-
सोक्तस्याऽऽगतामिन्या वैशाखं पीर्णमास्या उपरिष्टादमावास्याया उर्ध्वमपि सावित्रेष्ट्यादीनि ।
एव संवत्सरो त्रिशन्मासात्मको वर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वस्थे प्रजेऽश्वं बध्नाति ॥ २० ॥

संपूर्ण एकादशमासे तृतीयाप्रभृति । अश्वत्यमये गृहे काष्ठे महीरा(टीर)शको-
र(ककश)श्वं बध्नन्त्यश्वपरिचारकाः ॥ २० ॥

तस्मै कदाच यवसमाहरन्ति ॥ २१ ॥

स्वहोऽर्थः ॥ २१ ॥

यद्यश्वमुपतपद्विन्देवाग्नेयमष्टाकपालं

निर्वपेदिति ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वप्रायश्चित्तानि ॥ २२ ॥

यानि ब्राह्मणव्याख्यातान्यश्वप्रायश्चित्तानि तान्यापस्तम्बोऽपि सूत्रयामास—‘यश्व-
श्वमुपतपद्विन्देवाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सौम्यं चरुं सावित्रमष्टाकपालम् । पौष्णं चरुं यदि
भ्रमेणः । रौद्रं चरुं यदि महती देवताऽमि मन्येत । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगा-
क्षरे यदि नाऽऽप्तेत् । यद्यधीयादग्नेयेऽश्वमुपेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्यं आश्व-
मागः । यदि बहवामधीयात्प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं वा । यदि नश्येद्वायव्यं
चरुम् । यदि सेतोऽभोत्करी विन्देत्तेन्द्राय यजेत एकादशकपालम् । यदि प्रसह्य(ह्याऽऽ)-
नयेयुरिन्द्राय प्रसह्यन एकादशकपालम् । यद्यन्वः स्यात्सौर्यं चरुमेककपालं वा । यदि
श्वभ्रेऽवपतेद्वैष्णवं चरुम् । यद्यविहातेन यक्मणा क्रियेत प्राजापत्यं चरुं द्वादशकपालं
वा । यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन्वहन्तेतास्य यज्ञः । अयान्यसानीय प्रोक्षेयुः’ (आप० श्रौ०
२०-८-२) इति ।

उपतपस्तंतापकरो रोगविशेषः । श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लोण्यस्य त्वन्दोषस्य चिकित्सकः
पूषा । महती देवता इन्द्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुष्वपिमन्यमाने सति ज्वरादिना
पशुः पीड्यते । अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्वत्वाद्गोद्वयार्गेऽनुष्ठिते सति स्वकीययैव देव-
तायाः चिकित्सकत्वादग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । मृगाक्षरं चरुं । मृगस्याश्वस्याऽऽस्तरः सुत्येऽहनि निवास-
स्थानं तस्यऽऽगमनागमने वैश्वानरोऽपि कुर्यात् । बहवां गर्दभी वा चित्तयेद्वासेहेन्द्राः ।
आज्यमेतत्संश्लेषे मन्त्राणां हविः । आज्यभागस्योपांशुयाज(ग)वत् । यदि बहवामारो-
धेऽग्नेयं प्राजापत्यं चरुम् । यदि सर्वत्र न दृश्येत वायव्यं चरुम् । यदि सेतोऽभोत्करी
अभिगमनशीलो त्वारैतगमनो वा, इन्द्राय यजेत । प्रसह्य मलेन नयेयुः, इन्द्राय प्रसह्य-

२ पटलः । महादेवः । त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । २२३

(६) ने । यक्षन्धः सौम्यं वरम् । यदि अग्निं कूपे पतेद्वैष्णवश्चरुः । अविज्ञातेऽग्नेन
रोमेणेत्याविज्ञाते प्राजापत्यश्चरुः । अग्निः शशवो यद्येनमश्वं प्राप्नुयुः । अन्यं तद्वत्
अश्वं सवयसम् । मातृमन्तमित्यादिविशिष्टमानीय प्रोक्षेयुः । प्रजापतयेति । अग्निं
स्वेत्यन्तेन श्लोणत्वादौ विहितप्रायश्चित्तं कृत्वोत्सृज्यान्मानीयेत्यादि ॥ २२ ॥

अमावास्यायामुखाय संभरति ॥ २३ ॥

एतस्य संवत्सरस्योत्तरेत्यापस्तम्बः । उत्तराऽमावास्या यस्यां महर्षिर्न उद्गातुरानयन्
कृतं तत्प्रभृत्यागामिन्या वैशाखपौर्णमास्या उपरिष्ठादमावास्यायामुखासंभरणादीनि । एष
संवत्सरश्चान्द्रमनेन । तस्याममावास्यायां प्रातः पवित्रेष्टिं कृत्वा बृहस्पतिपुरोहिता इति,
कृष्णाग्निं उखार्थं पुरीषसंभरणं, काले सीद होतः स उ लोक इति । तिस्रभिस्ति-
स्रभी राजन्य इति वचनात् । चमस इति चतस्रो हुत्वा स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति
ग्रीणि वैश्वदेवानि हुत्वा विरामः । ध्रौवसमाप्तिः । समाप्ते षीणाग्रायिम्यां दानम् । इति
वैखानससूत्रम् । उखापचनादि यस्मिन्कस्मिंश्चिदिने । यस्मिन्कस्मिन्पूर्वणि पञ्चपशु-
भिर्वायव्येन वा यजेत, इति ॥ २३ ॥

त्रैधातवीया दीक्षणीया ॥ २४ ॥

आगामिवसन्तेऽग्निवदीक्षणीया । यस्मिन्कस्मिंश्चित्पूर्वणि महावीरकरणम् । आगामि-
वसन्ते प्रस्तोतुरानयन् हस्त्यश्वादिभिः । प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दक्षिणावर्जं पूर्वमेतेषां
पशुस्वाकीरणास्यापनान्तं करोति, । माध्यंदिने सवित्रे प्रस्व इत्यादि सावर्न्येष्टेऽस्ते
समाप्ते सान्नित्रेष्ट्यादीति । आज्यं पशव इत्यादि आवितस्त्रैधातवीयां विधायां दीक्ष-
णीया पत्नीसंयानान्ता संतिष्ठते ॥ २४ ॥

दीक्षाहुतिकाले ग्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति ।

चत्वार्योद्ग्रहणानि ॥ २५ ॥ अग्निना तपोऽन्व-

भवाद्दत्तयोद्ग्रहणानि । स्वाहाऽऽधिमाधीताय

स्वाहेति वैश्वदेवानि । सप्ताहमन्वहमोद्ग्रहणैर्वैश्व-

देवैश्च प्रचरति ॥ २६ ॥ सोऽयं दीक्षाहुतिकालो

विबुद्ध उत्तरोत्तराणि वैश्वदेवानि भवन्ति ॥ २७ ॥

सर्वाण्युत्तमेऽहनि ह्वयन्ते ॥ २८ ॥

उत्तरेण नहिः प्राग्भक्षमित्यादि आहवनीयमुपोपविशतीत्यन्तं कृत्वाऽऽकृत्यै प्रयुज्यते
इति चत्वार्योद्ग्रहणानि हुत्वा वाचाम ० इति चतस्रः स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति ग्रीणि
वैश्वदेवानि हुत्वा विराम इति भाष्यकृतम् । श्रोत्रोत्ते प्रथमायां चत्वार्योद्ग्रहणानि वा हुत्वा
वाचाम इति केचित् । उत्तरेषु न वाचाम इत्येके । काय स्वाहा इति ग्रीणि वैश्वदेवानि ।

इत्थं द्वितीयायां, अदित्या इति त्रीणि । तृतीयायां सरस्वयेति त्रीणि । चतुर्थ्यां पूष्ण इति त्रीणि । पञ्चम्यां स्वाहे इति त्रीणि । षडुत्तमेऽहन्यौदहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमम् । षडहन्यमावैष्णवेन प्रवरति । सप्तम्यामाग्निव्या त्रिहविषेति वाजसनेयकम् । (आप० श्री० २०-८-११) इत्यापस्तम्बः । सप्तमेऽहनि दीक्षा-
रम्भश्चेदुपेक्षायां चौदहणानि जुह्वा क्वा म इति पञ्चमम् । अत्रभ्यासपक्षे मनसा म इति हुत्वाऽऽकृतिमग्निमिति षडाग्निर्वाः, विश्वेवस्येति पूर्णाहुतिः । विष्णवे स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिः । आदिषु त्रिषु पुरस्तादन्ते च स्वाहा-
कार उत्तम एवास्या आग्निर्वाः, अहन्यहनीति केचित् । चत्वार्यौदहणानि हुत्वा सप्तमं यजमानस्य स्मेजनम् । सारलक्षणवर्जनं, व्रतस्या (स्य) प्रवृत्तत्वात् । अथवा चौदहमावैष्णवेन । त्रैधातवीया सप्तमेऽहनि । आग्निव्या त्रिहविषः [या]
॥ २९ ॥ २९ ॥ २७ ॥ २८ ॥

भुवो देवानामिति पूर्वप्रामुख्येति कृष्णाजिनमकरोहन्तस्तु-
दीक्षाभिरभियन्त्रयते ॥ २९ ॥

भुवो देवानामिति षड्वाऽसीति पूर्वप्रामुख्येति । वस्तुभिर्देवाभिः, दीक्षयामीत्यन्तम् ।
पञ्चम्याऽस्मिन् पञ्चम्याऽऽदित्येभिः षड्वाऽस्मिन् विश्वेभिः षड्वाऽस्यक्त्रिभिः,
चत्वारि । इत्थं द्वितीयायां कृष्णाजिनमकरोहन्तं यजमानमभियन्त्रयते । अहं दीक्षामि-
त्युक्तेन भिन्नम् । यजमानमुद्गीकरणात्कृत्वा प्रवृत्तम् । अतस्मिन्त्वाग्निर्न्ययेन
पञ्चम्याऽस्मिन् ॥ २९ ॥

आ ब्रह्मज्जि वीजमिति जातमुख्यमुपति-
ष्ठति ॥ ३० ॥

आ ब्रह्मन्० जाद्वि वीजम्० । इत्यनुवाकाम्ना जातमुख्यमुपतिष्ठते । प्राकृतस्य
निवृत्तिः ॥ ३० ॥

विषुष्ट्यां वार्षि वीणागणाकिनः ॥ (स० ५) ॥
देवैरिमं यजमानं संमार्थेति संश्लेष्यति ॥ ३१ ॥

विषुष्ट्यां वार्षि यजमानो ब्रह्म कृष्णमेत्युक्ते संश्लेष्यत्युच्यते । वीणागणाकिन
इत्यादि, इन्द्रमुख्य इति गायन्ति ॥ ३१ ॥

यजमानो ब्रह्म कृष्णमेत्युक्ते संश्लेष्यत्युच्यते । यजमानो ब्रह्म कृष्णमेत्युक्ते संश्लेष्यत्युच्यते ।
यजमानो ब्रह्म कृष्णमेत्युक्ते संश्लेष्यत्युच्यते । यजमानो ब्रह्म कृष्णमेत्युक्ते संश्लेष्यत्युच्यते ।
यजमानो ब्रह्म कृष्णमेत्युक्ते संश्लेष्यत्युच्यते । यजमानो ब्रह्म कृष्णमेत्युक्ते संश्लेष्यत्युच्यते ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितमयोगचन्द्रिकाख्याख्यासमेतम् । २२५

एवं सवौषवस्थात् । प्रजापतिना सुत्यास्वभूयोदः नीयानूबन्धोदवसानीयास्त्विति
वेदैरन्तः (आप० श्री० २०-८-१७) इत्यापस्तम्बः । एवमौषवस्थात् । अग्नि-
वह्नीसापविमर्णं त्र्यहपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । केचिद्द्वादशाहवह्नीसोपसदौ । तदा शिशिरे
वीक्ष्यमा इत्याद्यत्र तिलो दीक्षः । षडुपसदः । यदहः प्रयायादित्यादि गार्हपत्यविति
कृत्वा प्रायणीचं प्रचर्य वेदिमानम् ॥ ३२ ॥

द्विस्तावा वेदिः । एकविंशोऽग्निः ॥ ३३ ॥

वेदिकाले द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावोऽग्निरैकविंशो वा (आप० श्री० २०-९-
१) इत्यापस्तम्बोऽपि सूत्रग्रामात् । वेदिकाले द्विगुणां प्राकृत्या वेदिं करोति ।
द्विकरण्या वेदिमानम् । त्रिंशदङ्गुलस्य चतुरश्रस्य वाऽऽक्ष्णवारज्जुः । स
प्रक्रमः । त्रिस्तावोऽग्निः पुरुषस्य त्रिकरणी । पुरुषस्यानीया प्रमाणं तिर्यक्द्विकरण्या-
यामस्तस्याक्ष्णवारज्जुत्रिकरणी एवं पुरुषस्य त्रिकरणी, आत्मचतुर्थीशेन चतुर्भागीया,
तस्यार्धेन तत्पदाः पञ्चमभागेन पञ्चमभागीयास्तदर्धेन पादेष्टका गार्हपत्याचितेः प्रकृतिवद्
धिष्णिग्यानां च ॥ प्रायणीचां प्रचर्य वेद्यशी शौल्येन मत्वा मन्त्रेण वेदिं मत्वा प्रायणीच-
ध्रुवादित्यादि । सोमकण्डकाले गवा ते० तस्या आत्मा० भूयो वा० एकोनसहस्रं ते
ऋणानि । त्रिरात्रपर्याप्तसोमकण्डकोः क्रयः । आतिथ्यया प्रचर्योऽग्निमानादि । चितः स्थ०
सं ते पचा० सि० इति सिकतान्द्रुहणम् । आतिथ्याया ध्रुवादित्यादि तर्क्षत्रिवदौष-
वसस्थात् । अहरहर्देवैरिति वीणागाधिनः सार्यकाले [गायैयुः] । यूपच्छेदनकाले-
एकविंशतिं यूपान् । राज्जुवालोऽग्निष्ठः शैष्मातकः । तत्रिवलैः (दुभयतः) पौतुव्रवौ ।
वैस्ताः षट् स्वादिराः षट् पालाशाः षट् । एकविंशत्परत्नयः सर्वे । पालाशा उपश-
यपात्नीवतविशाला यूपाः प्राकृतपरिमाणा औषवसस्थेऽहनि ॥ ३३ ॥

वैश्वानरीयेण प्रचरति ॥ ३४ ॥

अग्निगुणक्रे वैश्वानरः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ३४ ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राधंतराय वासन्ताया-
ष्टाकपाल इति दशहविष० सर्वपृष्ठयामिष्टिं
निर्वपति ॥ ३५ ॥

शाखाहरणादि प्रसूनमयं बर्हिर्वैश्वदेवपर्ववत्परिस्तरणं, षट्पञ्चाशत्कपालानि चतस्रः
स्थाल्यः । निर्वापणकाले-अग्नये गायत्राय त्रिवृते राधंतराय वासन्ताय जुष्टं निर्वपामि ।
इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय त्रैष्मार्य० विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशे-
भ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो जु० मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां
शारदाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पा०रूपाय त्रिणवाय शक्राय हैमन्तिकाय जुष्टं० सवित्र

आतिच्छन्दसाय अथस्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय जुष्टं० अदित्ये विष्णुपत्न्यै जु०
अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० अनुमत्यै जुष्टं० काय जुष्टं० इत्यादि उत्करे निर्निनीय यथा-
भागमित्यादि कपालान्युपधाय प्रातर्दोहकर्म निष्पनादि कामधुक्ष० मिश्रावरुणाभ्यामानु-
मुज्ज्यामेकत्रिंशाम्यां वैराजाम्यां५ शारदाम्यां५ हविरिन्द्रियामिति विगमाः । पिण्डं कृत्वा
व्यावर्तध्वमिति त्रिः । अथवा व्यावर्ध्वमिति सर्व्वर्धान् व्यावर्तध्वमिति पुरोडाशान् व्याव-
र्तयामिति पुरोडाशौ । अधिश्चयणादि । परिधीन्परिदधाति यन्मर्वोऽसीति नास्ति, कस्त्येत्य-
स्यामिष्टौ । तेषां प्रत्याह्वयः । अस्य यज्ञस्येति त्रिष्वप्यनुवङ्गः । नात्रामुष्मा इति कायस्य
नामग्रहणं कायानुग्रहि कं यज । एककपालधर्मेण प्रचारः । मधुक्ष स्वाहेत्यादि ब्राह्मणस-
र्पणान्तेयमिष्टिः ॥ ३५ ॥

समिधिशामिति याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ३६ ॥

इदं यानुषं होत्रम् ॥ ३६ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा पुनत्विति परिधी-
भ्युनक्ति ॥ ३७ ॥

गतम् ॥ ३७ ॥

रथवाहने हविर्धाने राज्ञुदालमग्निष्टमेकाविंशत्य-
रत्निं संमिनोति ॥ ३८ ॥

वसोर्ध्वोराऽग्निवत् । हविर्धानप्रवर्तनकाले रथवाहने हविर्धानार्थे भवतः । रथवाहनस-
मर्थे अनसी । वृषसंमानकाले राज्ञुदालमेकविंशत्यरत्निमाग्निं मिनोति ॥ ३८ ॥

पौतुद्रवावभितो भवतः ॥ ३९ ॥

पौतुद्रवौ देवदारुमयी दक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ३९ ॥

अथः ख्यादिरा दक्षिणतस्तथ उत्तरतः । अथो वैल्वाः
पालाशा दक्षिणतस्तथ उत्तरतो वैल्वानेक उत्त-
मान्तसमाभनन्ति पालाश उपस्रयः ॥ ४० ॥

इत्येवमादिव्यत्यासेन मानम् । तत उपशयनिधानम् । अग्नीषोमीययागः ॥ ४० ॥

चतुष्टय्य आपो दिग्भ्यः समाभृता वसतीररीर्षुह्माति ॥ ४१ ॥

ततः मुजक्षण्यान्ते चतुष्टय्य इत्यादि देवयजन एक पशुपुरोडाशादिदेवसुक्ता हवीषि,
पानमानस्येत्यत्र । मुजक्षण्यान्ते वीणावादी प्रजापतितुल्य इति गार्धाते ॥ ४१ ॥

ओभूते मतायते चतुष्टोमोऽग्निष्टोमो गोवमचतुष्टोमयोः

पूर्वः ॥ ४२ ॥ पशुकाल ऐकादक्षिणान्पशुनुपाकरोति ॥ ४२ ॥

२. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २२७

महारात्रे बुद्ध्या गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वम् । ध्रुवां प्रयुज्याग्निष्टोमवत्षोडशिपात्रं, हृदे त्वेत्सूहः । पर्योष्ठमुपावह्य, अग्निं युनज्मत्स्यादिसर्वमग्निष्टोमवत् । पञ्चकाल आग्नेयं सप्तनी-
यपशुमेकादशिनान्वा ॥ ४२ ॥

दाक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्वाह्यणानां
दिक्षु विचित्राग्नेः सेनाभ्यः पुरुषेभ्यश्च । तद्ग्रहे
समशः प्रतिविभज्यान्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

दाक्षिणाकाले प्राप्ते यद्वाह्यणानां दिक्षु न्याय्यधनं यास्मिन्नश्च उत्सृष्टस्तत्प्रभृति संचितं
धनं ग्रहे समशेऽन्वहं ददाति ॥ ४३ ॥

मार्चीं दिशमध्वर्यवे दाक्षिणां ब्रह्मणे प्रतीचीं ५
होत्र उदीचीमुद्गात्रे ॥ ४४ ॥

प्रागादिदिग्धनमध्वर्यवादिभ्यः कैमाद्ददाति ॥ ४४ ॥

अपि वा मार्चीं ५ होत्रे । प्रतीचीमध्वर्यवे । एतदे-
वान्वायान्ति होत्रकाः ॥ ४५ ॥

अपि वेति परान्तरप्रदर्शमार्थम् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—महिषीं ब्रह्मणे ददाति ।
वाचातां होत्रे । परिवृत्ती (कि) मुद्गात्रे । पालाकिलीमध्वर्यवे इति विज्ञायते (आप० श्रौ० २०
१-१०-१२) इति । महिषीं ब्रह्मणे ददातीति वचनात्तासामपि धनं ददातीत्यर्थः ।
अग्निदाक्षिणाऽध्वर्यवे कल्याणीरित्यादि ॥ ४५ ॥

पत्नीसंयोजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (स्व० ६) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुने चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विधाणाप्रासनान्ते ब्रह्मयज्ञियेऽग्निष्टोमसाक्षि वर्तमाने चतुष्टय्य आप इत्यादि वसती-
वरीर्गृह्णाति । एकया प्रस्तुतमित्यादि पत्नीसंयोजान्तमहः संतिष्ठते परिसमाप्यते
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिमुन्यारूपायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अमेत आहवनीयं षड्भिः शतमुपतल्पाम्निन्वीत ॥ १ ॥

न सख्यविसर्गः परिहरन्ति पत्नीभ्य उदकमिनीन्त, पत्नीनां पत्न्येजमर्थम् (?) । समिधमा-

कृत्वाऽऽवधत्ते । एवमन्तमहः । तत्र विशेषः—हार्यो(रियो)वने अः सुख्यमिति प्रैवो अह्वयम-
तात् । सूक्तवाक इत्यापस्तम्बमते । तच्छ्रुत्वाऽऽग्नीध्रश्चापि प्रैष्यति । प्रज्ञाप्रतिना सुख्य
इति गानम् । एवं कृतेऽस्तमिषे षट्त्रिंशत्तमुपतल्पान्मिन्वति ॥ १ ॥

अस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशत्तमुपतल्पनाकृते-
कस्मै स्वाहा इत्येतैरनुवाकैः स्वादिरैः स्तुवैः
सर्वा रात्रिमग्नहोमाञ्जुहति ॥ २ ॥ आज्यं
मधु तण्डुलान्पृथुकाह्नीजान् करम्भान् धानाः
सक्तुन्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलाऽश्वाऽऽज्येना-
सेनेति ॥ ३ ॥ व्यत्योसं जुहत्पयुज आज्येन
युजोऽजेनान्ततो जुहति ॥ ४ ॥

ततो दक्षिणतश्चोत्तरतश्चोपतल्पानासाद्य षट्त्रिंशद्वर्षेण उपाकृताः स्वादिरैर्दीर्घ-
दण्डैः स्तुवैः सर्वा रात्रिमग्नहोमाञ्जुहति । मधु मक्षिकम् । तण्डुला ग्रीहिभिर्निष्पन्नाः ।
पृथुकाश्चिपिदकाः । लाजा जीहिप्रयथाः पुष्पवद्विकसिताः । करम्भा आज्यमिश्रिताः
सक्तवः । धाता अर्जितमवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलपिष्टाणि । मसूस्यानि, एते-
नैव नाक्षोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन संप्राप्तिश्चाति । प्रियङ्गुतण्डुलास्तु
हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गाः । दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमः । दशानाम्नि जुहोति (तै०
मा० ३-८-१४) इति । अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—चतुष्टयमेकं समामनन्ति । आज्येन
जुहोति लाजैर्जुहोति धानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति । एकस्मै स्वाहा इत्येतेषामनुवा-
कानामयुज आज्येन युजोऽजेन । आज्येनान्ततः (आप- श्रौ० २०-१०-७)
इति । एकस्मै स्वाहेति प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमवधमा अयुज अज्येन, द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठाष्टमदशमा युजोऽजेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथैके प्रयुक्तानां प्रयोक्तव्याणानां च यन्त्राणां प्र-
योगः समामनन्ति ॥ ५ ॥ उपसे स्वाहेत्युपसि
जुहति व्युष्टयै स्वाहेति व्युष्टायाम् । उदेष्यते
स्वाहेत्युदेष्यति । उद्यते स्वाहेत्युद्यति । उदित्राय
स्वाहेत्युदिते । सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा
इत्यन्ततो जुहति । अक्षपरिशेषाभिदधाति ॥ ६ ॥

एवमेताननुवाकान्पुनः पुनरन्यासं रात्रिशेषं हुत्वा । अन्येऽन्यासे संस्थाने वाऽ-
नुवाकेनाऽऽज्येन । अनुवाकस्थान्ततः सर्वस्मा इत्यन्ततः । उपसे स्वाहेत्यादीनामेव

प्रत्येयः । एकस्मा इत्यादि प्रागुपसे स्वाहा इत्यादि सकृदुक्त्वा पूर्वपदार्थेनात्मने-
प ज्यन्त्यासेन भवति ।

(अथासेन-विभूमयेतिष्योदशान्विहीत्यन्तानि अग्र्ये स्वाहेतीह भूतिः स्वाहेति ॥
भूत्सीन्नुत्सर्गमन्त्रः, देवा आशापात्रा इति परिश्रुतमन्त्रश्च । आत्मदाः स्वाहेत्यु-
क्त्वावाच, अग्र्ये स्वाहेति पूर्वहोमान्, प्रथित्ये स्वाहेत्यन्तं कृत्वाऽग्र्ये स्वाहेति पूर्व-
होमाः । प्रथित्ये स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षां भुवो देवानामित्युत्तुदीक्षां भुवो देवा-
वश्यते दीक्षयामीत्येताः पञ्च ब्रह्मणा चेत्युक्तमेषामिति द्वे आदिष्टे अन्ते द्वे अग्र्ये
प्राप्तो भूतवः । अर्वाक्यज्ञो मृतं मन्यमिति नव । आ मे प्रहा इति तिस्रः । काशिरा-
तपोऽन्वयवदिति चतुर्विंशतिः स्वाहाऽऽभि दद्ध्यः अन्त्येताय० कृष्णाय० अश्विन्यै०
वनस्पतिभ्यो० मेघस्था० कृष्णाम्यः स्वाहा० अम्पोभ्यः० तपोभ्यः० महोभ्यः० ।
भमो राज्ञे त्रयोदश । मयो भूर्दश । प्राणाय स्वाहा सिताय स्वाहा प्रथित्ये स्वाहा दस्यते
स्वाहा यः प्राणतो य आत्मदा० इति महिमानौ । आ ब्रह्म-ब्रह्मणो० द्वादश ।
आदि विंशं पञ्च अग्र्ये समनमत्० संनमन्त्विति मन्त्रान्तः । वायवे समनमत्० अन्त-
रिक्षाय समनमत्० यथा वायुन्तरिक्षेण समनमदेवं मह्यं मदाः समनमत् । सूर्याय
चन्द्रमसे वरुणाय साम्ने ब्रह्मणे राज्ञे रथाय प्रजापतये समनमदेवमिति सर्वप्राणुषङ्कः ।
भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहा इति भूतमन्यौ । यद्वक्त्रदः प्रथमं० हविष्मानिष्यने-
नाऽऽप्येनासेन च व्यत्यासम्) एकस्मा इति राज्ञिशेषं प्रागुपसे आतायां—उपस
इति सकृत्, ल्युट्यै उद्देश्यते, उद्यते उदिताय प्रज्ञातानमशेषानिदधति । पूर्व वर्त-
माने प्रज्ञानेऽध्वर्युर्वसतीवरीः परिहृत्य पञ्चदोहाविधमदधिलोप उक्थ्यत्वात् । एक-
पञ्चशशः स्वा बाह्या पञ्चशस्वा वैतसशास्त्राहरणादि सवनीयपरिस्तरणान्तम् ॥ १ ॥ १ ॥

प्रतापत एकविंश उक्थ्यो महानाज्नी साम ॥ ७ ॥

महारान्ने बुद्ध्या प्रतापत एकविंश उक्थ्यो महानाज्नी साम गाथति ॥ ७ ॥

अन्तरेणाऽऽग्र्यणोक्थ्यौ । लौकिक० सोम-
भिषुत्य । सुवर्णरजताभ्यां पात्राभ्यां महिमानौ
गृहीतो यः प्राणत इति सौवर्णेनाध्वर्युः पूर्व
गृह्णाति । य आत्मदा इति वा ॥ ८ ॥ हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्र इति राजसेनोत्तरं प्रतिप्रस्थाता
॥ ९ ॥

न त्वतिग्राह्यपात्रं भुवं प्रयोज्य षोडशिपात्रं त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि, इति राजत-
सौवर्णी वायव्यौ । तृष्णीं परिष्ठादि । सवनीयपशूनां पात्रासादनकाले जुहा सह वैत-
सस्य कटस्य प्रयोगः । द्विनत्वारिंशद्व्यपरशना द्विरशनो यूप इति । उपशयस्य द्वे

श्वाने । एवं चतुश्चत्वारिंशत् । नवत्यधिकशतत्रयं पशुरशनेः । एकोनविंशत्यधिकः
पञ्चशतानि स्वरयः । तेषामेकः पूर्वमेव प्रयुक्तस्तेन सह प्रयोगः । एकोनपञ्चा-
शद्विंशत्पञ्चशतानि दूर्भयुक्तालानि नवत्यधिकशतत्रयं कुम्भीः (१३३) ।
कुम्भपरमोभूषाणां संहस्य हृदयशूलवपाश्रपणीनां कुम्भीकरत्नाते तेषां विद्वम् ।
हवे स्वेत्युहः (त्यहः) पर्याप्तमाहृत्याग्निं युज्यमीति शुक्रग्रहमाग्रयणं च
गृह्णन्वा लोकिकसोमं तूष्णीमभिजुस्य लौकिकाग्निः संयुज्य यः प्राणत इत्युपयासान्तेन
मृहति । राजतेन य आत्मदा० इत्युपयासान्तेन सौवर्णेन सूर्यस्त इति पूर्वं साद-
यति । चन्द्रमास्ते महिमा इत्युत्तरमुक्त्वादि उक्थ्यवदेव परिध्यज्ञनादिपरिभार्जयति धादे-
र्यादिभिर्मुहोमान्तं कुर्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

आयुर्यज्ञस्य पवते मधु मियं पिता देवानां जनिता
विष्वावसुः । दधाति रत्नं स्वधयोरपीक्ष्यं मदि-
न्तमो मत्सर इन्द्रियो रस इत्यश्वस्य ग्रीवासुं
सौवर्णं रूपं पतिमुज्जते ॥ १० ॥

शोभनं निष्कमामरणविशेषमश्वस्य ग्रीवासु कण्ठे बध्नाति ॥ १० ॥
इयेनोऽसि गापत्रच्छदा अनु त्वाऽऽरमे स्वसि
मा संपारयेत्यश्वस्य बालाभिमन्वारमन्ते ॥ ११ ॥

अश्वस्य पुच्छमन्वारस्य सर्पन्ति नवाग्रमेगा, हिरण्येन स्तोत्रोपाकरणम् । आस्तावदेशो
मत्वा हिरण्यकशिपुमुद्गातारमपरुष्य निर्वास्योद्गाता रयमश्वं वृणीते ॥ ११ ॥

अग्निर्दृशाभि जङ्घनदिरयश्वमन्वारस्य वहिष्पव-
मानं सर्पन्ति आऽक्रान्वाजी कथेत्यक्रमीद्वा-
जीति वा । उद्गातारमपरुष्यान्मृहीधाय वृणीते ।
वदवा उपरुन्धन्ति । ता यदाभि हिं करोति स
वृहीधः । यत्प्रत्यभि हिं कुर्वन्ति स उपगीधः ।
उदगासीदश्वो मेध्यो यन्निय इति जपति । शतेन
वदव (प) लेन य निष्केण शतमानेन वोद्गातार-
मुपसिसे (ह्ये) मां देवतामुद्गायन्तीमनुद्गायेत्यु-
द्गातारमाह ॥ १२ ॥

अग्निर्भूर्वित्यापस्तम्बः । अश्वमन्वारस्य-अन्वारस्यः स्पर्शः । वहिष्पवमानं सर्पन्ति
मत्स्येकाः । अश्वं वदवासमीपे धारयन्ति । वदवां प्रति हिं करोति चाश्वस्तदुद्गायन्मयं

पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १३१

प्रातिवद्वत् यदपि हि कुर्वन्ति तदुपगानम् । शतेन गवां शतपलपरिमाणेन निष्केण ।
निष्क आमरणविशेषः । शतपलानि शतसुवर्णानि निष्कानि (णि) याचयित्वा—उद-
गासीदित्युक्त्वा याचते । ततः संप्रेष्यति । इमामिति तेन शतपलेन बहिष्पन्नमानमुपा-
करोति बहिषि प्रत्याग्रायः ॥ १२ ॥

नमो राज्ञे नमो वरुणायेति वेतसशाखयाऽथ
तूपरं गोमृगमित्यग्निष्ठ उपाकरोति ॥ १३ ॥

उपाकृतयेत्यन्तः । परिब्रूयणमुपशयान्तानामग्निष्ठवर्णानाम् । नव नव स्वरवः । अष्टा-
दशार्थानां दशाधिकशतद्वयसंख्याविशिष्टाने (नामे) कोनत्रिंशच्छतानामारण्यपञ्चार्थानां,
तान्स्वरूपमग्निष्ठ उपाकरोति । अथाश्वदीनां स्नपनम् । इषे त्वेति । बहिरादाय उप-
वीरसीति वेतसशाखां, उपो देवान्प्रजापतिरित्यन्तयोः स्थाने नमो राज्ञे मयि वेही-
त्यन्तमुक्त्वा प्रजापतये इवा जुष्टमुपाकरोमीत्यश्वम् । उपाकृताय स्वाहेति बहिषि
निधाय, अन्यआ- (हा) दाय तेनैव मन्त्रेण वेतसशाखया सह प्रजापतये त्वेत्यादि तूपर-
गोमृगौ । अश्वः प्रसिद्धः । तूपरः शृङ्गरहितोऽजः । गोमृग आरण्यगोः पतिः ॥ १३ ॥

पुष्पशाखाभिरितरात्पशून् ॥ (ख० १७) ॥ आग्नेयः
कुष्णग्रीवः पुरस्ताल्लाटे सारस्वती मेघधस्ता-
दस्त्योः (त्सवध्योः) सावित्री वाङ्मोः सू (सौ)
र्यामी पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोमशसवध्यौ सवध्योः ।
शित्तिपृष्ठौ वैश्वस्यौ पृष्ठे । घात्रे पृषोदर उदरे
घायव्यः श्वेतः पुच्छ इत्यश्वे पर्यङ्ग्या (ग्वा)-
न् ॥ १४ ॥

अयोपाकरणादिसंस्कारार्थं बहवोऽध्वर्यवो भवन्ति । विप्रतिषेधाद्धि (द्वे) व्युत्तरेषां
प्रयाणामेकैकोऽध्वर्युः । ग्राम्यानारण्यान्पशून् उपाकरोति । अश्वे निष्कलेऽथ पर्यङ्ग्यान् ।
प्रोक्षणादि संस्कृते यूपस्थानीय उपाकरोति ॥ १४ ॥

रोहितो धूम्ररोहित इत्यष्टादशिनः ॥ १५ ॥

नव नव प्रतिविमज्येन्द्रासदशमानेके समामनन्ति, (आप० श्रौ० २०-११-१)
इत्यापस्तम्बः । अष्टादशसंख्याकानां पशूनामेकैकः संघातः ॥ १५ ॥

कुष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः
सावित्राः सारस्वत्यो वत्सतर्ह्यः पीष्णाः श्यामाः
पृश्नयो मास्ता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा यावाप-
यित्वा उक्ताः संचरा एताः ॥ १६ ॥

३ पटलः । महादेवव्यासिसंस्कृतप्रबोधनचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । २३३

त्वा० । इवेतोऽरक्तवर्णः । श्वेताक्षोऽरक्तवृष्टिः । श्वेतग्रीवः प्रसिद्धः । पितृभ्यस्त्वा० ।
 कुम्भं वक्त्रं वन्द्यं गावश्चित्तः । वरुणाय त्वा० श्वेतवशास्तितः । सूर्याय त्वा०
 भृशकृशना भृशपुच्छः । तूपराः शुक्लहीनाः । मित्रानृहस्पतिभ्यां त्वा० । पृथि-
 वीमहर्षः कुल इत्येके । तिरश्चीनपृथिः । तिर्यक्प्रवृत्तः श्रिवर्णः । एतेनोर्ध्वपृथिव्या-
 लभतः । वरुणश्चास्वा जुष्टे० । परंरुल्लवणवर्णो मदरफलवर्णः पाटलवर्णो वा । लोहि-
 तीर्णो लोहितलोभा । बलसी लोहिताक्षी (श्वेताक्षी वा) सरस्वत्यै त्वा० । कूर्पती
 विप्रवर्णो । स्थूलपृथ्वी अमल्पविभ्रा । सुद्रुपृथ्वी अल्पविभ्रा । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 इथीमास्तिस्रो वशाः । ईषद्रक्तकृष्णः । कृष्णे त्वा० । रोहिणीर्गोरोधमवर्णाः ।
 मित्राय त्वा० । अर्णिललाभाः संच्छावर्णपुण्ड्राः । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा० ।
 शितिभिः । बाहोरेकदेशे श्वेतत्वं यस्य अन्यतः प्रथमादन्त्यत्र बाह्वेकदेशे श्वेतत्वं
 यस्य सः । समन्तः सर्वतः बाह्वोः श्वेतत्वं यस्य सः । इन्द्रावापुभ्यां । शितिरेभ्यो
 रन्ध्रेषु श्वेतः । अन्यतः एकस्मिन् रन्ध्रे श्वेतत्वम् । समन्तः सर्वरन्ध्रेषु श्वेतत्वम् । मित्रावरुणा-
 भ्यां त्वा० । शुद्धवालः ईषच्छुल्लवालः सर्वशुद्धवालः स्फटिकसदृशवालः । माणवालः
 शुक्लशुक्लवालः । अधिभ्यां त्वा० । शिरसां नानावर्णास्तिस्रो वशाः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० ।
 इथीमाः कुम्भदत्तेभिनाः । वरुणेष्टिभ्यं त्वा० । इवामललाभाः इवामपुण्ड्राः । सोमापू-
 र्णभ्यां त्वा० । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युवा वामनो ह्रस्वः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा० ।
 शिथिलकृत् श्वेतिकृत् । शितिपृष्ठ उक्तः । शितिमसत् श्वेतमघनः । इन्द्रावृहस्प-
 तिभ्यां त्वा० । शिथिलच्छित्त्वीलः शितिभिः । इन्द्राविष्णुभ्यां । सिन्ध्याः सिन्धिललाभाः
 प्रदे शितः । सिन्ध्यास्वरोगमुखा वा तल्लेस्तेओङ्गवत् । कर्णास्तिस्रोस्तोत्रयो वशाः । विश्व-
 कर्मो त्वा० । पृथ्वीदत्तश्चिन्वेदस चात्रे त्वा० । श्वेतललाभाः श्वेतपुण्ड्राः । इन्द्रावृहस्प-
 त्वा० । कर्णाच्छिन्नकर्णा समस्य त्वा० । श्वितिकाः श्वेताङ्गाः श्वेतभे(पा)दा वा सोमस्य
 त्वा० । नकुला नकुलवर्णा अस्यै यविष्णय त्वा० । रोहिणीर्लोहितवर्णा वसुभ्यस्त्वा० ।
 अरुणः अरुणवर्णा अदित्यै त्वा० । द्विवर्णा रद्वेभ्यस्त्वा० । अशुललाभा श्वेतपुण्ड्राः
 क्षमिलाः सोमेच्छाभ्यां त्वा० । कुण्डा अरुणकाया विष्णवे त्वा० । अधीर्लोधकर्णाः
 कर्णोपदि प्रसदकर्णा विष्णवे उरुक्रमाय त्वा० । उरुक्रमाय विस्तीर्णपादाय । उप्सु-
 विनो लम्बमनपुण्ड्रः । पञ्चात्योऽर्धतृतीयवर्षा आदित्येभ्यस्त्वा० । त्रिवत्ताश्रिवर्षा अग्नि-
 शेभ्यस्त्वा० । गौरललाभा गौरपुण्ड्रा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा० । शितिपृष्ठा इन्द्राय राक्षे
 त्वा० । शितिकमुद्र इन्द्रायभिरागाय त्वा० । शितिमसद इन्द्राय राक्षे त्वा० । ध्रुवीकाः
 सार्धषतुर्वर्षाः सान्येभ्यस्त्वा० । षष्ठौषाशतुर्वर्षा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । कृष्णललाभा
 अग्नेन्द्राभ्यां त्वा० । रोहिता लोहितश्वेता अदित्यै त्वा० । कृष्णैताः कृष्णश्वेता
 इन्द्राभ्यां त्वा० । अरुणैता अरुणश्वेताः सन्त्यावर्णाः कुक्षे त्वा० । धेनुषो नवशतम्

राकायै त्वा० । अनद्धाहः शकटवाहाः । सिभीवात्यै त्वा० । रोहितललामा लोहित-
 पुण्ड्रा अग्राविष्णुभ्यां त्वा० । पिशाङ्गा गोरोधनवर्णाः सोमयि त्वा० । सारङ्गाः सोमाय
 राज्ञे त्वा० । नभोरूपा आकाशवर्णाः पर्जन्याय त्वा० । अजा मल्हा गलस्तना इन्द्रायै
 त्वा० । मेघ्य आदित्येभ्यस्त्वा० । मालङ्का महाकाया बाधोपधिषिभ्यां त्वा० । कृष्ण-
 ललामा वरुणाय त्वा० । रोहितललामा वरुणाय राज्ञे त्वा० । अरुणललामा वरुणाय
 रिशादसे त्वा० । शिल्पा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । वृक्षयः सर्वदेवता येषां ते
 सर्वदेवत्याः सर्वाय त्वा० । एवं सर्वत्र । संज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधान्न सर्वनामकार्यम् ।
 सर्वाभ्यो देवताभ्यस्त्वा० । श्वेतललामा ऐन्द्रासूराभ्यां त्वा० । अत्र रोहितप्रभृति त्रयाणां
 त्रयाणां प्रत्येकमुपाकरणं कार्यम् । अष्टादशिनो नव नव प्रतिविभज्योपाकरणं करोत्येव-
 सारण्यानाम् । तान्युपान्तरालेषु धारयन्ति । दश दश प्रामश आरण्यानां ये
 दुर्माद्याः पुरुषमृगकिंनरासिहावयस्तान्, चित्रं प्रतिकर्ति (कोष्ठिरुय) वा विधायोपाकरणा-
 द्युत्सर्जनान्तं कुर्यात्, इति कठसूत्रम् । उपान्तरालेष्वारण्यान्पशून्धनोपायेन नक्षीयुरिति
 मानवकल्पसूत्रम् । नाडीषु मशकान् । करण्डेषु सर्पान् । पञ्जरेषु मृगन्याघसिंहान् ।
 कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् । जालेषु पक्षिणः । कारेषु (रासु) हस्तिनः । नौषु चोदकानि ।
 ग्रथार्थानतिराणि । ये पशवो येन येनोपायेन उपान्तरालेषु तिष्ठन्ति तेन तेनोपायेन स्थाप-
 नयिा इति तात्पर्यार्थः ।

अत्र येषामारण्यानां पशूनां यदोक्तं तेषां न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिषण्डव्या-
 करणवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोकेयावर्गान्तव्याः । अष्टादशिनानुपाकृत्याऽऽरण्यानुपाक-
 रोति-सूक्तो वराहस्तं बर्हिम्बां हस्तशास्त्रया च इन्द्राय राज्ञे त्वा० जुष्टमुपाकरोमीत्यु-
 क्त्या । कृष्णः कृष्णमृगः, वरुणाय राज्ञे त्वा० । क्रश्यः शृङ्गी मृगः, यमाय राज्ञे
 त्वा० । गवयो गोपश्वाङ्गवतिः सायनादिरहितः, अर्धभाय राज्ञे त्वा० ।
 गौरोऽत्यन्तश्चेतमृगः शार्दूलाय राज्ञे त्वा० । मर्कटो वानरः पुरुषराजाय
 त्वा० । बर्तिका चटकासहस्र । टिट्ठिमः सिम्रः श्वेनाय त्वा० । किमिः (कीटः)
 यामेयवृत्तिर्गोमयपिण्डकारी नीलगावे त्वा० । कुलुक्को दंष्ट्रीमृगः कटु-
 स्वनः सोमाय राज्ञे त्वा० । शिशुमारो ग्रहो जलवरः सिम्भवे त्वा० । हस्ती गजो
 हिमवते त्वा० । मयुः किंनरः किपुरुषो वा प्रजापतये त्वा० । ऊलो मण्डूकः सर्पो
 वा । हलीक्षणस्तृणहंसकः । हरितचटक इत्यन्ये । वृषदंशो मार्जारः । एते प्रयो-
 जातृदेवत्याः । प्रत्येकं प्राप्ते त्वा० । एवं सर्वत्र । शारिः शुक्ली पुरुषवाक् सरस्वत्यै
 त्वा० । शुक्रः श्वेतः पुरुषवाक् सरस्वते त्वा० । आरण्येऽनः शरभः । मेकुलः प्रासिद्धः ।
 शका मक्षिहा, पूष्णे त्वा० । कौश्लो दाक्ष्यारवः । सखरीदो वा । वाये त्वा० ।
 झ(ज)वो नववत्पुण्डो मकरः अपानपत्रे त्वा० । मर्क्यो दीर्घतुण्डो ग्रहः । मकरः पर्य-

स्तप्तुण्डो ग्रहः कलीकयो बहुपान्मस्त्यः । अकूपाशय त्वा० । पैरराजो मरद्वाजो
रक्ताक्षः, वाघे त्वा० । कृपातिकः समुद्रकाकः । आरप्यकुक्कुटो वा । भगाय त्वा० ।
आत्मी कुरङ्गी । बाहसः पृष्ठे शुल्लकशङ्खवाही जन्तुः । दर्विका जलपक्षी । वायवे
त्वा० । चक्रवाको दिवाविहारी दिग्भ्यस्त्वा० । अजगरो महोरगो बलाय त्वा० ।
आसुर्मूषकः । सुजया कृष्णमहिषः । नीलमक्षिका वा जीर्वाजीविका । शयण्डकः कृष्ण-
लासः । वृक्षगोघा वा शर(ल)भो वा । मित्राय त्वा० । आसितः कृष्णसर्पः, मृत्यवे
त्वा० । स्वजः पल्लं निलादिषु यत्स्वयमेव जायते तत्स्वेदजः श्वेतसर्पो वा नानापद्मो
वा । मन्यवे त्वा० । कुम्भीनसः स्वापशीलः सर्पः । पुष्करसादोऽहिराजः पुष्करसर्पो
वा भ्रमरो वा । लोहिताहिलोहितसर्पः । त्वष्ट्रे त्वा० । बाहसोऽल्पसर्पः प्रतिश्रुत्कायै
त्वा० । पुरुषभृगो नरमुखसृगश्चन्द्रमसे त्वा० । गोघा स्थलगोघा । कालका सरटा ।
दावावाटः कृष्णसारङ्गः । वनस्पतिभ्यस्त्वा० । एणी मृगी, अङ्गे त्वा० । कृष्णः कृष्ण-
भृगो राघवे त्वा० । पिकः कोकिलः द्विज्जा रक्तमुखी वानरी नीलशीर्ष्णी कृष्णमुखी वानरी
गोलाङ्गुली अर्यम्णे त्वा० । कत्कटः कर्कटो धात्रे त्वा० । बलाका प्रावृट्प्रिया सूर्याय त्वा० ।
क्रूरयः पुंमृगः । मयूरः शिरवी, श्येमः पक्षी । गन्धर्वेभ्यस्त्वा० । कापेजलोऽधोनिपाती श-
कुनिः वसुभ्यस्त्वा० । तितितिरितितिभः पुरुषवाक्शकुनी रुद्रेभ्यस्त्वा० । रोहिता ऋष्यक्षी
कुण्डूणाची ग्रहगोपिका वृक्षयमस्त्यः । गोलात्तिका सञ्जरीटकोऽप्सररोभ्यस्त्वा० । सुमर-
श्चमरः । पृषतः श्वेतविन्दुशबलाङ्को मृगः । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा० । पित्वो महापुस्तिका
व्याघ्रो वा । न्यङ्कुर्गोमायुर्हरिणो वा । ऋक्ष इत्यन्ये । कशः शृगालः । अनुमत्यै त्वा० ।
अन्यवापः काकः अर्धमासेभ्यस्त्वा० । कश्यपः, मासेभ्यस्त्वा० । कयिर्जलकुक्कुटः कुटु-
र्भृगसिंहः उलूकविशेषो वा । दात्योहः काको जलकुक्कुट इत्येके, सिनीवास्यै त्वा० ।
शित्पुटो भ्रमरो बृहस्पतये त्वा० । शका मक्षिका भूम्यै त्वा० । पान्त्रो गृहकेलिकः
शुकः । कशः सुतयशा नकुलजातिरित्यल्पको वा । मान्वालिपः समासमुक्जलकुनकुटो
वा पितृभ्यस्त्वा० । जहका त्रिलवासी फोष्टा । शललीजातीया, षट्भ्यस्त्वा० । लोभा
श्मशानशकुनिका सेवत्तराय त्वा० । कपोतो रक्तपादः । उलूको दिवाभीतः । शशः
शशाकः, निर्द्वैत्यै त्वा० । कृकवाकुः कुक्कुटः सवित्रे त्वा० । रुतः शूकत्यागी मृगः,
रुद्राय त्वा० । कृकलासः सरटः । शकुनिः काकः । पिप्पका कुलालशकुनिका शर-
न्यायै त्वा० । हरिणः प्रसिद्धो मरुद्भ्यस्त्वा० । शार्गा आरप्यचटकः, ब्रह्मणे त्वा० ।
तरसुव्याघ्रविशेषः । व्याघ्राकारगर्दभमक्षक इत्येके । चित्रव्याघ्रविशेषः । कृष्णः श्वा
चतुरस्रोऽङ्गोरुपरिबिन्दुद्वयवान् । गर्दभः खरः, इतरजनेभ्यस्त्वा जु० । धूर्क्षणा श्वेतकाकः,
अज्ञये त्वा० । अलजो भासः । अन्तरिक्षाय त्वा० । उद्रो जलविटालः । मद्गुः
पामीयकाकः । ह्रवः परिह्रवः अद्भ्यस्त्वा० । हंससाधिः सुद्रहंसः, अदित्यै त्वा० ।

कीर्त्तः कुक्कुटविशेषः, इन्द्राण्यै त्वा० । गृध्रः प्रसिद्धः । शिथिली माण्डुरीदरी
 गृध्रः । चार्वाणसः वक्रगत्वारिकः सहस्रगुहो वा दिव्येभ्यस्तत्त्वा० । क्षाविच्छल्ली मूनी-
 रोमो आशपृथिवीस्यां त्वा० । सुपर्णो गरुडः वर्जन्त्याय त्वा० । हंसः
 प्रसिद्धः । वृकोऽरण्यश्वा । वृषदंश उक्तः । इन्द्राय त्वा० । उग्र उक्ता,
 अन्नघस्तत्त्वा० । लोपाशः कीडा, अर्घस्यो त्वा० । सिद्धनकुलज्याघ्राः प्रसिद्धाः,
 महेन्द्राय त्वा० । परधान् महिषः आस्पन्तास्तान्मृगान्तस्त्रेषु धारयन्ति ।
 दश दश प्रागारण्यानां दुर्गाद्याः पुरुषंमृगसिद्धकिंपुरुषादयस्तांस्त्रिषष्टि विशिख्योपाका-
 रणाद्युत्सर्जनान्तं कुर्यादिति कैचिद्व्यापसते । नैतद्युक्तम् । प्रतिनिधिकरणे प्रमाणाभावा-
 त्स्वर्माह्वयप्रसङ्गाच्च । सुक्ती बर्हिष्या हस्तशास्त्र्या चेन्द्राय तस्मै त्वा० जुष्टमुपाकरोमी-
 त्वावि । आरण्याः । एतेषां च शास्त्रान्तरायाः षट्प्रविशद्वेतापैतया (ताः) पञ्चपैतयो
 चोद्गदश । कृष्णा भीमाः कृष्णवर्णास्त्रयो धूम्यै त्वा० । धूम्रवर्णास्त्रयोऽन्तरैस्तय
 त्वा० । महाप्राणास्त्रयो दिव्यै त्वा० । श्वनलवर्णास्त्रयः कर्मरवर्णास्त्रयो विद्युतै त्वा० ।
 सिध्मास्त्रयस्तारकायै त्वा० । एते पञ्चदश अजा अग्निष्ठ एव । उत्तरे चातुर्मास्याः कृष्ण-
 ग्रीवास्त्रयो बन्धवस्त्रय उपध्वस्तास्त्रयो वन्सतयस्त्रिस्तः इयमास्त्रयः पञ्च संचाराः । एता-
 स्त्रयः पृथग्त्रयः कृष्णास्त्रयस्तपरास्त्रयः प्रथमजास्त्रयो वस्ताः सावातास्त्रयः समन्वयस्ता
 भाष्कास्त्रयश्चिरकालप्रसृताः संसृष्टा वर्णौ वर्णान्तरे संसृष्टा गंधिष्यौ वीभरसमस्ता
 अनुसृष्टा अविच्छिन्ना मातृभ्यः वृष्टाः । अथवा वर्णान्ते संसृष्टाः पुनश्च कृष्णग्रीवा
 इत्यादिपौष्णान्ताः पञ्च । एताः श्वेतास्त्रयः प्राक्षास्त्रयो मुखे प्रत्यागतशृङ्गा नदुरुपा-
 स्त्रयो विश्वकर्मेणै त्वा० । धूम्रानुकाशाः कतमप्रदेशे धूम्रानुकाशाः कतमप्रदेशे धूम्राः
 कपिलास्त्रयो धूम्रास्त्रयो नमुर (अर्वाऽ) नूकाशाः कतमप्रदेशेऽतिबन्धवः । धूम्रास्त्रयो
 स्रोहितास्त्रयो नाकवेधत्यै (तायै) त्वा० । श्वेता आदिताः । पुनश्च कृष्णग्रीवा
 इत्यादि पौष्णान्ताः पञ्च । एतास्त्रयो नदुरुपास्त्रयः प्राक्षास्त्रयः श्वेतास्त्रयः श्वेताः
 सौर्यस्त्रय एता अग्निष्ठ एव दधाति । अथ द्वयानैकादशिनान्प्राकृतान्—आग्नेयादिष-
 ट्पणपर्यन्तानग्निष्ठ एव । आश्वमेधिकानग्नेऽनैकवते रोहिताजिरन्तुानित्यादि (अग्निष्ठ
 एव रो) लोहितराज (लिङ्) युक्तेऽधोरोमावधस्तादुदरप्रदेशे कृष्णौ रजतनाभी
 शुक्लनाभी पिशङ्गी गोरोचनवर्णौ वक्रमापवर्णाः कृष्णोऽनः । इक्ष्मेतत्पादः । पेश्वो तालि-
 तमुष्को मेघः ।

अथ द्वेष्टिनः पशून् अमोवाही शकटवहनसमर्थापनवाही बलैवही । औमोवाग्वा-
 मरुधवातुप्रदातृम्वामुधारी शकटवाहिबोः सहकारित्वेन पुरोगामियुगवाहरो । तीरवाही
 ज्ञाकलवाहिनाववी अभिज्ञदुष्टो हस्तसमवाहतादित्यर्धः । भूधैवतुद्वयम् । विशां पञ्च-
 त्तम् ।

१-१५३ : महादेवशास्त्रिकल्पितमयोगवन्निष्काच्योरुयासमेतम् ।

१५३

पुनर्भूमेर्वपुत्रयम् । विराहदेवतायाः पुरुषी मनुष्यस्त्रियी । पुनर्भूमेर्वपुत्रयम् ।
आरोहणवाहो मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं शकटं वहन्तो बलीयदी । पुनर्भूमेर्वपुत्रयम् ।
चान्यादिवाहिशकटाप्रामुक्ती । अत्र तु राजकुमारादिभिर्नौदार्यशकटवाहिनाविस्तर्यः ।
वहणस्य तु कृष्णवृषावर्तये स्त्रियी बन्धे । शुद्धवतायास्त्वारोहयोगावुच्छितशक्ती ।
कृष्णमौ सेषको । परिमराधुभयतो मरणमुक्ती । यस्य पञ्चोदग्रमौऽपि मृतोऽमुजोऽपि
मृतस्तादृशो । इत्यग्निष्ठे द्वंद्विनः ।

अथ पशूनां संख्या लुच्यन्ते । अध्वनूपरगौमृगास्त्रयैः पर्यङ्ग्यास्त्रयोदशैः अष्टाद-
शिनोऽशीत्यधिकैश्चतस्रः पञ्चदशिनः पञ्चदशैः चासुमोस्त्येषु पञ्चापि दशदिकैश्चतस्रमेकादशिनः
एकैश्च पुनर्दशैर्दशान्धमेभिर्नो द्वंद्विनो द्वयैर्दशैः । एते नवत्यधिकैश्चतस्रैः । अस्याः
पञ्चापः । आरण्या इन्द्राय राह इत्यनुवाकेषु त्रैकादशैर्दशैर्दशैः । वसिष्ठायाः कोपितेभ्यः
इत्यर्धदश, एकोनत्रिंशदधिकैश्चतवारण्याः । आरण्यारण्याः सहैकोनत्रिंशदधिकैः
त्रिंशतसंख्या उक्ताः पशवः । उवाकस्य पञ्चहोमाश्चमानक्षिरित्यन्तरं ॥ १९ ॥

विर्मन्थयेन मधुरिते वस्त्रमौऽध्वमलंकुर्वन्ति ॥ २० ॥

पन्न्यो महिष्याणां अश्वमर्चमुर्वन्ति ॥ २० ॥

पर्यग्निकृतमित्येके ॥ (स०८) स २१ ॥

अलंकरणे काष्ठविकल्प उक्तः ॥ २१ ॥

सहस्रं सौवर्णां मणयः । सहस्रं राजताः सहस्रं
सामुद्राः साक्षाः सहस्रं काचा वा । बालेषु
कुमार्यः काचानाथवन्ति । ग्रीवास्वितरान्मणी-
न्मतिप्रुञ्चन्ति । भूरिति सौवर्णान्महिषी, भुव
इति राजतान्वावाता सुचरिति सङ्गमयान्परि-
हृष्टिः ॥ २२ ॥

एकैकस्याः शतं शतं कुमार्यः सविवा भवन्ति । अपत्यस्मान्नाथानां राजपुत्रीणां
राजकन्यानां शतं महिष्याः । उग्राणां राजदासभूतानां शतं वावातायाः । मृतप्रामणीनां
कन्यानां शतं परिवृक्त्वाः । सूताणां पञ्चाशदग्रामणीनां दासभूतानां पञ्चाशत् । सौवर्णराजत-
सामुद्राणां मणीनां सहस्रं सहस्रमेकैकस्य यथाक्रमं सुवर्णमन्तरजसमयसमुग्रमयदीर्घका-
मेतात्मणीनाववन्ति बालेषु । बालशब्देन रोमाण्युच्यन्ते । बालेषु मणीन्ग्रन्थयेन्ति
भूरिति महिषी सौवर्णान्मुखादारभ्याऽऽ कण्ठप्रदेशात् । ममो मन्त्राः कृत्स्नैर्गन्धर्व-
त्वात् । भुव इति राजतान्वावाता ग्रन्थया ग्रहात्माकुम्भोः । सुचरिति परिवृक्तीति

योः । अथ सौवर्णादिमयितवालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रह्यन्ति । यावान्देशोऽलंकृतस्तं
प्रेषमाज्येनयति ॥ २२ ॥

यस्यवस्त्वाऽञ्जन्तिवति गोलुगुलवेनाऽऽज्येन महिम्न-
मभ्यनक्ति । रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तिवति कासां वने-
(कौमुम्भे) न वावात्ता । आवित्यास्त्वाऽञ्ज-
न्तिवति मौस्तकुतेन परिहृतिः । विश्वे स्वा देवा
विमानरा अञ्जन्तिवति प्रकुतेनेतरा विपरीत एकेऽ-
भ्यञ्जने मणिमतिमोचने समामनन्ति ॥ २३ ॥

गुलुगुलवेनाऽऽज्येन महिम्नमभ्यनक्ति वसवस्त्वा इति । गोलुगुलवेन सुशमिरित्यापस्तम्बोक्त-
मभ्येति । कासां वने (कौमुम्भे) न देवत्वरूपकेन वावात्ता सदाहत्वा । इति । मौस्तकु-
तेन एकेन पवित्रिः, आवित्यास्त्वा । इति । स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

युञ्जन्ति धनसित्यन्त रथे युनक्ति ॥ २४ ॥
विधीत्यन्तः । रथस्य कृत्तिमपार्थः कृत्तिमपार्थः युनक्ति ॥ २४ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विषमसेवीतरात्रवौ
महिवहिन रथे युनक्ति ॥ २५ ॥

मृदाहसेत्यन्तः । तस्याश्वस्य सहायभूतवित्तरो द्वादशौ युनक्ति ॥ २५ ॥
केतं कण्वरुकेतव इति रथे ध्वजमुच्यते ॥ २६ ॥

समुपशिरजाग्रहा इत्यन्तः ॥ २६ ॥

अपित्तस्येति कचचमध्यहते ॥ २७ ॥

पिपस्थित्यन्तः ॥ २७ ॥

चञ्चना गा इति अनुरभिमुशति ॥ २८ ॥

अयेमेत्यन्तः । यजमानो अनुरादत्त इत्यापस्तम्बवैजानसौ ॥ २८ ॥

अयन्तीवेदा गनीमन्ति कर्णं प्रियमिति वयाम् ॥ २९ ॥

पारयन्तीत्यन्तः । त्यागमिश्रशतीत्यनुकर्षः ॥ २९ ॥

ते आचरन्ती सधनेव योजेति अनुरात्नी ॥ ३० ॥

अभिज्ञमित्यन्तः । अनुष आत्नी संश्रुशतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

कृत्तिनां पिता बहुरस्य पुत्र इति पृष्ठ इषुभिः विनष्टति ॥ ३१ ॥

पृष्ठमार्गे बाणं विनष्टति वधनाति ॥ ३१ ॥

रथे तिष्ठन्वाति बाजिन इति सारथिपतिमन्वयते ॥ ३२ ॥

३ प्रदलः । महादेवशक्तिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३३६

३३२ ॥ इत्यन्तः ॥ ३३ ॥

तीक्ष्णान्धोषान्कृण्वते दृषपाणय इत्यन्वान् ॥ ३३ ॥

शत्रुं रनपव्ययन्त इत्यन्तः ॥ ३३ ॥

स्वादुषसदः पितर इति पितृन् ॥ ३४ ॥

ईशत इत्यन्तः । तिस्रभिः पितृनुपतिष्ठत इत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

सुपर्ण वस्ते मृगो अस्या दन्त इतीश्यादसे ॥ ३५ ॥

यस्तमित्यन्तः ॥ ३५ ॥

ऋजीते परिवृद्धि न इति परिदानं कुस्ते ॥ ३६ ॥

यच्छात्वित्यन्तः । परिदानमात्माभिमर्शनम् । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् ॥ ३६ ॥

आजृषन्ति सान्धेयमित्यन्वाजनिमादायाहिरिव भोगैः

पर्येति बाहुमिति हस्तमात्रमभिमृशति ॥ ३७ ॥

विशत इति मन्त्रान्तः । अन्वाजनिरक्षप्रकक्षा । हस्तमभिमन्त्रयत इत्यापस्तम्बः ।

हन्यमानक्षरविशेषो हस्तमन्त्रः ॥ ३७ ॥

वनस्पते वीदवङ्गने हि भूयोति पञ्चभी रयम् ॥ ३८ ॥

वीदयस्तेत्यन्तः । घनुरादानादिरथामिमन्त्रणान्तं याजमानमेव ॥ ३८ ॥

आऽमूरज मत्यावर्तयेमा इति दुन्दुभीतिहादयन्ति ॥ ३९ ॥

जयन्तित्यन्तः । दुन्दुभीसंहादयन्त्यध्वर्यव इति वेदान्तः ॥ ३९ ॥

ये ते पन्थानः सधितः पूर्वोत्तः इत्युदकान्तमभिमेत्याऽऽज्ञा-

न्वाजी कमैरत्यफपीद्वाजीति स्वयंस्वयं वाजिमापो कुपस्वेत्य-

षोऽश्वमभ्यधगाहन्ति ॥ ४० ॥

॥ उदकान्तमभिमेत्याऽऽज्ञाय स्वं स्वमश्वं प्रथमं पावयत्युदकं ततोऽवगाहनम् ॥ ४० ॥

यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्तयते । अश्वैके पूर्वो-

जनमामनन्ति ॥ (स० ९) ॥ यतः प्रयाति तत्रावतिष्ठते ॥ ४१ ॥

रय्युक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्मान्मेव
रथशालायामवतिष्ठते । अत्र पूर्वोत्तमं शास्त्रान्तरीयम् ॥ ४१ ॥

वि ते मुञ्चामि रश्मना इत्यश्वं विमुञ्चति ॥ ४२ ॥

प्रत्यर्थं मन्त्रावृत्तिः ॥ ४२ ॥

यस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं समाह्वि ॥ ४३ ॥

अग्निः समृशति ॥ ४३ ॥

रथवाहनमिव सह संग्रहीना रथवाहने रथमादधाति ॥ ४४ ॥

सुमनस्यमाना इत्यन्तः । रथो यस्मिञ्छकटे स्थाप्यत इति तच्छकटं रथवाहनं तस्मिन्
ध्वजमादधाति स्थापयति ॥ ४४ ॥

आहिते संग्रहीताऽधरोहति ॥ ४५ ॥

आहिते स्थापितेऽधे ॥ ४६ ॥

॥ यथोपस्थितमभ्युपसृज्यत्यग्निं ॥ ४७ ॥

सहम् ॥ ४८ ॥

लाजी३ञ्छाची३न्यथो मर्गो३ इत्यथपरिधेयमपत्योऽ-

भ्यामेषमवस्ति ॥ ४९ ॥

प्रनायतः इत्यन्तः । रथौ यैर्दशभिरश्वैर्होमाः कृतास्तदश्वशेषेषु छाया अग्निं विप्रन्ते,
तान्नयमग्नीं मन्त्रयेत् ॥ ४९ ॥

॥ सञ्जापय्युत्तमग्निं वस्ये भवत राहुं भवति ॥ ४८ ॥

॥ यथाशक्त्यति तन्मुनये सत्यम् ॥ ४८ ॥

आऽक्रान्वाजी क्रमेरत्यक्रमीद्वन्वी योऽस्ते कृष्ट-

॥ सुयित्री तद्वशेति स्थापयति मन्त्रयेत् ॥ ४९ ॥

सहम् ॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥ यथोपस्थितमभ्युपसृज्यत्यग्निं ॥ ४९ ॥

सोमिति शोभ ॥ ४९ ॥

॥ यथाशक्त्यति तन्मुनये सत्यम् ॥ ४८ ॥

॥ यथाशक्त्यति तन्मुनये सत्यम् ॥ ४८ ॥

उपाकृतस्थानेऽथ स्थापयित्वा उपाकृत्य पञ्चहीमादि अग्नावशिरोत्यन्तम् । कश्चिदुपाक-
रुत्तमस्तद्वशेति स्थापयति मन्त्रयेत् ॥ ४९ ॥

॥ यथाशक्त्यति तन्मुनये सत्यम् ॥ ४८ ॥

॥ यथाशक्त्यति तन्मुनये सत्यम् ॥ ४८ ॥

यथाशक्त्यति तन्मुनये सत्यम् ॥ ४८ ॥

यथाशक्त्यति तन्मुनये सत्यम् ॥ ४८ ॥

समिद्धो अज्जन्कदरं मतीनामिरप्यपस्याऽऽग्निं भवति ॥ ५० ॥

इत्वं यानुषं हीनम् । समिद्धो अज्जन्कदरं मतीनामिरप्यपस्याऽऽग्निं भवति ॥ ५० ॥

मेघस्त्वा पचतेरवस्ति पथ्यौ क्रियमाणेऽप्या-
न्यानि जुहोति । पर्यग्निकृतान्ग्राम्यान्पशूनां-
मन्ते आरण्यानुत्सृजन्ति । पर्यग्निकृतानां द्विदिनां
वदधे पुरुषे वा (षी च) त्सृजन्ति ॥ ५५ ॥

मेघस्त्वेत्यप्यान्यानि दश नित्यानां निवृत्तिः । पर्यग्निकरणे कृते प्रतिनिवृत्तिः ।
आग्नीध्र आरण्यानुत्सृजन्तीति वैखानसः । वदधे पुरुषे (षी) तन्त्रेण नयनमत्रापि । ये
वध्यमाना० प्रमुखमाना० तन्त्रेणाग्रेहस्यम् । अथस्य पुरस्तादज्ञो नीयते ॥ ५५ ॥

ताम्ये च कृत्यधीवासे हिरण्यकशिपौ रुक्मे
शान्धे संज्ञपयन्ति । पुंसशाखास्वितरान्यशूच्या-
मूलेनाथ संज्ञपयन्ति । स्पन्धाभिरितरान्यशू ॥ ५६ ॥

वेतसशाखा तस्यां तेनैव ताम्ये कृत्यधीवासे हिरण्यकशिपूनास्तोत्रे रुक्ममुपरिष्ठा-
त्कृत्वाऽश्वतूपरगोमृगांश्चिज्जन्ति । पुंसशाखास्वितरान् । श्यामूलेनाथं श्यामूलं
कम्बलम् । स्पन्धाभिरितरान् श्रीवायां संवेष्ट्य रज्जुभिर्गले बद्धनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५६ ॥
प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति ॥ ५७ ॥
प्राणाय स्वाहेत्यश्वमेवपठितेनानुवाकेन संज्ञप्यमाने होमः । शमितारे एकादशिनीवत् ।
अश्वतोषमिति रश्मोवसनमध्यवदः ॥ ५७ ॥

संज्ञसे यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति षोडशभि-
स्त्वस्तोमीयं जुहोति । यदग्निश्चता वा । क्रमेरत्य-
क्रवीद्वाजीति षड्विंशी यामेन साध्ना प्रस्तोताऽ-
नुगायति ॥ (ख० १०) ॥ ५८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्विंशमश्रे तृतीयः पटलः ॥

यामेन साध्ना नाके सुपर्णम्, इत्यनेन साध्ना प्रस्तोताऽश्वमुपतिष्ठते ॥ ५८ ॥

अश्वस्तूपरगोमृगौ तुरगपर्यङ्क्या दश जुहोतः ।
सस्त्यष्टादशिनस्त्वशीतिशतकं द्वाविंशतिर्द्विदिनां ॥
सस्त्येकादशिमस्तथा प्रकृतिर्द्वाविंशतिर्विकृता-
श्चातुर्मास्यपशून्वेहि सशतां पञ्चदशिकां विंशतम् ॥
सुयः पञ्चदशैश्च पञ्चदशिनो ग्राम्या नवत्युत्तरान्
आरण्यान्निशताभ्यर्धतुं पशून्स्त्वष्टादशारण्यजाः ॥

ज्ञेयाः सूकरपूर्वकास्तु दशतोऽथैकादशेते सतं
सर्वे पञ्चशती भवन्ति पञ्चतोऽथैकोनिता त्रिंशतिः ॥

इति सत्यापादधिरचित्तं शौतसूत्रम् । महादेवशास्त्रितं कलितम् । प्रयोगचन्द्रि-
कया चतुर्विंशत्ये तृतीयाः पटलः ॥ १ ॥

=====

अथ चतुर्विंशत्ये चतुर्विंशत्ये पटलः ।

अथ अथवात्त्वमिदम् इति परिचिते
दक्षिणस्यामा प्रतीमुत्तमपत्ति ॥ १ ॥

सत्यस्य अथ इत्यन्तः । अथ इत्यन्तदिना दक्षिणीमन्त्रकलापुद्गलमन्त्रे हस्ते गृह्णाति
सत्यस्य अथ इत्यन्तस्येतेन कर्मणेति ॥ १ ॥

अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्य सत्यान्तस्य
दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः सत्यान्तस्येतेषाम् ॥ १ ॥

आद्ये वेदीः । आद्ये आद्यस्य अथ इत्यन्तदिना दक्षिणीमन्त्रकलापुद्गलमन्त्रे हस्ते गृह्णाति
दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः सत्यान्तस्य
दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । सिधिरवधून्वत्यस्मिः । अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ
मन्त्रेणेति भाष्यकृत् ॥ १ ॥

सत्यान्तस्य अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः
सत्यान्तस्य अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथान्तीः स्यावन्तीस्त्वाऽवन्तिवति परीत्य परीत्य
जपन्ति ॥ ४ ॥

पक्षम् ॥ ४ ॥

सत्यान्तस्य अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः
सत्यान्तस्य अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः
मदक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ
दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः ॥ ५ ॥

अथ सत्यानुदध्यः दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः सत्यान्तस्य अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ
परियन्ति प्रदक्षिणमन्त्रेते कथा प्रथमे पक्षे । तत्र दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः । अथ
सत्यान्तस्य अथ दक्षिणां नक्षत्रानुदध्यः ॥ ५ ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति महिष्यम्बपसंविशति ॥ ६ ॥

महिष्यधसमीप उपविशति ॥ ६ ॥

तौ सह चतुरः पदः संसारयावहा इति पदः

संसारयेते (येति) ॥ ७ ॥

वादान्प्रसारयतः (येत्) ॥ ७ ॥

अहं स्वी त्वं स्वाः सुरावाः कुलजः स्यात्सन्ने-

मोऽहंतुरः पदौ व्यतिषज्य ज्ञयावहा इति पदौ

व्यतिषजति ॥ ८ ॥

अथस्य पदोऽन्योन्यं महिषी व्यतिषजति ॥ ८ ॥

सुमंगे काम्भीलवासिमीति तार्प्येण वाससाऽध्व-

र्युर्महिषीमभं च प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

गर्भधमिष्यन्तः । तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रम् । सौमेण वाससाऽध्वर्युर्महिषीमभं च प्रच्छादयति
(आप० श्रौ० २०—१८-३) इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

उत्सपद्योर्गृहं धेहीति प्रजनने प्रजननं

संदधाति ॥ १० ॥

परावधीदित्यन्तः । अथस्य प्रजनने प्रजननं धारयेत् । प्रजननं योनिरित्यु-
च्यते ॥ १० ॥

अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति महिषी गर्हते ॥ ११ ॥

महिष्यधं कुत्सयति ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते ॥ १२ ॥

पुनर्निवेत्यन्तः । अभिमेधन्ते मैथुनायाऽऽह्वयन्ति ॥ १२ ॥

त्रिर्महिषी गर्हते । त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तर-

चोत्तरयर्चा ॥ १३ ॥

त्रिर्महिषी त्रिः पत्नयः । अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति द्वितीया कुत्सा । यज्ञ-
रिणीति द्वितीयमभिमेधनम् । अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति तृतीया । इयं
यज्ञा इति तृतीयमभिमेधनम् । उत्तरे विकल्पार्थे ॥ १३ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिषतीभ्यं च वदन्ति ॥ १४ ॥

तारिषदित्यन्तः । सर्वाः पत्नयः कर्त्तुं जपन्ति ॥ १४ ॥

आपो हि हा भयोभुव इति तिसृभिर्माजयन्ते ॥ १५ ॥

च न इत्यन्तः । शिरस्थेप आनयन्ति ॥ १५ ॥

गायत्रीविष्णुविति द्वाभ्यां महिषी हिरण्ययीभिः-

सूचीभिरश्वस्यासिपथान्कल्पयति ॥ १६ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । राज्ञः पत्न्यास्त्रिविधा उत्तमा मध्यमाऽधमा चेति ताश्च महिषी वावाता परिवृक्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्याश्वस्यसिना क्रोदनाय तत्तत्स्थानेषु रेखाः सूचीभिः कुर्युः ॥ १६ ॥

उत्तराभ्यां द्वाभ्यां वावाता राजतीभिरुत्तराभ्यां

द्वाभ्यां परिवृक्ती लोहमयीभिरायसीभिर्वा तूष्णीं

तूपरगोमृगयोरसिपथान्कल्पयन्ति ॥ १७ ॥

शिम्यन्तु त्वेत्यन्तः । यथा महिषी क्रोडात्प्राचीने मुखभागे लिखति । एवं वावाता क्रोदनाभ्योर्मध्येऽनन्तरभाविना मन्त्रव्रत्येन लिखेत । तत उत्तराभ्यां-तारीस्ते० कुषिदङ्ग० इति द्वाभ्यां परिवृक्ती शेषमित्यापस्तम्बः । लौह्याभिः श्रोणीङ्ग्यं समन्ततश्चन्द्रं नाम मेदः स्यात् न वृषणौ । एवं तूपरगोमृगयोस्तूष्णीमिति वचनात् । अश्वस्य-ओषधे प्रायस्त्वेनमिति दर्शयित्वा धामम् ॥ १७ ॥

यवपिष्टैर्गोमृगपिष्टैर्वा मलिभ्यन्ति ॥ १८ ॥

न मृदा ॥ १८ ॥

लोक्षाभविच्छेदायति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यवपिष्टैरेवैनं लोम न विच्छेद्यत इति श्रुत्यन्तरं विज्ञायत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

कस्त्वा छयति कस्त्वा विश्वास्तीत्यश्वस्य त्वचमा छयति ॥ २० ॥

तनुवे भुवदित्यन्तः । विशास्ति कस्त्वा छयतीत्यनुवाकन । स्वधिते मैनमिति मन्त्रस्य प्रत्याज्ञायः ॥ २० ॥

नाश्वस्य वपा विद्यते ॥ (सू० ११) ॥ २१ ॥

नाश्वस्य वपा ॥ २१ ॥

चन्द्रं नाम मेदः । तदुद्धरति ॥ २२ ॥

चन्द्र इति वपास्थानीयमेदोविशेषः ॥ २२ ॥

उद्धरति तरेषां वपूनाम् ॥ २३ ॥

वपामिति शेषः ॥ २३ ॥

श्रुतासु वपासूचरत उपरिष्ठादमेवैतसे कटेऽश्वस्य

तूपरस्य गोमृगस्योति वपा आसादयति ॥ २४ ॥

अश्वमियुक्तेन सह ज्ञातव्यः । वपाधर्मणोत्कृन्तामीत्युक्तम् । एवं तूपरगोमृगयोर्वपोद्धरणम् । न कस्त्वा० स्वधिते मैनमेवमितरेषामप्येकादशिवत् । श्रुतासु वपासु यस्त

५ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । २४५

आत्मा० अग्रेऽनुत्तरतश्चित्तामेवापरेणाऽऽह्वयनीयं गत्वा नेतसशास्त्रायामश्वतूपरगोमृगानां
वपा आसादयति सुपिप्पला ओषधीः कृता इति ॥ २४ ॥

वसिणतः पुंसशास्त्रास्वितरेषां पशूनाम् ॥ २५ ॥

वपा आसादयतीत्यनुवर्तते । दाक्षिणतः पुंसशास्त्रास्वितरेषां पशूनां वपा आसादय-
तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एकधा प्राजापत्यानां वपाभिः प्रचरति ॥ २६ ॥

एकधेतरेषां पशूनां प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयो-
मेदसोऽनुब्रूहि । प्राजापत्यानां चन्द्रस्य वपयोमे-

दसः प्रेष्येत्यश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्येति वपा-
नां संप्रेष्यति वपा मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति वा

॥ २७ ॥ विश्वेषां देवानामुस्त्राणां छागानां

मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि । विश्वेषां देवाना-

मुस्त्राणां छागानां मेषाणां वपानां मेदसः प्रेष्ये-

तीतरेषां पशूनां संप्रेष्यति । वपा मेदः प्रेष्येति

वा ॥ २८ ॥

शास्त्राद्वयं नहिःप्रत्यास्त्रावत्वेनाऽऽसंज्ञामिमर्शनमुत्तमप्रथाजादि स्वाहा देवेभ्य इति
हुत्वा महिमानं जुहोति राजतेन तस्य ते द्यौस्त्वित्यनुवाकशेषेण । प्रजापतिर्देवता ।
हुत्वाऽभिषेकार्थमवशेषयति । जुहामुपस्तीर्येत्यादि प्रकृतिवत् । अश्वदीनां वपाः सम-
दाय संप्रेष्यति । उपांशुना वा प्रजापतयेऽश्वस्येत्यादि । जातवेदो वपाभिर्गच्छ० चन्द्र-
वपाभिर्गच्छ देवा० इति वा । प्रजापतेरहं० जेमानमिति वा । इतरेषां पशूनां वपा
अवदाय संप्रेष्यति विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । सर्वे पशवो वैश्वदेवार्था मवन्तीति वैसा-
मसः ॥ २९ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पुरस्तादपानां होमांस्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं

महिमानं जुहोति यस्ते देवेषु महिमा संवभूवेति

वा हुत्वा शेषं करोति ॥ २९ ॥ उपरिष्ठादपानां

होमादेवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं यस्ते पृथिव्यां महिमा

संवभूवेति वा हुत्वा शेषं करोति ॥ ३० ॥ अत्रैव

मार्जनमाज्जातम् ॥ ३१ ॥

जातवेदो वपाभिर्गच्छेत्युक्तेन विश्वेषां देवानां प्राणैः० प्राजापत्याभिश्चरित्वाऽप्येतरव-
पाभिश्चरत्यध्वर्युः । (अरन्त्यध्वर्यवः) । अयं महिमानमुत्तरं सौवर्णेन तस्य ते पृथि-

वाति-होमसंवातमन्यस्मिन्वाजे निधाय परिवप्यम् । अथ ऋषोद्धरणमिवारणे स्वाहोर्ध्व-
नभसमित्येकदशनिवत् । संस्त्रावं हुत्वा समुत्क्रम्य चात्वाले मार्जनम् ॥ ३९ ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥

अग्नेनाऽऽहवनीयमभितो यूपमुपविश्य होता ब्रह्मा
च ब्रह्मोर्ध्वं वदतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरतो होता ।
अथ वा किं स्वदासीत्पूर्वचित्तिरिति होतुः
पृष्ठानि ब्रह्मातानि ब्राह्मणे । ब्रह्मणो विजयं
संक्षपयन्ति ॥ ३२ ॥

यद्यग्निष्ठयूपमभितो ब्रह्मोर्ध्वं दक्षिणतो ब्रह्मा, उत्तरतो होता किं स्वदासी०
कः स्विच्छामीति होता पृच्छति सौरासीत्० सूर्य एकाकी चरति वेदिमाहुरिति प्रति-
वचनं ब्रह्मणः किं स्वदिति प्रश्नस्य सौरिति परीहारः, कः स्वदिति प्रश्नस्य सूर्य इति
परीहारः पृच्छामि स्वस्यस्य वेदिमाहुरिति परीहारः । प्रश्नवाक्यानि ब्रह्मणो विजयं
प्रक्षपयन्ति, उद्धृतं होतारं प्रतीत्यर्थः । एवं कृत्वा प्रोतःसर्वनाथं संप्रसर्पतीत्यादिशेषं
प्रकृतिवत् । संतिष्ठते प्रातःसवनम् ॥ ३३ ॥

प्रजापतयेऽध्वस्य तूपरस्य गोभृगस्यास्थि लोमं च
तिर्यग्लेभिन्दन्तः सुकरविजसं विशसतेति संवे-
दकत्वं दर्शयति ॥ ३३ ॥

अथ माध्यदिनसवनमुच्यते । माध्यदिने पशुपुरोडाशानां विकल्पः । सधनीयास्तं
विष्कृता वाच-विमुज्य गुदं मा निष्लेपीः इति कृत्वा प्रजापतयेऽध्वस्य शकुदादीनां
ग्रथां सुकरो न विनश्यति त्वक्कर्मलोममिः सहाध्वस्य कण्ठं स्निग्धत्वा ध्यक्षेण
बध्नाति । पशूनां (पशु) ध्यक्षेण लोहितेन शूतेन स्निग्धकृतं यजतीति मरद्वाज-
वचनात् ॥ ३४ ॥

अध्वस्य लोहिहं स्निग्धकृदर्थं निदधाति ॥ ३४ ॥

नाध्वस्य गुदो विधत् । कण्ठं गुदस्थाने तूपरगोभृगयोर्गुदावेष । गोदचपुष्ट्यं सत्वकं
छिद्यते शकुदादीनामाधारभूतं मांसं प्रसास्य विष्टम् कृत्वा निदधाति । कुम्भ्यामवदाय
हृदयवर्ज्यानि सर्वाण्यङ्गानि पच्यन्ते । शूले प्रणीय हृदयम् । अध्वस्य लोहितं रक्तं
स्निग्धकृदर्थमिति ॥ ३४ ॥

गोभृगकण्ठमन्वशर्फं च माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्य-
निविधाति ॥ ३५ ॥

गोभृगकण्ठादिभिर्होमः । वट्टकाराहुतिपक्षे शामिजे अर्पणम् । अग्निमन्त्रे गोभृग-

४-पटलः । महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकान्याख्यासमेतम् । ३५४

कण्ठादिषु जुह्वर्मा अश्वशफवर्मा एकं छिद्यते । गोधृगकण्ठश्चेतरेषां प्रकृतिवत् ।
शुक्रामन्विनावित्यादि । दक्षिणाकाले दिक्षु वित्तं विभज्य ददाति । केचित्तु—(औषा-
सने अपणं दर्पिहोमपक्षे तदा काले अग्निम्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति वा स्वाय
स्विष्टकृते स्वाहेति वा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वा नाऽध्वर्युम्यो दानं, इति च ।)
न विषाणप्रासनम् । मरुत्पत्तीयान्धामित्यादि । माहेन्द्रे महानास्त्रि सास्त्रि दक्षिणं प्रत्यपि
पश्चिमिदिशिदि कृत्वाऽग्निमन्वारब्धमभिषिञ्चति ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति पद्मप्राजापत्या-
न्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ॥ ३६ ॥ पद्मपरिष्ठा-
त्सप्तममेकेषां यः प्राणत इति पूर्वोऽसौ प्रथमा
भवति ॥ (स्व० १२) ॥ ३७ ॥ यज्ञपतिश्चरति गर्भे
॥ अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीराः
परिजानन्ति योनिं मरीचीनां पद्ममिच्छन्ति
वेधसः ॥ यो देवेभ्य आशपति यो देवाणां पुस्ते-
हितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय
ब्राह्मणे । रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्ने तद-
मुचन् । यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यास्तस्य देवा अस्त-
न्वशे । हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे ।
नक्षत्राणि रूपमाश्विनो व्याचक्षुः । इष्टं वसिष्ठाणामुं
मनिषाण सर्वं मनिषाण ॥ भूतो भूतेषु चरती
मविष्टः स भूतानामभिपत्तिर्बभूव । तस्य मृत्यो
चरति राजसूयः स राजा राज्यमस्तुमन्यसावि-
दम् । मजापत इत्येषा । तवेये लोकाः मदिक्षो
दिशश्च परावतो निवत उद्धतश्च । मजापते विभ-
ष्टज्जीवधन्व इदं नो देव मतिहर्षं हन्ममित्युस-
रासावृत्तमा ॥ ३८ ॥

हिरण्यगर्भ इति पद्मप्राजापत्याञ्जुहोति । स्पष्टमन्वत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अयं पुरोमुष इति पश्चात्ततं प्राणभूतः
पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । मार्ची दिक्षां
यसन्त ऋतूनामिति पश्चात्तमपानभूत
उपरिष्ठात् ॥ ३९ ॥

उपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीत्यनुकर्षः ॥ ३९ ॥

सहस्रधीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति
पुरुषेण नारायणेन श्रुतातृण्यः सौवर्ण्यः
कर्म यजमानस्य शिरसि निदधाति ॥ ४० ॥

देवा इत्यन्तः । पुरुषसूक्तानुवाकेन सौवर्णेन शतमानेन शतक्षरेण शतकृष्ण-
सेन यजमानस्य शीर्षत्राधि निदधाति स्थापयति ॥ ४० ॥

मजापतेस्त्वा पृथिव्यै बाहुभ्यामन्तरि-
क्षस्य हस्ताभ्यां मजापतिः साम्राज्याया-
भिषिञ्चामीति महिन्नोरुद्वेकेण पर्णमयैः
पात्रैः स(सिः)ह चर्मण्यध्यभिषिञ्चति ॥ ४१ ॥

महिन्नोः संस्पर्शेणाभिषिञ्चति यजमानमिति शेषः ॥ ४१ ॥

श्रद्धाभक्त्याभिषिच्यमानस्योपरिष्ठांदास्यन्ति ॥ ४२ ॥

व्याघ्रवर्णावस्तीक्ष्णं चर्मण्यवस्थितोऽभिषिच्यते । अभिषिच्यमानस्य राक्ष उपर्युषम-
वर्णं धार्यते ॥ ४२ ॥

अर्वा अस्य समिधो मवाप्तीति मजापत्याभि-
रार्थेभिर्यजमानस्य हस्तं धृत्वाति ॥ ४३ ॥

देवा इत्यन्तः । मजापत्याभिर्भिर्हस्ताभिरभिषिच्यमानस्य यजमानस्य दक्षिणहस्तं
गृह्णात्यध्वर्युः ॥ ४३ ॥

मुगो न भीम इति वैमृधीभ्यां मुखं विमृष्टे ॥ ४४ ॥

वैमृधीभ्यामुत्स्यो यजमानो मुखं विमृष्टे हस्ताभ्यामिति शेषः ॥ ४४ ॥

अग्निना देवेन पूतना जयापीति जागताम्
विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

अभिषेके समासे—अग्निना देवेनेति यजमानो जागताम् विष्णुक्रमान् क्रामति ॥ ४५ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशाऽऽहुतीर्जुहोति ।

त्रयोदशेत्येकैषाम् । वसन्ताय स्वाहा
प्रीण्माय स्वाहेति जुहोति ॥ ४६ ॥

मधुश्च माधवश्चेति द्वादशमिन्द्रयोदशभिर्ना मासनामभिरभिषिच्यमानस्य (रभिषि-
क्तस्य) शिरसि जुहोति । वसन्ताय स्वाहेति पंडुभिश्च जुहोतीत्यर्थः । सर्वत्र यथा-
चित् स्वाहा माहेन्द्रे न त्वतिमाहाः । उक्थ्यादि संतिष्ठते माध्यन्दिनसवनम् ॥ ४६ ॥

४ पटलः] महादेवशास्त्रिसंस्कृतप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २४९

इतिरासादनमभूतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥

आरभते । आदित्यग्रहणाद्याग्रयणं गृहीत्वा षोडशग्रहणं सवने सवने पक्षे विरमति
कारेत्यादि ॥ ४७ ॥

उत्तरत उपरिष्ठादमेवैतसे कटेऽथ तूपरं

गोमृगमिति यथाङ्गमनुपूर्वम् ॥ (ख० १३) ॥

भाजः कल्पयन्ति ॥ ४८ ॥

श्रुतं हविः स्मृतिरित्यभिमुख्यं प्रतिप्रस्थाता, अन्येषामध्वर्यवः पृषदाज्येन हृदया-
मिधारणान्तं कृत्वा सस्त आग्नेय्यदिग्दिरन्तरा यूपं कृत्वाऽग्नेश्चित्यस्योपरि पञ्चहोत्रा वैत-
सकटेऽथ प्राक्षिरसमुदीचीनपादमुदकुम्भं यथाङ्गं रथयति मुखं निधाय जुहा कण्ठ-
पादपक्षस इत्यादि । स्वमधाकृतिं कुर्यादिति भावः ॥ ४८ ॥

अवीक्षे सा दक्षिणतः पुस्तशास्त्रस्त्वितरान्धशूनः ॥ ४९ ॥

एवं पुरस्तादध्वस्य प्रत्यक्षिरसं तूपरं पश्चादध्वस्य गोमृगयासन्नाभिमर्शनमेवं रच-
यित्वा वसा(पा)होमग्रहणम् ॥ ४९ ॥

नानाकुम्भीष्वेते प्रशवः श्रप्यन्ते । वपाभिः

प्रचरणकल्पो व्याख्यातः ॥ ५० ॥

इतरेषां जुहामुपस्तौर्येत्यादिवसा(पा)होमं(मार्गं) गृहीत्वा कटमास्तीर्य स्मिप्य-
त्यध्वर्युः प्रजापतयेऽध्वस्येत्यादि हविषां मेदसामनुजृहि ॥ ५० ॥

कमेरव्यक्रमीद्वाजीति वैतसेन कटेनार्थं तूपरं

गोमृगमिति सर्वहुतं जुहोति ॥ ५१ ॥

आऽक्रान्त्वौर्ध्वं इत्यनुवाकेन स्वाहाक्यरान्तेनाश्वतृभसोमृगात्सर्वहुतान्जुहोति
॥ ५१ ॥

हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति ॥ ५२ ॥

अथ हुत्वा हुताय स्वाहेति हुतमभिजुहोति । इलुवर्दाय स्वाहा नलीवर्दाय स्वाहा,
"इत्यभिहोमः । कटमाहवनीये प्रहरतीत्यापस्तम्बः ॥ ५२ ॥

येऽध्वस्य हुतस्य गन्धमाजिघ्रन्ति ॥ ५३ ॥

पापकर्माणो हुताश्वगन्धावघ्राणेन पुण्यकर्माणो भविष्यन्तीति भावः ॥ ५३ ॥

सर्वे ते पुण्यलोका भवन्तीति विज्ञायते ॥ ५४ ॥

अथेतरेषां विश्वेभ्य इति संसृष्टेन । दिव्ययागे चाश्वादीनां प्रजापतेर्जमानं इतरेषां
विश्वेभ्यमित्यादि । नारिष्ठाण्डत्वा ॥ ५४ ॥

स्तेगान्द९ द्वाभ्यां मण्डूकाक्षम्भ्येभिरित्याज्यमव-
दानं कृत्वा प्रतिसंख्यायाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ५५ ॥
द्वाभ्यान्हुत्वाऽरण्येऽनुवाक्यं जुहोति अवापृ-
थिवीय९ हुत्वाऽश्वस्तोमीयं जुहोति ॥ ५६ ॥
इमा नु कं भुवना सीपधेमेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।
यज्ञं च नस्तनुवं च यजा चाऽदित्यैरिन्द्रः सह
सीपधातु । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं
मेघजाऽकरत् । अग्ने त्वं नो अन्तम इति द्विपदा९
हुत्वाऽश्वलोहितेन वृत्तेन स्विष्टकृतो जुहोति ॥ ५७ ॥
गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । अश्वशफेन
द्वितीयाम् । अयस्मयेन कमण्डलुना चरुणा वा
तृतीयाम् ॥ ५८ ॥

स्तेगानित्याग्निमिधश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमाञ्जुहोति । प्रयासाय
स्थाहेत्यनुवाकेन चित्त९ संतानेत्यनुवाकेन यौस्ते पृष्ठं यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः
क्रमैरित्यक्रमीदितिमेऽनुवाकाः । अपथेतेषां मन्त्रव्यवस्था उच्यन्ते । स्तेगानित्येकादश
तृतीयान्ताः । षडादौ ततस्तृतीयधा द्वितीयान्ताश्चत्वार उत्तमस्तृतीयान्तः । बाज-
मिति द्वादश । पञ्च तृतीयान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । ततः पञ्च तृतीयान्ताः । कूर्मानि-
त्येकादश तृतीयान्ता द्वितीयवर्जं स तु द्वितीयान्तः । योक्त्रमिति दश । तृतीयान्ताश्च-
त्वारो द्वितीयान्ताश्चयः पुनस्तृतीयान्ताः । उत्तरस्मिन्नेकादश सर्वे तृतीयान्ताः । इन्द्रस्यै-
कादश अग्निं आद्यान्वर्जयेत्वा सर्वे तृतीयान्ताः । उत्तरऽप्येकादश सर्वे द्विपदाः पञ्च-
न्तिमवर्जं तौ तु त्रिपदौ । ओज इति नव । आद्याश्चयस्तृतीयान्ताः । षट् प्रथमान्ताः ।
आनन्दमष्टौ सर्वे तृतीयान्ताः । अहरिति चतुर्दश द्विपदाः । उत्तरावपि चतुर्दशकौ ।
प्रथमान्ताः सर्वे । पन्थामित्येकादश द्विपदाः । क्रमैरित्यनुवाकमन्त्राः प्रयासाय स्थाहेति
द्वादश द्विपदा मन्त्राः । चित्तिमिधे नव प्रतिवाक्यम् । यौस्ते इति दश सर्वे प्रथमान्ताः ।
यदक्रन्द इति त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचं पञ्चाग्निं शत । क्रमैरिति षट्त्रिंशत् । इमा नु कं
यज्ञं नः । आदित्यैरिति तिस्रो द्विपदाः । अपाश्वस्य लोहितेन स्विष्टकृतं यजति ।
गोमृगस्य कण्ठेन प्रथमाम् । अश्वस्य शफेन द्वितीयाम् । अयस्मयेन कमण्डलुं पूरयित्वा
तृतीयहोमस्तु पूर्ववत् । वनस्पतियागोत्तरकालमितरेषां स्विष्टकृदादि ॥ ५९ ॥ ५९ ॥
॥ ५७ ॥ ५८ ॥

१ प्रटलः] महादेवशास्त्रिसंकलित्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २५१

पत्नीसंघाजान्तमहः संतिष्ठते ॥ (स्व० १४) ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

आग्निमाकृतान्तमनूयाज्यादि पत्नीसंघाजान्तं समिदाधानान्तं महः संतिष्ठते ॥ ५९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
चतुर्दशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

श्वोभूते प्रतायते सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तमो बृह-
त्सामा ॥ १ ॥

यज्ञापक्षीय नमस्तेऽस्तु ॥ इहः पक्षे वसतीवरीर्गृह्णाति सवनीयपरिस्तरणान्तं पूर्ववत् ।
महारात्रे बुद्ध्वेत्यादि । आतिरात्रः सर्वस्तोमश्च बृहत्सामा । ध्रुवं प्रयुज्य बोहशिपार्थं
परिष्ठवादि । सवनीयस्य पक्षोः पात्रासादनकाले द्वादश पशुरशनाश्चतुर्विंशति यूप-
श्चनाः पूर्ववद्वा विसृ(ज्य)स्य पुरस्तात्प्रातरनुवाकादग्निं युज्यतीति । अन्वहपक्षे
आम्रयणाग्रं सदसि नहिष्पवमानः ॥ १ ॥

पशुकालं एकादशेनान्वायव्यान्पशूनुपाकरोति ।

प्राजोपत्यमृषमं तूपरं बहुरूपं द्वादशमुपालम्ब्य

सर्वेभ्यः क्रामेभ्यः ॥ २ ॥

पशुकाले निवृद्ध्यां पारिवीथ—अग्नयेऽनीकवत इत्याश्वपेधिकागव्याग्राजापत्यमि-
त्यादि । अथवा—अग्नयेऽनीकवत इत्येतासां देवतानां स्थाने प्रजापतिर्वा विश्वे देवा
इत्यास्मिन्पक्षे देवतैवयास्तस्रवदाय प्रचारः । पूर्वस्मिन्पक्षे देवतानानात्वात्प्रचारमेव ।
पशुद्वये गव्या एव पशवः । वैश्वदेवपक्षे एकादशानां (शानां) सह प्रचारः । प्राजा-
पत्यपक्षे द्वादशानाम् । पशून्हेतीत्यादि । दक्षिणाकाले विभज्य वदाति । कृष्णादि-
षाणप्रासनम् । उन्वध्यपर्यायैः प्रथयंत्यादि आश्विनं तिरोहन्तम् । एकादश समिष्ट्य-
जुषि, इत्यादि प्रकृतिवत् ॥ २ ॥

अथभृयेन मचरिते पुरस्तात्स्विष्टकृतः ॥ ३ ॥

अथभृयेन प्रथयं यत्ते आग्नेति बिन्दुस्पर्शनान्तम् ॥ ३ ॥

आग्नेयं स्वर्गतिं विलिधं शुक्रं पिङ्गनाभं शिषि-
विष्टं तिलकावल्लमवभृथमभ्यवनीय जुम्बुकाय

स्वाहेति तस्य मूषञ्जुहोति । जुम्भुकाय स्वाहे-
त्येकेषाम् । मृत्यवे स्वाहेति द्वितीयाम् । अमृत-
त्याये स्वाहेति तृतीयाम् । ब्रह्मास्त्याये स्वाहेत्ये-
केषाम् ॥ ४ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्युपहोमकालो दर्शपूर्वमासस्योर्व्यारूपातः । आग्नेयमित्यादि
तिलकावलं चित्रितं शिरसि जुहोति मृत्यवे इति तिसृषिः ॥ ४ ॥

तस्मै शतमनोयुक्तं च ददाति ॥ ५ ॥

अध्वर्यवे शतपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्रते वाऽनोयुक्तो चेत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अयं कल्पः शास्त्रान्तरोक्तः ॥ १ ॥

सह पुण्यकृतः पापकृतश्चावभृथमवयन्ति ॥ ७ ॥

पुण्यकर्मणः पापकर्मणश्च पराजयवगच्छन्ति ॥ ७ ॥

अवभृथादुदेत्य इत्युक्तं यन्त्राः श्रममावयन्ति ॥ ८ ॥

अन्योन्यहस्तसंस्पर्श (कृपा) ग्राममन्युदायन्ति । यागदेशं गत्वा समिदाधानादि
उदवसानायान्ते देवैरिमिति वीणागायिनी गायतः ॥ ८ ॥

सौरिर्निम्नः श्वेतः पशवः अनुबन्ध्याश्च भवन्ति पशवः

वश वा । कर्मणः कल्माषः किकिदीविर्विशेषः

इति त्रयस्त्वाष्टाः ॥ (सं-१५) ॥ १० ॥

तृतीयः हि प्रातःकाले गीजतीया एकादश पशवः । ते च वैवताविशेषस्यानुक्त-
त्वात्प्राजापत्याः । उगलद्वयस्त्रयस्त्वाष्टाः । उगलद्वयगार्भकः । स च कल्माषः
कृष्णवर्णमिश्रः । किकिदीविस्तिक्षिरः । विदीगयः कुक्कुटाविशेषः । इति च तस्मिन्नेका-
हन्त्यालक्ष्यताः । सौरीः सूर्यदेवताकाः । अनुबन्ध्याश्चरमफालीनाः पशवः । ताश्च वश-
वन्त्येह श्वेताः श्वेतवर्णा नवसंख्याकाश्च भवन्ति ॥ ९ ॥

पात्नीवते संतिष्ठतेऽतिरात्रः ॥ १० ॥

अनुबन्ध्यावपाहोमान्ते वपनं कृत्वा स्नात्वा पात्नीवतस्य कर्म शाखाच्छेदनादि ।
(उगलद्वयगार्भकः । कल्माषः कृष्णविन्दुयुक्तः । किकिदीविष्टिष्टिमः । विदीगयः
पक्षिविशेषः पृथग्युक्तो वा । एते त्रयः पशवः पात्नीवते) । साष्टमितीतस्य प्रस्थाप्रायः ।
पशुत्सर्जनान्तं (वपनागान्तं) कृत्वा, इमं स्तनमित्यादि । अनुबन्ध्यायाः पशुपुरोडाश-
मष्टौ देवसुवां हवींस्तनुबन्ध्यां संस्थाप्य विशालयूपकर्म ॥ १० ॥

शोभते त्रिपशुना पशुबन्धेन बेल्वे त्रिविशाले
यूपे यजत आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशु-
नालभते । अपिवा त्रैतानां प्रथमजमाश्विनं
कालकाश्रुमाश्विन्यां मध्यमे विशालयूपे त्रैतानां
मध्यमजमूर्जे दक्षिणे विशालयूपे त्रैतानामुत्तमजं
पृथिव्या उत्तरे विशालयूपे ॥ ११ ॥

न पश्चिष्टादयः । शाखाहरणाद्यनूजन्ध्याविवत् पात्रप्रयोगे तिस्रः कुर्यात् । त्रिपशुनि
स्थेत्यन्तं कृत्वा यूपसमानमपरादूर्ध्वं त्रिशालमष्टाश्विनः सचषालमध्यमे विशालयूपे,
अग्नये त्वा० दक्षिण इन्द्राश्विन्यां त्वा० उत्तरे, अश्विन्यां त्वा० त्रैतानां प्रथमजं
प्रथमपुत्रम् । कालकाश्रुः कृष्णाश्रुः । मध्यमयूप आश्विनदेवत्यमालभते । तस्यामेव
जातायां मध्यमजमूर्जेदवत्यं दक्षिणे यूपे तस्या एव तृतीयायां पृथिविदेवत्यम् । उत्तरे
यूप इति पञ्चाश्वरम् । उपाकृत्य पञ्चहोमादिनियोजनादिवपाहोमास्तं कुर्यात् ॥ ११ ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्याश्वयेऽहोमुचेऽष्टाक-

पालमिति दशहविषं मृगारेष्टिं निर्वपति ॥ १२ ॥

अथ पशुपुरोडाशस्य कर्म । तेषां पशुरोडाशानाम् । अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति
दशहविषं मृगारेष्टिं निर्वपति । पञ्चसप्ततिः कपालानि अन्यर्द्धजनार्थमेकं द्वे स्थास्यौ प्राप्त-
दोहपात्राणि वासिनपात्रं च । अग्नये जुष्टं० इन्द्राश्विन्यां जुष्टं० अश्विन्यां जुष्टं० (दशहवि-
षामिष्टीनामेकतन्त्रम् ।) अग्नयेऽहोमुचे जुष्टं० इन्द्रायाहोमुचे जुष्टं० वायुः
सवित्र आगोमुग्म्यां० वायुसवितृभ्यामागोमुग्म्यामिति वा मैत्रावणीयपाठः । अश्विन्यां-
मागोमुग्म्यां० मरुद्भ्य एनोमुग्म्यो जुष्टं० विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्म्यो जु० अनुस्रव्ये
जुष्टं० अग्नये वैश्वानराय० वावापृथिवीभ्यामहोमुग्म्यां० इति । अग्रेऽहोमुग्म्यं रसस्वे-
न्द्राहोमुग्म्यं रसस्वेत्युत्करे निर्निनीय यथाभागमिदमग्रेऽहोमुचो मरुत्तामेनामुचा
विश्वेषां देवानामेनामुचामग्रेऽश्विनरस्य द्यावापृथिव्योरहोमुचोरिति पेषणार्थम् । इदं वायोः
सवितुरागोमुचावाश्विनावागोमुचोरनुमत्या इति चर्वयाम् । त्रिर्वापकमेण कपालोपचानमाग्रे-
यादीनामेकादशैकादश, मृगाराणां मष्टावेकादशेत्यादिस्थालीद्वयं भर्जनार्थं (सप्त द्वादश
स्थालीः) द्वादशद्विकपालमेवमुपचाय दोहकर्म संक्षालनानेनयनार्थं कामधुक्षः० निवा-
वहणाभ्यामागोमुग्म्यां० हविर्निन्द्रियमित्यादि पिण्डं कृत्वा व्यावर्तध्वमिति सप्तकुं वस्तया
तण्डुलार्थान्यावर्तध्वं व्यावर्तथां पुनरथ व्यावर्तध्वमिति द्वौ पुरोडाशौ व्यावर्तध्वमित्यु-

तमौ । इदं वायोः सवितुरागोमुचोरनुमत्या इति चरु । इदमग्नेर्वैश्वानरस्येदं यावापृथिव्योरहोमुचोः (इति) पुरोडाशपञ्चकमधिश्रित्य तप्ते प्रातर्देहि लौकिकदधान्यनयनम् । अथ धर्मोऽस्तीति चरुम् । अथ धानार्थान्वर्मा स्थ विश्वायुष इति । अथ मारुतं वैश्वदेवमानुमतं चरुं वैश्वानरं यावापृथिव्यं पर्यग्निकरणाद्याप्यलेषानिनयनान्तम् । उद्धासनकाले प्रथममग्नेणाभिघार्य उत्तरौ तूष्णीं, उत्तरमग्नेणोत्तरं तूष्णीं यस्त आत्मेत्युत्तरांश्चरुस्तूष्णीमानुमतवैश्वानरस्योर्मन्त्रेणोत्तरयोस्तूष्णीयेन क्रमेणोद्धास्य पयस्यां तूष्णीं द्वयोः पात्रयोरित्यादि आसन्नाभिघर्शनं क्रमेण । प्रचरणकाले पशुपुरोडाशैः प्रचर्य, अप्रयेऽहोमुचेऽनुभूतित्यादि ॥ १२ ॥

अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या

भवन्ति ॥ १३ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् ॥ यथालिङ्गं याज्यानुवाक्याः ॥ १३ ॥

पशुपुरोडाशानां मृगारेष्टेयं समानं स्विष्टकृद्विडम् ॥ १४ ॥

[अहोमुचेरहमन्नादः । इन्द्रस्याहोमुच इन्द्रियात्मन्नादः । मित्रावरुणयोर्मेमानं वायुसवित्रोर्वृत्रहा । अश्विनोर्वृत्रहा । मरुतामिन्द्रियात्मन्नादः । मित्रावरुणयोर्मेमानं वायुसवित्रोर्वृत्रहा । अश्विनोर्वृत्रहा । (मरुतामिन्द्रियात्मन्नादो वृत्रहा वा ।) विश्वेषां देवानां प्राणैः वृत्रहा वा । अनुमत्या अहमन्नादः । तया वैश्वानरस्य यावापृथिव्योर्वृत्रहा ।] समानं तु स्विष्टकृद्विडम् । यत्ते ययं पुरुषत्रा । इति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या, यथा ह तद्वसव । इति याज्या भवति । श्रुतं हविरित्यादि ब्राह्मणतर्पणान्तम् । एवं विशालयूपकर्म समाप्य ग्रन्थिविलंसनादि सक्तुहोमं धूमादिमन्त्रणादि (कं) कृत्वा यदा कृतादिति दशाऽऽकूतीः । प्रत्यपरुह्य पुनर्मन इत्युपतिष्ठते नित्यम् । अयं नो नमसेत्यादि, उपस्थावं येऽग्रय इति । समारोप्य वैधातर्वाचो (यामु) दधस्वति । उदक्क्षानीया धर्माः कियन्त उपांशुत्वादयः, न पूर्णाहुतिः । सहस्रदक्षिणा अत्र नियम्यते । उदक्क्षानीयान्ते विशालयूपकर्मैति भाष्यकृत् । अथ वीणागाथी, उप त्वाऽग्र इति ॥ १४ ॥

श्रोभूते द्वादश ब्रह्मोदनानन्वहं निर्वपति । द्वाद-

शाभिर्वेष्टिभिर्वजेत ॥ १५ ॥ तासु द्वादशानि

शतान्यन्वहं ददाति ॥ १६ ॥ पिशङ्गास्त्रयो

वासन्ता इति यथर्तुं यथादैवतं यथासमाज्जानसु-

तुपशुभिर्वजेत ॥ १७ ॥ संतिष्ठतेऽश्वमेधः

॥ (ख० १६) ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढविरचितसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

गृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनानि (नृ) समिद्वर्जमग्न्याधेयवत् । यजमानः सहस्रि-
ग्भिर्भोजयित्वा द्वादशाहमग्न्यहम् । अग्न्यहं द्वादशशतं दानम् । एवं च राज्ञो नित्योऽश्व-
मेधः । नैमित्तिककान्ययोर्वा पारिगणनादित्येके । तदसत् । राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत इति वचनाच्च । द्वादशभिर्वैष्टिभिर्धनेतेति नैमित्तिकेष्टिरोदनो द्रव्यमाग्निदेवताऽन्वा-
धानादि सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । तस्मिन्निष्टिषु द्वादशानि शतानि चान्वहं ददातीत्युक्तम् ।
इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि विशेषः । आगामिपर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा
वा । आगामिनि वसन्ते पर्वणि पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । पिशङ्गास्त्रयो गोरोचनवर्णाः
सारङ्गाश्चातकवर्णाः । पृषन्तस्त्रयः । पृषन्तस्त्रयः पृथिसक्त्रया महाकाया अवलिता
अन्धेन वर्णेन मिश्रिताः । अथान्यस्मिन्पर्वणि संवत्सरदेवतास्त्रिभिर्धनेत निवससः निस्त्र-
वससो नोर्वससो वा । त्रिपशुनन्वा एतदन्तं यजमानस्य ब्रह्मचर्यादि पारिसमाप्यतेऽश्व-
मेधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिका-
यां चतुर्दशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

पञ्चाहः पुरुषमेधः । राजा ब्राह्मणो वा । यः
कामयेत सर्वेषां भूतानां जैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं स्वारास-
ज्यमाधिपत्वं गच्छेयमिति । स एतेन यजेता ॥

पञ्चाहसाध्यः पुरुषमेधः । ब्राह्मणो राजन्यो वा यजेत, न तु वैश्यः । ओजो धीर्य-
मामोतीति वचनात् । सर्वा व्युष्टीर्ध्वंश्रुत इत्यापस्तम्बः ॥ १ ॥

तस्याश्वमेधेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

तस्य पुरुषमेधस्य ॥ २ ॥

त्रयोविंशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः । पञ्च
सुत्याः । एकादश यूषा एकादशाग्नीषोमीया
अग्निष्टोमः प्रथममह उक्थ्यो द्वितीयमतिरात्रस्तु-
तीयमुक्थ्यश्चतुर्थमग्निष्टोमः पञ्चमम् । मध्यमेऽहनि
पौरुषमेधिकान्यग्नूपाकरोति ॥ ३ ॥

तस्याहनिद्वादशाहवदिति आप्यकृत् । शिशिरे दीक्षते । अग्निचित्यमाश्रित्य

प्रयोगः । शिशिरे पर्वणि प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पुरुषमेवेन यक्ष्य इत्यादि । विद्युत् ० सोमप्रवक्त्रपरणादिसोदान्तं बृहस्पतिपुरोहिता इत्याद्युक्तासंभरणान्तं तस्मिन्ने-
प्रवृत्ति वाच्यः पशुः प्रवर्त्यसंभरणं च । षष्ठ्या द्रव्यनिर्देशादग्निवह्नीक्षणीया, उत्साम-
पूजनानि सर्वमग्निवत् । अहमेकैका चितिः प्रायणीय ऋषीष्टकानां विश्वेषु त्वा ०
इत्यादीनामुपवाय विरामः । न वाङ्मय ० आसन्नाश्वः । श्वोभूत एकाद्यष्टकयश्चपरिणयनान्तम् ।
श्वोभूत एकाष्टकामुपवाय विरामः । एवं प्रत्यहं पञ्चमेऽग्निजातानित्यादिस्तोमभागान्तमु-
पवाय विरामः । श्वोभूते स्तोमभागादिसंयानीयान्तं प्रत्युदमुपसादयत्यध्वर्युः । ऐन्द्र-
वायव्यमहमाग्नेयमतिग्राह्यं दक्षिणाकालेऽश्वमेधे यथा भवति तथा ददाति । यज्ञायज्ञीये
ममस्ते अन्तु । अस्मिन्दगले वसतीनरीरुत्तरस्याहनः । एवं पत्नीसंयजान्तमहः संतिष्ठते ।

अहिनसंततयः सवर्नीयस्य परिस्तरणीयान्तः । अध्वर्युर्महारात्रे नुदध्वा पञ्चदश
उक्थ्यः षडहस्य द्वितीयविकारः शुक्राग्रः (हः) ऐन्द्रमतिग्राह्यमेक ऐन्द्रः । ऐन्द्रपत्नीसंया-
जान्तमहिनसंततयः सवर्नीयस्य परिस्तरणान्ते महारात्रे नुदध्वोक्थ्यं सौर्यमेकमतिग्रा-
ह्यमेकैकादशानीवेदिपरिक्थ्ययज्ञं कुर्यात् ॥ ३ ॥

देव सवितः । तत्सवितुः । विश्वसनि देव सवित-
रिति पुरुषानुपाकरिष्य धस्तिस्त्रः सावित्रीर्जुहोति ॥ ४ ॥

तिस्र ऋषः सावित्रीः सवितुदेवताप्रकाशका इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोति ॥ ५ ॥

द्वयामैकादशिनानुपाकृत्य पुरुषानुपाकरोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अक्षणे ब्राह्मणमालभत इति यथासन्नक्षणाक्षः ।

तेषामष्टाश्वत्वारिंशतं मध्यम उपाकरोति ॥ ६ ॥

एकादशैकादशेतरेष्ववशिष्टान्मध्यमेऽष्टौ वा ॥ ७ ॥

उत्तमानमियुक्तान्पुरुषान्सहस्रशीर्षं पुरुषः सह-

स्रासः सहस्रपादिति पुरुषेण नारायणेन दक्षि-

णतो ब्रह्माऽभिष्टौति ॥ ८ ॥

ऐकादशिनानाश्वमेधिकं श्वेषां कृत्य पुरुषानालभते अक्षणे ब्राह्मणमिति (तै ० ब्रा ०
१-४-१) ऋतुर्यन्तपदीक्षा देवताः । द्वितीयास्तः पशवः । अक्षणे त्वा मुष्टमुपा-
करोमीत्यादि । स्पष्टमन्वत् ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्षमिकृतान्पुरुषानुदीचो नीत्वात्सृज्याऽऽज्वन

तरेवता आहुतीर्हुत्वाऽभैकादशिनीः सस्याप-

यन्ति ॥ ९ ॥

६ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २५७

उपाकृत्य पञ्चहोमादि पर्यग्निकृतान्पुरुषानुत्तरतो नीत्वोत्सृजति । तत आउधेन तदे-
वतायै (याः) ब्रह्मणे स्वाहा इत्यादिहोमा द्वयोरेकादशिनीः संस्थापयन्ति पत्नीसंया-
जान्तं पूर्ववदहीनसंततयः । अन्नाधानादि राज्ञौ परित्तरणान्तम् । महारात्रे बुद्ध्वे-
त्यादि पञ्चदश उक्थशोऽग्निष्टोमो वा । अतिग्राह्यं न वा । ऐन्द्रवायवग्रहः । अग्निष्टोम-
पक्षे दधिधर्मः पत्नीसंयाजान्तं पूर्ववदहीनसंततयः परित्तरणान्तम् । महारात्रे
बुद्ध्वेत्यादि सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्लग्रहो यज्ञाशज्ञिये० नमस्ते अस्तु० कृष्णविषाण-
प्रासनं तिरोहान्तम् ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्ब्राह्म-
णादिभ्यु विच्चाद्भ्यः सेनाभ्यश्च तत्पुरुषमेधे ददाति
॥ (स्व० १७) ॥ १० ॥

मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्येति क्षत्रिययजमानविषयम् ॥ १० ॥

यथाऽश्वमेधे ब्राह्मणो यजमानः सर्ववेदसं दद्यात् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणो यजमानश्चेत्तदा सर्ववेदसं ददाति ॥ ११ ॥

एकादश यूपा एकादशानुबन्ध्या मैत्रावरुणी
वैश्वदेवी बार्हस्पत्या वा ॥ १२ ॥

अवभृथादुदवसानीयान्तमग्निष्टोमवदिति माप्यकृत् । अनुबन्ध्या एकादशसु यूपेषु
सूर्यदेवत्या वैश्वदेवत्याः प्रजापतिदेवत्या वा । अनुबन्ध्याः समाप्य ग्रन्थिविस्त्रं-
सनादि ॥ १२ ॥

त्रैधातवीयोदवसानीया तयेष्टा पृथगरजीष्वग्नी-
न्समारोहोत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुपस्थाय गृहेषु
प्रथमवस्वेद्यानभिप्राप्नुयात्तान्पक्वकतुनारभेत ॥ १३ ॥
संतिष्ठते पुरुषमेधः ॥ १४ ॥

त्रैधातवीयोदवसानीयास्थाने नवति । तयेष्टाऽग्नीन्समारोप्य-अद्भ्यः संभूतः पृथिव्या
इत्यनुवाकेनाऽऽदित्यमुपस्थाय ग्रामं प्रविश्य त्रैधातवीयया यजेत वेति । अनन्तरे पर्वणि
सौवामणी मैत्रावरुणी च । ततोऽग्निवास्यायां साकंप्रस्थाधीयेन यजेत । पञ्चबिलेन
चरुणा पञ्चशरवीयेनेति । पञ्चबिलस्य चरोर्विज्ञायते । आज्य आग्नेयः पूर्वस्मिन्बिले ।
दधन्त्यैन्द्रो दक्षिणे । शूते प्रतिदुहि [नव]नीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे । अप्सु मैत्रा-
वरुण उत्तरे । पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे (आप० श्रौ० २०-८-२९) इत्याप-
स्तम्बः । ब्राह्मणभोजनान्तेयमिष्टिः । समाप्यते पुरुषमेधः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सर्वमेधो दशरात्रः । यः कामयेत् सर्वमिदं

भवेयमिति । स राजे(एते)न यजेत ।

तस्य पुरुषमेधेन कल्पो व्याख्यतः ॥ १५ ॥

अथ सर्वमेधो दशरात्रो राजा यजेत । तद्द्वादशाहाविच्छिन्नं दीक्षत इति सूत्रा-
न्तरात् । शौशिरे वसन्ते वा पर्वणि पत्नीभिः सह राजा सर्वमेधेन यक्ष्य इत्यादि ।
षष्ठ्या दीक्षणीया सप्तहोतुः स्थाने दशहोता दशरात्राय दीक्षिष्यमाण इति
ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

त्रिस्तावा वेदिरेकशतविधोऽग्निरग्निष्ठुत् ॥ १६ ॥

पञ्चाशदधिकचतुःशताङ्गुली(ल)संमितः पुरुषः पुरुषस्थानीयः । तेनाग्निमानमरत्नि-
प्रादेशयोर्वाऽपि विबुद्धिपक्षे पञ्चोत्तरशताविधाम्नासेन चैकोत्तरशतविधाम्नासेन
चैकोत्तरं शतम् । उक्तस्य पुरुषस्य चतुर्भागीयस्तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य पञ्चमांशेन
पञ्चमभागीयास्तदर्धेन तत्पादाः पुरुषस्य पञ्चदशभागेनाष्टाङ्गुलाः षड्भागीया वा । गार्ह-
पत्यस्य विष्णिग्यानां प्राकृत (ता) एव करणीयः (याः) ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः । सर्वमाग्नेयं क्रियते ॥ १७ ॥

इन्द्रस्तुदुवध्यो द्वितीयः । सर्वमिन्द्रं क्रियते ॥ १८ ॥

सूर्यस्तुदुवध्यस्तृतीयः । सर्वं सूर्यं क्रियते ॥ १९ ॥

विश्वेदेवस्तुदुवध्यश्चतुर्थः । सर्वं विश्वदेवं क्रियते

॥ २० ॥ आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चमम् । तस्मि-

न्मध्यं मेध्यमालभते ॥ २१ ॥ पुरुषमेधिकं

मध्यमं षष्ठम् । तस्मिन्पुरुषमान्मेध्यानालभते ॥

॥ २२ ॥ असौर्यामः सप्तमम् । तस्मिन्सर्वाग्ने-

ध्यानालभते ॥ २३ ॥ वषा वषावतां त्वच उत्क-

त्यावपानां जुहोति ॥ २४ ॥ संवृक्षोषधिवनस्पती-

नार्द्राङ्गुष्काश्चानुप्रकिरन्ति ॥ २५ ॥ मातःस-

वने सन्नेषु नाराशस्तेषु चाश्वमसं जुहोति ॥ २६ ॥

सर्वं जुहोति सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या

इत्येवं माध्यंदिने सवने तथा तृतीयसवने हुतेषु

हविषु त्रिणवमष्टमम् । अयस्त्रिंशं नवमम् ।

विश्वजित्सर्वपुष्टोऽतिरात्रो दशमम् ॥ २७ ॥

गार्हपत्यं चित्वा प्रायशीयया प्रथये चतुर्भागीयासंमितेन दण्डेन वेदिमानम् ।
 तिस्रो दीक्षाः षडुपसदः । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो वा । सोमक्रयकाले दशक्रयः ।
 (तत आतिथ्याप्रचरणादिवसतीवरीग्रहणान्तं कर्म प्रकृतिवत् ।) महारात्रे बुद्ध्या, इत्याद्य-
 ग्निष्टुदग्निष्टोमः । सोमपानप्रयोगे ब्रह्मासि० अग्नये वाचं वदतेत्यूहः । द्विदेवत्यानामाग्नि-
 देवता जगती छन्दः । अग्नेः पात्रमसीत्यूहः । प्रावाऽस्यध्वरकृत्० पवित्रायाग्नये सोम-
 मित्याधनुहो वा । ऐन्द्रवायवग्रहणकालेऽस्याजरास इति चतुर्वाक्यमनुद्रुत्य, उपयामगृ-
 हीतोऽस्यग्नये त्वा० उपयम्याग्न आयुःपि पवस० उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा एष
 ते योनिः समोषां त्वा० ऐन्द्रवायवाग्रमेव मैत्रावरुणं यजनानो मित्रावरुणा त्रिवाक्यपूर्वा ।
 उपयामगृहीतोऽस्यग्निभ्यां त्वा राया वयं एष ते ऋतायुभ्यां त्वा० शुक्रं द्वे विरूपे
 भवतः । चतुर्वाक्यान्यनुद्रुत्योपया० शण्डाय त्वा० मन्थिनो पूर्वापरचतुर्वाक्यानि
 मर्काय त्वा० मनो नयेषु० एष ते आग्रयणं० (त्रीणि शतानि) चतुर्वाक्यानि चानु-
 द्रुत्योपयामगृहीत० हिं ३ सोमः पवते० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्यः० द्वितीयेऽतिग्राह्ये
 उत्तिष्ठन्० सोममग्ने चमसुतं, उपया० अग्नये त्वेति । तरणिर० उपयाम० अग्नये
 त्वा० एष ते० अग्नये त्वा० उक्थ्यं० अग्निर्वृत्राणि० आहुतः । उपयाम० अग्नये
 त्वोक्थायवे । यत अग्ने० एष ते न्योनिरग्नये त्वोक्थायवे । नित्यं मूर्धानं० ध्रुवस्येति ।
 आश्विनं अश्विनौ पिबतं० वाहसं, उपयाम० अश्विभ्यां त्वा । प्रिवृत्यूपमित्यादि
 कापेयानां प्रथममाग्नेयमाग्निष्ठ उपाकरोति विधत्तः सप्तरात्रवत् । पञ्चषष्ठसप्तमानामह्नां
 (महेषु) सूत्रोक्ताः पशवः । शिष्टानामह्नां (महेषु) कापेया एव विमक्ताः । ताम-
 तिरात्रचरमेति लिङ्गात् । कापेयानामुपदेशेनैव प्राप्तिः । नतु चोदकेन । अग्नयेऽग्निभ्या-
 मनुब्रूहीत्यादि एवं प्रेभ्य । ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणस्य (अग्निभ्यामनुब्रूहीत्यादिरत्र
 वा) एवमाश्विनस्य सक्नमुखप्रेषे प्रातः प्रातःसक्नस्येन्द्रस्य (अग्नये) सोमोय तस्मा
 अग्नय ऐन्द्राग्नः, अग्निनाऽग्निः, त्रिवाक्यानि अग्निभ्यां त्वा० वैश्वदेवं अग्निर्देवतानां
 जठरं त्रिवाक्यान् उपयाम० विश्वेभ्यस्त्वा० अग्निभ्य उक्थ्यपर्याय उपयाम० अग्निभ्यां
 त्वा० अग्निभ्यस्त्वा देवायुवं, माध्यंदिने वशी त्वं देव अग्नेः प्रियं पायः । पूर्ववच्छुक्रा-
 मन्थिनौ । मरुत्वतीये अग्निभ्य इति चतुर्वाक्यानि । उपयाम० अग्नये त्वा मरुत्वते
 द्वितीयवदुत्तमे मरुत इति चतुर्वाक्यानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दक्षिणाकाले मध्यमं प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्वाह-
 णादिभ्यु वितात्तत्सभूमि पुरुषवद्दाति । यथा पुरु-

१६० सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं म० प्र० समेतम् । [१३ प्रश्ने १ पटलः]

। अग्नये यथा पुरुषमेवे ॥ (स्व० १८) ॥ २८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्दशः प्रश्नः ।

दक्षिणाकाले प्राप्तेऽध्वमेववत् । अग्नये मरुत्वतोऽनुबूहि इह अग्न इति चतुर्वाक्यानि माहेन्दं श्रुधि श्रुतं० अध्वरम् । उपयाम० अग्नये त्वा० उक्थ्यपर्यायस्तयैव तृतीयसं-
वत्स्य (सवनीय) आदित्यं विश्वेषाम्राधितिः उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा । त्वमग्ने
सुमतिं सिन्धुः० उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० शृतातङ्क्या, त्वामग्ने, आहुत, उपयाम०
अग्निभ्यो त्वा विवश आदित्येति नोहः । अग्निभ्योऽनुबूहि प्रियेभ्यः, आशिरो सुम-
वस्थमानोऽग्नय आशिरम् । अथ तृतीयस्य सवनीयस्याग्नेः सोमानिति अन्तर्यामसावि-
त्रेण सावित्रम् । नित्या यज्ञायज्ञियं उपयाम० अग्नये त्वा० वैश्वदेवं, अग्निदेवानां अदरं
उपयाम० अग्निभ्यस्त्वा० ज्योतिष्टोमवत्पात्नीवतम् । यज्ञायज्ञियस्थाने वारवन्तीयं,
तस्मिन्स्तुयमाने वसतीवरीर्गृह्णाति । हारियोजनं, उपया० अग्नये हरिवते सह सोमा
अग्नये । एवं पत्नीसंयानान्तम् । पूर्ववदहीनसंततयः गरीस्तरणान्तम् । शेषं पूर्ववत्सं-
भानम् । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालव्याः सूत्रसंस्थितेः ।

न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टेवेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भूक्तैर्यस्यतः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रज्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगव-
न्द्रिकायां चतुर्दशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

इति सत्याषाढसूत्रज्याख्यायां चतुर्दशप्रश्नः ॥

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे चयनक्रतुप्रतिपादके-
कादशद्वादशप्रश्नगतसूत्राणां पाठक्रमेण प्रतीकानि ।

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्निं व्याख्यास्यामः	२	अपां पृष्ठमसीति	१०
स उत्तरक्रतुर्वयः	३	प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम	११
अपिवा धार्यमाणे	४	पुरीष्योऽसि	१२
अपिवा तिस्रश्च	५	कृष्णाग्निने पुष्करपर्णे	१३
तुं जेष्यमाणो	६	यं कामयेत वसीयान्	१४
बृहस्पतिपुरोहिता	७	जनिष्वा हि जेन्य इति	१५
नुह० सुव० च	८	संलोम्य मृत्स्नम्	१६
यं कामयेत	९	उदु तिष्ठ स्वध्वरेति	१७
यदि कामयेत	१०	सज्जातो गर्भो असि	१८
अथा स्तोम०	११	स्विरो भव वीङ्क्ष्व	१९
देवस्य त्वेति	१२	शिवो भव प्रनाम्यः	२०
हमाममृग्णन्	१३	प्रेतु वानी कानिकदत्	२१
सृष्टीं मर्दमस्य	१४	अग्निं पुरीष्यमाक्षिरस्वत्	२२
योगे योगे तव	१५	उत्तरेण विहारम्	२३
अग्निं पुरीष्य०	१६	वि पाजसेति	२४
अग्निं पुरीष्यमाक्षिरस्वत्	१७	आपो हि धा	२५
सूर्यस्योदयनं प्रति	१८	मित्रः सश्चरज्य	२६
अत्रैके समामनन्ति	१९	मत्स्य शिरोऽसिगिति	२७
अन्वाग्निरुपसा०	२०	यज्ञस्य पदे स्थ इति	२८
आगत्य वाज्यध्वन	२१	रुद्राः संभृत्य	२९
द्योस्तेषु०	२२	वसवस्त्वा	३०
अभितिष्ठ	२३	अध्वर्युरेकभार्यस्य	३१
अपो देवीरुपसृज	२४	एतैरेव यजुर्भिः	३२
तस्मिन्हिरण्यं	२५	व्युद्धि पञ्चोद्धि वा	३३
अपादाय हिरण्यं	२६	प्रादेशमाग्नीमूर्ध्व०	३४
देवस्य त्वेति	२७	परिमण्डलां वा	३५

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः
मवाधिमभिचरतः	१५	अपिनाऽऽश्रयेन्	२१
अदित्यै रास्नाऽसि	"	अपः कम्बानि	"
अश्रीणां रास्नायाश्च	"	प्राजापत्येन	"
अदितिस्ते बिलम्	"	अग्निवैश्याम्	"
कृत्वाऽयसा महीमुत्ताम्	"	सस्य प्राजापत्येन	"
तस्या एव मृदः	"	वायुमती श्वेतवती	२५
गार्हपत्येऽश्वशकृति	"	वायुमती नियुत्वती	"
अदितिस्त्वा देवीः	१६	मृदा प्रलिप्य	"
तूष्णीमपाठाम्	"	कप्रादीक्षणीयायाः	२६
मित्रस्य वर्षणाधृतः	"	दीक्षाहुतिकाले	"
देवस्त्वा सविता	"	कप्राद्मुष्टिकरणात्	२७
अपशमाना धृषिन्याशा	"	मित्रतामुखां तप	"
मित्रतामुत्ताम्	"	दक्ष इति तस्याम्	"
ससैकविंशतिम्	१७	मुक्ताश्च	"
अथ योऽसि	"	यो भूतिकामः	"
योऽस्य कौटुच जगतः	"	यं कामयेत	"
आहरज्जपति	१८	अम्बरीषात्	२८
इह नस्माकं भुजे	"	प्रदान्यावाहरेत्	"
उदेद्यमे अधि	"	हृदिमाज्ज्वलतः	"
परि विविष्टचक्षरम्	"	भर्जनादन्न०	"
अग्निभ्यः क्रमाथ	"	काम्यमग्निं कुर्वाणः	"
एकविंशतिं पशुविंशतिं धां	१९	जात उरुये	"
अनुभूयादधयत्	"	परस्या अधि	"
मृहस्पते सवितः	२०	क्षमीमयीं पूर्वाम्	"
राये अग्ने महे	"	सिद्धि त्वं मातुः	२७
हिरण्यगर्भः समवर्तत	"	धदन्ने धानि	"
ऊर्ध्वा अस्य समिधः	"	तैल्वकमभिचरतः	"
आग्नेयीक्षिष्टुमः	"	दध्वाभ्यां मलिच्छन्	"
यः प्राणत इति	"	यो अस्मभ्यम्	"
वैश्वामरः प्राजापत्यः	२१	संशितं मे	"

सू० प्र०	पृष्ठसङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठसङ्कः ।
अथ यजमानम्	१७	यजुस्त्ये त्रियमाणे	१३
महा क्षत्रम्	"	यजुस्त्ये त्रियमाणे	१४
मन्त्रेव पुत्रम्	"	उदु त्वा	"
पतिर्विश्वकर्मा	२८	स्मिद त्वम्	"
अग्ने युक्त्वा हि	"	तूष्णीमितरौ	"
नस्त्रोवासेति	"	अक्रन्ददग्निः	१५
विश्वा रूपाणि	"	अव्यवसाय	"
अग्निवा शिख्यम्	"	इच्छने अतमे	"
सुपर्णोऽसि	"	यद्युक्ता मत्स	"
सुपर्णोऽसि	"	आवो देवीः	१६
ऊर्ध्वं नामेः	"	महानः प्रत्यादाय	"
अक्रन्ददग्निः	३९	पुनस्तर्ना	"
अग्नेऽम्यावर्तिन्	"	पुनस्तर्वाऽऽदित्याः	"
आ त्वाऽहार्यम्	"	बेष्ठा स बोधीति	"
उदुत्तममिति	"	विज्वमप्सु मत्स०	"
अग्ने बृहन्	"	पुरीषे पशुकामः	"
ओदुम्बर्वासन्दी	३९	अप्सु यायावरः	१७
शर्करायाम्	"	तिलो रात्रीः	"
ह२५सवत्या	"	वीक्षितस्येष्टकाः	"
मुष्किरणप्रभृतीनि	"	मृत्मायीरिष्टकाः	"
येन देवा ज्योतिषा	"	निर्मेध्येन	१७
सद्वा ज्वलति	३९	न कृष्णां न	"
अक्षपतेऽनस्य	"	पुष्करपर्णम्	"
देवस्य त्वा	"	यासदग्निमाना	१८
सोभते	"	महान्तं बृहन्तम्	"
एव२ सदा	"	अथवृत्ते दीक्षा०	"
पूर्वेष्टुर्विष्णुक्रमान्	"	संज्ञानमसि	१९
यदहराग्निम्	३२	ताजिचपन्	"
यजुस्त्ये त्रियमाणे	"	सं वा वः प्रियाः	"
यजुस्त्ये त्रियमाणे	"	तिलस्तिष्ठः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अथ सौ अग्निः	३९	प्रादेशेन वितस्स्या	३३
इहामग्नेऽथम्	३९	स्योना पृथिवी	३५
संहिते चिदसि	४०	सं वत्सा	३९
द्वाभ्यां द्वाभ्याम्	३९	निष्कृताहवम्	३९
पूर्वयोपधाय	३९	उद्विणः सिद्धे	३९
सर्वास्त्रिष्टकामु	३९	उद्योजनमन्तः	३९
कृष्णोऽधः	३९	सीरा युजन्तीति	३९
तमालम्ब	३९	उद्धारयोः	३९
सा चितिः	३९	ब्रह्मज्ञानम्	३९
पञ्चचितीकम्	४१	उदस्थात्	३९
एकचितीकः	३९	मलिच्छुचो नाम	३९
समितमिति	३९	लाङ्गलं पवी०	४७
मातेव पुत्रम्	३९	कीनाशाः	३९
अथैवैके	३९	पुच्छशिरः	३९
यदस्य पारे	३९	प्रवक्षिणम्	३९
नैर्ऋतीरिष्टकाः	४२	सीताम्	३९
तस्येष्टकाभिः	३९	घृतेन सीतेति	३९
यस्यास्ते अस्याः	३९	दक्षिणस्मात्	३९
न तयादेवतम्	३९	दक्षिणस्याः	३९
यसे देवी	३९	मध्ये संमिक्षा	४८
अत्राऽऽसन्दीम्	४३	विमुच्यध्वम्	३९
यदस्य पारे	३९	तानध्वये	३९
नमो भूत्यै	३९	पञ्चदशोद०	३९
शं नो देवीः	३९	द्वादशानुसीतम्	३९
ऊर्जे विभ्रत्	३९	या जाता ओष०	३९
निवेशनः	३९	कृष्टे ग्राम्याः	३९
प्रायणा येन	३९	या ओषधीनाम्	४९
यावान्पुरुषः	४४	मनसा ध्यायेत्	३९
त्रीन्प्राचः पुरुषान्	३९	अधिगतायाम्	३९
आत्मा चतुःपुरुषः	३९	ये वनस्पतीनाम्	३९

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यस्मागातिध्यायाः	४९	दक्षिणतः	"
वेऽस्तर्विधात्	"	तपो योनिः	"
इषमूर्जमहम्	"	ब्रह्मज्ञानम्	"
तयोपक्रमेत	५०	हिरण्यगर्भः	"
अग्ने तव शवः	"	तयो अस्तु	"
चितः स्य	"	कृणुष्व वाजः	"
त्रिसप्ताभिः	"	घृतस्य दध्नश्च	"
त्रिणवाभिः	"	घृतस्य पूर्णाम्	"
अपरिमिताभिः	"	अपिवा तूष्णीम्	५७
आप्यायस्व	५१	रूपं व्याधारयति	"
अपिवा गायत्रिया	"	ध्रुवाऽसि	"
यं कामयेत	"	चिति जुहोमि	"
आतिध्याप्रभृतीनि	"	अविद्वान्	"
प्रथमाभ्याम्	५२	तेजोऽसि तेजः	५८
अपिवा तिलः	"	काण्डात्काण्डात्	"
दर्शोऽप्रमुष्टिना	"	हिरण्यशकलौ	"
निरनूक्तायाम्	"	विराड्ज्योतिः	"
उत्तरवेदिम्	"	द्वे एके	"
इष्टकामिरग्निम्	५३	ताः प्रथमायाम्	५९
दक्षिणावतः	"	नृहस्पतिस्त्वा	"
व्यालिखिता	"	सर्वाऽष्टृतन्यासु	"
प्रतीक्षीरुप०	"	धर्मैष्टकाम्	"
धेतोऽश्वः	५४	अधवाऽसि	"
तमालभ्य	"	मधु वाताः	६०
इदं विश्वा	"	अपां गम्भीरम्	"
उत्तरतः	"	यश्चिद्धि त्वम्	"
वाक् म आसन्	"	जौदुम्बरम्	६१
तत्त्वा यामि	५५	उत स्म ते	"
अभ्यस्पात्	"	तद्विष्णोः	"
यदक्रन्दः	"	दिवो वा	"

सू.प्र०	पृष्ठकः ।	सू.प्र०	पृष्ठकः ।
सिक्ताभिः	३१	अर्धतः स्य	७६
वृक्षाना मधुना	३२	दिवि श्रयस्व	७७
यं कामयेत	३३	तेजसे त्वाम्	७८
स्मृता देवेभिः	३४	त्वामग्रे वृषमम्	७९
उपरिष्ठात्	३५	यत्तेऽचितं यदु	८०
अग्रे युक्ता हि	३६	द्वाम्यां द्वाम्याम्	८१
पुरुषशिरसः	३७	सर्वास्विष्टकासु	८२
समित्तबन्ति	३८	कृष्णोऽश्वः श्यावः	८३
ऊकु त्वं चित्रम्	३९	सा चितिः	८४
पद्माशीर्षाणि	४०	यो अप्सवन्तराग्निः	८५
यं कामयेतापशुः	४१	एवमेतानि	८६
वातस्य भ्रानिम्	४२	आग्नेय्या गायात्रिया	८७
अथ यदि	४३	पञ्चपसवः	८८
मुख्यस्थाने	४४	अनुसदमग्निम्	८९
अपिवा तस्य	४५	ग्रीणि चतुस्तनानि	९०
नमो अस्तु	४६	आपराहिणीम्याम्	९१
अपिवा यजुः	४७	वातशप्रश्ने	९२
मा उन्दस्तत्	४८	सर्वासु चितिषु	९३
धृष्टाशिरः	४९	धृष्टितिः	९४
तामुपधाय	५०	सजूर्कतुभिः	९५
अपस्या उप०	५१	अनुपरिहारम्	९६
ये यज्ञं समगृम्भन्	५२	अपस्यन्वेति	९७
आयवे स्वाहा	५३	अग्निर्वय इति	९८
कञ्चयः संभूतः	५४	अपभप्रभृतिः	९९
अयं पुरो भुवः	५५	धोमुते तृतीयाम्	१००
प्राची दिशाम्	५६	इन्द्राग्नी अन्यप०	१०१
तिष्ठन्ती प्राणभृतम्	५७	चित्ति जुहोमि	१०२
आयुषः प्राणम्	५८	अग्नेतिरासि ज्योतिः	१०३
पृथिन्यसि	५९	नमश्च नमस्यश्च	१०४
या देव्यासि	६०	राज्यासि प्राची	१०५

सू० प्र०	पृष्ठः ।	सू० प्र०	पृष्ठः ।
अशुभे पाहि	७२	आयोस्त्वा सदाने	८५
षट्त्रिंशत्तम्	७३	प्रोधक्षो न	७३
सुधोऽसि राट्	७४	अग्ने गोभिः	७४
वृथिव्यै स्वाहा	७५	ता मध्यमायाम्	७५
प्राच्या त्वा विशा	८०	इन्द्राग्निन्यां त्वा	८१
इन्द्रो दर्धाधिः	७७	पुरोवातसभिः	७७
ऋषभप्रभृतिः	७८	संछिलाय त्वा	७८
श्वोभूते चतुर्थ्याम्	७९	कचे त्वा रुचे	७९
आशुलिबृत्	८०	यशोदां त्वा	८०
अशुरष्टादश	८१	भूयस्कृदासि	८१
अन्तारिक्षमन्तारिक्षाय	८२	अभ्युषदासि	८२
सहस्र सहस्यश्च	८३	पृथिव्यास्त्वा	८३
एकयाऽस्तुवत	८४	प्राणं मे पाहि	८४
इयमेव सा	८५	अग्ने यत्ते	८५
अग्ने जातान्प्र	८६	या वा अयावा	८६
इष्टकायां पुरीष०	८७	अग्निना विश्वाधाद्	८७
ऋषभप्रभृतिः	८८	अभीषाञ्चाभीषवी	८८
श्वोभूते पौर्वा०	८९	प्रजापतिर्मेनसा	८९
एवश्छन्दो वारिवश्छन्दः	९०	ज्योतिष्मतीं त्वा	९०
रश्मिरसि क्षयाय	९१	रोहितेषु वा	९१
राज्यासि प्राची	९२	कृत्तिका नक्षत्रम्	९२
तपश्च तपस्यश्च	९३	अग्ने रुचः स्थ	९३
देवानां वान्यसि	९४	पूर्णा पश्चात्	९४
प्रजापतिस्त्वा	९५	हिरण्यगर्भः सम०	९५
द्यौरपरानिता	९६	विश्वकर्मा विशाम्	९६
आपराह्णिकीभ्याम्	९७	प्राणाय त्वा	९७
औदुम्बरीस्तिस्रः	९८	अग्न आयाहि	९८
श्वोभूत उत्तमान्याम्	९९	शतयुधायेति	९९
अग्निर्भूधेति	१००	अग्ने यशस्विन्	१००
अत्रैवातिच्छन्दसम्	१०१	गायत्रीं दक्षिणतः	१०१

सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सहस्रस्य प्रमा	९०	उदु त्वा विश्वे	९७
इमा मे अग्ने	"	पञ्च दिशः	९८
ऐदिक्या चित्वा	९१	आशुः शिशानः	"
सतर्द्धीयं जुहोति	९१	विमान एवः	"
तमो रुद्रेभ्यः	"	इन्द्रं विश्वा	"
असंचरे	"	प्राचीमनु	"
यं द्विष्यात्तस्य	९२	कृष्णायै	"
यो रुद्रो अग्नौ	"	उर्णावन्तम्	"
तिस्रधन्वमया०	"	मेद्धो अग्ने	९९
वसवस्त्वा	"	अग्ने तमद्याधम्	"
उदकुम्भमादाय	९३	जुष्टं क्षुवं च	"
निधाय कुम्भम्	"	तां जुहदिह	"
प्रष्टैरुपतिष्ठते	"	वैश्वानरीयस्व	१००
इष्टो यज्ञो भुगुभिः	९४	वेदं कृत्वा	"
पिता मातरिश्वा	"	न प्रणीताः	"
अग्नौ भेनुः करणम्	"	त्रिर्मपणकाले	"
अत्रकां ऋद्धकम्	"	तूर्णामुपचरिताः	"
अनुगमयित्वा	९५	यजुर्हृत्पूताभिः	"
यं द्विष्यात्	"	यदन्यदिध्मावर्हिषः	"
स्वयं कृष्णानः	"	यत्प्रागाज्यग्रहणात्	१०१
प्रथिवीमाक्रमिषम्	९६	प्रोक्षणीरभिमन्थ्य	"
अेषामिदं न्ययनम्	"	एषाऽसददिति	"
भुङ्क्षां पञ्चगृहीतम्	"	विष्ण्वसि वैष्णवम्	"
ये देवा देवानाम्	"	वैश्वानरम्	"
क्षूर्मं पृषन्तम्	"	उच्चैर्वैश्वानरस्य	"
भुङ्क्षां पञ्चगृहीतम्	"	सर्वहुतम्	"
षोडशगृहीतेन	"	ईदृक्चान्यादृक्	"
यं कथयेत	९७	पूर्वं पूर्वं गणम्	१०२
समुदाय	"	स्वतवारक्ष्य	"
उत्तमाभ्याम्	"	इन्द्रं देवीः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
यदि कामयेत	१०२	वैदिस्तरणप्र०	१०९
एवं त्रिभिरा०	"	ममाग्न इत्येतेन	"
यदि कामयेत	"	द्वादश चतुर्विंशतिम्	"
एवं त्रिभिरा०	१०३	तव श्रिये व्यजि०	"
न संप्रेष्यति	"	यत्प्राभ्युपसमानात्	१११
यं कामयेत	"	तेषामग्निष्ठम्	"
यसोर्ध्वराम्	१०४	अत्रैव वा	"
यं कामयेत	"	पशुपुरोडाशस्य	११२
यदाज्यमुच्छिष्येत	१०५	पशुकाल एक०	"
चतुःशरावमो०	"	अग्निं युनाजि	११३
वाजप्रसवीयम्	"	दक्षिणाकाले	"
पितुं नु स्तोत्रम्	१०६	अध्वर्ववे	"
अपिवा यस्याग्नस्य	"	यदस्यान्याग्नि०	११४
यजमानावाग्ने	"	उपाकृते यज्ञा०	"
दक्षिणे वा	"	हारियोन्नेन	"
त्रित्यवदेके	"	एकादश समिष्ट०	११५
देवस्य त्वा	"	नवाऽऽध्वरिकाणि	"
इन्द्रं साञ्जयेन	१०७	अनूबन्ध्यावपा०	११६
पुरस्तात्प्रत्यङ्	"	आर्षं त्वाऽग्ने	"
कृष्णायै श्वेत०	"	येऽग्नयः पुरीष्याः	"
अग्नावाद्भूतधामेति	"	उप त्वाऽग्ने	"
पर्यायमनुद्वत्य	"	अग्निं चित्वा सौत्रा०	"
तान्यः स्वाहा	"	अग्निं चित्वा सं०	"
वश वा पर्यायै	१०८	यावज्जीवम्	"
समुदगृहीतम्	"	न तृतीयं चित्वा	११७
तान्सरयान्	"	अग्निं चित्वा य	"
समुद्रोऽसि	"	सखिलाय त्वा	"
कृष्णानि नपुटेन	"	यथार्थं लोकं०	"
अग्ने उदधे	१०९	अग्निं चित्वा य	११८
सुवर्णवर्मस्थाहेति	"	पुनश्चित्तिम्	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अलक्षणाथाम्	११८	शरदि वाजपेयेन	१२६
यत्रैवास्थ	"	आक्षणो राज०	१२७
अपिवा येनर्षयः	"	तस्य षोडशि०	"
धोभूतेऽष्टौ	१२०	सप्तदशः	१२८
काम्यानग्नीन्	१२२	प्रजापतिमा०	"
अर्थसंयोगश्च	"	सप्तदश	"
इयेनचितम्	"	सप्तदशारत्निः	"
कङ्कचितम्	"	यत्प्रागुपसदभ्यः	"
अलनचितम्	"	रक्षणाकाले	१२९
प्रउगचितम्	१२३	अग्नीषोमीयस्य	"
उभयतःप्रउगम्	"	देव सवितः	"
रथचक्रचितम्	"	हिरण्यमालिनः	"
द्रोणचितम्	"	पात्रसंस्तद०	१३०
पश्चात्स्वरुः	"	तेषामेन्द्रेण	"
समूहं चिन्वीत	"	षोडशिपात्रम्	"
दिक्षु चात्वालात्	"	तेषां षोडशि०	"
परिचायं चि०	"	तेषामेन्द्रेण	"
सपरिचाय्योप०	१२४	तेषां षोडशि०	"
श्मशानचितम्	"	व्यतिषङ्गम्	"
तापश्चितम्	"	पशुकाले त्रीन्	१३१
संवत्सरम्	"	सप्तदश प्राजा०	"
संवत्सरे	"	इयामास्तूपराः	१३२
पुरस्तादुप०	"	पर्यसिक्तानाम्	"
द्वौ द्वौ मासौ	१२५	सर्वेषां प्रति०	"
अद्विषीणाश्च०	"	दाक्षिणौ होमौ	१३८
यानि दशतथीषु	"	अप्स्वन्तरममृ०	"
सूक्तपरिमाणाः	"	वायुर्वा त्वा	"
आवृत्तासू०	"	अर्पानपात्	"
अथ वाजपेयराजसूयप्रतिपादकत्र-		तूष्णीमितरान्	"
योदशपञ्चगनसूत्राणां प्रतीकानि ।		दक्षिणाकाले	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सप्तदश निष्कान्	१३८	कृष्णलं कृष्णलं	१४३
सप्तदश सप्त०	१३९	तानि प्रत्यादाय	"
अनुदिष्टानु	"	मघोष्ठां	"
शेषः साधा०	"	क्षत्रस्योरु०	१४४
अग्नेयाऽऽहव०	१४०	जाय एहि	"
यजुर्युक्तं	"	अहं नावुम०	"
यज्र जघन्यः	"	आयुर्यज्ञेन	"
यत्प्राङ्माहेन्द्रात्	"	सुवर्देवाः	"
सर्पिष्मन्तं चा०	"	वाजश्च प्रस०	"
तः राजपुत्रो	१४१	पुरस्ताद्युपा०	१४५
चात्वाले रया०	"	समहमायुषा	"
तस्मिन्त्य०	"	तमाश्वत्थैरुष०	"
बिष्णोः क्रमो०	"	हन्तारं वितत्य	"
न्यङ्कौ न्यङ्का०	"	इयं ते सण्	"
देवस्याहः स०	"	अग्नेण यूपं	"
इन्द्राय वाचं	"	तेजोऽसीति	१४६
वाजसुत इ०	"	अमृतमसि	"
वाजिनो वाज०	"	पुष्टिरसि	"
प्रयोगेषु च	"	तस्मादासन्दी०	"
पश्चादितरे	१४२	दिवं प्रोष्ठिनी०	"
वाजिनो वाजं	"	माहेन्द्रप्रभृ०	"
वाजिनाः साम	"	तस्य स्तोत्र०	"
अग्निरेका०	"	रजसि स्तुव०	"
लक्षणं प्राप्य	"	मध्यम उक्थ्य०	"
ते नो अर्वन्तो	"	तेषामनभिषा०	१४७
तिसृभिरि०	१४३	सारस्वतस्य	"
आ मा वाजस्य	"	नैवारिण	"
इयं वः सा	"	महर्त्विजो	"
सर्वान्वोप०	"	पशुकाळे	"
वाजिनो वाज०	"	षोडशिवसान्	१४८

सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सुराग्रहाणां	१४८	दक्षिणाग्नेरे०	१५७
संपृचः स्थ	"	पराचीनं द०	"
आहवनीयन्यन्ते	१४९	अङ्गुष्ठभ्या०	१५८
विरादुच्छन्दस	"	वासोऽभिज्ञा०	"
दक्षिणस्थां	"	अपः परिषिच्य	"
अनूयाजैः	"	स्वहा नमो	"
अपिवा यज्ञै०	"	आनुमतेन	"
अमवदानीयान्	"	आदित्यं चरुं	१५९
ककुदो राज०	१५०	आम्रयणेष्टि०	"
संतिष्ठते	"	श्रोभूते चातु०	"
वाजपेयेने०	१५१	श्रोभूत इन्द्र०	१६०
न कंचन प्र०	"	आग्नेयमष्टा०	"
श्वेतच्छत्री	"	एतस्या एव	"
राजा राजसू०	"	निशाधामपा०	"
तैष्याः पौर्णमा०	१५२	सम्यक् हुते	"
अयास्यां पर०	"	पराचीनमुत्त०	"
ज्योतिष्टोमेना०	१५३	वरो दक्षिणा	"
पञ्चापवर्गो	१५४	एतेनैव यजेत	१६१
शतसहस्रं	१५५	तेनैव यजेत	"
तथा दक्षिणा	"	श्रोभूते देविका०	"
यथाऽस्याहाने	"	धात्रे पुरोडाशं	"
राजसूयेष्टि०	"	प्रवीता प्रवी०	१६२
तेषां दक्षिणा०	"	ताभिः प्रजाकामः	"
अन्यद्दिशा०	"	आमयाविनं	"
श्रोभूत आनु०	"	श्रोभूते त्रिषं०	"
अनुमत्यै पुरो०	"	आम्रावैष्णवमे०	"
ये प्रत्यश्चः	१५७	श्रोभूते त्रयोदश	१६४
उपधायाऽऽनु०	"	यजमानस्या०	"
आसाद्याऽऽनुमतं	"	यस्य यस्य गृहे	"
वाहि स्वाहा	"	नार्हस्पत्यं चरुं	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
भयाय चरुं	१६५	प्रति त्थन्नाम	१७१
नैर्ऋतं चरुं	१६५	विष्णोः क्रमोऽस्ति	१७३
अरुगुष्ठपर्वमा०	१६५	यस्माद्भूमाहेन्द्रात्	१७५
तक्षरथकारा०	१६५	आरण्येनानु०	१७५
सेनान्यो गृहे	१६६	अभिवासितै०	१७५
रौद्रं गावीधुकं	१६६	देवीरापो	१७५
अध्वजे स्वाहेति	१६६	अर्घेतः स्थेति	१७५
अनृतदूतं	१६६	राष्ट्रदाः स्थ	१७५
प्रयश्चर्ममया	१६७	पुरुषे पशी	१७५
ऐन्द्रमुत्तमं	१६७	समुद्रियाः सैन्धवी०	१७५
स्वयमवपक्षाया	१६७	अपो देवी०	१७५
श्वेतां श्वेतवत्सां	१६७	देवीरापः	१७५
तत्स्वयं मथित०	१६७	अन्नाभिमन्त्रण०	१७५
तत्स्वयं विलीन०	१६७	अनाधृष्टाः	१७५
तैष्यां पौर्णमास्या०	१६८	अपरेण होत्री०	१७५
मैत्रावाहस्वत्यं	१६८	अनिमृष्टम०	१७५
पात्रसंसादन०	१६८	सधमादो	१७५
मैत्रं चरुं	१६८	रौक्म औदुम्ब०	१७५
ये कर्णाः स	१६८	एकशतेन	१७५
तस्मिन्पवित्रे	१६९	एष वः कुरवो	१७५
तस्मिन्पवित्रव०	१६९	अत्र मारुत०	१७५
तत्तुत्तराधरौ	१६९	सोमस्थ त्विषि०	१७५
धर्ममात्रं क्षप०	१६९	अग्रे सदो	१७५
अपिवा स्वयंकृता	१६९	लोहायसं	१७५
प्रचरणकाले	१६९	निरस्तं नमु०	१७५
इतरथा वा	१६९	प्रत्यस्तं नमु०	१७५
तथा दीक्षाः	१७०	अमृतमसीति	१७५
सह सोमौ	१७०	सोमो राजा	१७५
अग्नीन्तोमीय०	१७१	सोमस्य त्वा	१७५
पुरस्तात्स्विष्ट०	१७१	पर्णमयेन	१७५

सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सन्नाशां सन्न०	१७७	तेन स स्फयेन	१८२
अति दिवस्या०	"	उद्भिन्नं राक्ष	"
इन्द्राय स्वाहेति	१७८	ब्राह्मणो राज०	"
रुद्र यत्ते	"	तानपिसृज्य	"
इन्द्रस्य वज्रो०	"	यत्कामयते	"
मित्रावरुणयो०	"	यां कामयेत	"
विष्णोः क्रमो०	१७९	असावामुष्या०	१८३
मरुतां प्रसवे	"	शौनःशेषमा०	"
प्र ससाहिष	"	हिरण्यकाशिपा०	"
प्रतिहितो०	"	हिरण्यकूर्च०	"
संघनू राज०	"	अपवृत्ते शौनः०	"
तस्मा एतानि०	"	अत्र मारुते०	"
एषु वज्रो	"	अत्रैते हिर०	१८४
इयदस्याऽऽयु०	"	माहेन्द्रप्रभृ०	"
मध्ये सौवर्ण०	१८०	अवभृथादु०	"
मित्रोऽसीति	"	ऊर्जो नग्ने	"
संमहं वि०	"	अग्नये गृह०	"
अमो मात्रे	"	ऐन्द्रीं सूत०	"
प्रति त्यक्ताम	"	तस्या नैवारं	"
अग्नेणाऽऽग्नीर्ध्रं	"	शकटप्रत्वा०	"
अवनेष्टति	"	संतिष्ठते	"
स्थोनाऽसी०	"	श्वोभूते सप्तपिः	१८५
स्थोनामासी०	"	अथ तथा	१८६
मा त्वा हिंसी०	१८१	अप्सु दीक्षायाः	"
सा त्वा हिंसी०	"	तदहर्दीक्षितो	"
निषसाद	"	कथमेवापरं	"
अग्नये गृ०	"	न पणते	"
आहिते सं०	"	पुरस्तादुप०	"
इन्द्रस्य वज्रोऽसि	"	तासामौपस०	१८७
एष वज्रोऽसि	"	सप्तदशो	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
भार्गवो होता	१८८	सौत्रामण्या०	१८९
पात्रसंश्रद्धाद०	"	तत्र यावत्कि०	"
उत्तयनकाले	"	निर्वपणका०	१८९
भक्षणकाले	"	चरुकल्पेन	"
दश दशै०	"	स्वाद्धी त्वा	"
दक्षिणाकाले	"	सोमोऽस्यधि०	"
संतिष्ठते	१८९	तिलो रात्रीः	"
तस्मिन्संस्थिते	"	एकयूपं	१८७
आग्नेयमष्टा०	"	न वेदं करोति	१८८
तयाऽश्राय०	"	सौमिक्यास्तु०	"
ब्राह्मणो यज०	"	यस्मिन्काले	"
श्वोभूते द्विष०	१९०	यस्मिन्कालेऽध्वर्यु०	"
आदित्यां मल्हां	"	न पाणी प्र०	"
ततः श्वोभूते	१९१	अश्विभ्यां सर०	१९२
आग्नेयमष्टाक०	"	सत० शतातृ०	"
श्वोभूते षड्भि०	"	यत्प्राक्पशूपा०	"
तिसुधन्व०	"	वायुः पूतः	"
अभ्यविक्षि	१९२	पशूपाकरण०	"
संवत्सरम०	"	हुतासु वपासु	२०१
अनुसंतन्यै	"	तत्कृत्वा नायव्यैः	"
संवत्सरे	"	कुविदङ्गेति	"
तत्र वपनप्र०	"	कलसत्कुमि०	२०२
तस्मिन्संस्थिते	१९३	एष ते योनि०	"
तस्य ज्योति०	"	पशुपुरोडाश०	"
सर्वस्तोमोऽति०	"	तानासाद्य	"
क्षत्राणां धृति०	१९४	वषट्कृते	२०३
पञ्चापवर्गो	१९५	अनुवषट्कृते	"
संतिष्ठते	"	नाना हि वां	"
राजसूयेने०	"	द्वे स्तुती अशृ०	२०४
त्रिरात्रे पुर०	"	स्वयं वा पि०	"

सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू. प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अग्निगोमौ	२०३	चतुष्टय आपो	२१२
पितरो मदन्ताः	२०४	तासु ब्रह्मोदनं	"
अग्निगोमौः पितृ०	"	पात्र्यामुपस्तीर्य	"
त्व० सोम प्रचि०	"	प्राशितवज्रचः	"
प्रजाभिः प्रचर्य	२०५	द्वादशारत्नि०	२१३
पशूनां पुरो०	"	अश्वस्य रूपा०	"
शूलैर्मांसरेण	"	यस्य वा श्वेत०	"
सस्याः सौमिकेन	२०६	यो शिशू	"
मन्त्रेण गी०	"	मातृमन्त्रं	"
तूष्णीमेव	"	आज्ञाणा राज०	"
अस्ते देव परुण	"	देवस्य त्वेति	"
तूष्णीं प्रत्या०	२०७	अज्ञाजघ्नं	"
प्रोमवाभिनं	"	देवेभ्यः प्रजा०	२१४
अथाश्वमेधमृधेयमतिपादकचतुर्दश	"	अत्रैकेऽध्व०	"
अश्वगतसृजानां प्रतीकानि ।	"	स्थानं चतुर०	"
राजाऽश्वमेधेन	२०८	प्रजापतये त्वा	"
अः कर्मियेत	"	यश्च शुनोः	"
अप्यनामधेयं	२०९	यो अर्धन्तं	"
विध्यो पौर्णमा०	"	पूर्वेद्युर्वा	२१५
विशाख्या पौर्ण०	२१०	अहं च त्वं च	"
सस्या योत्तरा०	"	अभिफ्रत्वेन्द्र०	"
अग्निमिति०	"	ऐषीकमुदू०	"
केशश्मश्रुति	२११	तेनैनं मह०	"
आविशसूर्ये	"	इदं विष्णुः	२१६
आत यै०	"	अश्वये स्वाहा	"
अरोतयो रा०	"	दशकृत्व एत०	"
अमो द्रष्टे	"	शतकृत्व इत्ये०	"
अदित आदित्ये	"	अपारिमित०	२१७
वैतसमिध०	२१२	अश्वये स्वाहे०	"
देवा देवेभ्य	"	विभूषात्रि०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तं परिददाति	२१७	सर्वाण्युत्तमे	२२२
यद्वाक्षण०	२१८	मुषो देवानां	२२३
यज्जनपदे	"	आ नक्षत्राणि	"
इह धृतिः	२१९	विष्टयायां	"
सवित्रे प्रातः०	"	वसतीवरीषु	"
पुरस्तात्स्विष्ट०	"	द्विस्तावा वेदिः	२२५
विपरीतमेके	२२०	वैश्वानरीयेण	"
हिरण्य५ शत०	"	अग्नये गायत्राय	"
तस्या५ स५स्थि०	"	समिदिशा०	२२६
सवित्रे प्रस०	"	कस्त्वा युनक्ति	"
सवित्र आस०	"	रथवाहने	"
तस्या५ स५स्थिता०	"	पौतुद्रवाव०	"
दक्षिणतो	"	अथः खादिरा	"
हिरण्यकशि०	"	चतुष्टय आपो	"
हिरण्यमे कूर्चे	"	क्षोभूते प्रता०	"
दक्षिणतो वीणा०	२२१	दक्षिणाकाले	२२७
समुपविष्टेष्व०	"	प्राचीं दिशम्०	"
पारिप्लवमा०	"	अपिवा प्राची५	"
समाप्ते पारि०	"	पत्नीसंयाजा०	"
सायंभृतिषु	"	अमित आह०	"
नित्य५ साय५	"	अस्तमित आ०	२२८
त्रिंशिमास	२२२	आज्यं मधु	"
ऊर्ध्वमेकादः	"	व्यत्यासे जु०	"
तस्मै नक्षत्राय	"	अत्रैके प्रयु०	"
यद्यश्चमुप०	"	उषसे स्वाहे०	"
अमावास्याया०	२२३	प्रतायत एक०	२२९
त्रैधातवीया	"	अन्तरेणाऽऽग्र०	"
दीक्षाहुतिका०	"	हिरण्यगर्भः	"
अग्निना तपो०	"	आधुर्यज्ञस्य	२३०
सोऽयं दीक्षा०	"	क्ष्येनोऽसि	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
अश्विभृश्राणि	२३०	वि ते मुञ्चामि	२३९
नमो राज्ञे	२३१	द्यौस्ते पृष्ठ०	"
सुसशास्त्रामि०	"	रथवाहन०	"
रोहितो धूम्र०	"	आहिते संम्र०	२४०
कृष्णग्रीवा	"	यथोपस्थित०	"
ऐन्द्राज्ञाः पृश्नयो	२३२	छानी इच्छाची इत्यशो	"
ऐन्द्राज्ञाः प्राशृङ्गा	"	यथोपन्युप्त०	"
सोमाय स्वराज्ञे	"	आऽक्रान्वाजी	"
निर्मन्ययेन प्र०	२३३	यथोपाकृता०	"
पर्याग्रीकृत०	"	अश्वे पर्यङ्म्यान्	"
सहस्रं सौवर्णा	"	प्रोक्ष्याश्वमुप०	"
वसवस्त्वाऽ०	२३४	यद्युपपाश्व्य०	"
युजन्ति बध्न०	"	समिद्धो अजन्	"
युजन्त्यस्य	"	मेघस्त्वा पथ०	२४१
केतुं कृष्वन्०	"	तार्प्ये च कृत्य०	"
जीमूतस्मेवेति	"	प्राणाय स्वाहा	"
धन्वना गा	"	संज्ञेते यद०	"
वक्ष्यन्ती वेदा	"	अम्बे अम्बाल्य०	२४२
ते आचरन्ती	"	ता दक्षिणान्केश०	"
नक्ष्त्रीनां पिता	"	गणानां त्वा	"
स्ये तिष्ठन्०	"	अवन्तीः स्था०	"
तीव्रान्बोधान्	२३५	सन्त्यानुद्धृत्य	"
स्वादुषश्चसदः	"	अम्बे अम्बाल्य०	२४३
सुपर्णं वस्ते	"	तौ सह पशुरः	"
कृजति परि०	"	अह२ स्थां त्व२	"
आजङ्घन्ति	"	सुभगे काम्पील०	"
वभस्पते	"	उत्सकृत्योर्गुदं	"
आऽमूरज	"	अम्बे अम्बाल्य०	"
ये ते पन्यानः	"	ऊर्ध्वामिना०	"
पद्मातो अपो	"	त्रिर्महिषी	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
दधिकान्नो	२४६	अग्निना देवे०	२४८
आपो हि ह्य	"	मधुश्च माधव०	"
गायत्री त्रिष्टु०	२४४	हविरासादम०	२४९
उत्तराम्यां	"	उत्तरत उप०	"
यवपिष्टे०	"	प्रतीचो वा	"
लोम्नामविच्छे०	"	नानाकुम्भीष्वेते	"
नाश्वस्य वषा	"	कमैरत्यकमी०	"
चन्द्रं नाम मेदः	"	हुताय स्वाहेति	"
उद्धरती०	"	येऽश्वस्य हुत०	"
श्रुतासु वषासु	"	सर्वे ते पुण्य०	"
दक्षिणतः प्लक्ष०	२४५	स्तेगान्द०	२५०
एकवा प्राजा०	"	ग्राम्यान्हुत्वा	"
एकधेतरेषां	"	इमा तु कं	"
विश्वेषां देवा०	"	गोमृगकण्ठेन	"
पुरस्ताद्वपाना५	"	पत्नीसंथानान्त०	२५१
उपरिष्ठाद्वपाना५	"	श्वोभूते प्रता०	"
अत्रैव मार्जन०	"	पशुकाल एका०	"
अग्नेणाऽऽहव॥	२४६	अवभृथेन प्र०	"
प्रजापतयेऽश्व०	"	आत्रेयं खलति	"
अश्वस्य लोहि०	"	तस्मै शतमनो०	२५२
गोमृगकण्ठ०	"	शते वाऽनो०	"
हिरण्यगर्भः	२४७	सह पुण्यकृतः	"
षडुपरिष्ठात्	"	अवभृथादुदेत्य	"
प्रजापतिश्चर०	"	सौरीर्नव	"
अयं पुरोभुव	"	पात्नीयते	"
सहस्रशीर्षा	२४८	श्वोभूते त्रि०	२५३
प्रजापतेस्त्वा	"	पशुपुरोडा०	"
अपभचर्मा०	"	अग्नेर्मन्वे	२५४
ऊर्ध्वा अस्य	"	पशुपुरो०	"
मृगो न भीम	"	श्वोभूते द्वा०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
तासु द्वादश०	२९४	त्रैधातवीयो०	२९७
पिंशङ्गाक्षयो	११	संतिष्ठते	११
संतिष्ठते	११	सर्वमेधो दश०	२९८
पञ्चाहः पुरु०	२९९	विस्ताषा वेदि०	११
तस्याश्वमे०	११	अग्निष्टोमः	११
अयोविंशति०	११	इन्द्रस्तुदुक्क्यो	११
देवसवितः	२९६	सूर्यस्तुदु०	११
एकादशिना०	११	आश्वमेधिकं	११
अष्टाणे ब्राह्म०	११	पौरुषमेधिकं	११
एकवक्त्रिका०	११	अस्योर्ध्वमः	११
उत्तमानग्नि०	११	वपा वपावतां	११
अग्निभिरुतान्	११	संवृक्षौषधि०	११
दक्षिणाकाले	२९७	प्रतःसवने	११
यथाश्वमेधे	११	सर्वं जुहोति	११
एकादश यूपा	११	दक्षिणाकाले	२९९

इति सत्याषाढहिसम्यक्शिश्रौतसूत्र एकादशादिचतुर्द-

शान्तप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

D.S.A. NO.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1887.

Author— Satyāśādha.

Title— Satyāśādhavīracita Śrauta-
sūtra. Pt.5.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.